

Gwary dziś

7.

POZNAŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK
WYDZIAŁ FILOLOGICZNO-FILOZOFICZNY
KOMISJA JĘZYKOZNAWCZA
INSTYTUT FILOLOGII POLSKIEJ
UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

Gwary Dziś

7.

Rocznik poświęcony dialektologii słowiańskiej



Poznań 2015

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK

GLÓWNY REDAKTOR WYDAWNICTW PTPN /
CHAIRMAN OF PTPN PUBLISHING HOUSE
Krzysztof Kurek

REDAKCJA / EDITORIAL BOARD
redaktor naczelny – Jerzy Sierociuk
sekretarz redakcji – Błażej Osowski
redaktorzy tematyczni – Justyna Kobus, Tadeusz Lewaszkiewicz, Jerzy Sierociuk
redaktorzy językowi – po jednym z każdego kraju słowiańskiego

RADA NAUKOWA / SCIENTIFIC BOARD
Luczija Antonowa-Vasileva (Sofia), Natalia Chobzej (Lwów), Pavlo Grycenko (Kijów),
Halina Karaś (Warszawa), Józef Kaś (Kraków), Sergej Myznikov (Petersburg),
Elena E. Nefiedova (Moskwa), Milena Šípková (Brno), Jožica Škofic (Lublana),
Bogusław Wyderka (Opole)

RECENZENCI / REVIEWERS
Józef Kaś, Tadeusz Lewaszkiewicz

KOREKTA / PROOF READING
Marta Andrzejak

Copyright © by Authors and PTPN, 2015

Publikacja finansowana przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu /
Published with financial grant of the Adam Mickiewicz University in Poznań

ISSN 1898-9276

Spis treści

Od redakcji (<i>Jerzy Sierociuk</i>)	7
Татяна И. Вендина, <i>Изоглоссы в славянском языковом мире</i>	9
Vasilka Radeva, <i>Ideograficzny słownik gwar języka bułgarskiego</i>	19
Елена А. Нефедова, <i>ЖИЗНЬ и СМЕРТЬ в дискурсе языковой (диалектной) личности</i>	29
Лучия Антонова-Василева, <i>Склонение на съществителните имена в българските говори в областта Гора, Република Албания</i>	35
Stanislava Kloferová, <i>Nářeční atlasy slovanských jazyků: historie a současnost</i>	43
Андрій Колесников, <i>Особливості опису граматики українських діалектів нової формації</i>	57
Софија Милорадовић, <i>Српска језичка периферија – међјезички утицали и балканистички процеси</i>	71
Halina Karaś, <i>Zadania dialektologii w zakresie ochrony ginących gwar</i>	83
Блаżej Osowski, <i>Nazwy istot niedorosłych w osiemnastowiecznych inwentarzach z Wielkopolski ze szczególnym uwzględnieniem -ę i -ak</i>	97

* * *

Inge Bily, <i>Zur Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Polen aus sprachhistorischer Sicht</i>	129
Janusz Siatkowski, <i>Historia badań nad wpływami słowiańskimi na język niemiecki</i>	141
Kazimierz Sikora, <i>Liczebniiki złożone w gwarach polskich a wpływy germańskie</i>	155
Natalija Ewgeniewna Ananiewa, <i>Germanizmy leksykalne w dwóch polskich gwarach wyspowych na Syberii</i>	169
Sergiej Skorwid, <i>Gramatyczne germanizmy rdzennych dialektów zachodniosłowiańskich w gwarach przesiedleńczych na terenie Rosji</i>	177
Kristian Nowak, <i>Kontaktološka istraživanja germanizama u hrvatskome jeziku</i>	191
Anna Piotrowicz, Małgorzata Witaszek-Samborska, <i>O żywotności zapożyczeń</i>	201
Piotr Bartelik, <i>Wpływ języka niemieckiego na system gramatyczny kaszubszczyzny w świetle nowych badań</i>	215
Dorota Krystyna Rembiszewska, <i>Niemieckie pożyczki leksykalne w dziewiętnastowiecznych materialach Georga Wenera z obszaru Warmii i Mazur</i>	231
Justyna Kobus, <i>Funkcjonowanie germanizmów leksykalnych w listach chłopca wielkoposkiego (1914–1920)</i>	239

* * *

Milena Šipková (Brno), Alfred Lameli, Roland Kehrein, Stefan Rabanus (eds.): <i>Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 2. Language Mapping. Part I, II</i> . Berlin – New York 2010: De Gruyter Mouton, I, 668 s., II, 446 s. (ISBN 978-3-11-019609-2, e-ISBN 978-3-11-021916-6)	247
---	-----

Od Redakcji

Brak szerszego kontaktu środowiska dialektologicznego odczuwany jest od dawna. Istotne ujęcia teoretyczne ukazują się w niskonakładowych wydawnictwach, ograniczając tym samym możliwość wymiany doświadczeń między znacznymi grupami badaczy. Nawet publikowane materiały pokonferencyjne, wydawane w niewielkiej liczbie egzemplarzy, nie docierają do wszystkich zainteresowanych. Szybkie wyczerpanie nakładów dotychczasowych tomów serii „Gwary dziś” (a było ich 6.) – mimo że wąskotematyczne wydawnictwa naukowe nie rozchodzą się zwykle przecież w zadawalającym tempie – skłoniło nas do podjęcia starań o przekształcenie tej serii w czasopismo internetowe.

Miło mi zakomunikować, że starania te zostały zwieńczone powodzeniem.

„Gwary Dziś” będą zatem dostępne praktycznie wszędzie właśnie dzięki publikacji w Internecie. Podkreślam szczególnie słowo „publikacji”, gdyż będzie to czasopismo spełniające wszelkie wymogi czasopism naukowych – teksty podlegają recenzji (mogą to czynić także członkowie rady naukowej), cały rocznik ma swój numer identyfikacyjny właściwy czasopismom (ISSN).

Żeby umożliwić nieograniczony dostęp do zamieszczanych w „Gwarach Dziś” artykułów każdy z tekstów – a także zawartość całego rocznika – będzie można pobrać bez jakichkolwiek opłat.

W dziale „Materiały informacyjne” chcielibyśmy zamieszczać doniesienia o nowościach wydawniczych i – ewentualnie – krótkie zapowiedzi najważniejszych wydarzeń w środowisku dialektologicznym (m.in. planowane lub też odbyte konferencje).

„Gwary Dziś” będą czasopismem slawistycznym – językami publikacji będą zatem wszystkie języki słowiańskie oraz (w wyjątkowych sytuacjach) języki kongresowe.

Informacje dla Autorów oraz dane kontaktowe podajemy w stosownym miejscu.

Jerzy Sierociuk

Татьяна Ивановна Вендина

Институт славяноведения Российской академии наук
Москва
vendit@rambler.ru

Изоглоссы в славянском языковом мире*

Реферат: Статья посвящена проблеме хронологической интерпретации славянских лексических изоглосс. Автор доказывает, что они имеют разный типологический статус и соответственно разный классификационный вес, если их рассматривать в пространственном контексте.

Ключевые слова: славянская диалектология, сравнительно-историческое языкознание, лингвистическая география.

Abstract: Isoglottic Lines in Modern Slavia. The article deals with the chronological interpretation of Slavic lexical isoglottic lines. The author considers that they have a different status and typological classification therefore different weight when viewed in a spatial context.

Keywords: slavic dialetolectology, comparative and historical linguistics, linguistic geography,

Название этой статьи созвучно теме доклада И.А. Бодуэн де Куртене, с которым он выступил на I съезде славистов. И это не случайно. Поддерживая идею А. Мейе о создании Общеславянского лингвистического атласа, он говорил лишь о фонетических изоглоссах, тогда как лексические оставил без внимания. Объяснить это можно, по-видимому, тем, что в сравнительно-историческом языкознании еще со времен младограмматиков довольно прочно укоренилось скептическое отношение к фактам лексики и словообразования как к фактам, которые в силу своей мозаичности и повышенной языковой проницаемости не позволяют провести ареальную классификацию того или иного диалектного континуума. Кроме того, славистика тогда не располагала данными о древних лексических изоглоссах (не случайно во многих сравнительных грамматиках славянских языков в качестве иллюстрации праславянских диалектизмов приводились одни и те же лексемы, в частности, такие, как *бук, береза, лиса, заяц, ворон, лосось*).

* Статья подготовлена при финансовой поддержке Российского гуманитарного научного фонда (проект № 11-04-000-11 «Наименование обычаев в славянских диалектах. Лингвогеографический аспект»)

Известно также, что и позднее праславянская «словарная коллекция» довольно долгое время создавалась в отрыве от ее лингвогеографической проекции. Из-за отсутствия достоверных материалов и надежных сведений по древним лексическим изоглоссам словарный состав праславянского языка воспринимался не дифференцированно: «достаточно было фиксации какой-либо лексемы в двух из трех ныне существующих групп славянских языков (западной, южной или восточной), чтобы, при отсутствии показателей поздней инновации, отнести ее к общему праславянскому лексическому фонду» (Толстой 1997, 111).

Однако с выходом в свет Общеславянского лингвистического атласа ситуация в корне изменилась. Материалы Атласа доказали, что оперирование многочисленными лексическими изоглоссами, в количественном отношении во много раз превосходящими фонетические, дает исследователю возможность быть более объективным в восстановлении сложной картины схождения и расхождения родственных диалектов праславянского языка, нежели при использовании фонетических данных.

Каждый лексико-словообразовательный том Атласа включает в себя целую серию древних лексических диалектизмов, имеющих нередко эксклюзивные сепаратные связи, поскольку та или иная лексема «самым причудливым образом всплывает на разных концах Славии, объединяя порой неблизкие диалекты между собой и даря нам, таким образом, фрагменты древней лингвистической географии с ее проницаемостью диалектных границ» (Трубачев 2003, 19). В этом смысле Атлас содержит бесценную информацию об ареалах многочисленных явлений, локализация которых ранее была неизвестна в славистике.

Кроме того, Атлас дает возможность наглядно увидеть то, что трудно уловимо при монографическом описании славянских диалектов или при составлении словарей, ибо он позволяет выявить пространственную локализацию межъязыковых схождения, и, что самое главное, оценить их с ареальной точки зрения, так как эти схождения могут иметь разный характер – очаговый или системный, т.е. они могут охватывать значительные ареалы, отражая сложные отношения между двумя и/или более диалектами. Атлас обогатил славистику не только новым, четко стратифицированным материалом, позволяющим с высокой степенью достоверности создать фонд праславянских лексических единиц, но и предоставил исследователям еще одну уникальную возможность, ранее совершенно нереальную – рассмотреть те или иные диалекты в общеславянском контексте, став бесценным источником для изучения истории формирования современных славянских языков и диалектов.

Следует, однако, отметить, что ареальные характеристики лексики, представленной в Атласе, являются часто довольно сложными, демонстрирующими наложение и пересечение векторов изоглосс, имеющих различные направления. Поэтому топография славянских изоглосс, их реальная пространственная «наполненность» оказывается не одинаковой, что свидетельствует об их разном историческом прошлом и соответственно разной хронологии. В этом смысле научная ценность Атласа заключается в том, что общеславянская перспектива дает возможность понять, какие из этих изоглосс продолжают отношения исходной системы, а какие свидетельствуют о неодинаковой реализации системы связей

и отношений, унаследованных из праславянской эпохи. Это положение является чрезвычайно важным, так как карты Атласа показали, что эксплицированный на них материал в хронологическом плане оказывается разнородным: изоглоссы межславянских лексических соответствий проецируются в разновременные плоскости:

- одни из них детерминированы факторами генетического порядка (они имеют глубокие корни и восходят часто к периоду праславянской языковой общности);
- другие определяются факторами ареально-типологическими, связанными с независимым и параллельным развитием сходного явления;
- третьи – факторами пространственно-генетическими (они во многом порождены явлением интерференции славянских диалектов и восходят к эпохе самостоятельного развития славянских языков).

А это значит, что праславянские лексические единицы сосуществуют на картах Атласа в одном хронологическом срезе с более поздними образованиями, являющимися фактом уже собственной истории отдельных славянских языков. Поэтому перед читателем предстает довольно сложная ареалогическая картина связей и отношений славянских диалектов. Для осмысления этой картины простое суммирование славянских изоглосс мало что дает, ибо происходит отождествление разных по времени изоглосс, которые отличаются друг от друга и по своей древности, и по устойчивости, и по количеству и употребительности охватываемых ими слов, и по своему значению для разных уровней языка (см., например, Жирмунский 1954, 23).

В этом отношении чрезвычайно важным диагностирующим признаком при определении хронологии является ареал, его характер (т.е. является ли он общеславянским или локально ограниченным), а также место его локализации. Пространственная характеристика ареала многое проясняет в природе выявленных сходжений, поскольку именно пространственный контекст во многом определяет статус ареала, ибо он может свидетельствовать как об архаичности, так и о вторичности картографируемого языкового явления.

Объективность этого критерия доказывает тот факт, что «распространение того или иного слова происходит не в его собственных границах» (как об этом когда-то скептически писал Н.С. Трубецкой¹, говоря об ограниченных возможностях лингвистической географии), а определяется повторяющимися закономерностями, позволяющими говорить о типологии ареалов.

Лингвогеографический анализ славянских изоглосс свидетельствует о том, что они имеют разный типологический статус и соответственно разный классификационный вес, если их рассматривать в пространственном контексте, в котором они существуют, так как **один и тот же ареал, но в разном пространственном контексте может иметь разную интерпретацию с точки зрения его хронологической отнесенности.**

¹ «Всякое отдельно взятое слово, которое обнаруживает какое-то звуковое изменение, распространяется в своих собственных границах и поэтому границы географического распространения звуковых изменений никогда не могут быть установлены надежно и точно» (Трубецкой 1987, 32).

В качестве примера можно привести ситуацию, которая довольно часто встречается в **восточнославянском диалектном континууме**.

На картах атласа нередко наблюдается такой ареальный сценарий, когда языковое явление плотно покрывает всю восточнославянскую территорию. Это т.н. **системный** или сплошной ареал, причем этот ареал может существовать в разных пространственных контекстах:

– **в общеславянском** (когда языковое явление имеет не только восточнославянское, но и общеславянское распространение, при этом лексема равномерно покрывает всю территорию Славии), ср., например, ареалы таких праславянских лексем, как *vod-a²*, *kon-j-ь*, *pol-j-e*, *mor-j-e* т. 5 «Рефлексы *о»; *zem-j-a*, *med-ь*, *sestr-a*, *vesel-bj-e* т. 6 «Рефлексы е» и др.); сюда же относятся такие ареальные сценарии, когда лексема не имеет тотального общеславянского распространения, но представлена в диалектах всех трех славянских языковых групп (ср., ареалы таких праславянских лексем, как *měk-a* к. 11 ‘мука, из которой пекут хлеб’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; *pros-i-tь* к. 68 ‘просит’ т. 9 «Человек»; *sq-sěd-ь* к. 2 ‘сосед, человек, живущий в соседнем доме’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь» и др.;

– **в западнославянском** (когда языковое явление плотно покрывает восточную и западную Славию), ср., например, ареалы таких лексем, как *nož-ik-ь* к. 20 *dem* ‘ножик, ножичек’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; *poiríž-ьn-ь* к. 3 ‘пустой, ненаполненный’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; *glin-j-an-ь* к. 50 ‘сделанный из глины’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; *uš-ьk-o* к. 15 *dem* ‘ухо’ т. 9 «Человек»; *rěč-ьk-a* к. 32 *dem* ‘рука’ т. 9 «Человек»; *pal-ьc-ь* к. 34 ‘палец руки’ т. 9 «Человек»; *nož-ьk-a* к. 43 *dem* ‘нога’ т. 9 «Человек»; *slov-o* к. 76 ‘слово’ т. 9 «Человек»; *gor-ьk-a* к. 28 *dem* ‘гора’ т. 5 «Рефлексы *о» и др.;

– **в южнославянском** (когда языковое явление имеет плотный ареал в восточнославянских и в южнославянских диалектах), ср. распространение лексем *rěž-e-tь* к. 17 ‘режет’ (хлеб) т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; *lic-e* к. 2 ‘лицо’ т. 9 «Человек»; сюда же можно отнести и ареал лексемы *sel-o* к. 1 ‘небольшой сельский населенный пункт’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь»: лексема имеет плотный ареал в восточнославянских диалектах и практически во всех южнославянских, за исключением словенских, где приблизительно с XV в. широко распространяется лексема *vs-b*; на былое существование лексемы *selo* в словенских диалектах. указывают многочисленные дериваты с этим корнем, ср. *dem. selce; seljak, seljan, selski, naselje*, а также топонимы *Selo, Selce* и др. (Bezljaj, 225); *gor-d-ь* к. 45 ‘город’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь», лексема широко распространена в восточно- и южнославянских диалектах (за исключением словенских, где в XIV в. в топонимии появляется лексема *měst-o*, ср. *Novo Mesto*, а с XVI в. она получает широкое распространение и в апеллативах, Bezljaj, 179); о былом существовании лексемы *gor-dь* в словенских диалектах указывают

² Примеры приводятся в морфонологической транскрипции, принятой в ОЛА. Морфонологическая транскрипция позволяет обобщить фонетические записи, сделанные в полевых условиях в том или ином диалекте, с целью их прямого сопоставления с другими славянскими диалектами.

прежде всего топонимы (ср. *Podgrad, Zagrad, Stari grad, Slovenj Gradec*, а также производные с этим корнем, ср. *graščan, gra(j)ščina, gra(j)ščak, gra(j)ščakinja*, Bezlaj I, 168);

– **вне этого контекста** (когда языковое явление не выходит за пределы восточной Славии), ср. распространение таких лексем, как *skor-o-lup-a, skor-o-lup-ъk-a* к. 41 ‘скорлупа’ (яйца) т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; *ob-ěd-a-j-e-tь* к. 60 ‘ест обед’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; *съ-kaž-e-tь* к. 64а ‘скажет’ (слово) т. 9 «Человек»; *běd-ьn-ost-ь* к. 62 ‘бедность, нужда’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь»; *o-χ//ot-ьn-ik-ъ* к. 56 ‘человек, который охотится’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь»; *deš-ev-ъ* к. 54 ‘дешевый’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь»; *plot-ьn-ik-ъ* к. 4 ‘человек, который строит деревянный дом’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь» и др.

Первое, что следует отметить, ареалы всех этих лексем в восточнославянских диалектах повторяются, все рассмотренные ареалы являются системными (или сплошными), т.е. они плотно покрывают территорию восточнославянских диалектов. И это само по себе является значимым, так как позволяет отвести фактор случайности. Однако статус этих системных ареалов оказывается разным в зависимости от того, в каком пространственном контексте они существуют, ибо один и тот же тип ареала имеет разную интерпретацию в плане его хронологической отнесенности.

1. Так, например, **системный восточнославянский ареал в общеславянском контексте** (*kon-j-ь*) может служить иллюстрацией праславянских языковых отношений. Системный характер ареалов праславянских лексем, равномерно покрывающих всю территорию Славии, являются убедительным свидетельством их архаичности.

Все эти лексем являются праславянскими, более того многие из них имеют и-е параллели, ср.: **morje* < и-е **mōri* (Фасмер II, 654); **kora* < и-е **(s)ker-/ (s)kēr-/ (s)kor-* (Фасмер II, 321); **medъ* < и-е **medhu-* (Фасмер II, 589); **polje* < и-е **p(e)lā-* или **pel-/pol-* (Фасмер – Трубачев III, 307); **pero* < и-е **per-, pet-* (Фасмер – Трубачев III, 243); **(j)ezero/*ozero* < и-е **eǵhero-* (Фасмер – Трубачев III, 125); **(j)elenъ/*olenъ* < и-е **el-* (Фасмер III, 134); **beretъ* < **bьrati* < и-е **bher-* (Фасмер – Трубачев I: 159); **zemja* < и-е **ǵhđem-, *ǵhđom-* (Фасмер II, 93); **solъ* < и-е **sal-* (Фасмер III, 715); **sestra* < и-е **sue- (*se)*, **sor-* (Фасмер – Трубачев III, 612); **snopъ* < и-е **(s)nē(u)-* (Фасмер III, 700); **rogъ* < и-е **rogo-s* (Фасмер III, 489); **rosa* < и-е **ere-s-/rēs-/rōs-* (Фасмер III, 503).

2. **Системный восточнославянский ареал в западнославянском контексте** (*gor-ъk-a*) свидетельствует о том, что ареалы этих лексем сформировались, по видимому, в позднепраславянский период, когда южнославянские диалекты были уже отрезаны от севернославянских, но до окончательного распада славянского языкового единства. Показательно также, что многие из корреспондирующих восточно-западнославянских лексем представлены словообразовательными деминутивами (*uš-ъk-o* к. 15 *dem* ‘ухо’ т. 9 «Человек»; *roč-ъk-a* к. 32 *dem* ‘рука’ т. 9 «Человек»; *nož-ъk-a* к. 43 *dem* ‘нога’ т. 9 «Человек»; *gor-ъk-a* к. 28 *dem* ‘гора’ т. 5 «Рефлексы *o» и др.), которые сами по себе являются вторичными по отношению к своим производящим, что является еще одним доказательством позднего фор-

мирования их ареалов, а наличие в сравниваемых языках общих инноваций, в соответствии с постулатом лингвистической географии, является свидетельством предшествующего им диалектного континуума, т.е. совместного пути развития, продолжавшегося еще в относительно позднюю эпоху. Отсутствие этих лексем в южнославянских диалектах, при том, что в восточно- и западнославянских языках их ареал является плотным, невольно наталкивает на мысль о существовании в позднепраславянском восточно-западнославянского единства, в рамках которого протекали совместные языковые процессы. О существовании такого единства косвенно свидетельствует и тот факт, что среди лексем, имеющих общеславянское распространение, особенно много тех, которые имеют разрушенный ареал именно в южнославянских диалектах, тогда как в восточно- и в западнославянских он до сих пор остается монолитным (ср., например, ареалы лексем *он-ъ*, *он-а*, *огн-ъ*, *овъс-ъ*, *пот-ъ*, *боб-ъ*, *вој-ън-а*, *стол-ъ*, *дом-ъ* *кост-ъ*, *дън-о*, *гор-а*, *сох-а*, *ног-а*, *копуть-о* т. 5 «Рефлексы *о» или *(j)ěž-ъ/оž-ъ*, *led-ъ*, *med-j-a*, *nes-l-ъ*, *pepel-ъ/ropel-ъ* т. 6 «Рефлексы *е»).

3. **Системный восточнославянский ареал в южнославянском** контексте (*lic-e*) свидетельствует о том, что перед нами древние диалектизмы, ареал которых сложился еще до того, как венгерские племена вклинились между словаками и южными славянами, вследствие чего южнославянские диалекты оказались оторваны от севернославянских.

В отличие от предшествующего ареального сценария, лексемы, представляющие этот тип ареала, являются праславянскими, имеющими нередко и-е параллели (ср. **selo* < и-е **sedlo* (Фасмер III: 596); **gordъ* < и-е **ghordh-/ghordho* ЭССЯ 7: 36); **rězetъ* < **rězati* < и-е **urĕg'/*urōg'*-(Фасмер III: 461).

4. **Системный восточнославянский ареал вне славянского** контекста (*ob-ĕd-a-j-e-tъ*, *skor-o-lup-a*, *sъ-kaž-e-tъ*, *о-х//от-ън-ик-ъ*, *deš-ev-ъ*, *ĕd-a*) свидетельствует о том, что он сформировался еще до распада восточнославянского языкового единства, т.е. является древним восточнославянским диалектизмом³.

Таким образом, статус системного восточнославянского ареала оказывается **разным** в зависимости от того, в каком пространственном контексте он существует, ибо **один и тот же тип ареала может иметь разную интерпретацию в плане его хронологической отнесенности**. А это значит, что между типом ареала, его локализацией в пространстве и временем образования существует определенная связь.

На картах Атласа присутствует и обратная ситуация, когда **в одном и том же пространственном контексте существуют разные ареалы, однако они имеют одну и ту же интерпретацию**. Этот ареальный сценарий встречается реже. Однако он также повторяется. В качестве примера можно привести следующие ареальные сценарии **общеславянского контекста**.

³ Ограниченный объем статьи позволил привести лишь некоторые примеры (подробнее см. Вендина 2011, 63–160).

1. **Системный** (или сплошной) ареал: когда лексема имеет общеславянское распространение и равномерно покрывает всю территорию Славии.

Эта ситуация характерна в основном для фонетических карт Атласа, где исключена лексическая вариативность, так как предметом картографирования является рефлекс той или иной праславянской фонемы, представленной именно в данной словоформе, ср., например, распространение таких лексем, как *vod-a*, *kon-j-ь*, *osm-ь*, *pol-j-e*, *mor-j-e*, *moj-ь*, *moj-a*, *sol-ь*, *snop-ь*, *rog-ь*, *ros-a*, *kor-a* и др. в фонетическом томе «Рефлексы *о» или распространение лексем *zem-j-a*, *med-ь*, *sedm-ь*, *šest-ь*, *tret-ьj-ь*, *vesel-ьj-e*, *ber-e-ть*, *devet-ь*, *(j)ezero / ozero*, *(j)elen-ь / olen-ь*, *per-o*, *sestr-a* и др. в томе «Рефлексы *е», которые представлены на всем пространстве terra Slavia.

2. **Разреженный** (или дискретный), когда ареал общеславянской лексемы не является плотным, однако она представлена во всех славянских диалектах, ср., например, распространение такой праславянской лексем, как **ov-ьc-a* к. 5 т. 5 «Рефлексы *о»: лексема широко распространена в западнославянских, в южнославянских, а также в русских диалектах; в украинских и белорусских диалектах ее ареал является ограниченным: в украинских диалектах она локализуется в основном в юго-восточных и юго-западных говорах и отсутствует в говорах Полесья; в белорусских диалектах она имеет небольшие островные ареалы на юге среднебелорусских говоров; в украинских и особенно в белорусских диалектах широкое распространение получила лексема *ov-ьč-ьk-a*.

Сходный ареал имеет и лексема **žen-a* к. 57 т. 6 «Рефлексы *е», которая имеет общеславянское распространение, однако в украинских и белорусских диалектах она активно вытесняется лексемой **žen-ьk-a*.

3. **Разрушенный**, когда ареал картографируемой лексемы в одних славянских диалектах является плотным, а в других – островным, причем нередко латеральным, ср., например, ареалы таких общеславянских лексем, как *večer-j-a* к. 62 ‘ужин, вечерняя еда’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи» или *oč-i* к. 6 ‘глаза человека’ т. 9 «Человек»; лексема *večer-j-a* имеет обширный ареал в южно- и западнославянских диалектах, а также в украинских и белорусских; в русских диалектах он является латеральным, так как ее распространение ограничено в основном южнорусскими говорами, причем преимущественно смоленскими, брянскими и примыкающими к ним с юга белгородскими.

Сходный ареал имеет и лексема *oč-i* к. 6 ‘глаза человека’ т. 9 «Человек», которая отмечена в южнорусских смоленских и брянских говорах, тогда как в белорусских и особенно в украинских диалектах эта лексема имеет широкое распространение. О том, что этот ареал в восточнославянских диалектах является разрушенным свидетельствует тот факт, что все эти лексемы зафиксированы в памятниках древнерусской письменности, т.е. они были известны русскому языку на ранних этапах его развития.

4. **Островной**, когда ареал картографируемой лексемы во всех славянских диалектах является фрагментарным, ср., например, распространение лексемы *sěr-a* к. 32 ‘молоко коровы сразу после отела, молозиво’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи», ареал которой во всех славянских языках является ограниченным.

Таким образом, несмотря на то, что ареалы всех этих праславянских лексем являются разными, общеславянский характер их распространения не может не свидетельствовать в пользу архаичности их ареалов, которые со временем подверглись разрушениям. Их статус является самым высоким в типологии славянских ареалов, поскольку они являются живым свидетельством диалектальности праславянского языкового континуума.

Из приведенного материала видно, что история лингвистического пространства лексем, имеющих общеславянское распространение, повторяется в различных ареальных сценариях. Она красноречиво свидетельствует о том, что разные ареалы в одном и том же пространственном контексте могут иметь одну и ту же временную интерпретацию. Этот вывод полностью согласуется и с данными этимологических словарей, указывающих на то, что все эти лексемы принадлежат к праславянскому лексическому фонду, более того, все эти лексемы имеют и-е соответствия, что также подтверждает их праславянскую древность (ср. **oko*, **oči* < и-е **okʷ* Фасмер III, 128; **ovьca* < и-е **ovikā* Фасмер III, 116; **žena* < и-е **genā* Фасмер II, 46; **peretь* < и-е **per-* Фасмер III, 240; **večerja* < и-е **veker-* Фасмер I, 309); **morje* < и-е **mōri* (Фасмер II, 654); **kora* < и-е **(s)ker-/ (s)kēr-/ (s)kor-* (Фасмер II, 321); **medь* < и-е **medhu-* (Фасмер II, 589); **polje* < и-е **p(e)lā-* или **pel-/pol-* (Фасмер – Трубачев III, 307); **pero* < и-е **per-, pet-* (Фасмер – Трубачев III, 243); **(j)ezero/*ozero* < и-е **eǵhero-* (Фасмер – Трубачев III, 125); **(j)elenь/*olenь* < и-е **el-* (Фасмер III, 134); **beretь* < **bьrati* < и-е **bher-* (Фасмер – Трубачев I, 159); **zemja* < и-е **ǵhđem-, *ǵhđom-* (Фасмер II, 93); **solь* < и-е **sal-* (Фасмер III, 715); **sestra* < и-е **sye-* (**se*), **sor-* (Фасмер – Трубачев III, 612); **snopь* < и-е **(s)nē(u)-* (Фасмер III, 700); **rogь* < и-е **rogo-s* (Фасмер III, 489); **rosa* < и-е **ere-s-/rēs-/rōs-* (Фасмер III, 503).

Существование различных типов ареалов в славянских диалектах является ярким свидетельством процесса их постоянного изменения и языковой эволюции. Это еще раз подтверждает тезис о том, что ареалы – это пространственно-временные образования, ибо время – лишь одна из форм существования материи, тогда как другой ее формой является пространство. И разные временные фазы находят соответствия в своих пространственных структурах.

Поэтому именно пространство является центральным понятием для всего комплекса проблем, связанных с диалектным членением языковой общности, «именно оно структурирует многообразные микросистемы тех языков, которые по ряду причин оказались втянутыми в данное языковое пространство, накладывая на них неизгладимый отпечаток пространственной характеристики» (Макаев 1965, 18).

Вместе с тем следует отметить, что формально-картографические признаки ареала не следует абсолютизировать, так как на картах Атласа встречаются и такие случаи, когда общеславянское распространение имеет лексема, заимствованная из неславянских языков. Именно такой пример является собой лексема (*doktor*)-ъ, (*dokt*)-ur-ъ, (*dokt*)-ar-ъ, (*dokt*)-er-ъ к. 28 ‘человек, который лечит’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь», заимствованная из латинского языка (лат. *doctor*). Несмотря на то, что она имеет общеславянское распространение, однако во всех славянских диалектах ее ареал ограничен более древними, собственно славянскими названиями, из которых наиболее распространенными являются лек-

семьи *vyr-acъ* (восточнославянские диалекты) и *lěk-arъ* (большинство южнославянских, а также восточно- и западнославянских диалектов).

Этот факт свидетельствует о том, что формально-пространственные признаки ареала должны быть дополнены собственно лингвистическими критериями, позволяющие диагностировать относительную хронологию изоглосс. Более того, как показал анализ материала, один и тот же ареал может иметь разный статус в зависимости от типа репрезентирующих его лексем. И здесь активно работают такие признаки, как тип основы корреспондирующих лексем (производный/непроизводный); наличие/отсутствие дериватов, однокоренных с корреспондирующими лексемами; локализация дериватов (в рамках одной или разных языковых групп); наличие/отсутствие явления конкуренции с другой лексемой в данном ареале; характер значения корреспондирующих лексем (прямое или переносное), их этимология (в частности наличие или отсутствие и-е соответствий); характер диалектного противопоставления, представленного на карте (двучленное или многочленное) и т.д. (подробнее об этом см. Вендина 2010, 3).

Так, например, на картах Атласа нередко наблюдается следующая картина: лексема представлена в диалектах всех трех славянских языковых групп, однако в каждой языковой группе ее ареал является ограниченным, ср. распространение лексем:

– *gov-əd-in-a* к. 22 ‘мясо коровы или вола’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»: лексема имеет плотный ареал в русских, словенских, хорватских и сербских диалектах, разреженный в украинских и белорусских и точечный в македонских (п. 93), словацких (п. 233) и польских (п. 303);

– *mē lz-iv-o* к. 32 ‘молоко коровы сразу после отела, молозиво’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»: лексема широко распространена в русских, украинских, чешских и западнословацких диалектах, кроме того, она имеет островные ареалы в белорусских, словенских, хорватских диалектах и точечные в польских говорах, жители которых являются переселенцами с восточнославянских территорий (п. 238).

Сохранение этих праславянских лексем в диалектах всех трех славянских языковых групп, несмотря на ограниченный характер их ареалов, наличие и-е параллелей (*govədina* производное с суф. – *in-a* от *govədo* < и-е *g^uδ^{us}- ЭССЯ 7, 74; *mē lz-iv-o* производное с суф. –*iv* от глагола *mē lzti* < и-е *mēlǵ- ЭССЯ 18, 95) свидетельствует о том, что их ареалы могли сформироваться еще в праславянский период, однако в дальнейшем подверглись разрушениям.

Сходный ареальный сценарий имеют следующие лексемы:

– *nož-ičъkъ* к. 20 *dem* ‘ножик, ножичек’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»: лексема имеет плотный ареал в русских и белорусских диалектах, разреженный в украинских и чешских, а также островной в польских, словацких и словенских;

//*ajъčъk-o* к. 40 *dem* ‘(j)aje’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»: лексема широко распространена в украинских, белорусских и польских диалектах, кроме того, она имеет островные ареалы в русских (в западных говорах, граничащих с украинскими и белорусскими) и точечный ареал в словенских диалектах (п. 3).

Однако интерпретация этих ареалов будет иная.

Производный характер этих лексем, являющихся деминутивами от более древних основ (а в данном случае даже двойным деминутивом), свидетельствует о том, что их ареалы являются поздним образованием. Несмотря на то, что они локализируются в диалектах всех трех славянских языковых групп, их праславянская древность проблематична.

Эти примеры, как представляется, являются убедительным доказательством того, что только совокупность топографических и лингвистических признаков позволяет соотнести генетический и ареальный критерий и установить относительную хронологию выявленных изоглосс.

В связи с этим следует отметить, что на современном уровне развития лингвистической географии следует начать инвентаризацию славянских изоглосс с учетом формально-картографических и лингвистических критериев. Это позволит провести каталогизацию ареальных сценариев с тем, чтобы выявить закономерности в их организации, которые явятся своеобразными ориентирами в типологической интерпретации ареалов. Изучая типологию ареалов, мы сможем перейти от эмпирических данных лингвистической географии к их интерпретационному анализу, подняться с уровня регистрации фактов на уровень их объяснения, ибо «смысл лингвогеографического метода – в его эвристических возможностях, в том, что пространственное распределение языковых феноменов диагностирует их временную развертку, их генезис» (Мартынов 1983, 5).

Литература

- Вендина Т.И. (2010), *Общеславянский лингвистический атлас и проблемы методологии лингвистической географии*, Известия ОЛЯ, t. 69, №5, с. 3–14.
- Вендина Т.И. (2011), *Типология восточнославянских ареалов*, в: *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2009–2011*, Москва.
- Макаев Э.А. (1965), *Проблемы и методы сравнительно-исторического языкознания*, Вопросы языкознания, № 4, с. 3–19
- Мартынов В.В. (1983), *Язык в пространстве и времени*, Москва.
- Толстой Н.И. (1997), *О некоторых возможностях лексико-семантической реконструкции праславянских диалектов*, *Избранные труды*, t. I, Москва.
- Трубецкой Н.С. 1987, *Фонология и лингвистическая география*, в: Н.С. Трубецкой, *Избранные труды по филологии*. Москва, с. 31–36.
- Трубачев О.Н. (2003), *Опыт ЭССЯ: к 30-летию с начала публикации (1974–2003)*, в: *XIII Международный съезд славистов в Любляне. Доклад пленарного заседания*, Москва, с. 19.
- Жирмунский В.М. (1954), *О некоторых проблемах лингвистической географии*, Вопросы языкознания, № 4, с. 3–25

Wasilka Radewa

Sofijski Uniwersytet św. Klimenta Ochrydzkiego, Wydział Filologii Słowiańskiej
Sofia
v.radeva@rangelov.net

Ideograficzny słownik gwar języka bułgarskiego **– koncepcja i struktura**

Abstrakt: W artykule opisano kolejne etapy powstawania oraz przybliżono koncepcję stworzenia *Ideograficznego słownika gwar języka bułgarskiego*, który w swym zamyśle i strukturze znacznie różni się od dotychczas publikowanych słowników gwarowych. Słownictwo w nim zgromadzone daje pełen obraz bogactwa leksykalnego i zasobów znaczeniowych gwar bułgarskich, a szeroki wybór różnych cech motywacyjnych, używanych przy tworzeniu nazw dialektalnych, uwidacznia różnorakie aspekty etnokultury użytkowników języka bułgarskiego.

Słowa kluczowe: słownik ideograficzny, słownictwo gwarowe, heteronimy, nazewnictwo

Abstract: *An Ideographic Dialectal Dictionary of the Bulgarian Language – the Concept and Structure.* In its structure and conception the ideographic dialectal dictionary of the Bulgarian language differs considerably from all interpretative dialectal dictionaries published so far. The words offered in it make it possible to present from another aspect a complete picture of the lexical wealth and the denotative resources of the Bulgarian dialects. The choice of different motivational features in the formation of derivatives created in the various dialects to denote the same entity is related to the ethnocultural specificity of the native speakers (or users) of Bulgarian.

The completion and publication of the first volume (A–D) are preceded by the make-up of the vocabulary of the whole dictionary, which gives an idea of its structure and character. The collected material, which is yet to be structured into dictionary entries, is arranged according to the semantically corresponding literary designations presented alphabetically.

While collecting and processing the material, an endeavour was made to encompass diachronically the whole territory of the Bulgarian language, making use not only of Bulgarian published sources. This is the first generalizing lexicographical work which includes data from all the dialects representing the lexical system both from the Bulgarian language region and from the Bulgarian diaspora.

The ideographic dictionary will make it possible to use the collected and lexicographically processed material for academic purposes by making it accessible to Bulgarian and foreign linguists in studying the history of the Bulgarian language and the tendencies in its development. It will contribute as well to the scientific explanation of the peculiarities which not only connect but also differentiate the Bulgarian language from the other Slavic and Balkan languages.

Keywords: ideographic dictionary, dialect word, heteronyms, dialect nomination

Идеографският диалектен речник на българския език (ИДРБЕ 2012), którego pierwszy tom (zawierający pojęcia od litery A do D) został wydany w 2012 roku staraniem jego autorów (Todor Bojadżijew, Władimir Żobow, Georgii Kolew, Maksym

Mładenow, Darina Mładenowa i Wasilka Radewa), jest rezultatem wieloletnich wysiłków i wytrwałej pracy trzech pokoleń językoznawców, którzy za wspólny cel postawili sobie kompleksowe udokumentowanie całej złożoności i bogactwa leksykalnego gwar bułgarskich.

Historia *Ideograficznego słownika gwar...* tworzyła się jeszcze na długo przed wydaniem samego dzieła. Idea jego powstania związana była z pracą i planami badawczymi znanego bułgarskiego dialektologa – profesora Stoiko Stoikowa (1912–1969), pod którego naukowym kierownictwem zdołano przygotować *Български диалектен атлас* (БДА), uważany za największe dokonanie bułgarskiego językoznawstwa w drugiej połowie minionego wieku. Wyrazem naukowych zainteresowań leksyką dialektologiczną S. Stoikowa było nie tylko przygotowanie i wydanie w latach 1962–1981 dziesięciotomowego, monumentalnego cyklu *Българска диалектология. Проучвания и материали* (БДПМ, I–X), zawierającego przebogaty zestaw leksykalny pochodzący z różnych gwar języka bułgarskiego, ale także stworzenie kartoteki dialektologicznej przy Katedrze Języka Bułgarskiego na Wydziale Filologii Słowiańskich Uniwersytetu Sofijskiego, której niezwykle solidne fundamenty oparte zostały na ponad 250 studenckich pracach dyplomowych, osobiście nadzorowanych i wypromowanych przez profesora.

Wiedza i doświadczenie zdobyte podczas badań nad dialektami bułgarskimi, które opisane zostały w kilkukrotnie wznawianej książce zatytułowanej *Българска диалектология*, dały uczonemu solidny punkt wyjścia i cenną możliwość zorganizowania studenckiej grupy badawczej, która, korzystając ze źródeł pisanych, opublikowanych od początku XX wieku do dnia dzisiejszego, wyekscerpowwała i skatalogowała dialektologiczne materiały słownikowe. Oprócz prac dyplomowych i materiałów pochodzących z tak zwanego *Archiwum prof. Romańskiego* posłużono się ponad 300 specjalnie wyselekcjonowanymi publikacjami zawierającymi leksykę gwarową.

Kiedy w roku 1969 opublikowano *Проект за Идеографски речник на българския език* (Projekt 1969), Katedra Języka Bułgarskiego dysponowała już kartoteką materiału dialektologicznego gromadzonego od ponad 15 lat. Dało to S. Stoikowowi możliwość opracowania, we współpracy ze swoim utalentowanym uczniem i kolegą, M. Mładenowem, koncepcji i struktury słownika. W założeniach miał on systematyzować bogactwo leksykalne gwar bułgarskich w ich odniesieniu do języka literackiego. Od owego czasu kontynuowano pracę nad wzbogacaniem i porządkowaniem kartoteki słownika, jak również nad przygotowaniem do druku jego pierwszego tomu, tak aby można było przedstawić kompletną panoramę dialektologiczną języka bułgarskiego w całej jej leksykalnej różnorodności i złożoności.

W zasadzie główna koncepcja słownika ideograficznego z biegiem lat nie uległa większym zmianom, lecz wraz z przybywaniem nowego materiału leksykalnego wprowadzano do niej pomniejsze korekty i niezbędne uszczegółowienia. Zastosowanie założeń projektu do próbnego przygotowania haseł słownikowych ujawniło olbrzymią dialektową różnorodność w obszarze leksyki, co w pełni potwierdziło konieczność jej całościowego opracowania w ramach słownika ideograficznego.

Wiele lat upłynęło na systematycznym i nieprzerwanym gromadzeniu materiału leksykalnego oraz takim jego przygotowaniu, aby można było go zdeponować w kartotece słownika. Kartoteka rozrosła się w tym okresie znacząco. W międzyczasie zmarł

profesor Stoikow (1969 rok), a później również i profesor M. Mladenow (1992 rok). Mimo niższego tempa pracy i wymuszonych, okresowych przerw, tworzenie słownika kontynuowano. Kartoteka zasobów leksykalnych uzupełniana była na bieżąco o materiały pochodzące z nowo pojawiających się publikacji. W kolektyw autorski włączyli się naukowcy z trzeciego już pokolenia dialektologów – W. Żobow i G. Kolew. Taka wspólna naukowa działalność doprowadziła do wykształcenia się swoistej szkoły rozbudzania u młodych badaczy zainteresowania gwarami bułgarskimi i ich słownym bogactwem. Podczas dopracowywania i przygotowywania do publikacji pierwszego tomu słownika do grupy dialektologów dołączyła również D. Mladenowa.

Materiały leksykalne do słownika gromadzone były na przestrzeni prawie sześciu dziesięcioleci, lecz jego chronologiczne granice są znacznie szersze. Słownik obejmuje całe językowe bogactwo gwar bułgarskich używanych od wieku XX do czasów współczesnych. Ogrom dostępnego materiału sprawił, że przygotowanie i wydanie *Ideograficznego słownika gwar...* opóźniło się, a jednak dzięki swojemu zamysłowi i unikalnej koncepcji, praca ta wciąż stanowi jedyne w swoim rodzaju, kompleksowe studium leksykograficzne, obrazujące w sposób całościowy różnorodność i bogactwo leksykalne języka słowiańskiego. Konieczność istnienia tak skonstruowanego słownika jest wciąż aktualna nie tylko po to, by dla przyszłych pokoleń zachować wierny obraz gwarowego, językowego dziedzictwa z jego odniesieniami do języka literackiego, lecz również, a może nawet przede wszystkim po to, aby przyszli badacze, którzy podejmą się trudu prześledzenia rozwoju i przemian zachodzących w języku bułgarskim, dysponowali kompletnym zbiorem wiarygodnych materiałów leksykalnych, dostęp do których umożliwi dokonywanie naukowych porównań na tym polu z pozostałymi językami słowiańskimi i bałkańskimi.

Ze względu na swoją strukturę i przeznaczenie, *Ideograficzny słownik...* w sposób istotny odróżnia się od pozostałych słowników dialektologicznych, w których jednostki leksykalne przedstawiane są w porządku alfabetycznym, ale ich brzmienie oraz znaczenie często nie pokrywa się ze znaczeniami literackimi. Sposób wyodrębnienia haseł zależy od założonego celu słownika, jednak pozostałe istniejące słowniki w ogóle nie uwzględniają sieci skomplikowanych znaczeniowych powiązań między jednostkami leksykalnymi, ignorując pokrewieństwo semantyczne między pozornie odległymi wyrazami.

Ideograficzny słownik gwar... natomiast przygotowany jest tak, aby dzięki alfabetycznemu uporządkowaniu łatwo było odszukać i użyć odpowiedniej formy leksykalnej (jak tego wymaga praktyka leksykograficzna), lecz, co najważniejsze, poszczególne wyrażenia słownika ustrukturyzowane są w taki sposób, żeby oddać charakter wydzielonych pojęć (substancji, właściwości, procesów oraz relacji między nimi), dla których istnieją nazwy w języku ogólnonarodowym.

Wokół tak skonstruowanych metaform usystematyzowane zostały w określonym porządku wszystkie zarejestrowane nazwy gwarowe wraz ze swoimi wariantami, ze wskazaniem ich rozmieszczenia terytorialnego. W ten sposób budowa haseł słownikowych spełnia wymagania nie tylko leksykografii dialektologicznej, ale i geografii lingwistycznej. Przy czym używany jest stary podział administracyjny kraju na powiaty, jako że daje on dokładniejsze wyobrażenie o geograficznym położeniu wiosek. Przy dostępności danych pochodzących z trzech lub więcej zamieszkałych miejsc, ale nale-

żących do jednego powiatu, ich nazwy oznacza się w sposób skrócony (np. Ихт, Карн, Лов, Лом). Jeśli materiał pochodzi z jednej lub dwóch wiosek, ich nazwy zapisywane są w nawiasie, zaraz po wyszczególnieniu powiatu, w którym te wioski są położone np. Лом (Вълчедръм, Мокреш). Terytorialne i społeczne ograniczenie występowania danego wyrazu stanowi o jego dialektologicznej wyjątkowości. Jako składowa część leksykalnego systemu dialektowego wyraz taki nie należy do języka literackiego, a jednocześnie wyróżnia się ograniczonym rozprzestrzenieniem geograficznym. Występuje na terytorium wyraźnie mniejszym od tego, jaki zajmuje język bułgarski jako całość.

Charakterystyka gramatyczna wyrazów jest bardzo oszczędna. Przy rzeczownikach podawany jest wyłącznie rodzaj, czasowniki natomiast zapisane zostały w formie 1 os. l.p. bez wyszczególniania ich charakterystyki aspektowej. W 3 os. l.p. przedstawiane są te czasowniki, których semantyka (w języku bułgarskim) wyklucza użycie ich w 1 os. l.p., na przykład: *би`еe* (beczy), *вал`u* (pada deszcz), *вк`исва ce* (kwaśnienie), *горчи* (gorzknieje) itd.

Słownikowe hasła podstawowych czasowników zawierają prefiksalne formacje, których znaczenie modyfikowane jest przez dodatkową cechę, na przykład: *дар`я*, *дар`явам* – ‘daję prezent ślubny, zaręczynowy’ (ИДРБЕ 2012, 900). W porządku alfabetycznym przedstawione są czasowniki *в`оздара*, *издар`явам*, *обд`арвам*, *обдар`явам*, *обдар`я*, *од`арвам*, *одар`явам*, *над`ара*, *надар`явам*.

Organizacja materiału przygotowana jest według zasad onomazjologicznych, przy czym wychodzi się od wyodrębnienia określonego pojęcia i następnie szuka się środków użytych do jego nominacji. Tego typu podejście daje sposobność odkrycia różnorodnych możliwości wykorzystywanych przez użytkowników języka podczas rozpoznawania, konceptualizacji i werbalizowania zasięgu pojęć wywodzących się z zewnątrzjęzykowej rzeczywistości.

Zestawienie w jednym słownikowym haśle wszystkich dostępnych heteronimów doskonale służy ukazaniu pełnego obrazu językowej różnorodności oraz całego leksykalnego bogactwa języka bułgarskiego. Szeroki wybór różnych cech motywacyjnych, używanych przy tworzeniu nazw dialektalnych, zwłaszcza tych niewystępujących w języku literackim, uwidacznia różnorakie aspekty etnokultury użytkowników języka bułgarskiego.

Włączenie jednostek leksykalnych, rozprzestrzenionych w oddzielnych gwarach, jak i kolejność przedstawienia ich w słowniku, są spójne z teorią dotyczącą istoty wyrazów gwarowych oraz leksyki dialektologicznej. Ich określanie opiera się na cechach dystynktywnych i mechanizmach innych niż te występujące w języku literackim:

- nieobecność danego wyrazu jako formy i znaczenia w systemie leksykalnym języka literackiego,
- występowanie formantu słowotwórczego lub modelu, którego nie zanotowano wcześniej w języku literackim,
- wyraz motywujący niecharakterystyczny dla języka literackiego,
- realizacja różniąca się od ogólnobułgarskiego modelu słowotwórczego lub charakterystyki gramatycznej,
- występowanie zmian fonetycznych i osobliwości sprzecznych z tymi, które charakterystyczne są dla danej gwary,
- różnice znaczeniowe i inne.

Charakteryzowanie leksyki gwarowej opiera się na kryteriach lingwistycznych – pod uwagę brana jest istota danego wyrazu jako jednostki nazywającej oraz miejsce jakie wyraz ten zajmuje w systemie językowym. Natura związanych z tym wyrazem przedmiotów oraz wydarzeń nie jest rozpatrywana.

Hasło słownikowe zawiera krótkie objaśnienie wyrazu występującego w języku literackim, po czym ukazane zostają jego dialektowe warianty zbudowane wokół tego samego rdzenia, a zawierające osobliwości fonetyczne, morfemowe lub słowotwórcze. Na przykład wyrazowi nagłówkowemu *глад* ‘odczuwanie silnej potrzeby zjedzenia czegoś, głodowanie’ towarzyszą również: *гладъ, глакъ; глад`ия, гл`адия, глад`я; гл`адност; гладор`иа, гладор`ия; гладот`ие, гладот`ия; гл`адост* (ИДРБЕ 2012, 712), które to obrazują istnienie różnic w sposobie akcentowania.

Obok każdej nazwy, po jej fonetycznych wariantach, podawane są także morfemowe i słowotwórcze dialektyzmy. Na przykład za różnorodnymi realizacjami fonetycznymi wyrazu *врат`а* (ИДРБЕ 2012, 528) – ‘otwór, przez który wchodzi się do pomieszczenia z ogrodu lub dworu albo służące do zakrywania takiego otworu urządzenie’ – wyszczególnione są również inne warianty słowotwórcze: *вр`атник, ѓр`атник, вр`акник; вр`атняк, вратн`як; вр`атница, вр`акница, ѓр`акница; вр`атничка; вр`анца, ѓр`анца, вр`атня, ѓр`атня, вр`акня, ѓр`акня; вр`акне, ѓр`акне; вратц`а, вращ`а* i inne.

Przy budowaniu haseł słownikowych pierwszeństwo daje się tak zwanym pełnym dialektyzmom, które całkowicie różnią się swoim brzmieniem od wyrazu podstawowego. Dialektyzmy te przedstawia się w porządku alfabetycznym, po czym wyszczególnia się możliwe ich warianty. Na przykład po wariantach wyrazu *глед`ец* ‘żrenica oka’ (ИДРБЕ 2012, 717) przywołane zostały nazwy dialektowe takie jak: *`ангялче, д`ете, зрак, зр`ачец, з`ърно, л`ъпка, н`адзърт, ог`анче, пир`унче, светч`е, стъкл`еница, чов`ечец, (чов`ечък, чил`ечек, чов`ечич, чил`яч* i tym podobne), z których wiele to derywaty semantyczne utworzone poprzez porównania.

Podczas badań nad leksyką dialektową szczególną uwagę zwraca się na tak zwane dialektyzmy nominacyjne, które nie posiadają semantycznych odpowiedników w języku literackim. Nazywają one na tyle ważne dla użytkowników dialektu realia życia i aspekty ludzkiej działalności, że dla ich wyróżnienia utworzono osobne słowa. Umieszczenie ich w *Ideograficznym słowniku gwar...* opiera się na ich możliwych związkach i powiązaniach semantycznych z jednostkami leksykalnymi istniejącymi w języku literackim i włączonymi do słownika jako hasła podstawowe. Na przykład po słowie używanym do nazwania ‘otworu, przez który wchodzi się z podwórza lub ogrodu do pomieszczenia oraz urządzenia do jego zamykania’, przedstawione są także osobne nazwy dla poszczególnych rodzajów drzwi, zróżnicowane ze względu na rozmiar, rodzaj materiału z którego zostały wykonane czy nawet ze względu na ich przeznaczenie. W ten sposób obok nazwy gatunkowej drzwi – *врат`а* (ИДРБЕ 2012, 527) zgrupowane zostały nazwy rozprzestrzenione w gwarach:

- ‘drzwi wplecione z gałęzi’ – *вр`атник, вр`атничка, вр`анца; дук`атъ; л`еса, л`яса, лес`а; перд`е; плетн`я; н`ортеница* i tym podobne,
- ‘zewewnętrzne drzwi wiodące ku drodze’ – wraz z leksemami opartymi o rdzeń *врат-* przedstawione są również *г`агело, к`агело; кап`ия, кап`ие; кападж`ик; панат`ур, парт`ур, палат`ур; н`орта, пр`очка, пр`отка, пр`отна* i inne.

Obok wyrazu oznaczającego ‘przeszkłone drzwi wejściowe’ zestawiono nazwy takie jak: *джамл`ия, жамл`ия, вр`ата джамл`ия*. Usystematyzowano i wyszczególniono rozpowszechnione w gwarach nazwy specjalistyczne oznaczające: ‘drzwi na dwór’, ‘małe drzwi’ i tym podobne.

W osobnym haśle słownikowym przedstawione zostały heteronimy służące nazywaniu ‘wielkich drzwi zewnętrznych wiodących ku drodze, którymi na podwórkę wjeżdżają pojazdy i dobytek’ (ИДРБЕ 2012, 533).

Do hasła słownikowego *вр`атница* – oznaczającego ‘małe drzwi zewnętrzne, przez które na podwórkę wchodzi ludzie’ – dołączone są dialektyzmy oznaczające ‘małe drzwi ogrodowe’, ‘drzwi między dwoma sąsiednimi podwórkami’ oraz pożyczki i wyrazy pochodne, posiadające interesującą wewnętrzną formę, jak na przykład: *комиал`ък, пр`елез, пр`ескоч, прег`он, к`омиу капъс`ъ* (ИДРБЕ 2012, 536). Przy tworzeniu oddzielnych wyrazów dla nazwania pojęć nadrzędnych odzwierciedlone zostają różnorodne aspekty rzeczywistości socjalno-bytowej, interesujące i ważne dla użytkowników danej bułgarskiej gwary. Dla przykładu istnienie specjalnych nazw takich jak: *беж`аница, беж`анка* oraz przejęte z języka tureckiego słowo *кач`ак* oznaczające ‘małe, tajne drzwiczki, przez które można się wymknąć niezauważonym’ (ИДРБЕ 2012, 537), związane jest z niespokojnymi dziejami narodu bułgarskiego. W tym samym znaczeniu używane są nazwy złożone, takie jak *кач`ак канус`у, кач`а канус`у* czy *м`ала вр`ата*.

Różnorodne aspekty życia na wsi przyczyniły się do wyewoluowania licznych i bogatych w słownictwo grup tematycznych, złożonych z wyrazów połączonych siecią czytelnych zależności leksykalnych. W ich skład wchodzi nazwy opisujące wszelakie przejawy codziennej ludzkiej działalności, włączając w to aktywność życiową, pracę na roli, hodowlę zwierząt, jak również terminologię dotyczącą budowy i wyposażenia pomieszczeń mieszkalnych, hodowlanych i gospodarczych oraz tym podobne dziedziny.

Szeroko rozprzeźnione i często używane są leksemy takie jak: *антер`ия, ба`бек, в`ител, в`атали, вериг`ало, вл`ачка, вр`ъшник, дик`аня, дол`актеник, долам`а* i inne, które właściwie przynależą do pasywnej warstwy języka literackiego, ale jednocześnie stanowią świadectwo istnienia subtelnych różnic między kulturami społecznymi i materialnymi stworzonymi przez użytkowników poszczególnych gwar.

Dane przedstawione w pierwszym tomie *Ideograficznego słownika gwar...* stanowią doskonałe potwierdzenie postulowanej hipotezy istnienia terminologii gwarowej, należącej do leksyki specjalistycznej, która tematycznym bogactwem i różnorodnością różni się od zasobu leksykalnego języka literackiego. Tematycznie uporządkowane słownictwo jest łatwe do odnalezienia dzięki specjalnie zaprojektowanej strukturze haseł. Z jednej strony, te nazwy, które nie mają swoich semantycznych ekwiwalentów w języku literackim, włączane są do hasła słownikowego przy odpowiedniej nazwie rodzajowej. Z drugiej strony, dialektyzmy służące nazywaniu części maszyn, urządzeń i przedmiotów zebrane są w ramach haseł słownikowych nazywających cały przedmiot, którego są częścią. Nazwy całych przedmiotów mogą już występować w języku literackim. Na przykład obok nazwy *врете`но* (ИДРБЕ 2012, 545) – ‘urządzenia wykonanego z drewna, obracanego ręką, służącego do ręcznego przędzenia’, skupione są również leksemy oznaczające ‘górną część wrzeciona’, ‘dolną część wrzeciona’, ‘po-

grubioną część wrzecziona’ (*надебелена част на времето*). Przy wyrazie *дик`аня* (ИДРБЕ 2012, 941), oznaczającym ‘prymitywne urządzenie służące do wydobywania ziarna z kłosów i oddzielania słomy, zrobione z desek, w które wbite są ostre krzemienie’ dołączone są nazwy o znaczeniach: ‘długie drewno służące do mocowania dikanii do chomąta’, ‘długie zakrzywione ku górze drewno budujące dikanię’, ‘przednia deska dikanii’.

Tematycznie powiązane wyrazy, które nie mają odpowiedników w języku literackim, stanowiąc gwarowe osobliwości, świadczą jednocześnie o głębokich różnicach jakościowych między systemami leksykalnymi gwary i języka literackiego. Typologiczne różnice między leksyką literacką a leksyką gwarową powstają ze względu na odmienną segmentację rzeczywistości pozajęzykowej i sposób jej werbalizacji. W nazwach odzwierciedlony zostaje szeroki krąg rzeczy ważnych osobliwości z poszczególnych sfer bytowania i aktywności wytwórczej, mających istotne znaczenie dla użytkowników języka dialektowego.

Materiał zawarty w pierwszym tomie *Ideograficznego słownika gwar...* pokazuje, że przy nazywaniu rzeczy, substancji i pojęć najbardziej podstawowych, używana jest ograniczona liczba jednostek leksykalnych, które są rozprzestrzenione na szerokim obszarze geograficznym. Natomiast, gdy z poziomu o charakterze ogólnym przechodzi się do uszczegółowionych wariantów różnych pojęć i rozpatruje się na przykład ich części składowe, to różnorodnych jednostek leksykalnych stosowanych do ich opisu notuje się znacznie więcej, co świadczy o derywacyjnych i nominacyjnych możliwościach gwar bułgarskich. Na przykład dla nazwania ‘ruchu powietrza, odbywającego się przeważnie wzdłuż powierzchni ziemi’ używa się najczęściej leksemu wspólnego dla wszystkich języków słowiańskich – *вятър* (ИДРБЕ 2012, 645) – w jego fonetycznych i morfologicznych modyfikacjach, przyjętego również w języku literackim. Jednak by opisać różnorodne cechy wiatru, włącznie z informacją o porze roku, kiedy się on pojawia, o kierunku, z którego wieje, o tym, czy jest to wiatr silny czy słaby, przyjazny czy niszczący, utworzone zostały przez wspólnoty mieszkańców specjalne terminy. *Ideograficzny słownik gwar...* terminy te porządkuje i wyjaśnia. Zamiast opisowo objaśniać ‘ciepły wiatr, który wieje z południa’, użytkownicy gwar posługiwali się słowami takimi jak: *абл`ановеца*, *ар`апино*, *балкандж`ия*, *б`анчанин*, *бел`анът*, *б`елият*, *белом`орац*, *благио*, *веселко*, *горн`як*, *план`инец*, *развиг`ор*, *снего`яд*, *топ`лик*, *южн`як* i tym podobnymi (ИДРБЕ 2012, 646).

Wokół znaczenia ‘zimny wiatr, który wieje z północy’ zgrupowane zostały rzeczowniki: *б`ърденин*, *вард`арец*, *вл`ашки*, *горн`ак*, *горн`енин*, *дармад`ан*, *дер`икоз`ел*, *долн`ек*, *д`унавец*, *есенник*, *кр`ивец*, *мор`янин*, *пр`есняк*, *п`орез*, *с`евер*, *северн`як*, *с`ибирец*, *студ`енкд*, *студен`як* i tym podobne (ИДРБЕ 2012, 651).

Dla oznaczenia ‘wiatru, który wieje z zachodu’ rozprzestrzenione są nazwy takie jak: *арна`утина*, *бърз`ия*, *вр`анчанин*, *горн`як*, *д`олник*, *з`ападът*, *з`ападния*, *кар`ап`ол*, *п`акостникът*, *пърл`икозар*, *севл`иевеца*, *с`рбин*, *студен`яко*, *ясн`ец*, *ясн`ик* i tak dalej (ИДРБЕ 2012, 655).

Oddzielnie przedstawione zostały rodzaje nazw skupione wokół znaczeń: ‘wiatr wiejący z kierunku wschodniego’, ‘zimny północno-zachodni wiatr’, ‘północno-wschodni wiatr’, ‘południowo-zachodni wiatr’, ‘wiatr wiejący od morza’ (*мор`янин*, *мор`яка*, *м`орскио*, *черном`ор*, *сол`ен в`ятър* i inne), ‘wiatr, który wieje nad po-

wierzchnią rzeki’, ‘wiatr, który przynosi opady (deszczu, śniegu)’, ‘zimny wiatr’, ‘suchy wiatr, który wypala zasiewy’, ‘silny, porywisty wiatr’, ‘przyjemny, chłodzący wiatr’, ‘wieczorny wiatr’ i tym podobne.

Mnogość specjalistycznych nazw daje dowód złożoności relacji między poszczególnymi elementami rzeczywistości a ich odzwierciedleniem w języku. Ważne miejsce pośród nich zajmują jednostki leksykalne utworzone wedle norm derywacyjnych poszczególnych gwar. Uwypuklają one rolę słowotwórstwa we wzbogacaniu zasobów leksykalnych, a ich wewnętrzna forma oraz odniesienia do wyrazów motywujących, z których zostały utworzone, uwidaczniają systemowy charakter leksyki. Na przykład od czasowników *гълча*, *думам*, *приказвам*, używanych w gwarach w znaczeniu ‘mówię’, utworzone zostały przymiotniki *галчел`ив*, *думл`ив*, *приказл`ив*, co w sposób niezwykle interesujący ilustruje wzajemne związki i odniesienia istniejące pomiędzy gwarami.

Przedstawione w oddzielnym haśle słownikowym heteronimy, skojarzone z wyrazem podstawowym na zasadzie podobieństwa semantycznego, nie tylko ujawniają sporą liczebność wariatów dialektycznych używanych do nazywania tego samego przedmiotu lub zjawiska, lecz przede wszystkim ukazują pełen potencjał derywacyjny rozpatrywanych gwar wraz z ich możliwościami nominacyjnymi i mechanizmami słowotwórczymi. Na przykład dla przekazania znaczenia ‘towarzyszy kawalerowi, kiedy ten udaje się do panny w celu omówienia zaręczyn’ używany jest w języku literackim rzeczownik *годеж`ар* (ИДРБЕ 2012, 762). Słownik rejestruje także odpowiadające mu derywaty: *главеж`ар*, *глав`ежник*, *главиш`ар*; *дevesн`ар*; *дум`алник*; *жен`ил*, *жен`ихъл*; *зап`ивник*; *изгл`едник*; *мом`ар*; *огл`авник*; *огл`едник*; *од`умник*; *сгов`орник*; *стр`ойник* oraz ich fonetyczne i derywacyjne warianty.

Wybór różnych cech motywacyjnych przy tworzeniu oddzielnych nazw dla określania tego samego rzeczywistego bytu wypływa z etnokulturowej specyfiki użytkowników poszczególnych gwar języka bułgarskiego, co autorom słownika stwarza możliwość ukazania całościowego obrazu bułgarskich gwar i używanych w nich sposobów nominacji.

Wieloznaczne jednostki leksykalne włączone są w hasła słownikowe odpowiadające ich odcieniom znaczeniowym. Na przykład czasownik *чета* (czytam) w znaczeniu ‘wzrokowo odbieram tekst pisany i go rozumiem’ tworzy osobne hasło słownikowe. W znaczeniu ‘wymawiam liczby w ich kolejności’ przedstawiony jest także obok czasowników zgrupowanych wokół hasła – *броя* (liczę).

Wydanie pierwszego tomu *Ideograficznego słownika gwar...* (zawierającego hasła od litery A do D) wymagało ukończenia absolutnie wszystkich etapów pracy, począwszy od wstępnego szkicu, a kończąc na skompletowaniu i uporządkowaniu materiałów według założonego klucza. Poszczególne etapy tego naukowego przedsięwzięcia wyglądały następująco:

- zarysowanie wstępnej koncepcji słownika i dopracowanie jego struktury w praktyce, podczas porządkowania pierwszych zebranych materiałów, doświadczenia z tego etapu przedstawione zostały w publikacji S. Stoikowa i M. Mladenowa *Проект за Идеографски речник на българския език* (1969);
- ukończenie spisu haseł, który zadecydował o ostatecznej strukturze słownika;

- prace nad skompletowaniem materiału dialektologicznego i ustrukturyzowaniem go według przygotowanych wcześniej założeń semantycznych, czyli według ułożonych alfabetycznie odpowiednich nazw literackich;
- rozszerzenie zespołu autorskiego o doskonale przygotowanych merytorycznie dialektologów, których doświadczenie pozwoliło dodatkowo wzbogacić, uszczegółowić i doprecyzować założenia projektu (*Проект* 1969).

Do usprawnień tych należy zaliczyć między innymi tak oto zmodyfikowane założenia:

- przy wszystkich wyrazach nagłówkowych, niezależnie od ich semantycznej bliskości do literackich ekwiwalentów, podaje się objaśnienie i komentarz;
- nie odnotowuje się wariantów fonetycznych (ъ, u, y) przy redukcji a, e, o, w wyniku redukcji, literą я oznacza się wymowę ь znajdującego się po spółgłosce palatalnej (д`евер – д`евярко);
- słowa dialektowe różniące się akcentem nie są grupowane w jednej metaformie, przedstawiane jest ich geograficzne rozprzestrzenienie i lokalizacja;
- nie podaje się podstawowej formy 1 os. l.p. czasu teraźniejszego dla czasowników zarejestrowanych w formie 3 os. l.p. lub aorystu.

Informacje zawarte w *Ideograficznym słowniku gwar...* pozwalają na badanie występowania i rozprzestrzenienia słownictwa dialektowego wewnątrz bułgarskiego obszaru językowego z uwzględnieniem ujęcia diachronicznego. Słownictwo to nie występuje powszechnie na całym obszarze językowym. Nie jest ono w zasadzie notowane w języku literackim i właśnie dlatego stanowi niezwykle cenne świadectwo tego, w jaki sposób mieszkańcy konceptualizowali otaczającą ich rzeczywistość, w jaki sposób segmentowali ją na adekwatne pojęcia i jakich słowotwórczych środków i mechanizmów do tego celu używali. W ten sposób ukazane zostały zależności między leksyką dialektową a pozajęzykową działalnością człowieka, szczególnie w zakresie specjalistycznej terminologii związanej z pracą i narzędziami służącymi do jej wykonywania. W specjalistycznych nazwach odzwierciedlenie znalazło ówczesne rozumienie zjawisk przyrodniczych, zależności społecznych, a także różnych aspektów techniki wykorzystywanej w życiu codziennym, pracy na roli czy w obejściu.

Wieloletnie ekscerpowanie materiałów leksykalnych podporządkowane było nadrzędnej idei, by całe terytorium języka bułgarskiego opisać i udokumentować w ujęciu diachronicznym, z włączeniem źródeł, które opublikowano poza granicami kraju. Po raz pierwszy w jednej publikacji zebrano dane pochodzące ze wszystkich bułgarskich leksykalnych systemów gwarowych, włączając w to warianty używane przez bułgarską diasporę. Do słownika włączono także materiały osobiście zebrane przez jego autorów.

Ideograficzny słownik gwar... zawiera leksykograficznie opracowany materiał dialektologiczny, który, wchodząc do obiegu naukowego, ma stać się dostępny dla bułgarskich i cudzoziemskich językoznawców, stanowiąc swoistą bazę leksykalną i punkt wyjścia do badań nad historią języka bułgarskiego, a także pozostałych języków bałkańskich, pokazując jednocześnie wspólne dla nich tendencje rozwojowe. Dostarczając naukowego objaśnienia dla leksykalnych osobliwości dialektowych, umożliwi on studia konfrontatywne między językiem bułgarskim a innymi językami słowiańskimi i bałkańskimi.

W tym kontekście kontynuowanie prac nad przygotowaniem kolejnych tomów *Ideograficznego słownika gwar...* oraz ich wydanie, jawi się jako oczywisty obowiązek

wobec przyszłych pokoleń. To dla nich – w pracy naukowej obrazującej przemiany, jakie zaszły w tendencjach rozwojowych pomiędzy językiem literackim a gwarami języka bułgarskiego – badacze zobowiązani są zabezpieczyć świadectwa żywej, różnorodnej i bogatej mowy, która wybrzmiewała dawniej na bułgarskiej ziemi.

Literatura

БДА, *Български диалектен атлас*, т. 1–4, София, 1964–1981.

БДПМ, *Българска диалектология. Проучвания и материали*, т. 1–10, София, 1962–1981.

ИДРБЕ 2012, *Идеографски диалектен речник на българския език*, т. 1, А–Д, гл. ред. В. Радева, София, 2012.

Проект 1969, Стойков Ст., Младенов М. (1969), *Проект за Идеографски речник на българския език*, *Български език*, кн. 2, с. 155–170.

Елена Алексеевна Нефедова

Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова

Москва

eanefedova@gmail.com

ЖИЗНЬ и СМЕРТЬ в дискурсе языковой (диалектной) личности

Реферат: Жизнь и смерть – универсальные категории человеческого сознания и культуры, однако комплекс представлений, связанных с ними, этноспецифичен. В рамках культуры этноса эти категории также не абсолютно тождественны. В статье на материале говоров русского Севера рассматриваются представления языковой личности о жизни и смерти, отраженные в ее суждениях и высказываниях.

Ключевые слова: диалект, идиолект, языковая личность

Abstract: Life and death in the discourse of linguistic (sub-dialectal) personality. While life and death are universal categories of human cognition and culture, the set of images associated with it is affected by ethnicity. These categories are not always identical and may vary from one ethnic culture to another. This article presents the images of linguistic personalities related to life and death as reflected in the opinions of speakers of the sub-dialects of northern Russia.

Keywords: sub-dialect, idiolect, linguistic personality

Вильгельм Гумбольдт, рассуждая об объекте языкознания, отмечал, что антропологический подход к языку требует «толковать характер и строение отдельного языка, опираясь на природу «человека говорящего» вообще» (Гумбольдт 1984, 311), выяснять, «как всеобщий человеческий язык проявляется в языке различных наций» (Гумбольдт 1985, 382), как любой язык приобретает «способность служить орудием для разнообразнейших индивидуальностей» (Гумбольдт 1984, 165).

Триединство общего, особенного и отдельного, сосредоточенное в речи каждого человека, при обращении к диалектному материалу может быть рассмотрено в аспекте соотношения диалектного языка как полисистемы с общими и различительными признаками, отдельного говора (моносистемы, частной диалектной системы) и идиолекта (идиосистемы). Соотношение общего и особенного в речи носителя диалекта координируется, прежде всего, правилами территориального распределения различий между моносистемами (иначе говоря, говорящий употребляет в речи только те языковые средства, которые присущи данному говору, функционируют на данной территории), тогда как в соотношении особенного и отдельного ведущую роль играют иные факторы. В распоряжении носителя

идиолекта имеются все языковые средства его родного диалекта, но их использование диктуется индивидуальными особенностями личности, связанными с картиной мира, с ценностной ориентацией, целями и установками, а также особенностями психологического характера: с типом языковой личности, экстравертной или интравертной, креативной или довольствующейся диалектным стандартом.

Содержание текстов, записанных в конкретном говоре, а также лексический состав говора, отраженный в словарной картотеке, в определенной степени определяются кругом информантов, от которых произведены записи. Это может объясняться как наличием в лексиконе информантов слов, предпочтительных для какой-либо узко ограниченной группы лиц, так и различиями в самом репертуаре тем и событий, наиболее близких информанту. Полевым диалектологам знакомы различия информантов с точки зрения их пристрастия к той или иной тематике: для одних „любимой” темой являются воспоминания о молодости, о прошлой жизни в ее праздничном, обрядовом проявлении, другие, наоборот, чаще вспоминают и рассказывают о тягестях прошлой жизни, третьи любят обсуждать текущие события, соседей, семейные взаимоотношения и т.п. Итак, первое, на что следует обратить внимание - это различия носителей говора в репертуаре «любимых» тем и речевых событий.

Следующий момент, различающий носителей говора – это степень языковой инициативы, склонность к рефлексии над языком, к словотворчеству, к языковой игре. Устная форма владения, пользования языком создает условия, в которых личностное начало говорящего, его индивидуальные речевые особенности проявляются наиболее ярко. Исследователи отмечают возможность речевого обособления коллективов говорящих и индивидуальных носителей языка¹, которое проявляется, в частности, в нестандартном употреблении узуальных слов, в намеренной модификации их формы и смысла, в элементах языковой игры.

Индивидуальность языковой личности (ЯЛ), особенности ее владения языком ярче всего проявляются в прагматике, и, в частности, в прагматически ориентированной части лексикона, в особенностях выбора экспрессивно окрашенных лексических средств, в характере словотворчества. Своеобразие ЯЛ, ее «отдельность» устанавливается на общезыковом фоне социума, в сравнении с говором, носителем которого она является.

Высказанные выше соображения были положены в основу «Экспрессивного словаря диалектной личности» (ЭСДЛ) (Нефедова 2001). Объектом лексикографического описания явилась речь представительницы местного говора, коренной жительницы д. Судрома Вельского района Архангельской области *Александры Ивановны Пономаревой*, 1925 года рождения, неграмотной. Всю жизнь, до пенсии, А.И. Пономарёва проработала в колхозе. К моменту нашего знакомства она проживала одна, похоронив мужа и сына, погибшего в результате несчастного случая. Два других сына и дочь живут отдельно, своими семьями. Пономарёва обладает некоторыми знаниями ворожеи и народной целительницы, которые иногда применяет на практике. Подобная социальная роль традиционно предполагает

¹ В синхронном плане вариантность дает языку индивидуализацию, по особенностям речи опознаются группы людей, вплоть до отдельного человека (Гак 1998, 370).

особое, уважительное отношение к ней со стороны односельчан. Однако в контексте современных социальных отношений обладание сакральными знаниями входит в противоречие с такими индивидуальными особенностями изучаемой ЯЛ, как словоохотливость, склонность к обсуждению житейских коллизий и выражению своего, чаще негативного, отношения к ним. Перевес этих качеств в формировании отношения социума отражает деревенское прозвище А.И. Пономаревой – *балаболка*.

Для А.И. Пономаревой характерна ярко выраженная ориентация на эмоционально-оценочное восприятие действительности в ее событийно-бытовом и морально-этическом проявлении. Преобладание чувственно-образной и эмоциональной реакции на окружающую действительность над ее рациональным восприятием ярко проявляется в речи языковой личности.

Названные психологические особенности А.И. Пономаревой находят свое проявление в характере ее идиолекта. В ЭСДЛ это отражается, в частности, в количественном соотношении стилистических помет: 773 слова с пометой *образн.*, 287 – с пометой *интенс.*, 187 слов с пометой положительной оценки (*одобр.*, *ласк.*) и 305 слов с пометой отрицательной оценки (*неодобр.*, *пориц.* и др.). Около 350 словарных единиц получили помету *инд.* Основанием для этого послужило сопоставление с картотекой АОС, собранной за 55 лет полевой экспедиционной работы и содержащей более 4 млн. словоупотреблений. Широко представлено сочетание этих помет в разных вариантах, свидетельствующее о совмещении экспрессивных сем в семантике слова. Статистика говорит сама за себя.

Известно, что индивидуальное своеобразие языковой картины мира носителя диалекта связано с зонами его «особого внимания» (Гольдин, Сдобнова 2002, 27), с мирами, «к которым говорящие вновь и вновь возвращаются в коммуникации...». Возвращаясь к сюжетам, наиболее им «переживаемым», говорящий реализует это в «продолженных текстовых образованиях», архитектоника и лексическое наполнение которых также отражает его видение мира (Гольдин 2001, 66).

Описание нескольких «зон особого внимания» ЯЛ имеется в (Нефедова 2008).

В статье речь пойдет о представлениях ЯЛ о жизни и смерти, отраженных в ее суждениях и высказываниях. Это универсальные категории человеческого сознания и культуры, однако комплекс представлений, связанных с ними, этноспецифичен. В рамках культуры этноса эти категории также не абсолютно тождественны (Коконова 2006, Нефедова 2008).

Лексическое наполнение семантической зоны *жизнь* в архангельских говорах представлено в схеме № 1. Словообразовательное гнездо глагола *жить* сконструировано на уровне полисистемы, стрелками показаны ступени словообразовательной деривации. Курсивом выделены единицы, отмеченные в говоре д. Судрома Вельского района, носителем которого является ЯЛ, полужирным курсивом – единицы, отмеченные в речи ЯЛ. В диалекте и идиолекте отсутствуют слова с корнем *жир-*, что определяется территориальными различиями архангельских говоров. Другие купюры в лексиконе ЯЛ – результат действия функциональных факторов (Нефедова 2008).

Пребывание в живых, жизнь в речи ЯЛ представлено как состояние и процесс:

- Не голодуй, только живи да учишь;
- Слезами выревлю – мне уш не жить;
- Я пока во живности, свекрофка укорила – моим окутываэцца.

В высказываниях типа: *Потом она сё ворожыла: живо́й ли нёт, хоть окажысь; Иа восьма́я от рóду одна́ жива́я* употребление полной формы прилагательного в соответствии с литературной краткой формой содержит и различия семантического характера. В литературном языке *Она жива* прочитывается как *Она не умерла*. В диалекте утверждению *Она жива́я* соответствует не соотносительность со смертью, а утверждение о нахождении кого-н. среди живых.

Время, срок жизни – это *вся жизнь, весь век, век свой*: *Фсю жысь иша́цила, веть иша́к была́; Она́ россто́неца, она́ фсю жысь о́йкат; На фсю жысь э́та па́мять – в Петро́ф день бу́эт до́ш и по́сле Петро́ва дня до́ш; Вék проломі́ла ле́шэго* (проработала); *Она́ уш вék свой врё́т*. В высказывании *А мно́го наро́ду прі́мерло во́зле мою́ жысь* (буквальное прочтение – ‘в период моей жизни’) осложнено пространственными ассоциациями, идущими от предлога *возле*. *Он тебе́ полови́ну жы́зни о́тнесёт* – о том, кто своими поступками сокращает чужую жизнь.

Я тепе́рь пережыла́ свое́; Не реви́ ты, не реви́, она́ веть ужы́ла́ свое́ – в подобных высказываниях отражается представление о сроке жизни, предопределённом каждому, смирение перед неизбежностью смерти. Слишком долго проживший человек оказывается в тягость окружающим: *Богоде́льни нёт, куды́ деватця, как до́лго зажы́ть; До сме́рти-то до́жыли, а тепе́рь кидáй в ре́ку; Изморя́т люде́й, кидáли в э́то о́зеро жывы́ём*. (В последнем примере содержится индивидуальное образование от общерусского корня – *жывы́ём* ‘в живом состоянии’).

Процесс жизни осмысливается образно. Трудности жизни сопоставляются с кувирканием – *У мене́ не зажыве́т* (не останется в живых) – *он немно́шко поковы́ркайеца и фсе́. Ско́лько-нибу́ть потяну́сь, пожы́ву* – здесь содержится мотив длительности, протяженности жизни и одновременно намекается на ее тяжесть в старости. Однако, несмотря на все тяжести, жизнь – это ценность, которой надо дорожить: *Э́то поха́бно э́здят* (на мотоцикле), *круто, бо́льно лиха́чат, жы́знью не дорожа́т*.

Условия жизни определяются как *жизнь до́брая, хоро́шая* или, наоборот, *худая*: *У ей-то худáя жы́сь от свекро́фки; Ей жы́сть-то была́ худáя; Мы́ веть тепе́рь жы́вём бобы́лями; Не жы́вут без рабо́ты, цевó-нибу́дь да кудисит* (делает).

Тяжести жизни, плохие условия определяются как ломка: *Де́сять годо́ф не вы́шла из лесу, со скоти́ной води́лася – в ло́мки жы́ли*; мука: *Пожы́вет, помы́цеца – фсе́ узна́йет*; сопоставляются с жизнью собаки: *А жы́сь-то была́, бо́же, от соба́к не отня́л*. Жизнь – пашня, поле, возделываемое трудом человека: *Добро́, и та́к пожы́вём, попа́шем*. Тот, кто не трудится, живет *на голо́дной тру́бке*: *А пожы́ви на голо́дной-то тру́бке* (возможно, по связи с трубой печи, в которой ничего не варится); *До тако́й жы́зни до́жыву, што и гла́с навыворо́т* – в этом высказывании тяжести жизни гиперболически определяются через физическое состояние человека.

В дискурсе ЯЛ большое место занимают отношения в семейной жизни (см. об этом (Нефедова 2002). Семейная жизнь определяется как *любáя, следóвая* (такая, как ей следует быть) или, наоборот, как *неурáжная* (несчастливая): *Тепéрь у вáс сáмая следóвая жьíсь, сáмая любáя жьíсь; А фсё равнó у тебá жьíсь бúдет неурáжная*. Вмешательство в чужую семейную жизнь осуждается через образное представление в виде толчков, пихания: *А ёто фпрохóд (постоянно) в семéйну жьíсь толкáетця; Ёта нáша Нíна пехнóлася в ёхну жьíзню; В семейной жизни приходится поступать по кому-нибудь, то есть соответственно пожеланиям, требованиям близких людей: А она уж жьивёт по Кóле; Я жьиву по дётям; Он с тáнинных слóф, он жьивёт по женé.*

Представление о том, что жить нужно дома (возможно и более широкое осмысление этого понятия), отражено в высказываниях: *Жьивите дóма, никудá не шевелитесь; Не бúду з дóму сбивáтця, бúду ф своём дóме жьить, просить да ф свою хáту носить.*

Состояние смерти рассматривается как конец жизни: *Век изошóл; Не на дóлгой-от вék и рóс; Не на дóлг-от вék (о рано умершей); И ты могла бы окончáця з жьízнью. Он окончáлся до негó.*

Смерть отражена в дискурсе языковой личности в разных ее аспектах:

– естественная смерть – *Слáва бóгу, у меня мáма умерлá своим чередóm; На Свётлой недéле она умерлá, до Пáски; В кою пору-от умер; Когда умрёт покойник, хозяин дóму, вáлят в большóй у́гол;*

– быстрая смерть – *И кáк она круто (быстро) умерлá; На той же минуте умру; Парализовáло прáвый бóк, и срáзу намáх умерлá; Укóл зделали не по ёй – умерлá;*

– смерть как результат долгой болезни – *Простынеш – залежыш, умреш;*

– преждевременная, неестественная смерть – *Молоды́ как мереть бúдут; Не на дóлог-от вék (рано умер).*

Смерть образно осмысляется как уход – *Скóро и самá в гробовые уйдёш;*

– отсутствие – *Они́ фсё тепéрь изни́цились (то есть, их нет): котóрые умерли, котóрые уéхали, котóрые болéют;*

– поворот, переворот – *Думала, я ево́ первое сверну́сь; Мóжэт, я скóро сверну́сь; А он ви́диси как сверну́лсе; Сáшка ить не на ту стáть был, никак не подумáеши – ф три́ мёсяца переверну́ло мужькá;*

– крушение – *Ёто сáма большáя стенá в домé упáла – муш умер;*

– сон – *Бúде кáк ёсли не умрёт, она́ кáк уснёт;*

– борьба – *Одín рас собирáлась (умирать) да отлегáлась (поборола смерть);*

С другой стороны некоторые состояния человека описываются как смерть:

– ‘сон – смерть’ – *Она́ самá тут со мно́ю водíлася (занималась уходом за кем-н.), я усну́ла кáк умерлá;*

– ‘голод – смерть’ – *Не бúдем мреть-то (без еды), бúдем жьить; Хвáтит, навёрно, мереть-то (сидеть голодному) бédненькому; Умирать неохóта, охóта цё-то поесь;*

– ‘болезнь, плохое самочувствие – смерть’ – *Тудá приéхала, я заколевлá уши; Потóм приду́ в бáню и замуираю.*

Размышления, суждения о жизни и смерти естественны для любого человека, и в дискурсе ЯЛ они также занимают значительное место. «Особость», индиви-

дуальность ЯЛ заключается в склонности к их образному осмыслению, к философским обобщениям, основанным на собственном жизненном опыте: *Фсэ жывьыйе, фсэ шэвэляцца, фсэм надо ййсъти. Век-от долог и горек, в одном стремене не прожывеши. Это жить не поле бежать.* Следует отметить некое смирение с тем, как складывается человеческая жизнь, с ее предопределенностью: *Не живи, как думаи, а живи, как бох велит. Надо жить, скроено, дак надо шить.*

Литература

- Гак В.Г. (1988), *Языковые преобразования*, Москва.
- Гольдин В.Е. (2001), *Развитие русской диалектной речи как особого типа речевой культуры // Русский язык: исторические судьбы и современность*, Международный конгресс. Труды и материалы, Москва, с. 55–56.
- Гумбольдт В. (1984), *Избранные труды по языкознанию*, Москва.
- Гумбольдт В. (1985), *Язык и философия культуры*, Москва.
- Коконова А. Б. (2006), *Представления о смерти в северной народной культуре // Актуальные проблемы русской диалектологии*, Тезисы докладов Международной конференции, Москва, с. 96–98.
- Нефедова Е.А. (2001), *Экспрессивный словарь диалектной личности*, Москва.
- Нефедова Е.А. (2002), *Лексика эмоций в речи языковой личности // Функциональная лингвистика*, Итоги и перспективы. Материалы конференции. Симферополь, с. 82–83.
- Нефедова Е.А. (2008), *Многозначность и синонимия в диалектном пространстве*, Москва.

Лучия Антонова-Василева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин”,

Българска академия на науките, София

luch_antonova@abv.bg

Склонението на съществителните имена в българските говори в областта Гора, Република Албания

Реферат: В статията се разглежда употребата на падежни форми в българските говори в Кукъска Гора, Република Албания. Установява се, че тя е ограничена предимно при имената за лица и при названията за животни. В другите лексикотематични групи се откриват само следи от именната деklinация. Това е характерна особеност на българския език.

Ключевые слова: Диалектология, морфология, история на българския език

Abstract: The Declination of the Nouns in the Bulgarian Dialect of the Gora Region, Republic of Albania. The paper aims to study the realization of the nouns declension in the Bulgarian dialects in Gora region. The relatively better registration of the nouns inflection to the names for persons and of the names for animals is given. In the other lexical groups of names only some traces from the declension are registered. That is typical feature of the Bulgarian language.

Keywords: Dialectology, morphology, History of Bulgarian language

Една от отличителните черти на българския език в сравнение с другите славянски езици е развоят към аналитизъм. В действителност фактите показват, че макар този процес да е напреднал много в наши дни, то редица елементи от склонението на съществителните намират отражение в художествената литература от 19. век, въпреки нейната подчертана народностна основа. Това е така, защото българските диалекти и до наши дни съхраняват редица елементи от именната деklinация, въпреки че развоят към аналитизъм обхваща и народните говори. В творчеството на българските писатели-класици се срещат често агломеративни форми при названията за лица и при личните имена: *„Тая прохладна майска вечер чорбаджи Марко [именителен падеж – Л.А.], гологлав, по халат, вечеряше с челята си на двора... До бай Марка [агломератив – Л.А.], до старата му майка и до стопанката му седяха около трапезата му рояк деца...”*¹; *„Бай Ганю [именителен падеж – Л.А.] в банята; Чакайте аз да ви разкажа моята среща*

¹ И. Вазов, *Под игото*, първо издание 1889 г., откъси от текста на произведението от Христома-тия по литература за 11. клас, София, 113.

с бай Ганя” [агломератив – Л.А.]². В българския книжовен език при съществителните имена днес се използва звателен падеж при обръщенията (ПРБЕ 2012, 24–25) – напр.: *Къде отиваш, сине?; Ни ми се карай, татко!; Какво правиш, дъще?; Моля те, позволи ми, майко!* До неотдавна той се употребява редовно и при съществителните собствени имена: *Добър ден, Иване; Добре дошла, Марийо; На добър час, Пенке!* Днес подобни форми се схващат като проява на фамилиарност и просторечие, поради което се избягват. Вероятно този нов тласък в развитието към анализъм идва от влиянието на западноевропейските езици и особено на английски език. Като резултат от това вече редовно може да се чуе: *Добър ден, Иван; Кажете, Петър; Добре дошла, Мария; На добър час, Пенка!*

Общите тенденции в развоя към анализъм, характерни за българския език, може да се открият и в българските говори от областта Гора, която е разположена на границата между Република Албания и Република Косово (Младеновић 2001; Тончева 2012), въпреки тяхната териториална отдалеченост. Остатъците от падежни форми и тук се пазят в най-силна степен при съществителните, означаващи названия за лица.

1.1. Падежни форми при съществителните от м. р.

Падежни форми, отбелязани при съществителни от м. р. – роднински названия *брат, девер, зет, муж, отец, син*:

– окончание *-а* за винителен падеж ед. ч. при съществителни – преки допълнения, което по произход е свързано със стб. окончание *-а* за родителен падеж (Мирчев 1972, 37–39): при съществителното *брат*: *Овой е мой брат, имам брата тамо; Сум ошла овдека со брата*. Бор.; *Сум жєнила брата шиштдечк’и*. Шищ.; при съществителното *муж* ‘мъж’: *Жєна мѝж да напуди мѝжа*. Ор.; при съществителното *син*: *Работа има сина да расте* [‘отглежда’]. Шищ;

– окончание *-а* за ед. ч. агломеративен (общ косвен) падеж при съществителни непреки допълнения, регистрирано след предлозите *от, за, без, сос*: *Назиф го имаме дєте хаджово* [‘от брата на бащата’], *дєте от брата*. Бор.; *Пѝ е мило за зєта*. Шищ.; *И мланєста* [‘невеста, булка’] *устанала бес мѝжа*. Шищ.; *Со мѝмчича, со мѝйце, со дтеца*. Шищ.;

– окончание *-у* за дателен падеж ед. ч.: *Му давам дєте брату да го чува* [‘пази, наглежда’]. Шищ. Освен при роднински названия, формите за дателен падеж са регистрирани и при названия за лица, означаващи тяхната народност: *И му ддишол рѝт албаницу*. Шищ.

– окончание *-ам/-ем* за дателен падеж мн. ч., регистрирано при роднински названия, а също така и при лексеми, означаващи лица с определени професионални изяви: *Кай вєлем брачам*. Бор.; *К’е ми си подмоли дєверам*. Шищ.; *Да прай измѝт мѝйсторем*. Шищ.

Окончание *-ем* за дателен падеж е отбелязано и при съществителното *люде*: *К’е им однесем обєд л’удем*. Шищ.

² А. Константинов, *Бай Ганю*, първо издание 1894-1895 г., откъси от текста на произведението от Христоматия по литература за 11. клас, София, 175.

При реализацията на падежните окончания в съчетания от съществително и определение към него, е отбелязано прибавянето на две падежни флексии: окончание *-а* към съществителното и родително-винително окончание *-го (>гу)*, което се прибавя към определението: *Сум имала ендгу брата*. Бор. Агломеративното окончание *-го (-гу)* произлиза от окончанието за родителен падеж на показателното местоимение, с което в старабългарски се образуват разширените определени форми на прилагателните (Мирчев 1972, 56–57, 65). Затова е естествено, че по същия модел към определената – членуваната форма на съществителното се присъединява окончанието за агломератив на съществителното *-а* + окончанието за агломератив *-го*, прибавено към енклитичното показателно местоимение, от което произлиза членната морфема (Бояджиев 2012, 360–365): *Йа сам имала мланеста братаго голему*. Бор.

Отбелязана е и форма за дателен падеж с окончание *-му*, присъединена към определената членувана форма: *Шо му трѐбе масторотому*. Шищ. Както личи от примера, по фонетични причини (асимиляция) или отново поради проява на непоследователност при присъединяването на падежните флексии, в този случай пред членната морфема не се реализира родително-винително окончание. Склонение на определените форми на съществителните са отбелязани в редица български диалекти в Охридско, Белоградчишко, Родопите, в района на Странджа и в тракийските говори (Кочева-Лефеджиева 2012, 51). Те се срещат и в наши дни в говора на българите от с. Бобошица, Корчанско: *Ивонин ести друшка мѐйа, и мѐш Ивонин ести първи братучѐнди. Бѐба мѐйа и бѐба мѐжутому бѐйѐе братѐйа, братучѐнди*. Боб. Различията при реализацията на падежното окончание пред членната морфема са една от специфичните особености, които възникват при съчетаването на двете тенденции в българския език – загуба на склонението и развитие на задпоставен определителен член.

Трябва да се отбележи, че при самостоятелна употреба на прилагателните, означаващи качества на лица, те също имат падежни окончания – срв. окончание *-а-го* за агломеративен падеж м. р.: *Бѐлен нѐси здравѐго; К'е го прѐшам старѐго*. Шищ. Същата особеност се среща и при местоименията от типа на прилагателните (въпросителните, неопределителните, относителните и показателните местоимения). При част от посочените местоименни форми падежните изменения са запазени и в съвременния български книжовен език, макар че тук те са в процес на отмиране. В говора на Гора тази особеност е сравнително по-добре запазена, като засяга и показателните местоимения, както и формите на числителното *един* в служба на неопределително местоимение: *Кѐче у нас не лѐе никѐго; И ѐна го парѐсала ѐного; Со ѐного тамѐ е друк*. Шищ.

1.2. Падежни форми при съществителните от ж. р.

При съществителните от ж. р. именната деklinация в говора на Гора е регистрирана също така преди всичко при роднинските названия. Особен интерес заслужават падежните форми при съществителното *мати, матер*, които са наследени от старите **(t)er* основи. Формата *мати*, която е наследник на стб. форми за именителен и звателен падеж, има своята реализация в диалекта: *Мѐре ѓрда, ѓрдѐце, кѐйа ти е мѐти; Мѐти ти ѓе на нѐг'е?* ‘майка ти здрава ли е’; *Кѐлку*

године ти е м̀ати?; М̀ати и б̀або ѝдет на р̀абота. Шищ. В същите случаи се употребява и наследената от стб. основа за косвени падежи *матер-*: *Ми б̀иф ж̀иф б̀абу и м̀атер*. Шищ.

Същевременно именителната по произход форма *м̀ати* се употребява и в служба на косвен падеж, като се конкурира с формата *матер*, която е изконна в тази позиция: *Н̀апреи, ст̀ару вр̀еме са праѝуали м̀ати, м̀айка и б̀або; Тиє н̀ешто д̀ома зб̀орат со м̀ати*. Шищ., както: *Со м̀атера му̀а ѝе; Аку не г̀о платѝиш* [Рамазана – бел. Л.А.] *к'е си ѝздържѝиш за с̀ебе и к'е д̀ържѝиш ѝден м̀есец за м̀атери тв̀уа, аку ти е б̀овна*. Шищ.; *Кай м̀атери; Д̀ейче е за м̀атери*. Бор.; *О̀вийе ѝе вел̀и с̀ино от м̀атери*. Бор.

Падежни форми са отбелязани и при лексемите *м̀айка* и *м̀ама*:

– окончание *-е* за ед. ч. общ косвен падеж след предлог *со*: *Со м̀омчича, со м̀айце, со о̀теца*. Шищ.

– окончание *-и* за дателен падеж ед. ч.: *М̀айка р̀ече: Едно ѝа̀гне са п̀у̀итили д̀ейк'и. Н̀е з̀нале да го чу̀ват; – Н̀ека с̀еди! Р̀ечи м̀ами: Н̀ишту н̀е му̀ б̀идуе. Ни н̀ога к'е ск̀ърши*. Шищ.

– окончание *-и* за родителен притежателен при съществителното *б̀аба*: *К'е о̀дите, б̀аби, морѝ?* Шищ.

Същото окончание е отбелязано и при съществителното *м̀л̀анеста* 'невеста, булка' в служба на дателен падеж: *Д̀ейк'и и п̀ует м̀л̀анести*. Бор.

1.3. Падежни форми при съществителните от ср. р.

При съществителните от ср. р. падежните форми отново се срещат предимно при названията за лица. Характерно е, че тук окончания се реализират по-често при формите за мн. ч. Твърде често може да се чуе окончанието *-ам* за дателен падеж мн. ч. при съществителното *дете*: *Кога ко зак̀олет кра̀ва, м̀есо ко к'е ѝа̀дет, му̀же и ж̀ене и д̀ецам от шк'̀ембо с̀ушено во є̀но г̀ърне к'е д̀адеш; Им д̀ава а̀лва и п̀ари д̀ецам; Со здрав̀е! С̀ел'ам д̀ома. Да н̀осите с̀ел'ам д̀ецам, с̀ел'ам св̀им*. Шищ.; *Да им купи д̀ецам а̀лишта* ['дрехи']. Бор.

Срещат се обаче и случаи, при които падежното окончание не се реализира. При тях се наблюдава междинният стадий на прехода към аналитична синтактична конструкция – отсъствие на предлог и замяна на падежната форма от иминителната: *Да им р̀ечеш д̀еца: М̀ама на̀учила л̀ен да з̀амеси*. Бор.

При формите за единствено число на съществителното *дете* не са отбелязани падежни окончания. Интересно е, че при изразяване на притежателни отношения липсва окончание за общ косвен падеж при съществителното след предлог *от*, но затова пък то се реализира при притежателното местоимение, което определя съществителното: *Ти тр̀еба да си н̀о̀-̀умна от д̀ете тв̀оега*. Шищ. При сходни условия е отбелязано и окончание *-му* за дателен притежателен, което същото се присъединява към определението: *Д̀ете му̀е со д̀ейче д̀етето б̀ратому*. Ор. Както бе посочено по-горе, за разлика от съществителните от ср. р., при съществителните от м. р. падежни окончания се срещат и при съществителното и при определението, което го пояснява: *Аман не ран̀ийа б̀ек'ур кап̀етана, т̀уко го ран̀ийа г̀орского ѝу̀нака*. Шищ. Вероятно съществителното от м. р. на гласна *б̀або*

(‘татко’ – от тур.) се схваща като съществително от ср. р., поради което не приема падежно окончание: *Нè кажуй бабету мèг’яа от нив’е*. Шиц.

Употреба на падежна форма при членувано съществително е отбелязана при лексемата *дèйче (девойче)* – окончание за дателен падеж -му: *Зèми нòджице да му сèчии кòсме дèйчетому*. Шиц.

1.4. Падежни форми в говора на Гора са отбелязани и при съществителните собствени:

– окончание -а за родителен притежателен:

Жèна муа со жèна У’стена напраиле р’уа млàнестини. Шиц.

– окончание -у за дателен падеж, след членувана форма на съществителното:

Дòбре му к’рши р’ука Ч’имету. Шиц.;

– окончание -и за дателен падеж с основа на -а:

Òна му кàже Мàрти: Дàй три дèн’а зàем мèне.; срв. в именителен падеж: *Мàрта ìе злà*. Шиц.; *Р’ук’е да и ц’фтет Вèси*. Шиц.

1.5. В диалекта на Гора се употребява и формата за звателен падеж, която е характерна за българския език. За м. р. в тази позиция е отбелязано окончание -у: *Стàни гàзу, се до т’бе к’е ме т’ур’ат*, и окончание -е: *Сайб’иенце, б’дже, ч’увай свàкому, ч’увай и нàм*. Бор. При съществителните от ж. р. е отбелязано окончание -о / -у: *Ай м’ори, д’войко*. Бор.; *Нè памтиш, мàмо; Кàк го в’икае, м’оре Ж’ело, на п’етеф што е з’горе? Чàфул’*. Ё, *м’ори, Ж’ела ми р’ече. Та свè, м’ори Ж’ел’у, свè разб’ирает!* Шиц. Срещат се и случаи, когато звателната форма се замества от именителна: *Отвори се зèмн’а та ме гл’итни*. Бор. За сравнение може да се отбележи, че в сръбски език звателната форма е специфична само за шокавските диалекти (УИЮЕ 1986, 234) – т. е. в диалектите на територията на Източна Сърбия, които представляват част от диалектния континуум на българския език.

2.1. Както вече бе подчертано, употребата на падежни форми при съществителните не-лица е силно ограничена в българския език. В една част от северозападните говори падежи се откриват при съществителните от женски род – агломеративна форма с окончание -у: *отиде на кос’идбу* – в диалектите с рефлекс на голямата носовка предимно у, който се отразява и в посоченото окончание³ (Стойков 1993, 228–229). Наличието на подобни форми е проследено в изследването на А. Кочева-Лефеджиева (Кочева-Лефеджиева 2012, 64–66). Авторката очертава един широк северозападен ареал, обхващащ Скопска Църна гора, Кумановско, Кривопаланско, Царибродско, Пиротско, Годечко, Брезнишко, Ломско и Видинско. Материалът от говора на Гора показва, че въпреки близката си териториална връзка с посочените диалекти (срв. Скопска Църна гора) и общността по застъпниците на стб. ж – срв. *з’уп//з’уп, к’ус, м’уж, п’ут’//п’ут, ск’упо*, както и *к’пет, к’пина, к’снува, ст’пала; п’оп и п’опук* и др. (Христова 2008, 97–102), в горан-

³ Освен това в редица източни български говори при съществителните от женски род се генерализира форма с окончание -ъ, която също се свързва по произход с винителен падеж, но разграничение между именителни и винителни форми е отбелязано главно при имената за лица.

ския говор при съществителните не-лица аналитичният строеж на именната система преобладава. Може да се посочат различни примери за употреба на именителни форми при съществителните не-лица след предлози: *И ёно йаце во вода к'е турет*. Бор.; *Тамо во Шиштитееи, во наше село, во планина*. Шищ.; *Во зима многу студено*. Ор.; *Ни ми пуштай приганица во вода*. Шищ. (в текст на пословица, където най-често се пазят петрифицирани падежни форми); *Береме сено за стока*. Ор.; *Вържет конце на рука*. Шищ.; *К'е го стегнеме туй на земја*. Шищ.; *Да запотнеш* ['затъкнеш'] *върба на врата*. Шищ.; *И к'е мажеш нат каша, во тепсија*. Шищ. Отбелязани са само отделни примери с окончание -у за винителен падеж ж. р. в пословици: *Йабуку от йабуку пануа*. Шищ. Примерът показва, че формата е загубила граматичната си семантика, поради което се употребява както за общ косвен, така и за иминителен падеж. В непосредствената реч се предпочита употребата на формата за иминителен падеж независимо от синтактичната функция: *Тийа, трапезници* ['покривки'] *мие ги викаме, к'е ги упереме утрето, к'е ги излеземе на чешме и к'е ги простреме на йабука*. Шищ. Отбелязани са и случаи с окончание -и за общ косвен падеж при съществителните, означаващи положение в пространството: *Стопанин на кук'а што ѝе*. *Муш во кук'и*. Бор.; *И'ма што растет по_земи, има што се бѐсет*. Шищ.

2.2. Може да се обобщи, че при съществителните не-лица от ж. р. падежните форми не са характерни за диалекта. Те са рядкост и при съществителните не-лица от м. р., при които може да се посочат редки случаи на употреба на родително-винителна форма. По този начин се обясняват редица подобни примери в западните български говори от А. Кочева-Лефеджиева (Кочева-Лефеджиева 2012, 153): *Квас – майа бук'е* ['хлебна мая' алб.] – *пра ѝе* ['прах е']. *А га йадите со кваса вѝе; Бес корена нема върх; Топлища не остай без лебища*. Шищ.

Отбелязана е и форма с окончания -а при същ. от ср. р. *школо*, която се конкурира с формата с окончание -о: *Да знаиши али че немаме школа утре?; А ти е в работа, во школа?// Немаме школо*. Бор.

Подобни случаи на падежни форми при съществителните не-лица от говорите в Гора на територията на Република Косово са изнесени и в изследването на А. Кочева-Лефеджиева. Но и от този труд личи, че реализацията на именната деklinация се свързва предимно с имената за лица (Кочева-Лефеджиева 2012, 106, 146–147, 151, 160 и др.).

3.1. Падежните форми са сравнително често срещани при съществителните – названия на животни, което се дължи на семантичната им връзка с названията за лица и на факта, че те образуват един общ клас – названия на живи същества, който се разграничава от останалите не-живи. Поради спецификата на селския бит много често в речта тези названия са и персонифицирани. При тях са отбелязани родително-винителни форми с окончания -а за м. р.: *На таволина* ['маса' алб.] *к'оджа от вола, што се клал за месо на свадба*. Бор.; *Да утепаши зайце, лисица, вука, йарѐбица, чапле*. Шищ.; *И после че зѐмеш кодна, че ставиши рало и че ги сиѐиш, че тураш на брѐзда компири*. Бор.; *Му утепаф кон'а*. Шищ.

В същите случаи е отбелязана и употреба на формата за иминителен падеж: *Со кòн', и се пòкрива* [засипва при сеитба] *со кòн'*. Бор.

При тази лексикална група съществителни се среща и окончание -у за м. р. дателен и общ косвен падеж: *Сàмар кòну не му се мèруйе; Старуму_кон'у не му пàнуа вода у кòлено; К'е йàдиш по вòлку*. Шищ.

Отбелязано е и окончание -е за дателен падеж ж. р. ед. ч.: *Цвèкин'а ги дрòбет и ги тóрает стòк'е, да йàдет стòка*. Бор.

При формите за мн. ч. е отбелязано е и окончание -ем за дателен падеж ж. р.:

Кòприве, бèлице [‘клонки с бели цветове’] *и нìва* [‘тях’] *к'е ги йздрубим, к'е ги дàим òфцем*. Шищ.

4.1. При проследяването на остатъците от синтетични конструкции може да се посочат и случаите на безпредложно свързване при съществителните, които са отбелязани в говора на Гора: *Плòчи* [‘подкови’] *се стàвее кòни*. Бор.; *Што ми òстаиф òтец, йà к'е òстаим сìнове; Да им òднесит òбет* [‘сено за животните’] *вòлоф*. Шищ.; *И тийе йàгне к'е гу òдвойат. Йèно пàрче дòма к'е го остàйет, йèно к'е го дàдет во фàрефìс* [‘рода’ – алб.], *йèно к'е го дàдет фùкари, кой йе фùкара*. Бор.; *Пàнджар крàви го тóраме; Òва йе èна йàгода, да га сипеме, демèк кòшиница; Кòмпирине? Ги сийеме нìва. А йè бàфча гòлема – нìва*. Бор.; *Со трàфк'е во вода че се кòпет дèйк'е, дèца и пòсле че тóрает стòк'е*. Бор. Тези примери се конкурират с употребата на аналитични конструкции от предлог и форма за именителен падеж: *Сийеме тийе за стòк'е да йàдет ъри, пчèница, òвес*. Бор.

В заключенията от анализа на състоянието на именната деklinация в говора на областта Гора, Република Албания може да се направи изводът, че въпреки териториалната отдалеченост на областта, диалектите тук споделят основните тенденции, характерни за българския език. Остатъците от падежната система се реализират преди всичко при имената за лица и при близките по семантика до тях названия на животни. Характерно за областта е силното ограничение на винителната форма с окончание -у при имената за ж. р. ед. ч.

Съкращения

Бор. – с. Борйе, Кукъска Гора

ед. ч. – единствено число

ж. р. – женски род

м. р. – мъжки род

мн. ч. – множествено число

Ор. – с. Ореше, Кукъска Гора

срв. – сравни

ср. р. – среден род

стб. – старобългарски

Шищ. – с. Шищавец, Кукъска гора

Литература

- Бояджиев Т. (2012), *Склонени членувани форми в българските диалекти*, [в:] *Книжовен език и диалекти. Избрани трудове*, София.
- Кочева-Лефеджиева А. (2012), *За народната основа на старобългарския език*, София.
- Мирчев К. (1972), *Старобългарски език*, Велико Търново.
- Младеновић Р. (2001), *Говор Шарпланинске жупе Гора*, Српски Дијалектолошки Зборник, XLVIII.
- ОПРБЕ**, *Официален правописен речник на българския език*, София 2012.
- Стойков С. (1993), *Българска диалектология*, София.
- Тончева В. (2012), *Непознатата Гора*, София.
- УИНОЕ**, *Увод в изучаването на южнославянските езици*, ред. В. Георгиев, Д. Иванова-Мирчева, И. Кочев, М. Деянова, С. Стоянов, София, 1986.
- Христова Е. (2008), *Съвременни застъпници на стб. назални гласни ж и л в горанския говор в Албания*, „Македонски Преглед”, XXXI, 2, с. 97–102.

Stanislava Kloferová

Akademie Věd České Republiky

Ústav pro jazyk český, Brno

kloferova@iach.cz

Nářeční atlasy slovanských jazyků: historie a současnost¹

Abstract: Dialect Atlases of the Slavic Languages: Past and Present. The existence of linguistic/dialect atlases is connected with the existence of the method of linguistic geography at the end of the 19th century. This method, which follows the geographical distribution of dialect phenomena and enables to search for the conditions of linguistic development, fully developed in the 20th century. The paper deals with the most significant dialect atlases of all Slavic languages, attention is paid to multinational atlases as well.

Keywords: geolinguistics, linguistic atlas, dialect, Slavic languages

Abstrakt: Nářeční atlasy slovanských jazyků: historie a současnost. Existence jazykových/nářečních atlasů je spjata se vznikem jazykovězeměpisné metody na konci 19. století. Tato metoda, která sleduje geografické rozšíření nářečních jevů a umožňuje hledat příčiny a podmínky jazykového vývoje, se plně rozvinula ve 20. století. Příspěvek se zabývá nejdůležitějšími nářečními atlasy všech slovanských jazyků, pozornost je věnována i atlasům nadnárodním.

Klíčová slova: areálová lingvistika, jazykový atlas, nářečí, slovanské jazyky

Česká dialektologie završila v roce 2011 významnou etapu. Vydáním závěrečného svazku *Českého jazykového atlasu* (ČJA) byl ukončen projekt, jehož zásluhou česká dialektologie nejen představila areálový obraz nářečí českého jazyka, ale využitím nových postupů rozšířila možnosti jazykovězeměpisné metody. Taková příležitost nabízí možnost ohlédnout se zpět, připomenout si historii jazykových atlasů (Lameli, Kehrein, Rabanus 2010²) ve slovanských jazycích (viz též Kloferová 2010) a zamyslet se nad perspektivou jazykovězeměpisných výzkumů: Mají dnes ještě šanci?

Existence jazykových atlasů je, jak známo, spjata s rozvojem jazykovězeměpisné metody, za jejíž vznik vděčíme německému jazykovědci Georgu Wenkerovi. Dřívější mapy, které zaznamenávají nářeční obraz, jsou ve slovanském světě výjimkou a vznikly na základě historických, popř. historickosrovnávacích studií.

¹ Tento příspěvek vznikla za podpory projektu GA ČR p406/11/1786 Slovník nářečí českého jazyka.

² Srov. zde recenzi M. Šipkové na s. xxx.

Jazykovězeměpisná metoda, sledující geografické rozšíření nářečních jevů a zároveň umožňující hledat příčiny a podmínky vývojové dynamiky jazyků, se ve slovanském areálu začíná rozvíjet až v druhém desetiletí 20. století. S bezprostřední reakcí na dřívější Wenkerovy výzkumy se tu setkáme jen vzácně. Například v českých zemích, které byly součástí rakousko-uherské monarchie, uskutečnil v roce 1893 V.J. Dušek výzkum nářečí pomocí ankety. Podle Wenkerova vzoru rozeslal dotazníky a na základě získaného materiálu vypracoval *Dialektickou mapu Čech*, která byla vystavena jako součást jazykové expozice na Národní výstavě československé v roce 1894 (Hlavsová 1984). Základním impulzem pro slovanskou dialektologii byl však *Atlas linguistique de la France* (ALF). Jím se inspirovali dialektologové i později se utvářející dialektologické školy. K nejméně výraznějším osobnostem, které propracovávaly teoretické principy jazykového zeměpisu již od počátku 20. století, byl polský dialektolog Kazimierz Nitsch.

První nářeční atlas na slovanském území pochází ze slovinské oblasti. Jde o atlas sledující uplatnění kategorie duálu *Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène* (Tesnière 1925). Poskytl nejen první obraz územního rozrůznění slovinské jazykové oblasti, ale upozornil na význam geografických a ekonomických činitelů při formování nářečních hranic. Třicátá léta 20. století přinášejí první plody soustředěného úsilí o vypracování národních atlasových děl. Začínají se formovat týmy, které sestavují programy areálového výzkumu. Slibně se rozvíjející plány přerušila 2. světová válka. Její důsledky se promítly velmi výrazně i do roviny jazykové. Poválečná léta přinesla demografické změny; s novým poválečným uspořádáním Evropy došlo i k značným přesunům obyvatelstva a tím ke změně dialektového obrazu příslušných regionů. Se soustředěným výzkumem se začíná zpravidla v 50. letech 20. století. Na konci tisíciletí pak disponují nářečními atlasy západoslovanské a východoslovanské jazyky, z jihoslovanských jazyků pouze bulharština. Změny v politickém systému zemí ve východní a jižní Evropě na přelomu 80. a 90. let měly totiž pro lingvistická bádání značný důsledek především v oblasti jihoslovanské. Situaci tu silně poznamenaly válečné události na území bývalé Jugoslávie a její následný rozpad. Se vznikem nových států se zde začaly rozvíjet snahy o nové zmapování nářeční situace v každém z nich. Byly a jsou motivovány úsilím o emancipaci jazyka jako atributu národa.

V metodách kartografického zobrazení nářeční situace a v metodách výkladu nářečních jevů v komentářích lze vydělit dvě linie. První zaznamenává jev na mapě pomocí symbolu (v počátcích zápisem konkrétní podoby), komentář eviduje nemapované a nepravidelné jevy a podává stručné informace pro orientaci v mapě. Tento postup je charakteristický pro jazyky na velkém teritoriu (polština, východoslovanské jazyky, ale též bulharština a částečně slovenština). Absence detailních výkladů je kompenzována dílčími monografiemi k atlasům (zvláště polština a ruština). Druhá linie se uplatňuje u jazyků s malým etnojazykovým prostorem (lužická srbština, čeština). Vychází ze syntetizujícího areálového vymezení, primárním prostředkem je areál vymezený izoglosou a nápisem. Komentář k mapě je detailní.

Oblast západoslovanská

Polská jazyková oblast

Polské jazykové teritorium patří k nejlépe popsaným slovanským územím. O koncepci areálové lingvistiky tu svědčí publikace *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne* (Reichan, Woźniak 2004), která shrnuje a sumarizuje výsledky jazykovězeměpisného bádání v Polsku.

Teorii jazykového zeměpisu propracoval zejména K. Nitsch. Své metody si ověřil (ve spolupráci s M. Małeckým) nejdříve na atlase menšího regionu polských Karpat *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* (AJPP 1934). V něm je také zachycen nářeční stav v obcích s polským obyvatelstvem na přilehlém území slovenském a českém. Způsob prezentace jevu na mapě se neliší od ALF: formy jsou vpisovány přímo na mapu. Zkušenosti autoři zúročili ve své koncepci atlasu polského jazyka již v roce 1939: počítali také se zachycením mluvy u polské emigrace v Německu, Francii, USA a Brazílii. Práce byly obnoveny až v roce 1950, ale projekt bohužel už nebyl tak obsáhlý. Těžištěm výsledného díla *Mały atlas gwar polskich* (MAGP) je hláskosloví a tvarosloví. Každý díl sestává ze dvou částí (mapy, komentáře). Mapovací technika je nová, kombinovaná, užívá se symbolů, nápisů, izoglos, ploch, šrafovaní. Stručné komentáře mají doplňkový charakter. Atlas zachycuje také změněnou poválečnou jazykovou situaci v západním Polsku ve vybraných 7 lokalitách. – Situaci na celém teritoriu Polska na konci tisíciletí znázorňuje *Atlas gwar polskich* (AGP). Zaměřuje se na nejstarší stav, registruje však i generační rozdíly. Nářeční prostor je rozdělen do čtyř teritorií, každému teritoriu je věnován jeden díl atlasu.

Polská dialektologie disponuje i dalšími regionálními atlasy. Významný je *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (AJK). Jeho zásluhou jsou rychle zanikající kašubské dialekty nejlépe probádanými dialekty v Polsku. Spíše na lexikum je orientován *Atlas gwar mazowieckich* (AGM); problematika hláskoslovná a morfologická je zahrnuta v posledním svazku. Na region polského Slezska je zaměřen *Atlas językowy Śląska* (AJS); ten je důležitý pro hodnocení jazykových vztahů polsko-českých. Pro studium kontaktních jevů je cenný i atlas *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski* (Polsko-laskie pogranicze). Jako atlasy jsou koncipovány rovněž monografie, které se zabývají vybranými okruhy nářeční terminologie, např. „opracovávání dřeva“ (Basara 1981) nebo „tkalcovství“ (Falińska 1974–1981). Pozornost zasluhuje též regionální *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW). Je společným dílem lingvistů a etnografů. – Specifickou skupinu tvoří díla věnovaná nepolským nářečím na území Polska. Starší, ale cennou prací je *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny* (AJDŁ, Rieger 1966), který dokumentuje na materiále z 30. let 20. století ukrajinská nářečí při hranici polsko-slovenské (po 2. světové válce bylo obyvatelstvo přesídleno do západního Polska). Dílo *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* (AGWB) mapuje situaci v běloruských a ukrajinských dialektech při východní hranici Polska. Vydané svazky jsou uspořádány ve třech liniích, a to gramatické (1–3), slovo-
tvorné (4) a lexikální (5–10).

Lužickosrbská oblast

Rozvoj jazykovězeměpisné metody je zde spjat s Paulem Wirthem, který od 30. let 20. stol. poukazoval na nevyhnutelnost výzkumu v areálu Horní a Dolní Lužice. Se systematickým zkoumáním na základě dotazníku se začalo na konci 50. let (později byl ještě vypracován dotazník pro výzkum syntaxe). *Sorbischer Sprachatlas* (Sorbischer Sprachatlas) zahrnuje všechny jazykové roviny (1–10 lexikum, 11–12 morfologie, 13–14 fonologie, 15 – syntax). Lze jej nazvat atlasem nové generace, neboť přináší nové metody jak ve způsobu kartografování, tak v organizaci a výstavbě komentářů. Mapa a komentář tvoří vždy jeden celek. Při mapování se využívá jednak areálů, které jsou vymezeny izoglosami a opatřeny nápisy, jednak figurálních symbolů. Komentáře jsou detailní, obsahují údaje k motivaci, etymologii, frekvenci, popř. k produktivitě. Jsou zde uvedeny rekonstruované formy mapovaných výrazů a forem, což usnadňuje orientaci v materiálu. Připojeny a komentovány jsou údaje ze slovníků a jiných pramenů. Každý svazek uzavírají svodné mapy (*Kombinationskarten*) s izoglosovými svazky. Jimi se vymezuje nová klasifikace dialektů.

Česká jazyková oblast

Počátek areálových výzkumů českých dialektů ve 20. století je spojen s činností A. Frinty, hlavním iniciátorem tu však byl B. Havránek. Ve 40. letech byly připraveny regionální dotazníky. Přípravnou fází pak byly anketové výzkumy v 50. letech. Prímý výzkum pro atlas podle nového dotazníku probíhal v 60. a 70. letech. Uskutečnil se také v obcích se starou českou emigrací v zahraničí. Specifická je trojstupňová síť lokalit: kromě tradičních obcí zahrnuje také města, a to jednak v nářečně kompaktním vnitrozemí, jednak v příhraničních oblastech osídlených nářečně různorodým obyvatelstvem po roce 1945. *Český jazykový atlas* (ČJA)³ zahrnuje všechny jazykové roviny (1–3 lexikum, 4 – morfologie, 5 – fonologie, syntax); v pátém svazku je obsažena také kapitola o městském slangu mladé generace a soubor map izoglosových svazků. Mapy a komentáře tvoří jeden celek. Základním kartografickým prostředkem je areál vymezený izoglosou a nápisem (v rekonstruované podobě), dále se užívá symbolů a šraf. Detailní komentáře obsahují nejen výčet jevů (v případě pravidelných hláskoslovných variant jsou variující hlásky signalizovány podtržením grafému; soupis podtržených liter je umístěn v úvodu každého svazku), ale informují též o frekvenci, generačních rozdílech, o faktorech mimojazykových, odkazují na západoslovanskou slovníkovou literaturu a západoslovanské a nadnárodní atlasy. Závěrečný, šestý svazek *Doplňky* obsahuje rovněž transkribované nářeční texty a dvě CD s audiozáznamy nářečních spontánních promluv. – Ze starších materiálových sběrů, z *Českého jazykového atlasu* a ze samostatného terénního výzkumu vychází *Jazykový atlas jihozápadní Moravy* (Čižmářová 2000), zabývající se vývojem lexikální zásoby v rozmezí padesáti let.

Slovenská jazyková oblast

Snahy o sestavení nářečních map spadají do konce 19. století. Zaslouhou F. Pastrnka byla zorganizována dotazníková anketa, která však skončila neúspěšně. Období sloven-

³ Dilo ČJA je postupně zpřístupňováno na <<http://cja.ujc.cas.cz/cja.html>>.

ské areálové dialektologie tak začíná 20. lety 20. stol. V jejich závěru uspořádal V. Vážný dotazníkový výzkum, jehož cílem bylo získat materiál pro vypracování nářečního atlasu. I zde veškeré úsilí přerušila 2. světová válka. Poválečná léta jsou pak ve znamení nových terénních prací. V první fázi proběhl výzkum hláskoslovných a morfologických jevů, v druhé výzkum lexikální zásoby. Výzkum se uskutečnil rovněž na území s maďarskými, ukrajinskými a goralskými nářečímí. Každý díl *Atlasu slovenského jazyka* (ASJ): 1 – fonologie, 2 – morfologie, 3 – lexikum, 4 – tvoření slov, sestává ze dvou samostatných svazků (mapy, komentáře). V 1. a 4. sv. jsou též publikovány syntetické mapy s izoglosovými svazky. – Paralelně vznikal také regionální *Atlas slovenských nářečí v Maďarsku. Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn* (Király 1993). Nářeční stav byl zkoumán na základě dotazníku, který byl vytvořen pro první fázi výzkumů pro slovenský atlas. Dílo je metodicky shodné s *Atlasem slovenského jazyka*.

Oblast východoslovanská

Ruská jazyková oblast

Úvahy o vytvoření jazykového atlasu se objevily už na počátku 20. století, k propagátorům patřil např. A.I. Sobolevskij. Ve druhém desetiletí byl uskutečněn nepřímý dotazníkový výzkum a poté byla vypracována mapa dialektů (1915, autoři N.N. Sokolov, N.N. Durnovo, D.N. Ušakov; srov. Аванесов 1986, 3), která zahrnovala také dialekty běloruské a ukrajinské. Soustavné práce však započaly až v 30. letech. Byly zahájeny projekty, které se zpravidla ukázaly jako předimenzované. Jedním z hlavních problémů pro sovětskou lingvistiku byla velká rozloha země, která ztěžovala výzkum. Atlas byl nakonec koncipován jako třináctisvazkové dílo (11 svazků věnováno vždy jedné oblasti, 1 svazek sumarizující, 1 svazek doplňkový). Na konci 40. let byly některé svazky připravovány pro vydání, ideologické důvody, ale i odborné nedostatky vedly ke stornování většiny z nich (srov. Hladká 1996, 131–142). Tento osud nepostihl např. atlas zobrazující kontakt různých dialektů v okolí jezera Seliger (Мальцев 1949). Zásadním dílem je *Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы* (Аванесов 1957). Metody zpracování, tj. výstavba stručných komentářů a mapový obraz (využití figurálních symbolů, zejména kruhů, barevně a vnitřně diferencovaných), pak byly přejímány většinou východoslovanských atlasů. K novodobým pracím patří třísvazkový atlas zabírající střed evropské části Ruska – dříve SSSR (Аванесов 1989, 1996). Na mapách je jako grafického prostředku využito barevně odlišených ploch. V 80. letech byl také zahájen rozsáhlý projekt celoruského lexikálního atlasu, jenž má odkrýt areálová centra slovní zásoby ruských nářečí. Jak ukazuje první, zkušební svazek (Попов 2004), hlásí se atlas formátem i metodicky k postupům OLA (viz níže). – Zpravidla lexikální zásobě se věnují i regionální atlasy, jako např. *Лексический атлас Московской области* (Войтенко 1991) nebo *Лексический атлас Архангельской области* (Комягина 1994).

Běloruská oblast

S běloruskou oblastí je spjat v pořadí druhý atlas, který vznikl na slovanském území, a to *Спроба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі. Ч. I. Фанэтыка і марфалогія. Вып. 1. Гаворкі Цэнтральнай і Усходняй Беларусі і суседніх мясцовасцяў Украіны і Вялікарасіі в першай чвэрці XX. в.* (Бузук 1928). Byl vypracován pro centrální část běloruské oblasti a sousedící úseky nářečí ruských a ukrajinských. Na mapách jsou hranice jevů vymezeny pomocí izoglos a barevných ploch, popř. šrafou (klesá-li intenzita jevu).

Přípravy celouzemního běloruského atlasu začaly ve 40. letech 20. století, v 50. letech byl shromážděn materiál a badatelské práce uzavřela publikace *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы* (mapy, textová část, Аванесов 1963). Sleduje zejména hláskosloví a morfologii. Důkladnou lingvistickou analýzu map publikovaných v tomto atlase podává *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак* (Аванесов 1968). Významným dílem je dále pětisvazkový *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак* (LABNG). Zařazeny jsou mapy sémantické, včleněny jsou také mapy lexikálně-etnografické, v 5. svazku se nacházejí rovněž mapy antroponymické. Atlas je považován za významnou pomůcku při řešení problémů spjatých s otázkou normy a kodifikace spisovného jazyka, zvláště důležitou roli hrál při vypracovávání národní vědecké terminologie. – Na základě materiálu atlasu a dalších nářečních pramenů vznikla monografie *Лексічныя ландшафты Беларусі. Жывёльны свет* (Клімчук 1995).

Ukrajinská oblast

Úvahy o zpracování jazykového atlasu spadají do 30. let 20. stol. Po válce začaly probíhat terénní výzkumy, které se realizovaly též v obcích v Rumunsku, Moldávii, na Slovensku, v Polsku, Bělorusku a Rusku. Výsledkem je třísvazkové dílo, v němž je každý svazek věnován jednomu ze tří regionů ukrajinského území (archaická nářečí jsou evidována na husté síti lokalit, stav v nově formovaných zónách vně Ukrajiny na řídké síti, AUM). Sestává vždy z části komentářové a mapové. Atlas prokázal, že strukturální rysy spisovného jazyka, které mají paralelu v dialektech, nejsou omezeny jen na centrální ukrajinskou oblast, jak se donedávna tvrdilo (Гриценко 2006, 87–95). Regionální práce jsou orientovány spíše lexikálně. Staršího data je *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР, ч. 1, 2 (лексика)* (LAUNGZO), z přelomu tisíciletí pocházejí *Лексичний атлас Правобережного Полісся* (Никончук 1994) nebo *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language* (Rieger 1996). Obraz ukrajinského etnojazykového teritoria dokreslují atlasy ukrajinských dialektů na území jiných států, jako např. Slovenska (Ганудель 1981, Латта 1991) nebo Maďarska (Лизанец 1976).

Oblast jihoslovanská

Sledujeme-li formování kartografické dialektologie v jihoslovanském areálu, nemůžeme pominout zdejší politický vývoj po druhé světové válce, a to zejména na teritoriu bývalé Jugoslávie. Dnes jde sice o samostatné jazykové areály slovinský, srbský, chorvatský a bosensko-hercegovinský, avšak etapa společného státu se výrazně projevila i ve vývoji dialektologie. Ve společném vícenárodnostním státu se uskutečňovaly projekty nářečních výzkumů pro kartografické záměry od 60. let. Slovinská dialektologie

se vyvíjela víceméně samostatně, oblast srbská a chorvatská byla začleněna – v podmínkách dobové doktríny srbochorvatského jazyka (úředního jazyka do r. 1992) – do projektu společného (srov. např. dotazník *Upitnik za srpskohrvatski dijalektološki atlas* z 50. let), odděleně byl později (v 70. letech) sestaven i dotazník pro oblast Bosny a Hercegoviny. Od 60. (v Bosně a Hercegovině od 70.) let probíhaly terénní výzkumy a sběr materiálu. Zásadním způsobem se v jazykových výzkumech odrazily tragické důsledky válečných událostí na území bývalé Jugoslávie v 90. letech 20. století.

Jihoslovanského území jako celku si všímá monografie *Zróźnicowanie gwar południowosłowiańskich w świetle faktów słowotwórczych* (Pomianowska 1970). Práce je cenná tím, že kromě souboru map obsahuje i detailní komentáře a důkladnou analýzu zjištěného stavu.

Slovinská jazyková oblast

Pomineme-li již uvedený atlas Tesnièreův (viz 1925, s. xxx), lze konstatovat, že počátky celoplošného výzkumu slovinských nářečí pro národní atlas spadají do období mezi světovými válkami. Jsou spjaty s činností F. Ramovše. Jeho zásluhou byl také krátce po 2. světové válce zformulován program a byly zahájeny explorátorské práce. Výzkumy probíhaly i v obcích se slovinskými dialekty v Itálii, Rakousku a Maďarsku. K vydávání atlasu přistupují slovinští lingvisté na přelomu tisíciletí. Úvodní svazek (1999) představuje teoretické a metodologické principy a vývoj výzkumných prací (Benedik 1999). Zásluhou elektronické publikace *Ponovne objave člankov s kartami za Slovenski lingvistični atlas (do leta 2008)* (Weiss, Škofic, Kenda-Jež 2009)⁴ byl zveřejněn soubor zpravidla lexikálních map, zpracovaných v rámci příprav atlasu; je zde obsažena i bibliografie, soupis obcí, dotazník apod. První svazek díla *Slovenski lingvistični atlas* (SLA, ve dvou samostatných částech: mapy, komentáře) je věnován lexikálním a morfologickým jevům sémantického okruhu „člověk“. Situace na mapě je znázorněna symboly, připojen je soupis podob v každé lokalitě. V komentářovém svazku je vždy podána zeměpisná charakteristika a morfemická analýza mapovaných výrazů. Nacházejí se zde i odkazy na paralelní položky v jiných atlasech. S ukončením celého atlasového souboru (obsahujícího 10 dílů) se počítá v průběhu příštích deseti let (Smole 2006, 226–234). Regionálně zaměřen je dvoudílný *Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre I, II* (SDLASI). Eviduje stav na konci 20. století. Je přínosný zejména pro studium nivelizace dialektů.

Srbská jazyková oblast

Idea jazykovězeměpisného zpracování srbských dialektů je spjata s působením A. Beliče, lingvisty, který inicioval krátce po 2. světové válce terénní výzkumy. V 50. letech byl sestaven dotazník pro srbochorvatský nářeční atlas (*Upitnik za srpskohrvatski dijalektološki atlas*), v 60. letech se uskutečnily intenzivní terénní výzkumy. V současnosti probíhají práce na projektu *Dijalektološka istraživanja srpskog jezičkog prostora* a jejich součástí je též projekt *Srpski dijalektološki atlas*. Toto dílo (vzniká pod

⁴ Viz <http://bos.zrc-sazu.si/c/Dial/Ponovne_SLA/P/index.html>.

vedením S. Remetiće) bude demonstrovat taktéž situaci v obcích se srbským osídlením v Maďarsku a Rumunsku. Obsáhne hláskosloví, morfologii a lexikální zásobu. Přípravený první svazek je orientován lexikálně.

Chorvatská jazyková oblast

Rovněž chorvatské dialekty byly zkoumány v rámci tzv. srbochorvatštiny, intenzivní pozornost byla věnována také nářečím vystaveným vysokému tlaku asimilace (Lončarić 2006, 37–46). Od poloviny 90. let 20. stol. probíhají práce na atlasovém projektu *Hrvatski dijalektološki atlas* (1997–2001), resp. *Hrvatski jezični atlas* (2002–). Od zamýšleného sběru materiálu z lokalit, v nichž dříve nebyly terénní výzkumy uskutečněny, bylo však nutno z ekonomických důvodů ustoupit. Momentálně se zpracovávají fonetické popisy dialektů v jednotlivých obcích, potřebné pro budoucí předpokládané práce nad atlasem.

Oblast Bosny a Hercegoviny

Úvahy o areálovém popisu dialektů Bosny a Hercegoviny spadají do 70. let 20. století. Z této doby pochází dotazník, který vznikl jako součást projektu *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks – sinhronijska deskripcija i odnos prema standardnom jeziku*. Také materiál získaný terénními sběry na základě tohoto dotazníku pochází z období do počátku války v Bosně a Hercegovině (1992). Válka znemožnila dokončení projektu, nepřístupilo se ani ke koncipování map. Materiál je uložen a čeká na zpracování.

Makedonská oblast

Zásluhy o zpracování metodologie areálových výzkumů má zejména B. Vidoeski, který v 60. letech zformuloval program makedonského nářečního atlasu. Terénní práce se konaly i v obcích s makedonskými dialekty v Bulharsku, Řecku a Albánii. Na základě těchto prací byly publikovány první mapy, např. *Дижалектите за македонскиот јазик 1–3* (DMJ). V 2008 r. vyšel úvodní svazek díla, a to *Македонски дијалектен атлас. Прологомена* (Гајдова 2008); obsahuje rovněž ukázkové mapy s komentáři (komentář předchází mapě).

Bulharská jazyková oblast

Bulharské dialekty jsou z jazykovězeměpisného aspektu nejlépe prozkoumanými dialekty v rámci jihoslovanských jazyků. První úvahy o jazykovém atlasu se tu objevily ve 20. letech 20. století, k terénnímu výzkumu však došlo až po válce. Iniciátorem prací byl S. Stojkov, autor programu, podle něhož začaly soustavné terénní a výzkumné práce. Na přípravě a vydávání se zpočátku podíleli sovětští dialektologové (S.B. Bernštejn), což se promítlo do metod kartografování (symbolové mapy, využívají se barevné kruhy). Výklad jevů v komentářích je velmi stručný, omezuje se jen na informaci k tématu mapy. První atlas zachycuje situaci zjištěnou na území vně Bulharska, a to v obcích s bulharskými nářečím ležících v tehdejším SSSR (Бернштейн 1958). Vlastní *Български диалектен атлас* sestává ze 4 svazků, které zachycují situaci na území Bulharska (BDA) (pro první svazek byla záměrně vybrána jihovýchodní, dosud nejméně prozkoumaná oblast; mnohá zjištěná fakta byla popsána poprvé). Další dva svazky

představují stav v obcích ležících v blízkém sousedství v Makedonii (Иванов 1972, Божков 1986).

Zatím posledním, syntetickým dílem, které shrnuje poznatky ze všech výzkumů a zachycuje diference na bývalém historickém teritoriu Velkého Bulharska, je *Български диалектен атлас. Обобщаващ том* (Кочев 1988, 2001). Očekává se, že dílo přinese odpovědi na otázky spjaté s dřívějším jazykovězeměpisným rozdělením. – Dílem, které si všímá situace na kontaktním území bulharštiny a srbštiny, je *Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens 1–3* (Sobolev 1998). Srovnává jazykovou situaci na pomezí Bulharska, Srbska a Černé Hory. Vychází z materiálu bulharského atlasu i z materiálu získaného vlastním terénním výzkumem. Definuje kritéria pro vymezení jazykových a nářečních hranic, jazyková data zapojuje do souvislostí s geografickými faktory, politickým hranicemi, jazykovým povědomím a národnostním sebeurčením.

Slovanské jazyky v multinárodních projektech

Zásadním dílem v slovanské areálové lingvistice je *Общеславянский лингвистический атлас* (OLA). Dřívější úvahy o jeho projektu (poprvé v r. 1929) byly konkretizovány na IV. mezinárodním sjezdu slavistů v Moskvě v r. 1958. Práci se účastní 11 národních komisí, projekt koordinuje Mezinárodní komise OLA s řídicím centrem v Moskvě. Autorský tým pracuje ve dvou sekcích, a to foneticko-gramatické a lexikálně-slovotvorné, a jednotlivé svazky tedy vycházejí ve dvou řadách. Jazykem díla je ruština. Terénní výzkum se uskutečnil v 60. a 70. letech 20. století v 853 lokalitách podle dotazníku s 3 454 otázkami, atlasový soubor byl v uveden publikací *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования* (1974). OLA usiluje o hlubší poznání jednak vztahů jednotlivých slovanských jazyků navzájem, jednak vazeb na jiné evropské jazyky a jejich dialekty. Sleduje diference slovanských jazyků jako celku, a to hlavně zobrazením praslovanského východiska v současné geografické distribuci. Pohled na slovanské teritorium není úplný, protože ve svazcích vydaných do r. 2003 není představen materiál z bulharských dialektů; bulharští dialektologové od projektu už na jeho začátku z mimojazykových důvodů odstoupili. Svazky vycházejí v jednotlivých účastnických zemích OLA. Jsou jednotně koncipovány: vždy je uveden systém fonetické transkripce a soupis zkoumaných lokalit. Materiál je představen v soupisu na sudé straně svazku, na liché straně je symbolová mapa s legendou a krátkým komentářem. Zařazeny jsou i svodné mapy, příp. komentáře k nim; např. ve svazku *Рефлексы *ě* (1988) mají tyto komentáře už charakter monografií na dílčí témata. Materiál lexikálních svazků je představen v morfematické segmentaci, vedle analytických map jsou obsaženy i svodné a motivační mapy. Paralelně s každým svazkem vychází sborník OLA. *Материалы и исследования*. Obsahuje detailní studie k problematice zaznamenané na mapách. Od r. 2000 existuje samostatná počítačová sekce, zásluhou slovinské národní komise jsou vytvořeny fonty fonetické transkripce a materiál se zpracovává počítačovou metodou (Žigo 2006).

Naopak ukončen je už projekt *Общекарпатский диалектологический атлас* (1987–2003) (ODA). Prolegomena *Общекарпатский диалектологический атлас. Вступительный выпуск* informují o koncepci a přinášejí ukázkové mapy. Práce koordinoval Institut slavistiky a balkanistiky AV SSSR, na projektu se podílely národní týmy dialektologů z Maďarska, Polska a tehdejšího SSSR, tehdejšího Československa a tehdejší Jugoslávie. Bulharská strana od projektu (podobně jako v případě OLA) už v jeho počátcích odstoupila. Atlas dokládá kulturní a jazykovou jednotu na teritoriu, které dnes patří k různým jazykům (k albánštině, maďarštině, bulharštině, makedonštině, moldavštině, polštině, rumunštině, slovenštině, češtině, srbštině, chorvatštině a ukrajinštině). Je zaměřen na terminologii spjatou s lexikálněsémantickou sférou vázanou na pastevectví (chov ovcí, koz, výroba produktů z mléka, architektura atd.). Terénní výzkum se uskutečnil na přelomu 70. a 80. let 20. století v 210 lokalitách podle dotazníku s 785 položkami. Materiál z rumunských nářečí byl převzat z rumunských atlasů, a odráží proto stav ve 30.–70. letech 20. století. Transkripce v díle vychází z původní transkripce OLA; pouze rumunský materiál zůstává ve svém původním zápisu. Atlas obsahuje mapy onomaziologické i sémaziologické, používají se pouze vnitřně členěné symboly. Jazykem díla je ruština (název mapy je paralelně uveden ve francouzštině). Materiál je velmi stručně okomentován a představen v soupisu. Jednotlivé svazky atlasu byly vydávány týmy zúčastněných zemí.

Z ostatních probíhajících multinárodních projektů je nejrozsáhlejší *Atlas linguarum Europae* (ALE). Spolupracuje zde na 40 národních komisí. Terénní výzkum se uskutečnil v 70. letech 20. stol. v přibližně 2 500 obcích podle dotazníku s 823 položkami. Jazykem díla je dnes francouzština, angličtina a němčina. Vedle zkoumání etymologie mapovaných výrazů se pozornost věnuje rovněž sémantické rovině, zjišťuje se motivace pojmenování se snahou nalézt zdroje těchto rozdílů již v dobách předhistorických.

Závěrem

Jak je zřejmé, jazykové atlasy zobrazující situaci v tradičních teritoriálních dialektech jsou dnes už zpravidla uzavřenou kapitolou. Podávají totiž obraz útvarů výrazně lokálně omezených a komunikačně vázaných. Díky atlasům se prohloubilo poznání o vývoji jazyka, mapy mnohdy odkryly souvislosti doposud neznámé. Jaká je jejich perspektiva? Nelze tvrdit, že by dnešní doba jazykovým atlasům nepřála: ve většině slovanských zemí však naznal velké změny objekt jejich zájmu, jazyk. Dialekty ve svém tradičním rozsahu a funkci už patří minulosti. Mluvený jazyk, který zaujal jejich místo, však zasluhuje naši pozornost a zkoumání z mnoha úhlů pohledu: jeden z nich stále může být pohled zeměpisný.

Literature

- AGM**, *Atlas gwar mazowieckich*, t. 1, red. H. Horodyska-Gadkowska, t. 2–10, red. A. Kowalska, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1971–1992.
- AGP**, *Atlas gwar polskich*, sv. 1–4, red. K. Dejna, Łódź, 1998–2002.
- AGWB**, *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1–10, red. S. Glinka, Warszawa, 1980–2012.
- AJDL**, Stieber Z., *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*, t. 1–8, Łódź, 1956–1964.
- AJK**, *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, t. 1–15, red. Z. Stieber, H. Popowska-Taborska, Wrocław, 1964–1978.
- AJKLW**, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I–VI, 1979–1991, oprac. zesp. red. Z. Sobierajski, J. Burszta, Wrocław, t. VII, 1992, oprac. zesp. red. Z. Sobierajski, Wrocław, t. VIII–XI, 1994–2005, red. Z. Sobierajski, Poznań.
- AJPP**, Małecki M., Nitsch K., *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków, 1934.
- AJŚ**, *Atlas językowy Śląska*, red. A. Zaręba, t. 1–8, Kraków – Warszawa, 1969–1996.
- ALE**, *Atlas linguarum Europae*, Introduction, Questionnaires I–II, Commentaires 1.1–1.9, Cartes 1.1–1.9, Perspectives nouvelles en géolinguistique, Assen – Amsterdam – Maastricht – Roma, 1975–2015.
- ALF**, Gilliéron J., *Atlas linguistique de la France*, sv. 1–9, Supplément, Paris, 1902–1920.
- ASJ**, *Atlas slovenského jazyka*, red. J. Štolc, Bratislava, 1968–1984.
- AUM**, *Атлас української мови*, т. 1, Полісся, Середня Наддніпряничина и суміжні землі уред. І.Г. Матвіяк, т. 2, Волинь, Наддністріяничина, Закарпаття и суміжні землі, т. 3, Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпряничина, Причорноморья и суміжні землі, уред. Я.В. Закревська, Київ, 1984–2001.
- Basara J. (1981), *Z zagadnień słownictwa gwarowego. Terminologia obróbki drewna w dialektach polskich*, Prace Instytutu Języka Polskiego PAN 34, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- BDA**, *Български диалектен атлас*, уред. С. Стойков, т. I–IV, Софія, 1964–1981.
- Benedik F. (1999), *Vodnik po zbirki narečnega gradiva za slovenski lingvistični atlas (SLA)*, Ljubljana.
- Čižmárová L. (2000), *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*, Brno.
- ČJA**, *Český jazykový atlas*, sv. 1–5, *Dodatky*, red. J. Balhar, Praha, 1992–2011.
- DMJ**, Видоески Б., *Дијалектите за македонскиот јазик*, 1–3, Скопје, 1998–2000.
- Falińska B. (1974–1981), *Polskie słownictwo tkacie na tle słowiańskim*, sv. 1–4, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Hladká Z. (1996), *Atlasy slovanských jazyků*, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, A 44, s. 131–142.
- Hlavsová J. (1984), *O počátcích jazykového zeměpisu*, „Naše řeč“, 67, s. 213–217.
- Hrycenko P. (2006), *Українська діалектологія другої половини ХХ століття: ідеї та результату*, [w]: *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*, red. M. Koletnik, V. Smole, Maribor, s. 87–95.
- Király P. (1993), *Atlas slovenských nářečí v Maďarsku. Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*, Budapest.

- Kloferová S. (2010), *Mapping the Slavic languages*, [w:] *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 2. Language Mapping*, red. A. Lameli, R. Kehrein, S. Rabanus, Berlin – New York, s. 317–333.
- LABNG**, Бірыла М., *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*, Мінск, 1993–1998.
- Lameli A., Kehrein R., Rabanus S. (2010), *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 2. Language Mapping*, Berlin – New York.
- LAUNGZO**, Дзензелівський Й.О., *Лінгвістичний атлас українських народних говірок Закарпатської області УРСР*, ч. 1, 2 (лексика), Ужгород, 1958, 1960.
- Lončarić M. (2006), *Dijalektološka istraživanja u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, [w:] *Diachronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*, red. M. Koletnik, V. Smole, Maribor, s. 37–46.
- MAGP**, *Mały atlas gwar polskich*, sv. 1–2, red. K. Nitsch, sv. 3–13, red. M. Karaś, 1957–1970.
- ODA**, *Общезакарпатский диалектологический атлас*, Вступительный выпуск, т. 1–7, Скопје – Кишинэу – Москва – Warszawa – Львів – Bratislava – Budapest – Београд – Нови Сад, 1987–2003.
- OLA**, *Общеславянский лингвистический атлас*, Серия фонетико-грамматическая, выпуск 1–6, Серия лексико-словообразовательная, выпуск 1–4, 6, 8, 9, Београд – Москва – Wrocław – Warszawa – Kraków – Мінск – Скопје – Zagreb – Bratislava, 1988–2012.
- Polsko-laskie pogranicze**, Dejna K., *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, t. 1–2, Łódź, 1951, 1953.
- Pomianowska W. (1970), *Zróżnicowanie gwar południowosłowiańskich w świetle faktów słowotwórczych*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Reichan J., Woźniak K. (2004), *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków.
- Rieger J. (1966), *Indeks wyrazów do „Atlasu językowego dawnej Lemkowszczyzny”* Z. Stiebera, Łódź.
- Rieger J. (1996), *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language*, Warsaw.
- SDLASI**, *Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre*, ured. R. Cossuta, sv. I–II, Koper, 2005, 2006.
- SLA**, Škofic J., *Slovenski lingvistični atlas 1. 1: Atlas. Človek (telo, bolezni, družina), 2: Komentarji. Človek (telo, bolezni, družina)*, Ljubljana, 2011.
- Smole V. (2006), *Prvi zvezek Slovenskega lingvističnega atlasa: realnost ali utopija?*, [w:] *Diachronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*, red. M. Koletnik, V. Smole, Maribor, s. 226–234.
- Sobolev A.V. (1998), *Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens*, 1–3, Marburg an der Lahn.
- Sorbischer Sprachatlas**, *Sorbischer Sprachatlas / Sěrbski rěčny atlas*, t. 1–15, red. Faßke H., Bautzen, 1965–1996.
- Tesnière L. (1925), *Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène*, Paris.
- Weiss P., Škofic J., Kenda-Jež K. (2009), *Ponovne objave člankov s kartami za Slovenski lingvistični atlas (do leta 2008)*, Ljubljana.
- Žigo P. (2006), *Slovenská dialektológia v II. polovici 20. storočia*, [w:] *Diachronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*, red. M. Koletnik, V. Smole, Maribor, s. 54–61.
- Ганудель З. (1981), *Лінгвістичний атлас українських говірок Східної Словаччини. I. Назви страв, посуду і кухонного начиння*, Bratislava.

- Аванесов Р.И. (1957), *Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы*, Москва.
- Аванесов Р.И. (1963), *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, Мінск.
- Аванесов Р.И. (1968), *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*, Мінск.
- Аванесов Р.И. (1986), *Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР в трех выпусках. 1. Вступительные статьи. Справочные материалы. Фонетика*, Москва.
- Аванесов Р.И. (1989), *Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР. 2. Морфология. Карты. Комментарии к картам*, Москва.
- Аванесов Р.И. (1996), *Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части России. 3. Синтаксис. Лексика. Комментарии к картам*, Москва.
- Бернштейн С. Б. (1958), *Атлас болгарских говоров в СССР*, Москва.
- Божков Р. (1986), *Български диалектен атлас. Северозападни български говори в Царибродско и Босилиградско*, София.
- Бузук П.А. (1928), *Спроба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі. Ч. I. Фанэтыка і марфалогія. Вып. I. Гаворкі Цэнтральнай і Усходняй Беларусі і суседніх мясцовасцяў Украіны і Вялікарасіі в першай чвэрці XX. в.*, Мінск.
- Войтенко А.В. (1991), *Лексический атлас Московской области*, Москва.
- Гајдова У. (2008), *Македонски дијалектен атлас. Пролегомена*, Скопје.
- Иванов Ё.Н. (1972), *Български диалектен атлас. Български говори от Егейска Македония (Драмско, Сярско, Валовицко и Зияховско)*, София.
- Клімчук Ф.Д. (1995), *Лексічныя ландшафты Беларусі. Жывёльны свет*, Мінск.
- Комягина Л.П. (1994), *Лексический атлас Архангельской области*, Архангельск.
- Кочев И.К. (1988), *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Встъпителна част*, София.
- Кочев И.К. (2001), *Български диалектен атлас. Обобщаващ том I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика*, София.
- Латта В. (1991), *Атлас українських говорів східної Словаччини*, Bratislava.
- Лизанец П.Н. (1976), *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи*, Budapest.
- Мальцев М.Д. (1949), *Лингвистический атлас района озера Селигер*, Москва – Ленинград.
- Никончук М. (1994), *Лексичний атлас Правобережного Полісся*, Київ.
- Попов И.А. (2004), *Лексический атлас русских народных говоров. Пробный выпуск*, Москва.

Андрій Олександрович Колесников
Институт української мови НАН України
Київ
kolesnik_andrei_@mail.ru

Особливості опису граматики українських діалектів нової формації

Реферат. З сучасних відомостей про граматику українських переселенських говірок полімовного і полідіалектного ареалу межиріччя Дністра і Дунаю, отриманих за допомогою прийомів діалектної текстографії і програми, увагу привертають суперечливі свідчення. Ідея діалектної нормативності, закладена у програмі, і реальність вияву мови, що є у тексті, зумовлює цінність таких даних як джерела інформації про динаміку, її деталізацію, етапність діалектотворчого процесу. Аналіз таких фактів допомагає визначити стадії запозичення іншодіалектних елементів; зафіксувати початкові етапи формування нових, зникнення питомих материнських рис; уможливує пояснення розходжень нових даних, свідчень АУМ та попередніх описових досліджень, розмежування динамічних процесів, комунікативних факторів й інших причин суперечності відомостей, пов'язаних із полілінгвальністю мовців, недостатнім урахуванням особливостей граматичних явищ в ареалі, мозаїчності говірок і діалектних рис.

Ключові слова: українська говірка нової формації, граматика, діалектна текстографія, етапи діалектотворчого процесу, динаміка.

Abstract: The Peculiarities of the Description of the Grammar of the Ukrainian New Formation Dialects. The article deals with the conflicting data about the grammar of the Ukrainian emigrant dialects of the multi-lingual and multi-dialectal area between the Danube and the Dniester rivers, obtained with the help of dialectal textography and the program. The idea of the dialectal norm, which is in the program, and the reality of the language, which is in the text, determine the value of such facts as a source of the information of the dynamics, it's detailing, stages of the dialectal formation. The analysis of these facts helps to establish the phases of the borrowing of the other dialect elements, to fix the primary stages of the formation of the new ones, the disappearance of native features, to explain the discrepancy between the new data, the information of the AUL and previous descriptive researches, to distinguish the dynamic processes, communicative factors and the other reasons of the inconsistent information, related to the multi-lingual character of the speakers, deficient taking into account the peculiarities of the grammatical phenomena in the area, the mosaic structure of the dialects and dialectal features.

Keywords: the Ukrainian dialect of new formation, grammatical feature, dialectal textography, stages of the dialectal formation, dynamics.

Одна з проблем вивчення українських говірок полімовного і полідіалектного межиріччя Дністра і Дунаю (МДД), виходячи з їх специфіки, полягає у тому, як функціонує говірка слов'янської мови (української), розвиваючись у тривалому

й інтенсивному контакті з іншими діалектами цієї ж мови (тут представлено діалекти всіх трьох наріч) та літературною її формою, а також з іншими слов'янськими (російською, болгарською) і неслов'янськими мовами (румунською, гагаузькою тощо) в діалектній і літературній формах. Серед з перших очікуваних і очевидних проміжних результатів розв'язання цієї проблеми є висновок про те, що говірки зазнають змін, але їх характер відрізняється від поведінки старожитніх говірок, бо більшість змін викликана саме мовною ситуацією, її наслідками – міждіалектною і міжмовною взаємодією. А тому закономірно постають питання про стійкість і динаміку діалектних мікросистем як генетично співвідносних з іншими говорами, так і мішаних, а саме, про причини більших перетворень одних говірок, і менших – інших; про фактори, що сприяють змінам у говірках та їх стійкості; про те, які елементи і за яких обставин зазнають змін у системі говірки, які ланки системи трансформуються, а в яких риси материнських говірок, іноді архаїчні, залишаються індіферентними до динамічних процесів; про те, як змінюються говірки і окремі мовні риси в них, як відбуваються перетворення.

Пошук відповідей на ці питання перебуває у ріді змін напрямів досліджень у діалектології, згідно з якими «вивчення говірки має значення не тільки як шлях виявлення мовних раритетів, а насамперед як можливість пізнати механізми мовної еволюції, з'ясувати причини і умови збереження одних елементів структури мови і відсутних змін інших елементів, виявити моделі трансформації говірок» (Гриценко 2004, 9).

Переселенські за походженням українські говірки МДД почали вивчати у 60-ті роки ХХ ст. Ураховуючи досвід описового і лінгвогеографічного дослідження переселенських говірок такого типу (студії В.П. Дроздовського, А.М. Муқан, Т.П. Заворотної, П. Ю. Гриценка та ін., а також матеріали Атласу української мови – АУМ), нами було розроблено питальник, застосований разом із спостереженням над діалектними текстами (діалектною текстографією). Гриценко, підкреслюючи переваги діалектної текстографії над іншими прийомами, відзначає, що жодний прийом, жодне джерело інформації про діалектну мову (записи за програмами для лінгвістичних атласів, діалектні тексти, лексикографічні джерела), особливо в полілінгвальному ареалі, не є самодостатнім (Гриценко 2003, 5–9), а тому, поєднання кількох прийомів, залучення інформації різних джерел є «кроком у досягненні повноти фіксації свідчень про говірки як цілісні системи» (Гриценко 2003, III). Крім того, ускладнення та удосконалення прийомів аналізу відповідає напрямам розвитку діалектологічних досліджень (Гриценко 2004, 5).

Активність інтерферентних процесів¹ у новостворених українських говірках МДД спричинила те, що вони характеризуються специфікою діалектних ознак². Граматику цих говірок визначає високий ступінь територіального варіювання

¹ Міжмовна і міждіалектна граматична інтерференція в МДД відбувається за типами, визначеними У. Вайнрайхом (Вайнрайх 1979, 62–63, 106–109), основними з яких є перенесення морфем, перенесення граматичних відношень, зміна функцій питомої морфемі чи категорії.

² Такі ознаки, виявлені переважно під час попередніх досліджень, ми намагалися максимально взяти до уваги при укладанні програми.

діалектних рис, своєрідна варіантність у межах діалектних мікросистем (варіантів в українській говірці МДД порівняно зі старожитніми говірками більше, в ній можуть співіснувати і ті варіанти, що взаємовиключають один одного у старожитніх говірках). Реакцією мови на варіантність, рушійними силами динамічних процесів є посилення уніфікації, формальної та функціональної взаємодії граем, індукції (аналогії), гіперкорекції. Маркують граматику цих говірок також функціональна лакунарність, більший, порівняно зі старожитніми говірками, ступінь лексикалізації і фразеологізації граматичних рис. У результаті деяких з цих процесів можуть не тільки різною мірою зберігатися і варіюватися з запозиченими іншодіалектними та іншомовними старі материнські діалектні риси, але виникати й нові.

Намагання налаштуватися на урахування такої специфіки задля адекватного опису граматики говірок, визначити генезу говірок, ступінь стійкості материнських рис, з одного боку, і з іншого – характер динаміки кожної говірки, а також емпіричний матеріал, спонукали нас до думки, що цінним джерелом інформації про це можуть стати й доволі численні і не випадкові розходження між свідченнями, отриманими за допомогою прийомів діалектної текстології і програми.

Розбіжність відомостей може викривати появу нових діалектних рис. Так, зауважено трансформацію частки *май* зі значенням вищого ступеня порівняння в *мей* в окремих говірках буковинсько-подільського діалектного типу (Рл.1., Рл.2., Мл.). Частка *май*, що побутує регулярно і без формальних змін у низці українських говірок МДД спільного походження (Пк., Вс., Ну.) та закарпатського типу (Пб.), функціонально заміщується інтегральною в ареалі структурно схожою часткою *мей*³, яка завдяки цьому розширює своє значення. Відбувається перехід *май* > *мей* (*мей* ^луч'і) шляхом атракції з розширенням семантики *мей* і стиранням *май*, напр., *по'кам'іс' мей* ^дешево, *т'рошки мей с'тарш'і*, *воно б'іл'ш мей* ^качеств'енно *бе'ре*, *іше мей попе'ред'і* (Мл.); *мей до'бавили*, *кар'тошку ме'ш* ^ай *нако'нала*, *весело мей* ^було, *мей прост'іше*, *л'уди мей с'тали/ мей кул'тур'н'іш'і* (Рл.2.); *саме мей* ^хуже, *саме мей т'рудний*, *саме мей т'ажел'ішче*, *у'же мей на'чало уро'дило*, *та мей* ^весело *було йак ш'ас* (Рл.1.). Наразі процес трансформації у цих говірках не завершено, бо частка *май* поряд з новим *мей* ще спостерігається у текстах. Відповідаючи на питання програми, мовці отожднюють її тільки з часткою *мей*, відзначаючи спорадичне уживання *май*: *йа'зик де заб'і'жит / та* ^ложе *й с'кажу* (Мл.), останнє підтверджують і діалектні тексти: *май с'тарша*, *було чим май обро'б'ати* (Мл.), *май прох'ладно*, *май поп'рост'і* (Рл.2.).

З мікроареалом говірок буковинської генези у Тарутинському р-ні Одеської обл., які є доволі стійкими до діалектного оточення, контактують говірки іншого походження – південно-східного діалектного типу. Тут питальник, подекуди констатуючи наявність деяких рис, що виникли в результаті північнобессарабського

³ Ця частка, запозичена з румунської мови, є інтегральним південнобессарабським елементом, властива різним генетичним типам українських говірок МДД, а також говіркам інших мов (російської, болгарської, румунської, албанської), уживається у низці значень (Муқан 1960; Дроздовський 1962а; СУГО 2011), основним з яких є значення звертання, у різних модифікаціях (*мей*, *мой*) вона властива й деяким говіркам інших говорів української мови, що знаходяться у зоні контакту з румунською, знали її впливу, зокрема подільських і гуцульських.

впливу, напр., форми ор. відм., місц. відм. іменників І відміни чол. р. типу з *Тол'ом*, з *М'ішом* (Скр.), форми наказового способу (*най бог милуй* – Скр.), засвідчує натомість відсутність частки *май* як засобу ступенювання, а текст дає: *ви май помните* (Гн.), *май постарш'і*, *май грамотний* (Скр). Це демонструє ту стадію впливу контактуючих говірок буковинсько-подільського типу, коли новий запозичений елемент у говірці ще не сприймається як норма, можливо тому, що яскраво маркує у свідомості носіїв говірки (Пк.) *петровс'ких рай'ів* та (Вс.) височанців / *лацка'н'ів*⁴, але вже входить у мовлення.

Дієслівні форми дійсного способу 3 ос. множ. II дієвідміни (*л'убл'а*, *вар'а*, *робл'а*, *накупл'а*, *го'тоул'а*, *хт'а*), поширені в буковинських говірках (АПБ, II, к. 128) та зафіксовані раніше у похідних від них південнобессарабських (Дроздовський 1961, 136; Логвин 1965, 42; АУМ, III, к. 74), поряд з формами з флексією *-ат* (*робл'ат*, *си'д'ат*, *вар'ат*) зберігаються у діалектних текстах і досі. Проте на тлі доволі високої активності у текстах форм типу *ход'а*, *вар'а*, *хт'а* (Пк.), згідно з питальником, вони там відсутні, а є лише *ход'ам*, *вар'ам*, *хт'ам*. Таким чином, ці усічені форми не зникають, проте й не уособлюють собою норму, принаймні граматичну – не сприймаються діалектоносіями як окремі граматичні форми.

Так само набагато активнішими в текстах говірок ареалу, порівняно з тим, що дає питальник, є відзначені дослідниками південнобессарабських говірок як «широко відомі» (Дроздовський 1962б, 17), властиві передусім південно-східним і південно-західним українським діалектам (Бевзенко 1980, 111), скорочені форми дав., відм., місц. відм. одн. жін. р. з флексією *-і*, в яких відсутній кінцевий [й] (Ол., Лм.). Скорочені форми виявлені й програмою: вони зазвичай варіюються з повними (*у далек'ій* і *у далек'і сторон'і* – Ол.), але іноді значно переважають (*добр'і*, *син'і*, *молод'і* *жінк'і*, *у глибок'і кир'ниц'і* – Лм.).

Як усічення / скорочення кінцевого приголосного, так і деякі інші наслідки фонетичних процесів у морфології можуть залишатися «не поміченими» самими мовцями. Зокрема, у зв'язку з таким фонетичним явищем, властивим багатьом південно-західним говіркам, як наближення [e] і [u], яке не лише виявляється в їх редукції у ненаголошеній позиції, але й у заступленні під наголосом [u] звуком [e] шляхом набрання [u] обниженої артикуляції, що реалізується у низці специфічних морфологічних форм, які не виявляє питальник, але засвідчують тексти: дав. відм., місц. відм. одн. іменників II відміни з флексією *-ове* типу *в товарн'а'кове*, *в Берези'нове* (наз. відм. – *Берези'не*); дієслівних форм 2 ос. і 3 ос. одн. типу *кри'чеш*, *кри'чет* (Пк.). Натомість у викликаних тією ж причиною специфічних формах 2 ос. одн. атематичних дієслів *да'сеш*, *й'сеш* у говірках Рл. I. і Мл. основний компонент форманта усвідомлюється мовцями саме як флексія *-еш*, що відбито у питальнику. Збіг відомостей текстів і питальника, а також те, що ця діалектна риса відзначалася раніше і саме як формант *-еш* атематичних дієслів⁵ (Дроздовський 1961, 136; Логвин 1965, 42), що форми типу *да'сеш*, як

⁴ Походить від старої назви села – Лак.

⁵ Дослідники пояснювали появу цих форм «...або збереженням давніших говіркових особливостей, або впливом дієслів *в'із'меш*, *да'йеш*» (Дроздовський 1961, 136).

і більшість обговорюваних тут перетворень, є очікуваними, оскільки опозиція класів дієслів в українській мові не є гранично гострою (вони викликані уніфікацією за I дієвідміною), і мають експленарний характер, уповноважує нас на констатацію окремої морфологічної риси – дієслівної флексії *-еш*. Слід відзначити, що АУМ щодо Рл.1. свідчить про вживання форм *да'сши, йі'сши* (АУМ, III, к. 75). Цей факт невідповідності інформації АУМ (щодо окремих говірок, зокрема Рл.1.) з одного боку, та спостережень приблизно цього ж періоду (Дроздовський 1962а; Логвин 1965) і наших – з другого, не одиничний, пор. (АУМ, III, к. 65, 66), очевидно, може бути пояснений обмеженням програмою вияву діалектного матеріалу, пор. (Гриценко 2003, II).

Укання, що має значне поширення у говірках МДД, так само знаходить своєрідне відображення в розходженнях у результатах спостережень над грамацією говірок у текстах і питальнику. Так, незважаючи на поширеність цього явища, позитивна відповідь на питання: *на гу'р'і 'коло му'гилі* (Пк.) – радше виняток із закономірності. Натомість у деяких говірках, де питальник подає лише *на го'р'і 'коло мо'гилі*, у ненаголошеній позиції у формантах (суфіксах, флексіях іменників, прикметників) маємо [у] на місці [о] літературного чи інших діалектів: *'чашу'чка, к'нижу'чка; 'церку'ва; 'Вал'у'ю, 'хату'ю* (ор. відм. іменників I відміни); *'ночу'ю* (ор. відм. іменників III відміни і похідний від цієї форми прислівник); *'добру'ї* (род. відм. жін. р. прикметників); *на 'добр'уму* (місц. відм. чол. р. прикметників); *'до'бру'ю* (ор. відм. жін. р. прикметників) (Скр.).

Конфліктні свідчення можуть інформувати про стирання материнської риси, відсунення її на периферію мови. На нашу думку, саме про це сигналізують протилежні свідчення представників різних поколінь у деяких говірках буковинсько-подільського типу щодо форм *йі'ден, ш'тири*, пор. (Дроздовський 1961, 136), коли молодше покоління стверджує їх відсутність у говірці, а старші – наявність (Пк.). В інших говірках інформацію такого плану несуть навіть свідчення представників однієї вікової групи (середнє і старше покоління), що суперечать один одному в різних прийомах, напр., в с. Молдове інформант відповідає на питання, що слово *йі'ден* (*йе'дин, йе'ден, йден*) у говірці відсутнє, натомість у його ж мовленні зауважено: *а то / ш'о за йе'дин?* (Мл.). Спостереження над текстами і питальником переконує, що, залишаючись в одних говірках (Пк., Вс.), пор. (АУМ, III, к. 66), це відбито й у питальнику, й у текстах (*йе'ден цар був, йі'ден курка'н'а, у'с'і 'май'ут' по й'но'ї ко'ров'і* – Вс.), в інших – (Мл., Рл.1., Рл.2.) слово *йі'ден* тепер уживається у спорадично, насамперед, у займенниковій функції (*вс'і 'вимерли до йі'д'ного ... до йі'д'ного* – Рл.1.), поступаючись у числівниковій функції лексемі *о'дин*, а на питання програми щодо існування *йі'ден* (*йе'дин, йе'ден, йден*) мовці відповідають зазвичай негативно. Подекуди визначену функціональну диференціацію (число – *о'дин*, але *ш'о це за йі'ден, не'ма ни й'ного*) у мовленні середнього і молодшого покоління підтверджує й питальник (Вс.).

Уважаємо, що числівники як периферійний морфологічний клас, порівняно з іншими частинами мови, швидше змінюються під впливом діалектного оточення та літературної мови. Так, у частині говірок (Мл., Рл.1., Рл.2.) майже зникла специфічна числівникова форма *ш'тири* 'чотири', фіксована раніше (Дроздовсь-

кий 1961, 136; Логвин 1965, 41). Наразі вона зустрічається дуже рідко як варіант до *чотири* у мовленні представників найстаршого покоління (пор.: *ш'т'ір'і трудод'н'а* – Вс., *три |рази чи ш'тири* – Рл.1.). В інших говірках (Пк.), де форма *ш'тир'і* також текстово спорадична, питальник подає *ч'ітир'і* і *ш'тир'і* з коментарем: *ра'н'іше к'азали, і |дос'і |можна по'чути*.

Функціональна диференціація варіантів простежується й у побутуванні територіально локалізованої материнської частки *най* як засобу творення наказового способу. В одних говірках (Рл.1.), де цей формант було відзначено раніше (Логвин 1965), він має більшу тенденцію до стирання, ніж в інших (Пк., Вс.) спільної генези. Та й у тих (Пк., Вс.), де *най* доволі часто помічено у діалектних текстах, цей елемент функціонує наразі у фразеологізованих конструкціях типу *най бог |милуй, най гос'под' |милуйе, най бог прос'тит*, в інших контекстах зафіксовано частку *хай* (*хай |робл'а на с'воюу |голову*). Якби у питальнику не було ураховано фразеологізований варіант, довелось би констатувати неправдиву інформацію, пор. (АУМ, III, 218), бо у Вс. питальник подає: *хай спит* (без варіантів), але *най бог |милуй*. У Пк. приблизно так само: *хай / нехай спит*, але і *най, і хай, і нехай бог |милуй / |милуйе*.

У зв'язку з випадками, коли питальник констатує наявність певного елемента, а тексти – відсутність чи лакуарність, слід згадати про спостережувані раніше у говірках буковинської генези і вже тоді відзначені як збережені⁶ лише «в мовленні старшого покоління» (Дроздовський 1961, 136) дієслівні «перфектні» аналітично-особові форми 1 ос. одн. жін. р. типу *хо|дилам, ро|билам, л'у|билам, |булам*, пор. (АПБ, II, к. 135), і форми 2 ос. множ. типу *хо|дилисти, |чулисти чи хо|дилисте, |чулисте*⁷, пор. (АПБ, II, к. 134). Спостерігаючи над діалектними текстами однієї з говірок (Пк.), ми зробили висновок, що ці форми там не активні, майже не зустрічаються у мовленні діалектоносіїв, але при відповіді на питання про діалектні особливості мовці зазвичай їх згадують (*|булисте у нас / до|бавка до |мови // сти, |чулисти / |бачилисти / |булисти // це у нас*) (Колесников 2013). При застосуванні питальника щодо існування цих форм також фіксуємо позитивну відповідь. Відчувши, що експлоратор розуміє такі форми, респондент починає активніше уживати їх у мовленні. Убачаємо тут «вияв метамовної свідомості діалектоносія-наратора» (Гриценко 2003, VII), який, прагнучи бути зрозумілим експлораторові, не лише подає додаткові коментарі щодо особливостей свого мовлення чи говірки в цілому (Гриценко 2003, VIII), але й усуває з комунікації відверто незрозумілі «чужому» її елементи.

Як зауважує П. Ю. Гриценко, тексти можуть виявляти елементи приховані, латентні, неусвідомлені мовцем і незвичні для дослідника, випадкові, оказіональні, структурно маргінальні, часто функціонально обмежені (Гриценко 2003), що порівняно з наддіалектною моделлю можуть мати і надлишковий, і лакуарний вияв. Про такий характер явищ у текстах також може свідчити перевірка питальником. Зокрема, перевіряючи програмою можливість уживання форми род. відм.

⁶ Це суперечить інформації АУМ (АУМ, III, 218).

⁷ Такі форми, разом з іншими аналітично-особовими, притаманні у Південній Бессарабії й закарпатському діалектному типові (Пб.).

одн. жіноч. р. з флексією *-ий*, зафіксованої у діалектних текстах Пк. (*ни йід'нойі ду'ш'і |р'ідн'ій*), констатуємо її відсутність і в того ж інформанта, від якого було записано тексти з цією формою (*ни йід'нойі ду'ш'і |р'іднойі*).

Однак, навіть спостережене в текстах і не завжди усвідомлене може бути закономірним і давати підстави робити висновки про динаміку говірок, напр., припускати можливість колишньої препозиції частки *-са*, що й тепер є у говірці закарпатського типу (*с'а вжи|вайут, с'а стала* – Пб.), у зв'язку зі збереженням здатності її віддалятися від дієслова при вираженні умовного способу (*в'чив би са* – Рл.1., *бо'йав би са* – Мл., *нази|вав би са* – Рл.2.). Адже ще О. С. Мельничук зауважував під час міркування щодо зниклої за 10–20 років у аналізованій ним південноподільській говірці «колишньої довільності частки *-с'а* відносно дієслова...», що сліди її «... проявляються в можливості вставлення між дієсловом і часткою *-с'а* деяких енклітичних слів, які в літературній мові можуть бути вжиті лише за межами дієслова з часткою *-с'а*» (Мельничук 1951, 60–61). Так само не випадково знаходимо в текстах мішаних говірок інші південно-західні елементи, напр., частку *май* як засіб ступенювання (Шв.) (Делюсто 2010, 193), частку *мой* (Мт.) на тлі типової південнобессарабської, вживаної при звертаннях, частки *мей*. Для висновків про те, що це сліди явищ, які зникають, але і досі маркують генезу говірок, не обов'язкове підтвердження питальником, – і з текстів вже зрозуміло, що ці елементи периферійні, але не випадкові.

Часто при варіантності у текстах, у питальнику маємо відповідь без варіантів і з коментарем, що викриває гіперкорекцію. Напр., при спостереженому в різних типах говірок у текстах *і'кона* і *в'ікона*, діалектоносії, відповідаючи на питальник, як правило, коментують: *і'кона // це по_рус'ки / по_нашому в'ікона //* (Шр.). Перевіряючи існування структур числівників, властивих південно-західним діалектам української мови і спорадично фіксованих в українських говірках МДД (Рл.1.), типу *п'ат'найсам'*, пор. (Дроздовський 1962а, 75], доводилося чути коментарі на зразок: *це по_йа'кому? / це по_бол'гарс'ки*. Відсутність чергування *з//ж* (*'воз'у*) і наголос на корені (як і інші чергування й форми типу *п'рос'у*, *к'рут'у*) у II дієвідміні I ос. одн. дієслів, діалектоносії коментують так: *во'жу / це по_рус'ки / а 'воз'у / по_українс'ки* (Єл.). Багато чого, що спорадично спостерігається у текстах, ми навіть не стали вносити у питальник, оскільки воно передбачувано неприйнятно для мовців через іншомовну забарвленість. Це стосується таких елементів російської мови, від яких відштовхуються мовці, але подекуди вживають, як займенник *'етом* (*'ета*, *'ето*) (Рл.1., Вш. та ін.), відповідно прокоментованих структур займенників типу *што* і *как*: *молод'ож і штокайет / і какайет //* (Пк.); *не штокайу / хай там чорт //* (Мл.). Це відзначено й іншими дослідниками ареалу: *сам наш буу / а чо_то в'ін штокау* (Делюсто 2010, 35).

Полімовність і полідіалектність як характеристика мовної ситуації відбита у полімовності і полідіалектності самих мовців, яка і є рушійною силою перетворень. Тільки крізь призму індивідуальної полілінгвальності слід сприймати свідчення питальника у деяких говірках новішої формації, що утворилися після

1940 р.⁸, де діалектотворчі процеси, властиві новоствореним говіркам, ще не пройшли початкових етапів, особливо у найбільш полімовних і полідіалектних мікросоціумах, зокрема в тих говірках, що помітно відрізняються від літературної мови, і ця відмінність діалектоносіями усвідомлюється. Напр., те, що мовці у говірці закарпатського діалектного типу, зорієнтовані експлоратором говорити по-своєму, по-закарпатськи, відповідають без варіантів *йо*, а не *так*; *туйкы*, а не *тут*, *туточки*; *былам*, а не *йа була*; *визор*, а не *в'ікно* і т.д., не означає неможливості появи в текстах таких варіантів, навпаки, залежно від комунікативної ситуації, чи навіть у ситуації спілкування з носіями тієї ж говірки, діалектоносії можуть сказати *так* чи *да*, *тут*, *йа была* тощо, бо мовці знають одночасно кілька діалектів. Вони часто вміють, і це відбито у результатах питальника, сказати і по-закарпатськи, і по-волинськи, і по-бессарабськи, і по-літературному, а буває, що ще можуть спілкуватися й російською, болгарською чи румунською мовами.

Отже, розбіжності між свідченнями діалектних текстів і питальника можуть бути частковими⁹ і повними, конфліктними. Останні можуть мати вигляд двох моделей: явище А є у мовленні, але його не дає питальник (найчастіше), і навпаки, явище А дає питальник, але воно не представлене у текстах (рідше). Остання модель нетипова, репрезентована поодинокими прикладами (вже згадані форми типу *чулисте* (Пк.); а також форми *йсти* 'йти', *прийсти* 'прийти', *найсти* 'знайти' (Мл.), наявні в результатах обох прийомів у генетично спорідненій Рл.1.; форма *жи'йеш* 'живеш' (Пк.), так само зафіксована в текстах і питальником у спорідненій Вс.), до того ж вона потребує аналізу дуже великого обсягу текстів диференційовано по кожній говірці ареалу із увагою не тільки до наявності в ній діалектних рис, але й до їх відсутності¹⁰, що, при усьому прагненні цього, зробити в межах одного дослідження цілого ареалу неможливо.

Якщо друга модель зустрічається рідше та інформує передусім про комунікативну характеристику елементів у певному типі текстів (коли мовці відчують, що носій літературного стандарту їх не зрозуміє), або про відходження мовної риси на периферію, і висновки щодо її існування слід робити дуже обережно, то перша модель частіша, чіткіша щодо фіксації самого факту та його інтерпретації і більш інформативна.

Евристичний потенціал розбіжності результатів двох прийомів, зокрема у вигляді моделі «текст – +, питальник – 0», є широким. По-перше, він несе інформацію про динаміку діалектних явищ і говірок та про деталізацію цієї динаміки: появу нового і стирання старого, стадії появи нового і зникнення старого у говірці; втрату чи збереження зв'язку говірки з генетичним діалектним архетипом. По-друге, аспектами цього питання чи окремими питаннями, що детерміновані ним, є отримання інформації про характер міждіалектної взаємодії в ареалі (тексти дають більшу кількість прикладів впливу в МДД південно-

⁸ Говірки утворилися у зв'язку виселенням бессарабських німців у 1940 році і заселенням колишніх німецьких сіл переселенцями.

⁹ Коли різні свідчення дають різні вікові групи, або в текстах є латентні елементи, виявлені там спорадично, okazіонально, випадково, лексикалізовано чи фразеологізовано.

¹⁰ Такі дослідження окремих говірок МДД є (Делюсто 2010).

західного типу говірок на інші діалектні типи¹¹), а також про стадії діалектотворчого процесу, шляхи цих процесів, зокрема появи і зникнення варіантів.

Під етапами діалектотворчого процесу, що такі розходження допомагають виявити, маємо на увазі етапи входження нового у говірку (та й взагалі наявність цього нового, відношення його, до системи мови до рівнів цієї системи) чи втрачати старого.

Виходимо з того, що в питальникові закладено насамперед ідею діалектної нормативності, а текст – це реальний вияв мови, де, зокрема щодо граматики, чим частіше уживається елемент, тим він типовіше. Тому розбіжність між даними впливає з неможливості завжди поставити знак рівності між усвідомленням чогось у мові як нормативного і узусом. Відсутність знаку рівності часто свідчить про етапи діалектотворення. Запозичений і новий елементи зазвичай проходять такі стадії: 1) елемент входить у тексти/мовлення, але ще не сприймається як діалектна норма (відповідає моделі «текст – +, питальник – 0»); 2) елемент входить у тексти і сприймається як норма (відповідає моделі «текст – +, питальник – +»). Але слід зауважити, що, по-перше, не обов'язково один етап передбачає настання наступного, бо активність у текстах може згаснути і процес входження нового припинитися; по-друге, елементи літературної мови, коли входять у говірку, відразу сприймаються як нормативні.

Елемент, що витісняється, зникає, проходить такі стадії: 1) елемент ще входить у тексти, але вже не сприймається як норма (модель «текст – +, питальник – 0»), або сприймається як норма, але вже не входить у тексти (відповідає моделі «текст – 0, питальник – +»); 2) елемент зникає і з текстів, і з норми, як це відбулося з формами множ. з флексією *-ове* – *братове* (Дроздовський 1961, 136).

Іноді модель «текст – +, питальник – 0» не свідчить про зникнення чогось питомого чи тенденцію до нього, чи появу нового (запозиченого чи такого, що виникло як трансформація питомого), а лише про належність явища до фонетичних, а не морфологічних, які ми, незважаючи на слушність думки про те, що відповідні факти, спостережувані в аналізованих говірках, мають переважно змішаний фонетико-морфологічний характер (Мукан 1960; Дроздовський 1962а), все ж таки розрізняємо. Водночас перехід від явищ фонетичних до морфологічних теж можна інтерпретувати як появу нового (у морфології). Фонетика ще складніше ніж грамика перевіряється питальником¹². Напр., саме цим пояснюємо те, що форми типу *хт'а*, *вар'а* доволі регулярні у текстах, але можуть сприйматися мовцями як окремі граматичні форми (Пк.). Отже, діагностувати, чи є нове явище в граматиці, чи це лише фонетичні трансформації, дає можливість лише перехресне застосування двох прийомів. Трапляється, що окрім чіткої фіксації у текстах певної риси, знаходимо підтвердження її існування навіть у працях попередників (*да'сеи*, *й'сеи*), але лише перевірка питальником дає можливість констатувати: *мей* у функції засобу ступенювання (текст – +, питальник – +) – це

¹¹ Напр., модель «текст – +, питальник – 0» щодо *май* як засобу ступенювання (Скр.).

¹² Це не стосується фіксації питальником граматичних значень, а лише форм.

новий морфологічний засіб; а *-ове* замість *-ови* у дав. відм., місц. відм. іменників II відміни (текст – +, питальник – 0) – відображає фонетичне явище.

Наведені приклади можуть бути й джерелом інформації про те, як проникають у говірку чи навпаки витісняються з неї елементи різних форм однієї загальнонародної мови. Так, елемент літературної мови *один*, входячи у граматику української переселенської говірки, де було *йіден*, *йден*, відразу сприймається як норма загальнонародної мови, яка не суперечить діалектній нормі, і потрапляє у текст. Елемент діалектної мови *май*, у говірках, де його не було, спочатку входить у текст, а другий етап, коли засіб усвідомлюється як норма, на нашу думку, може і не настати. Входження у текст елемента іноземної мови (*ето*) теж навряд чи буде мати наслідком сприйняття його як нормативного з погляду літературного, загальнонародного і діалектного. Витіснення материнського елемента з говірки може мати такі шляхи / етапи, напр., елементи *йіден*, *най* у значенні наказового способу, *май* як засіб ступенювання: 1) ще вживаються у текстах, не вважаючись нормою; 2) зникають, як напевно, зникли (*-ове*, форми з препозицією *-ся* тощо), або; 3) звужують своє значення, функціонально диференціюються, продовжують жити у фразеологізмі, чи в іншому значенні чи; 4) модифікуються під впливом формально і / чи функціонально подібного елемента.

Оцінка нормативності і ступеня типовості нового чи запозиченого елемента, чи того елемента, який витісняється, архаїчного в українських говірках МДД уможливує характеристику шляхів появи і зникнення варіантів. Як відомо, новожитні говірки маркує своєрідна варіантність (АУМ, III, 6–9). У розвитку переселенських говірок в умовах міждіалектної взаємодії настає такий момент, коли запозичений елемент (чи варіантні елементи) співіснує з материнськими варіантними, а іноді ще й з трансформованими новими явищами. І всі ці елементи можуть пов'язувати відношення варіантності. Напр., іменник II відміни *к'ін'* у формі дав. відм., місц. відм. одн. в українських говірках МДД можуть характеризувати флексії *-ов'і*, *-ови* (*-ове*), *-ев'і*, *-ув'і*, *-у*, *-і*, і більшість з них і досі може варіюватися в одній говірці, що для старожитніх говірок нетипово. Аналіз суперечливих свідчень питальника і текстів демонструє основні моделі поведінки варіантів у таких говірках, коли один (чи кілька) з варіантів: 1) просто припиняє існування (*штури*); 2) трансформується у випадку формальної і, звичайно, значенневої близькості за аналогією (індукцією); 3) функціонально диференціюється, тобто те старе, що було варіантом до нового, продовжує існувати, але в іншому значенні. При трансформаційній моделі перетворення значення, функції і форми вихідних компонентів можуть відбуватися поетапно: 1 етап – як засіб ступенювання є лише *май*; 2 етап – існує *май* і за аналогією як варіант з'являється *мей*; 3 етап, якого ще не відбулося остаточно, але тенденцію до нього подекуди демонструє питальник, – витіснення *май* елементом *мей*. Модель функціональної диференціації варіантів проходить такі стадії: 1 етап – у говірці є лише *йіден*, 2 етап – *йіден* і *один* співіснують як варіанти, 3 етап – *йіден* – займенник, а *один* – числівник.

Уже саме різне виявлення у двох прийомах, на нашу думку, – аргумент для визначення динамічних процесів. Динаміка традиційно встановлюється на основі свідчень різних часів про говірку, на підставі аналізу мовлення різних вікових

груп респондентів, та даних від них же, отриманих за допомогою питальника. Для переселенських говірок важливим джерелом інформації про динаміку є також зіставлення з ареалами материнських говірок, однак вона потребує корекції з того погляду, що, з одного боку, материнські говірки теж розвиваються, а з іншого, у переселенських говірках діалектні явища можуть консервуватися, зберігатися краще, ніж на материнській території. Але разом з тим, як показує аналіз, цінним джерелом для спостережень над динамікою є невідповідність текстових свідчень і питальника. Більше того, спостереження демонструє, що вживання в різних вікових групах не є завжди незаперечним аргументом в цьому плані, адже чимало явищ, відзначених раніше як такі, що зникають, оскільки вживаються лише в мовленні старшого покоління (*май, хт'а, ¹чулисте* тощо) (Дроздовський 1962а), досі виявляють стійкість, хоча теж частіше не у мовленні молодшого покоління.

У ситуаціях з витісненням материнських рис, коли явище, ще не зникло остаточно, що призводить до часткових розходжень у даних, лексикалізація, фразеологізація і функціональна диференціація не означають обов'язкового зникнення явищ у подальшому, а навпаки – продовжують їх життя. В обмеженому колі лексем і фразеологізмів, в інших функціях граматичні явища отримують подальше життя (*най бог милуй*), ніби консервуються, напр.: не зникли остаточно чергування в жодному типі говірок, хоча така тенденція була відзначена (Муқан 1960; Дроздовський 1962а), залишилась форма *йїден*, щоправда, в іншій, займенниковій функції. У зв'язку з цим слід сказати, що прогноз щодо подальшого існування *ш'тири* в українських говірках буковинського типу в МДД у нас негативний, бо це явище раніше відзначене спорадично і в мовленні старшого покоління, тепер уживається тільки найстаршими мовцями і не знайшло собі такої ніші, як попередні приклади.

Інформаційний потенціал розбіжності свідчень різних прийомів стає у нагоді й при класифікації говірок, яка не лише є однією з цілей діалектологічних досліджень, але й умовою адекватного опису переселенських говірок (АУМ, III, 6–9). Діалектотворчі процеси мають наслідки як на рівні типів діалектних явищ, так і на рівні типів говірок. Чимало материнських діалектних рис у деяких говірках не зазнають змін, виявляють стійкість до інтерферентних процесів, яскраво маркуючи діалектну генезу. Але й тоді, коли діалектотворення призводить до появи нових діалектних явищ, слід пам'ятати, що вони виникають й на базі діалектних рис материнських говірок, залишаючись носієм інформації про генезу новостворених.

Взаємопротилежні тенденції зміни і збереження материнських діалектних рис зумовлюють те, що українські говірки МДД характеризує мозаїчність діалектних рис, та й самі вони подекуди досі залишаються генетично різнотипним своєрідним конгломератом. Можливість розбіжностей між даними питальника і аналізу діалектних текстів, спостережень над мовленням діалектоносіїв, відбитими в описових дослідженнях, та їх евристичний потенціал необхідно враховувати під час інтерпретації таких фактів в описовому і лінгвогеографічному методах. На розходження, пов'язані з мозаїчністю говірок і діалектних явищ, необхідно зважати передусім під час використання описового методу. При застосуванні питальника

слід тримати у фокусі уваги, зокрема полідіалектність мовців, лексикалізацію і фразеологізацію морфологічних явищ. Так, налаштування досвідом попередніх досліджень переселенських говірок змусило нас внести в питальник два варіанти, фразеологізований і ні, що уповноважило на виявлення фразеологізації наказового способу (*хай спит* і фразеологізоване *най бог милуй*). Лише тексти уможливили тільки припущення.

Саме питальник, оснований на аналізі текстів і попередніх дослідженнях, дає можливість зауважити доволі послідовне збереження в українських говірках МДД материнських рис в одних частинах мови в похідних формах (*сундук*, але *п'рискринок*; *топор*, але *бардичка*; *в'ідро*, але *цебрин'а*; *ток* / *т'ік*, але похідне від *гарман* 'тік', що зникло, лексико-семантичним способом *гарман* 'город' і *гарманувати* 'бити', 'товкти', 'сваритися' (про чоловіка), 'бешкетувати', 'пустувати' (про дітей)), а в інших – в непохідних (*й'іден* / *й'еден*, *ш'тири*, *п'ят*', але *о'дин*, *ч'ітирнац'ат*', *п'ім'нац'ат*').

Інтерпретація розбіжностей у межах наших даних є ключем до пояснення доволі частих невідповідностей цих даних зі свідченнями описових робіт і АУМ. Якщо підходити без урахування інформаційного потенціалу конфліктних свідчень, то констатуватимемо безліч фактів псевдодинаміки. Тільки нехтування лексикалізацією може призвести до помилкового уявлення про весь регіон, що може скластися з відповідних карт АУМ (АУМ, III, к. 50) про другу палаталізацію (*по дорозі, на ялинці*), ніби вона є в більшості говірок ареалу, в той час, як описові праці (Мукан 1960; Дроздовський 1962а) стверджують протилежне. Специфіка мовної ситуації, її полідіалектність і динаміка, призводить і до низки інших протиріч, які будуть у подальшому в процесі картографування матеріалу пояснені та інтерпретовані. Саме картографування будемо на фактах не тільки питальника, але й текстів, що, у разі їх розходження, подаватимуться диференційовано.

Отже, евристичний потенціал конфліктних свідчень, отриманих з діалектних текстів та питальника високий, включає в себе можливість: уникнути помилок при застосуванні описового і лінгвогеографічного методів під час дескрипції граматики переселенських українських говірок МДД; описати процеси, пов'язані із стійкістю і динамікою діалектних мікросистем, пояснити їх причини; встановити появу нових рис у галузі граматики; визначити стадії запозичення іншодіалектних елементів, етапи формування нових, зникнення питомих материнських рис; пояснити розходження нових даних, свідчень АУМ та спостережень попередніх описових досліджень; розмежувати процеси у динаміці говірки, комунікативні й інші причини суперечності різночасних відомостей та інтерпретувати ці відомості синхронно і діахронно; а також допомогти у визначенні генези новостворених говірок й уточнити міждіалектну взаємодію в ареалі.

Список умовних скорочень

- Вс. – с. Височанське Тарутинського р-ну
 Вш. – с. Вишняки Арцизького р-ну
 Гн. – с. Ганнівка Тарутинського р-ну

Єл. – с. Єлизаветівка Тарутинського р-ну
Лм. – с. Лиман Татарбунарського р-ну
Мл. – с. Молдово Саратського р-ну
Мт. – с. Матроска Ізмаїльського р-ну
Ну. – с. Новоукраїнка Тарутинського р-ну
Ол. – с. Олександрівка Тарутинського р-ну
Пб. – с. Прямобалка Арцизького р-ну
Пк. – с. Петрівка Тарутинського р-ну
Рл.1. – с. Ройлянка Саратського р-ну
Рл.2. – с. Ройлянка Татарбунарського р-ну
Скр. – с. Скриванівка Тарутинського р-ну
Шв. – с. Шевченкове Кілійського р-ну
Шр. – с. Широке Білгород-Дністровського р-ну. Всі села розташовані в Одеській області.

Література

- АУМ, *Атлас української мови*, Київ, 1984, 1988, 2001.
- АПБ, К.Ф. Герман, *Атлас українських говірок Північної Буковини*, Чернівці, 1995, 1998.
- Бевзенко С.П. (1980), *Українська діалектологія*, Київ.
- Вайнрайх У. (1979), *Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования*, Киев.
- Гриценко П.Ю. (2003), *Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії*, [в:] *Українські говори Румунії*, авт. Павлюк М., Робчук І., Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, с. I–XVI.
- Гриценко П.Ю. (2004), *Діалектний фонофонд як джерело інформації про українську мову* [в:] *Український діалектний фонофонд*, упоряд. П. Ю. Гриценко та ін., Київ, с. 5–20.
- Гриценко П.Ю. (2006), *Межиріччя Дністра і Дунаю у світлі лінгвістичної географії (стан і пріоритети)*, “Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету”, Вип. 21, с. 3–16.
- Делюсто М.С. (2010), *Грамматика говірки у світлі тексту*, Київ.
- Дроздовський В.П. (1961), *Південнобессарабські українські говірки*, [в:] *Праці X республіканської діалектологічної наради*, Київ, с. 132–155.
- Дроздовський В.П. (1962а), *Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області)*, Одеса.
- Дроздовський В.П. (1962б), *Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области)*, Киев.
- Колесников А.О. (2013), *Грамматичні особливості говірки с. Петрівка Тарутинського р-ну Одеської обл.*, “Мовознавчий вісник Черкаського національного ун-ту ім. Б. Хмельницького”, Вип. 16–17, с. 62–74.
- Логвин В.П. (1965), *Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрияниці*, в: *Територіальні діалекти і власні назви*, Київ, с. 33–43.

Мельничук О.С. (1951), *Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимського р-ну Одеської обл.)*, “Діалектологічний бюлетень”, Вип. III, с. 44–68.

Муқан А.М. (1960), *Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості*, Глухів.

СУГО, *Словник українських говорів Одещини*, гол. редактор О.І. Бондар, Одеса, 2011.

Софија Милорадовић

Институт за српски језик САНУ, Београд / Филозофски факултет, Универзитет у Нишу
Београд
sofija.miloradovic@sanu.ac.rs

Српски периферни говори – међујезички утицаји и балканистички процеси¹

Апстракт: У раду је представљен један сегмент балканског етно-културно-језичког мозаика – неколике особине српских народних говора на језичкој периферији, у два области више-вековних интензивних словенско-несловенских етнојезичких и етнокултурних контаката.

Кључне речи: српски народни говори, језичка периферија, међујезички утицаји, несловенски балкански језици, балканистички процеси

Abstract: Serbian border sub-dialects – the languages' mutual influences and balkanisation processes. This article presents one segment of the Balkan patchwork of ethnic groups, cultures and languages in the form of nine indications of Serbian folk sub-dialects from the language borderline in two regions with ancient, intense contacts between Slavic and non-Slavic ethnic groups, languages and cultures. Bearing in mind the fact that all the most significant features of the presented sub-dialects correspond with the “mother dialectic type”, departures from the norm result from the sub-dialects' geographical and linguistic borderline locations i.e. a direct foreign influence is at play. The non-Slavic languages (Romanian and Albanian) have exerted a strong impact on the Serbian folk sub-dialects in the borderline regions. Consequently, the sub-dialects as we know them today do not reflect the developmental processes taking place in central Serbian sub-dialects, a phenomenon which is even more remarkable in the sub-dialects of the borderline enclaves.

Keywords: Serbian dialects, language periphery, languages' mutual influences, non-Slavic Balkan languages, balkanisation processes

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту 178020: *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Текст је заснован на два предавања која је аутор одржао током 2013. године: *Романски супстрат и ширење балканизама у народним говорима српске језичке периферије* (Институт за лингвистичка истраживања РАН у Санкт Петербургу, 24. мај 2013. г.) и *Балкански језички савез – јединство у различитости* (Трибина Огранка САНУ у Новом Саду, 13. новембар 2013. г.).

I

Зузана Тополињска, одговарајући на питање које је заправо поставила самим насловом рада *Quelle est l'interprétation la plus plausible du terme „syntaxe balkanique”?* (Која је најадекватнија интерпретација термина „балканска синтакса”), каже да је одређен број морфолошких јединица заједнички балканским дијалектима и, следствено томе, заједнички им је и одређен број тзв. аналитичких конструкција; међутим, однос **смисао – граматичка форма** уникалан је у дијалектима сваког балканског језика понаособ (Тополињска 1989). Чак и под условом да се проблематизује питање оправданости назива **балкански језички савез**, и питање статуса сваког балканизма понаособ, недвосмислено је јасно да су се црте попут непознавања интонационих опозиција, удвојене употребе личних заменица или потискивања / ишчезавања инфинитива преносиле из једног балканског језика у други. Потврде са терена сведоче о лингвогеографском континууму резултата овога процеса, те о завидној експанзивној снази балканистичких „таласа”, оних који чине да чак и када „на површината излегуваат различни показатељи за одређени функцији, сепак може да се согледа длабоката мотивација за еден појасен семантички и синтаксички систем во рамките на Балканската јазична заедница” (Марковић 2007, 94).

Настојаћу овде да у оквирима једног посве сведеног прегледа међујезичких утицаја и балканистичких процеса у српским народним говорима смештеним на етнојезичкој периферији издвојим барем понешто важно или макар интригантно у вези са *односима* и *променама* у свету језичких система, двома кључним речима које се везују за – у више наврата изговорано – промишљање Павла Ивића о томе да дијалекти, као превасходно лингвистички документи, сведоче о односима који могу постојати у оквирима језичких система и о променама које се у њима могу одигравати.

II

За ову прилику издвојила сам главнину онога што је у домаћој, дакле – српској, лингвистичкој литератури писано о међујезичкој интерференцији и балканистичко-аналитичким појавама – на једној страни – у српским говорима Баната, са обе стране српско-румунске границе, као и у српским клисурским говорима, и – на другој страни – у српским говорима северне Метохије, као и јужног Косова и јужне Метохије, а на основу текстова Павла Ивића, Михаја Н. Радана и – у новије време – Зорана Симића, те Вање Станишића, Милете Букумирића, Радивоја Младеновића и Слободана Реметића (уп. списак литературе), допуњујући материјал из радова назначених аутора и подацима из личних теренских записа везаних за српске клисурске (смедеревско-вршачке / косовско-ресавске) говоре на територији Румуније² и за косовско-ресавске говоре

² Ови записи настали су приликом мојих истраживања дела српских клисурских говора на левој обали Дунава, тачније – током боравка у Белобрешки и Старој Молдави у септембру 2007. године,

у Метохији³. Поменуте области налазе се на супротним ободима српског етнојезичког простора, на територијама вишевековних интензивних словенско-несловенских етнојезичких и етнокултурних контаката. Стога се као посебно ин-структивно може показати повлачење одређених паралела, рецимо, између стања у српским говорима југоисточног Баната и српских севернометохијских говора – двају периферијских дијалекатских комплекса, уз то са континуираним додирима са несловенским језицима – румунским и албанским, али и под одређеним утицајем словенских језика који су у прошлости претрпели знатнија балканистичка преструктурирања.⁴

Познато је да се призренско-тимочки говори сматрају високобалканизованим српским народним говорима, али су и у српским говорима Баната, са обе стране српско-румунске границе, забележени процеси који сведоче о томе да извесни балканизми бивају резултат развојних процеса уобичајених за двојезичне средине, јер је дијалекатска основица ових банатских говора посве друкчија од оних на југоистоку Србије: „Ипак [...] под утицајем румунског у многим локалним говорима [...] помаља се редупликација личних заменица, инфинитив се губи итд., што ове говоре приближава говорима југоисточне Србије. Овај се развој може означити као «Drang nach Westen» балканизације” (Ивић 2002, 10). Такође, у овим говорима присутно је и уклањање дела дистинкција иманентних падежном систему стандардног српског језика, па се тако нпр. користи облик акузатива (као падежа правца) уместо локатива (као падежа места), или се пак уклања опозиција између социјатива и инструментала средства, што заправо представља парцијалну реализацију неког феномена са списка балканизама, а под утицајем контактних језика, оних у којима се користи само по један облик за оба наведена значења (Ивић 1990, 195). Грађа коју сам прикупила у српским клисурским говорима сведочи такође о следећем: јасно назначена тенденција ка неутралисању некадашње изразите тонске дистинкције код дугих акцената; флукуозност која карактерише изговор африката *ч* и *џ*, који се најчешће изговарају са умекшавањем – од слабо приметног до веома изразитог (*ч’акишре*, *ч’арана*, *веч’ера*, *ч’исто*; *џ’игерица*, *пени’ер*); унификационе прераде падежног система које доводе до специфичних

а део истраживачких резултата објављен је у раду: *И ракију тијем сас медом. Дијалекатска скица Белобрешке (Румунија)* (Милорадовић 2007, 573–580); теренски рад је обављан за потребе израде *Српског дијалектолошког атласа*, а у оквиру међуакадемијске размене између САНУ и РАН, уз свесрдну помоћ Савеза Срба у Темишвару.

³ Моји записи везани за српске метохијске говоре настали су 2003. године, приликом прикупљања грађе за дијалектолошка и етнолингвистичка истраживања говора Срба из Метохије, смештених у колективне центре у Параћину; аудио-записи су финансирани из средстава пројекта *Research of Slavic Vernaculars at Kosovo and Metohia*, под покровитељством организације UNESCO ERC/EPC/PP Section. Мора се напоменути да некадашњи правци изоглоса на Космету више не постоје, те да особито подаци из Метохије имају реликвијарни карактер након НАТО агресије на нашу земљу и масовног прогона српског становништва према централној Србији 2004. године.

⁴ У вези са овим уп. и следећи навод: „Треба напоменути да разне иновације у српским банатским говорима у Румунији нису искључиво резултат румунског утицаја, већ све те појаве треба сагледати и у ширем, балканском контексту, у смислу да је румунски језик био и остао повољна подлога и средство за ширење особина балканског језичког савеза, тзв. «балканизама»” (Бошњаковић, Радан 2010, 139).

редукцијских промена у њему (нпр. локатив мн. често изједначен са генитивом: *водио сам и(х) по манастира, ишли по кућа*); футурска конструкција с петрификованим *ће* и без субјунктивног *да* (*на ће идеш тамо, ће се поправи*); комбинована употреба наглашеног и ненаглашеног облика личне заменице (*мене ме сниммо, да те видим тебе, и га претуриш њега*); специфичан, измењен положај глаголских и заменичких енклитика (*сам био још млад, су усамљени тамо; се делу, ми се позледила, га оправили*).

С друге стране, када је реч о српско-албанским језичким односима, навешћу само неколико најрелевантнијих података везаних за међусобне системско-језичке утицаје, ослањајући се на констатацију В. Станишића (и њену даљу разраду од стране истог аутора) да су „током свога вишевековног заједничког живота на истим просторима, гранични говори српског и албанског језика нужно [...] претрпели обостране утицаје у свим областима језичког система” (Станишић 1995, 47), те на примере – за ову прилику – са два језичка нивоа којима се ова констатација може илустровати (Станишић 1995, 47–59; Букумирић 2003, 51–181, 337–340). Када је у питању фонетика српских народних говора, најпре је у оквиру акценатског система уочљив принцип неразликовања силазне и узлазне интонације, одн. одржавање, на пример, двоакцентског типа у Вучитрну и замена дугоузлазног акцента дугосилазним у метохијским говорима, док се најмаркантнија особина у консонантизму односи на померање артикулације латерала *л* и *љ*, те је тако позиционо условљена реализација сонанта *л* као веларног (*молба, шал*), а у неким метохијским говорима – према мојим теренским записима – појава позиционог умекшавања *л* и изједначавање сонанта *љ* и *л* у свим позицијама у корист *л'* (*то смо гл'едал'и ту, кад смо тел'и да бегнемо оно прол'еће*); потом, уочено је отврдњавање сугласника *њ* (*н'ега*); постојање африкате *s /дз/* (*свона, пенсија*)⁵; делимично или потпуно обезвучавање финалних звучних консонаната (*зуп, глат, нарот*); умекшавање африката *ч, џ* (*мач'ка / ћаране, аџ'ија / ђамија*). У области синтаксе истичу се нарочито три црте: инверзивна употреба енклитика (испред личног глаголског облика: *ме фаћа гразница*); копирање заменичког објекта (*мајка ме родила мене, тебе ти познато*); сегментна аналитизација падежног система (*живим у село, поп био у Пећ*). Такође, у мојим транскриптима, који се заснивају на грађи сакупљеној током разговора са избеглицама из метохијских села, могу се уочити готово све маркантније фонетске, морфолошке и морфосинтаксичке црте говорâ северне Метохије, који припадају косовско-ресавском дијалекатском комплексу. Поменућу само неке од њих, значајне за ову прилику: потпуна или делимична десоноризација финалних звучних опструената (*круџ'*), спорадично и факултативно умекшавање африкате *ч* (*оч'и, руч'но*), уопштавање акузативних конструкција уместо локативних уз предлоге *у* и *на* (*он више седео у цркву, нешто да радиш у бакчу, и на гробље се одвоји*), уз одређени број примера у којима

⁵ Ова африката је присутна у фонетским системима народних говора на читавом простору Балкана, те је „контакт србијанских [...] говора с румунским језиком на северу и албанским [...] на југу, утицао да се и овде сачува једна архаична особина за коју је знао прасловенски језик” (Станишић 1995, 51).

се коришћењем дугосилазног уместо дугоузлазног акцента спорадично „укида” фонолошки тон.

III

Даље ће у илустративну сврху онога о чему је говорено у првome пасусу претходне целине бити наведено девет језичких црта везаних за интерферентни план у наведеним областима, при чему је особито важно истаћи да велика већина наведених примера потиче из говора (српски банатски и клисурски, као и српски севернометохијски) који нису призренско-тимочке дијалекатске основице. У овом разматрању се полази од тога „дека изборот на елементите од јазичната структура подложни на интерференција (= на позајмување од и на некоја друга структура) зависи од нивната поставеност во комуникативната хијерархија (= од потребите на успешна комуникација), а таа пак ја определуваат прагматичниот и семантичниот фактор” (Тополињска 1996, 67), будући да су у полилингвалним срединама попут Балкана – па тако и у српском језику који у целини припада периферији балканског језичког савеза (по Хелмуту Шалеру, то су балкански језици тзв. другог степена), а нарочито у његовим народним говорима – наглашене тежње ка обезбеђивању веће „прозирности” формалне структуре.

Важно је, ипак, на самом почетку напоменути да све појаве које ће бити илустроване носе предзнак факултативности – употреба неке од категорија / конструкција може само имати ограничен домет и, самим тим, не „допуштати” ишчежавање „матичне” категорије / конструкције; дакле, реч је о углавном недоследном остваривању датих језичких појава.

Неке од црта које ћу навести представљају резултат аналитичких процеса, или пак „аналитизам у најави” („скраћивање” падежне парадигме, „скраћивање” инвентара прозодема ликвидацијом фонолошког тона, па и свођење два пара африката на један пар – *ч* и *ћ* на *ч'*, одн. *џ* и *ђ* на *џ'*), уз напомену да се најчешће наводи да је иницијални моменат садржан у структурним утицајима суседних језика, у непосредном језичком контакту њиховом са истраживаним српским говорима који заузимају периферни географски положај и, самим тим, периферни лингвистички положај. А шире узев, „као један од убедљивих доказа о томе да се на Балкану, укључујући у пуној мери српскохрватско подручје, догађала знатна миксоглотија, навешће се на првом месту тенденција ка аналитизму”, који се ту исполио у широком спектру појава – писала је Ирена Грицкат (Грицкат 1993, 38). И у примерима који ће бити навођени читоваће се да је често у питању „само «давање идеје» о даљем поступку са својим сопственим, латентним или уобичајеним језичким особинама” (Грицкат 2004, 60).

1. Аналитизација акценатског система

У питању је мењање природе прозодијског система, његова аналитизација, односно – „скраћивање” инвентара прозодема ликвидацијом фонолошког тона, при чему се најпре факултативно јавља силазни акценат уместо узлазног. „Сам принцип неразликовања двеју интонација, силазне и узлазне, резултат је општих интонационих прилика на чије је стварање утицао билингвизам” (Ивић 1985², 158). Иако је дијалекатска основица српских банатских говора шумадијско-војвођанског или смедеревско-вршачког / косовско-ресавског типа, што значи да у њиховом акценатском систему „квантитет и тон играју дистинктивну улогу”, у селима са шумадијско-војвођанском дијалекатском базом у близини румунске границе приметан је „процес ликвидације фонолошког тона” – факултативно појављивање акцената са силазном интонацијом уместо очекиваних са узлазном (*живимо, била, синџац; кољач, зелен*), док је у српским народним говорима у румунском делу Баната овај процес још радикалнији (Ивић 1990, 191–192). У српским клисурским говорима у Румунији присутан је староштокавски тип акцентуације, тј. новији троакценатски систем изведен из старосрпског двоакценатског инвентара, али је и тамо присутна наглашена тежња ка неутрализацији некадашње јасне тонске дистинкције код дугих акцената: *стѐна, рѐка, стрѝино, нѝсам, Србијѝнци* (Милорадовић 2007, 574–575). Када је реч о северној Метохији, „на југоисточном делу територије [у селима са претежнијим утицајем албанског језика – нап. С. М.] акценатска ситуација је слична вучитрској”, те се у овим говорима са косовско-ресавском дијалекатском основицом дуги силазни акценат спорадично јавља наместо дугог узлазног: *врѝта, трѝва, вѝно, цѝло, врѝће, ви знѝте, исѝчем* (Букумирић 2003, 60–61).

2. Нестабилност у реализацији африката и њихово свођење на један пар

Изговор африката *ч* и *џ* разликује се по акустичком утиску од књижевног, јер га карактерише флукутозност. Ове африкате се, наиме, најчешће изговарају са умекшавањем, које иде од слабо приметног до веома изразитог. Велики број примера за овакав изговор африката *ч* и *џ* забележен је у српским банатским говорима: *ч'арапа, ч'аша, руч'ак, кукурѝч'е, џ'игерица, пенѝ'ер*, уз навођење и податка да „је појава раширенија у оним говорима у румунском Банату који не разликују *ч* од *ћ* и *џ* од *ђ*”, поред примера потпуног неразликовања африката реда *ћ* од оних реда *ч* и реда *ђ* од оних реда *џ* у понеким банатским селима и на српској страни: *ућеван ћовек, ћетворо, оћаћар* (Ивић et al. 1994, 307–311). Такође, и у српским клисурским говорима налазимо примере као што су: *копч'а, ч'арапа, ч'аша, руч'ак, извучѝ; џ'игерица, пенѝ'ер, џ'ак* (Милорадовић 2007, 576). Када је реч о косовско-ресавским севернометохијским говорима, подаци из села са већинским албанским становништвом сведоче о томе да се африката *ч* изговара толико умекшано да је нестало опозиције између *ч* и *ћ* (*ћарапе, ћетири године, да ти прићам*), па тако и опозиције између *џ* и *ђ* (*у ћамију, из ћена, они имају ођу*) (Букумирић

2003, 143–144). Даље, нарушен однос африкатских парова *ч* и *џ*, *ћ* и *џ*, које се „своде на један ред”, разрешава се понегде у корист *ћ* и *џ*, као што је у Ораховцу, Пећи и Ђаковици (нпр. *кућа* и *маћка*), а у другим крајевима у корист *ч* и *џ*, као што је у српском призренском говору (нпр. *куч’а* и *мач’ка*, *аџија*) (Реметић 2004, 115)⁶.

3. Чување фонеме *x*

Чување спиранта *x* посматра се у српским банатским говорима као особина узрокована додирима са румунским језиком, па се тако чува „главном у положају где је тај звук познат и румунским говорима у Банату” (Ивић 1990, 196). Ипак, ова се фонема и у српским говорима на румунској страни појављује нередовно и уз делимично ослабљену артикулацију: *хајде*, *хрћав*, *хиљада* (Радан 2009, 292). Фонема *x* је присутна „у градским говорима православних Срба у Пећи и Ђаковици”, и у турцизмима и у понеким домаћим лексемама: *џоџа*, *џанума*, *кџд бџу на венћање*, иако В. Станишић сматра да није могло бити знатнијег утицаја албанског језика када је у питању ова појава, будући да је спирант *x*, који се „боље чува на северу него на југу”, ипак „веома нестабилан широм албанске територије” (Станишић 2010, 169).

4. Десоноризација финалних звучних консонаната

Обезвучавање финалних звучних сугласника, додуше – у неким насељима само као факултативна појава, забележено је у српским говорима у румунском Банату: *голуп* / *голуб*, *нош* / *нож*, *криф*, *ноф* (Радан 2009, 294). Потпуно или делимично обезвучавање финалних звучних консонаната уочено је у српским севернометохијским говорима: *бубрек*, *кукурус*, *никат*; *тамо у луџ* (Букумирић 2003, 180–181). О овој појави у српским говорима у јужној Метохији говори се уз додатну напомену да процес може бити довршен, као нпр. у српском призренском говору (*на снџ*, *сас остар нош*), или пак „имамо полузвучне финалне опструенте”, као нпр. у Ораховцу (Реметић 2004, 115). Треба напоменути да ова појава није својствена румунском језику, као и то да је В. Станишић посматра као пример „парадоксалне размене” између фонолошких система двају језика – српског и албанског, напомињући да гегијски дијалекат чува звучност у финалној позицији, што се не подудара, међутим, са ситуацијом у албанском књижевном језику (Станишић 2010, 170).

⁶ Разлоге за „свођење предњонепчаних африката на изразито палатализоване фонове блиске што-кавским палаталним предњонепчаним африкатама” (Станишић 2010, 172) Р. Младеновић проналази „у ближем контакту српског становништва с албанским северногегијским говором у коме је управо оваква ситуација” (Младеновић 2007, 258–259).

5. Смањење броја дистинкција у падежном систему

Ова се појава сматра најважнијим балканизмом на морфолошкој, тј. на морфосинтаксичкој равни, а познато је да присуство аналитизма у деклинационом систему представља „развој својствен двојезичним срединама”⁷. Иако чувају синтетичку деклинациону структуру, и српски банатски и клисурски говори, као и српски севернометохијски говори, имају делимично „поколебан” овај систем, посебно множинску парадигму. У множини се у Банату јавља синкретизам номинатива, генитива, акузатива и локатива (нпр. облик *гост-и*), према заједничком облику за датив и инструментал (облик *гост-има*) (Ивић 1990, 194). Потом, што је посебно важно, на оба краја српског језичког простора интензивнија је тежња ка унификацији која је исказана у неутрализацији опозиције падежа циља кретања и падежа места и у уопштавању акузатива у служби локатива, ређе и инструментала: *ако имаш у главу, био је прид мене* (Ивић 1990, 194); *нема у парк ништа, то све у шалу било, воли да седи на Дунав* (Милорадовић 2007, 577); *смо на једну софру јел’и, била ми је ћерка у Београд, што су тамо живел’и у Дрновац* (Букумирић 2003, 337, 339–340).

6. Аналитичка компарација

Аналитички принцип у поређењу придева, као балканска иновација, присутан је и у говору Срба у Банатској Црној Гори. Тако, В. Веску наводи да у тој области поређење придева „има предоминантан аналитички карактер: подобар, пократка, подибок, најскуп, највисок” (Веску 1976, 151). У српским косовско-ресавским говорима северне Метохије присутна је аналитичка компарација, често проширена и на друге речи поред придевских: *по висок је бијо, по је укусно јело, по јачи* (практично дуплирана компарација), *највредна, најстаро одело, па тако и по кукавица, по те не вол’и, најсвој* (Букумирић 2003, 238–239).

7. Редуковање инфинитива и његова замена да-конструкцијама

Централни балканизам у конјугацији јесте нестајање инфинитива, при чему је то завршна фаза редуковања његове употребе. Замена инфинитива презентским да-конструкцијама у српским говорима на крајњем југоистоку нашег дела Баната може се сматрати утицајем румунског језика⁸, јер „у оближњим говорима, како

⁷ „Додир са румунским језиком утицао је не само на репертоар падежних облика, него и на њихову употребу” (Ивић 1990, 194). У вези с претходним стоји и констатација П. Ивића о томе да „прелаз из једне структуре у другу по правилу бива поступан. Као међустепен појављују се две врсте стања: или иновација наступа факултативно, или спочетка бива погођен само један сегмент одређене категорије (нпр. један падеж, а не цео падежни систем)” (Ивић 2002, 10).

⁸ Инфинитив се губи иако постоји у румунском језику, јер „морфолошка структура и функција тог инфинитива, који се састоји из глаголског облика праћеног предлогом *a* [нпр. *a scrie* ‘писати’ –

онима шумадијско-војвођанског, тако и онима смедеревско-вршачког, односно косовско-ресавског типа, инфинитив је жива граматичка категорија” (Ивић 1990, 195). Дакле, губитак инфинитива, одн. ограниченост његове употребе, подразумева замену презентским *да*-конструкцијама у свим његовим основним функцијама (у футурским формулама, као и у реченицама са сложеним предикатом), уз напомену да учешће индеклинабилног *ће* (изузев облика *ћу* за 1. л. јд.) и често одсуство везника *да* у српским банатским и клисурским говорима представља значајније приближавање балканској футурској парадигми: *ја ћу идем, све ће ми попију; па ће идеш тамо, ће се поправи, ће бидне* (Ивић 1990, 196; Милорадовић 2007, 576). Такође, изостајање субјунктивног везника „приближава творбу футура румунским облицима” (Ивић 1990, 196). У српским говорима северне Метохије редукована је употреба инфинитива (при томе без *-и*: *трес, орат*), тако да се у градњи футура I чешће употребљава презент са везником *да* (Букумирић 2003, 260, 264): *кол’ико ће моја ћерка да седи у госте, посена ће да тражи младу, ће д идеду у Србију* (Букумирић 2003, 322, 335), а *да*-конструкција се среће и у примерима типа *како треба да се живи, ти н умеш да певаш, мораж да у чуваш* (Букумирић 2003, 323, 329, 332).

8. Прономинална редупликација

У питању је најзначајнији синтаксички балканизам – комбинована употреба пуног и енклитичког облика личне заменице. Ова се појава среће у говору Срба у југоисточном Банату: *мене ми јако смешно, оћеш мене да ме манеш, и га претуриш њега* (Ивић 1990, 196), а има доста примера прономиналне редупликације на румунској страни, нпр. у говору Банатске Црне Горе: *она мене јако ме воли, његовоме бабе смо му давали руво* (Симић 2013, 432), као и у српским клисурским говорима: *мене ме снимео, тај ме сач’уво мене, и га претуриш њега* (Милорадовић 2007, 578). Такође, примери ове појаве бележе се у косовско-ресавским говорима северне Метохије: *он ми вел’и мене, мене да ме пита, ја ти поручи тебе, не видим те тебе, њега су га убил’и* (Букумирић 2003, 220–222).

9. Тежња ка проклитизацији глаголских и заменичких енклитика⁹

Још једна особина која води порекло из непосредног и дуготрајног контакта са румунским језиком јесте и проклитизација енклитика, у примерима типа *смо*

С.М.] [...], спречавају двојезичне субјекте да идентификују тај инфинитив с оним у српскохрватском језику. Штавише, сложена структура румунског инфинитива чини га сличним српскохрватској конструкцији коју сачињавају везник *да* и презент конјугираног глагола, а која приликом потискивања или губљења инфинитива заузима његово место” (Ивић 1990, 196).

⁹ „Само контактено позиционирање предикатскофразних енклитика према личном глаголском облику подстакнуто је средњовековним романитетом (Павловић С. 2011: 45), а овакво позиционирање својство је и савременог румунског и албанског језика, затим бугарског језика” (Младеновић 2013, 405).

казали (Ивић 1990, 197). Линеаризација клитика, тј. проклитизација заменичких и глаголских енклитика и повратне форме *се*, илуструје се великим бројем примера у српским говорима Банатске Црне Горе: *ми дао две стотине шљаде, му кажем, ме боле ноге, га однели до у Рекаш; сам казала мом сину, је имала девојку от седам године, су седели ту целу ноћ, би дала некому; се скупило много света, се слажу добро* (Симић 2012, 172–173). Такође, специфичан положај глаголских и заменичких енклитика бележила сам у српском клисурском говору Белобрешке: *сам био још млад, су усамљени тамо, се делу, ми се позледила, га оправили* (Милорадовић 2007, 578). У призренско-јужноморавским говорима јужног Косова и јужне Метохије ова се тежња ка проклитизацији енклитика везаних за предикатску фразу објашњава утицајем типа линеаризације из контактнoг несловенског језика, али и из суседних македонских говора: *сам родила сина, и сџм плакала, га пушти доле, и ни викав, се обањам на идем, се удаде за Лалета*; тако и у негираним исказима, уз просте и сложене глаголске облике: *не га мрзе то, они не ни давав, да не ти поможе, ни сестре не му зборив* (Младеновић 2013, 406–408, 410–411).

Све појаве о којима је овом приликом, у оквиру девет наведених тачака било речи егзистирају у оквиру балканског ареала, у коме јужнословенски језици и њихови народни говори, генетски несродни са румунским, новогрчким и албанским језиком, те њиховим дијалектима, али смештени у зони деловања конвергентних развојних процеса, почињу у прошлости делити са овима опште црте типолошког карактера и постају део, условно речено, „непрекидног континуума балканских дијалекта”, онога у коме су се ”структурне иновације, формални и семантички елементи” готово неометано „преливале” из једне језичке заједнице у другу.¹⁰

Узимајући у обзир да се осмотрени говори по свим суштинским цртама уклапају у „матични дијалекатски тип”, одступања од уобичајеног стања представљају последицу њиховог – и географски и лингвистички – периферног положаја, те непосредног страног утицаја на њих. Тако су богати билингвистички процеси у овим говорима са својеврсним геолингвистичким статусом подстицајно деловали на успостављање одређеног репертоара појава са балканистичким / аналитичким предзнаком, као што је, на пример, смањење броја дистинктивних обележја у падежном систему. Несловенски језици – румунски и албански интензивно су деловали (и делују) у областима периферних српских народних говора, чинећи да њихово стање у понечему не одражава развојне процесе у централним српским говорима, а што је још уочљивије у српским исељеничким, енклавним говорима.

Закључне напомене које би се тичале претходно датог прегледа неколико крупнијих језичких црта, насталих у – математички формулисано – пресеку скупа српско-румунских и српско-албанских контаката, у потпуности се очитују у следећем наводу М.Н. Радана: „Описано стање у српским говорима румунског Баната само потврђује исправност Ивићевог закључка да су **периферијски гово-**

¹⁰ Детаљније в. у Соболев 2003.

ри најизложенији утицајима страних несловенских језика [болд – С. М.]. Ти утицаји покрећу иновационе процесе који развијају нове особине у тим говорима. Када су **резултати иновационих процеса истоветни или веома слични у свим ивичним говорима, без обзира што се налазе на великој удаљености једни од других или што не припадају истом дијалекатском типу** [болд – С. М.], онда се ради о аналитичким процесима који спадају у развојну сферу балканистичког језичког савеза (Ивић, 1991: 92–95)]” (Радан 2009, 299).

Шта је Балкан? Ако ме неко не пита, знам; ако неко тражи да објасним, не знам. Ова изјава босанскохерцеговачког новинара и књижевника Мухарема Баздуља, која је пак парафраза мисли Св. Августина о времену¹¹, послужиће ми да овде затворим кратку прегледну причу о једном сегменту балканског етнокултурно-језичког мозаика, која је заправо само део велике и комплексне приче о територији вековима изложеној освајањима, те померањима и мешањима стaновништва, но најкраће речено – део приче о јединству у различитости.

Литература

- Бошњаковић Ж., Радан М.Н. (2010), *Досадашња истраживања о утицају румунског језика на лексику српских говора румунског дела Баната*, „Јужнословенски филолог” LXVI, с. 135–161.
- Букумирић М. (2003), *Говори северне Метохије*, „Српски дијалектолошки зборник” L.
- Веску В. (1976), *Govor Banatske Crne Gore*, „Зборник за филологију и лингвистику” XIX/1, с. 115–172.
- Грицкат И. (1993), *О неким ефектима вишеслојне миксоглоотије на јужнословенском земљишту*, „Зборник матице српске за филологију и лингвистику”, књ. XXXVI, св. 1, с. 31–62.
- Грицкат И. (2004), *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд.
- Ивић П. (1985), *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Нови Сад.
- Ивић П. (1990), *Балканизми у настајању у српским говорима Баната*, [у:] *О језику некадашњем и садашњем*, Београд – Приштина, с. 189–198.
- Ивић П. (2002), *Балкански језички савез и лингвистичка географија*, „Зборник Матице српске за филологију и лингвистику” XLV/1–2, с. 7–12.
- Ивић П., Бошњаковић Ж., Драгин Г. (1994), *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (Прва књига: Увод и Фонетизам)*, „Српски дијалектолошки зборник” XL.
- Марковић М. (2007), *Ароманскиот и македонскиот говор од охридско-струшкиот регион (во балкански контекст)*, Скопје.

¹¹ *Sekavanje na Balkanot*, Muharem Bazdulj <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=554579>, (15.02.2014).

- Милорадовић С. (2007), „И ракију пијем сас медом“. Дијалекатска скица Белобрешке (Румунија), „Probleme de filologie slavă” XV, с. 573–580.
- Младеновић Р. (2007), Судбина африката на југозападу Косова и Метохије у светлу балканске језичке интерференције, „Probleme de filologie slavă” XV, с. 249–263.
- Младеновић Р. (2013), Линеаризација предикатскофразних енклитика у говорима јужног Косова и јужне Метохије, „Јужнословенски филолог” LXIX, с. 401–415.
- Радан М.Н. (2009), Иновације у српским говорима у румунском Банату у светлу језичке интерференције (са посебним освртом на карашевске говоре), „Научни састанак слависта у Вукове дане” 38/1, с. 289–302.
- Реметић С. (2004), Српски народни говори Косова и Метохије у светлу међујезичке и међудијалекатске интерференције, „Јужнословенски филолог” LX, с. 113–123.
- Симић З. (2012), Неке особине линеаризације у говорима Банатске Црне Горе и Рекаша, „Зборник Матице српске за филологију и лингвистику”, с. 169–181.
- Симић З. (2013), Прилог проучавању међујезичке интерференције (на примеру говора Банатске Црне Горе), „Јужнословенски филолог” LXIX, с. 429–441.
- Соболев А.Н. (2003), Южнославянские языки в балканском ареале, [у:] XIII международный съезд славистов (Любляна, август 2003), Marburg an der Lahn, с. 1–20.
- Станишић В. (1995), Српско-албански језички односи, Посебна издања 59, Београд.
- Станишић В. (2010), Српско-албански фонолошки односи између утицаја и ареалног јединства, [у:] Теорија дијахроничке лингвистике и проучавање словенских језика, Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, Књига 4, Београд, с. 159–176.
- Тополињска З. (1989), *Quelle est l'interprétation la plus plausible du terme „syntaxe balkanique”?*, [у:] *Sixième Congrès international des études du Sud-Est Européen*, Sofia, с. 101–108.
- Тополињска З. (1996), *Комуникативната хијерархија како регулатор на јазична интерференција*, [у:] *Јазичите на почвата на Македонија*, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, Книга 3, Скопје, с. 67–73.

Halina Karaś

Uniwersytet Warszawski, Instytut Języka Polskiego

Warszawa

h.a.karas@uw.edu.pl

Zadania dialektologii w zakresie ochrony ginących gwar

Abstrakt: Ginące obecnie gwary stanowią jeden z najważniejszych składników niematerialnego dziedzictwa kulturowego, stąd potrzeba ich ochrony, przez którą rozumiem – zgodnie z Konwencją UNESCO z roku 2003 – „środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, waloryzację i przekazywanie następnym pokoleniom, w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną oraz przez rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa.” (art. 2. pkt. 3.). W artykule przedstawiam zadania dialektologii w zakresie ochrony gwar, realizowane we współpracy z wieloma środowiskami, w tym naukowymi i politycznymi oraz ze społecznościami lokalnymi i regionalnymi.

Słowa kluczowe: dialektologia polska, ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego, gwary

Abstract: The Role of Dialectology in Preserving Endangered Dialects. The paper reviews the role of dialectology in preserving the dying out or endangered Polish dialects that form a major and representative part of the intangible cultural heritage. Dialectology – apart from its typical research tasks – is thus responsible for preserving the valuable heritage; disseminating knowledge on dialects; depicting the relations between dialects, history, and folk culture; raising the general public’s awareness of the position occupied by dialects among the varieties of Polish. Most importantly, in view of standard Polish being the prevailing variety, dialects need to be shown as embedded in family, social, local, and regional perspectives.

Preserving the endangered dialects, as well as the whole intangible cultural heritage, is a multifaceted undertaking that comprises in the first place documentation, description, and scientific interpretation of dialectal material. Research on dialects need to be popularized in order to raise the language awareness of the Polish society. This in turn may indirectly inspire actions aimed at promoting local dialects, appreciating the regional speech varieties, changing the social perception of dialects by means of both formal and informal education, and finally – revitalizing the dialects that are the least known and scarcely ever used.

Keywords: Polish dialectology, preserving intangible cultural heritage, dialects

Tendencja do zanikania gwar w Polsce jest obecnie bardzo wyrazista, choć są oczywiście regiony, w których gwary utrzymują się stosunkowo dobrze jako środek komunikacji nieoficjalnej (rodzinnej, sąsiedzkiej, środowiskowej) czy są w specjalny sposób pielęgnowane jako wyróżnik tożsamości grupy regionalnej (lokalnej), wyznacznik przynależności do „swoich”, a nie do „obcych”.

Potrzeba ochrony gwar – odmian terytorialnych polszczyzny, ściśle powiązanych z kulturą ludową – jest niewątpliwa. Truizmem jest stwierdzenie, iż są one prawdziwą skarbnicą wiedzy o przeszłości, cennym świadectwem rozwoju języka ogólnopolskiego, nośnikiem kultury, tradycji i obyczajów, nośnikiem lokalnego i regionalnego dziedzictwa kulturowego (Pelcowa 2013). Warto przypomnieć, iż językowy obraz świata Polaków opiera się na kulturze ludowej, na wyobrażeniach, symbolach i stereotypach w niej funkcjonujących, o czym przekonuje m.in. *Słownik stereotypów i symboli ludowych* pod redakcją Jerzego Bartmińskiego. Zatem troska o język ludowy, o kulturę ludową jest troską o dziedzictwo narodowe.

Zadaniem dialektologii – obok zadań typowo naukowych – jest także – w dobie globalizacji i unifikacji kultury, w tym również języka – ochrona tego cennego dziedzictwa, jakie stanowią gwary ludowe, upowszechnianie wiedzy o nich, ukazywanie ich związków z historią i kulturą ludową, uświadamianie szerokim kręgom społecznym statusu gwar i ich miejsca w hierarchii odmian polszczyzny i przede wszystkim ukazywanie – w czasach dominacji polszczyzny ogólnej – perspektywy gwary jako języka rodzinnego, towarzyskiego, sąsiedzkiego i regionalnego.

Należy podkreślić, iż język – zgodnie art. 2. ust. 2. Konwencji UNESCO w sprawie niematerialnego dziedzictwa kulturowego z roku 2003, zawierającym ogólną jego definicję – stanowi jeden z najważniejszych i najbardziej reprezentatywnych elementów tegoż dziedzictwa. W przywołanym fragmencie Konwencji na pierwszym miejscu wymienia się właśnie „tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego”. Gwary stanowią zatem niewątpliwie jeden z najważniejszych składników tegoż dziedzictwa, funkcjonują bowiem prymarnie w wersji mówionej, zgodnie z lokalnym uzusem, czyli zwyczajem językowym.

Powstaje pytanie, jak zatem chronić współcześnie gwary w sytuacji, gdy szybkemu zanikowi ulega większość cech gwarowych i gdy większość gwar przestaje być ważnym, codziennym kodem komunikacyjnym, a służy jedynie jako „ozdobnik” w trakcie imprez regionalnych¹. Należy podkreślić, iż jednak prawie wszystkie gwary są jeszcze używane, aczkolwiek stopień zagrożenia wymarciem jest duży bądź bardzo duży (np. gwary Mazowsza bliższego, gwara lasowska). Wciąż istnieje zatem możliwość badań terenowych i uzupełniania dokumentacji gwar. Działania te jednak należy podjąć natychmiast, przy zachowaniu najwyższych standardów metodologicznych i technicznych.

Ochrona zagrożonych zanikiem gwar możliwa jest na różnych płaszczyznach, podobnie jak ochrona całości niematerialnego dziedzictwa kulturowego. W przywołanej wyżej Konwencji UNESCO z roku 2003 podkreśla się bowiem, że „ochrona oznacza środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, waloryzację i przekazywanie następnym pokoleniom, w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną oraz przez rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa.” (art. 2., pkt. 3.).

¹ Kondycja gwar dziś to osobne zagadnienie, które należałoby omówić, przystępując do przedstawienia sposobów ochrony ginących gwar. Jest to jednak zagadnienie bardzo obszerne i wielokrotnie poruszane przez badaczy, dlatego pomijam w artykule ten wątek, odsyłając czytelników do bogatej literatury przedmiotu, zob. m.in. Dialekty 2010; Kurek 1997; Kąś, Kurek 2001; Pelcowa 2002, 2012; Sierociuk 2005, 2007.

Przy takim ujmowaniu ochrony gwar konieczne są zarówno odpowiednie akty prawne, jak i badania naukowe oraz działania społeczne zmierzające do zachowania gwar i przekazywania ich przyszłym pokoleniom. Oznacza to, że w zakresie ochrony gwar potrzebna jest współpraca wielu środowisk, w tym naukowych (zwłaszcza dialektologów polonistów), prawniczych, politycznych, a także całych społeczności regionalnych, lokalnych, zainteresowanych utrzymaniem językowej części dziedzictwa przekazanego im przez przodków. Innymi słowy, konieczne jest zarówno pielęgnowanie gwary przez samych jej użytkowników, jak i intensyfikacja badań naukowych nad terytorialnymi odmianami polszczyzny, dokumentacja i ochrona tego dziedzictwa gwarantowana przez państwo.

Rolę dialektologii na obecnym etapie prac związanych z ochroną niematerialnego dziedzictwa kulturowego w Polsce i przegląd jej dorobku w zakresie dokumentacji gwar (m.in. atlasy, słowniki, monografie, wybory tekstów gwarowych, opracowania internetowe) omówiłam w artykule poświęconym tym zagadnieniom (Karaś 2013), sygnalizując tam również potrzebę nowego typu opracowań dialektologicznych, zwłaszcza bazy multimedialnej tekstów gwarowych i Korpusu Gwar Polskich.

W niniejszym artykule zajmę się natomiast tylko wybranymi aspektami ochrony ginących gwar, a zatem tymi zadaniami, które stoją przed polską dialektologią jako nauką zajmującą się dokumentacją, opisem gwar i naukową interpretacją materiału dialektalnego oraz popularyzacją wyników tych badań, upowszechnianiem wiedzy o gwarach w społeczeństwie polskim. Z tym pośrednio związane są również działania zmierzające do promowania odmian gwarowych, docenienia gwary jako regionalnego kodu komunikacyjnego, a więc przewartościowania statusu gwary w świadomości społecznej, m.in. poprzez edukację formalną i nieformalną, wreszcie działania na rzecz rewitalizacji tych gwar, które dziś znane i używane są sporadycznie, szczątkowo.

Przyjrzyjmy się zatem wymienionym zadaniom – w jakim stopniu już zostały one zrealizowane, a w jakim pozostają do realizacji.

Dokumentacja poszczególnych gwar ludowych – przy ogromnym, ponadstuletnim dorobku dialektologii polskiej – nie jest jednak w pełni zadowalająca. Okazuje się, że mimo wieloletnich studiów i bogatej literatury istnieją jeszcze duże luki w badaniach i opisie poszczególnych gwar. Przykładowo, niedostatecznie została opisana gwara kurpiowska, która od początku wzbudzała duże zainteresowanie badaczy. Nie ma ona ani pełnej monografii uwzględniającej wszystkie podsystemy gwarowe (praca Henryka Friedricha [1955] traktuje tylko o fonetyce), ani profesjonalnie opracowanego dużego słownika, który ukazałby leksykę kurpiowską w nowym świetle. Co prawda – ostatnio ukazał się opublikowany w Internecie interesujący *Słownik wybranych nazw i wyrażeń kurpiowskich* Henryka Gadomskiego, Mirosława Grzyba i Tadeusza Greca², wydany także w wersji drukowanej (Gadomski, Grzyb, Grec 2013) z ilustracją dźwiękową, niemniej jednak ma on charakter popularny i nie spełnia kryteriów stawianych przed naukowymi słownikami gwarowymi. Nie doczekała się też całościowego opisu gwara łowicka, ponieważ badania skupiały się głównie na zagadnieniach fonetyczno-fleksyjnych (Marciniak 2008). Brakuje zwłaszcza opisu leksyki, gdyż praca Haliny Świderskiej-Konecznej (Świderska 1929) objęła tylko jej część, a od chwili jej publikacji

² <http://www.zwiazekkurpiow.pl/sloownik/index.htm> [5.06.2014].

minęło ponad osiemdziesiąt lat, w ciągu których dokonały się duże przeobrażenia w obrębie słownictwa gwarowego. Mimo wielokierunkowych badań, do tej pory nie ma – przykładowo – syntetycznej monografii gwary podhalańskiej czy silnie zróżnicowanych gwar Pogórza. Podobnie jedynie w wydawnictwach rozproszonych, w wielu artykułach lub w podręcznikach dialektologii, możemy szukać informacji o takich interesujących gwarach północnopolskich, jak np. gwara kociewska czy borowiacka (tucholska). Ciągle jeszcze dla wielu gwar mamy dokumentację z czasów badań Kazimierza Nitscha, zawartą głównie w jego syntezie dialektologicznej, i często z okresu powojennego (z lat 50–70. XX w., a więc z okresu bujnego rozwoju polskiej dialektologii). W szczególności brakuje prac opisujących stan i przeobrażenia poszczególnych gwar w ostatnim okresie, tj. na przełomie XX i XXI w. Nieliczne publikacje poświęcone porównaniu stanu dawnego i współczesnego (zazwyczaj wybranym zagadnieniom), np. gwary spiskiej (por. np. Grochola-Szczepanek 2008) czy podegrodzkiej (por. np. Karas 2010a), pokazują, jakie jest tempo tych przeobrażeń i na czym one polegają.

Choć ostatnio polska leksykografia gwarowa rozwija się intensywnie (zob. Karas 2010; 2011), to jednak i tak widoczne są dotkliwie luki w dokumentowaniu leksyki poszczególnych regionów gwarowych (m.in. Mazowsza, Podlasia i Suwalszczyzny, Wielkopolski, Pogórza). Luki te zapewne w części zostaną uzupełnione dzięki podjęciu nowych inicjatyw, takich jak: opracowanie pełnego słownika gwary i kultury Podhala autorstwa Józefa Kąsia (Kas 2005) czy słownika różnojęzycznych gwar Podlasia (Maryniakowa, Siatkowski, Rembiszewska 2014), które czekają obecnie na druk, czy gwar wybranych miejscowości lub niewielkich obszarów gwarowych w Wielkopolsce we współpracy dialektologów ze środowiskami lokalnymi (Sierociuk 2006; 2010). Ważne są ostatnie publikacje leksykograficzne, takie jak m.in. wydany w 2009 r. *Słownik gwary Zakopanego i okolic* Juliusza Zborowskiego, opracowany i uzupełniony z materiałów autora przez Zespół IJP PAN pod kierunkiem Joanny Okoniowej (Zborowski 2009), czy gwar Lubelszczyzny Haliny Pelcowej³. Ukończenia doczekał się słownik krajniacki Władysława Brzezińskiego⁴. Z materiałów zebranych przez Pracownię Dialektologiczną na potrzeby *Słownika gwar polskich* PAN został opracowany *Mały słownik gwar polskich* (MSGP). Powstaje również – co prawda – obecnie wiele innych słowników gwarowych, ale są to głównie słowniczkami amatorskie, słabo opracowane pod względem leksykograficznym, często bez odpowiedniej egzemplifikacji i precyzyjnego określenia znaczeń⁵. Zbyt wolno przebiegają również prace nad dużymi słownikami, takimi jak *Słownik gwar polskich* PAN, *Słownik gwar śląskich* (SGŚ) czy *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (SGOWM), zwłaszcza dotkliwie odczuwa się brak słownika ogólnogwarowego, którego opracowano dotychczas niewielką część (do litery F). Nie wypełnia tej luki ani *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika*

³ Pierwszy tom został opublikowany w 2012 r., por. Pelcowa 2012b, a kolejny w 2014 r., zob. Pelcowa 2014.

⁴ Ostatni tom, V: U–Ż, ukazał się w 2009 r., już po śmierci autora został przygotowany przez jego żonę, zob. Brzeziński 2009.

⁵ Por. opis tych słowników w pracy: Karas 2012, 333–388 (rdz. VI: *Współczesne gwarowe słowniki popularne*).

gwar polskich” (SGP Indeks), ani *Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza (Karłowicz 1900–1911) z początku XX w.

Dla każdego dialektologa rzeczą najważniejszą jest podstawa materiałowa, czyli teksty gwarowe. W tym zakresie dialektologia polska ma szereg dokonań, ale i tak braki są tu wyraźnie widoczne. Wymienić oczywiście można wiele wyborów tekstów gwarowych, począwszy od pierwszego i jedyne go właściwie ogólnopolskiego wyboru tekstów gwarowych Kazimierza Nitscha (Nitsch 1960), poprzez wybory tekstów gwarowych poszczególnych dialektów i gwar, np. *Śląskie teksty gwarowe* pod redakcją Alfreda Zaręby (Śląskie 1961), *Teksty gwarowe ze wsi Ząb w powiecie nowotarskim* Józefa Bubaka (1966), *Teksty gwarowe z Lubelszczyzny* Jerzego Bartmińskiego i Jana Mazura (1978), *Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski* Zenona Sobierajskiego (1985) oraz tegoż *Teksty gwarowe z północnej Wielkopolski* (Sobierajski 1990). Teksty gwarowe (głównie w zapisie) jako materiał ilustracyjny dołączane są też do monografii gwarowych, podręczników dialektologii, publikowane osobno w czasopismach i wydawnictwach zwartych. Niemniej jednak brakuje dłuższych tekstów ciągłych ilustrujących niektóre gwary, łatwo dostępnych dla przeciętnego odbiorcy. Dodać też należy, że są one zapisane niejednolicie – część w transkrypcji fonetycznej, część w zapisie ortografizowanym.

Gorzej przedstawia się sytuacja w zakresie wersji dźwiękowych tekstów gwarowych. W Poznaniu znajduje się – co prawda – archiwum fonograficzne z nagraniami płytowymi tekstów gwarowych z różnych regionów Polski, ale też nie jest to ilustracja równomierna i udostępniana szerszym kręgom społeczeństwa. Tekstów wydanych wraz z ilustracją dźwiękową jest bardzo mało, np. pod redakcją Zenona Sobierajskiego *Polskie teksty gwarowe z ilustracją dźwiękową* (Polskie 1960–1964) oraz *Dialekty polskie i folklor z różnych regionów* z kasetą magnetofonową (Dialekty 1991). Większość nagrań jest rozproszona po różnych ośrodkach naukowych i wymaga szybkiej digitalizacji.

Brakuje zatem przede wszystkim dokumentacji dźwiękowej (multimedialnej, cyfrowej) wielu gwar, czyli nagrań przekazujących o wiele więcej niż wersje zapisane, bo ilustrujących doskonale wymowę, której nie odda najlepsza nawet transkrypcja fonetyczna.

Zbyt mało jest również publikacji upowszechniających badania dialektologiczne, przystępnie napisanych i kierowanych do szerokiego grona odbiorców. Właściwie taką rolę spełnia ostatnio witryna internetowa *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny* (Gwary 2008). Konieczne są jednak także popularne publikacje książkowe, dotyczące poszczególnych gwar, gdyż istnieje na nie duże zapotrzebowanie społeczne w wielu regionach, związane z szukaniem własnych korzeni, z podkreśleniem bogactwa lokalnej kultury, w tym lokalnej gwary – jako jednego z najważniejszych jej składników.

Już z tego bardzo pobieżnego przeglądu wynika, że podstawowy warunek związany z ochroną ginących lub zagrożonych utratą ciągłości pokoleniowej gwar, jakim jest w miarę pełna, solidna dokumentacja materiałowa i związana z tym interpretacja naukowa, nie do końca jest spełniony.

Ogromne możliwości w tym względzie daje współcześnie Internet, stwarzający doskonałe warunki do kompletowania i dokumentowania gwar polskich. Umożliwia po pierwsze opracowanie internetowej bazy tekstów gwarowych zarówno w wersji dźwiękowej, jak i pisanej, po drugie tworzenie baz leksykalnych, elektronicznych zbiorów

leksyki gwarowej, a po trzecie stworzenie Korpusu Gwar Polskich. Wszystkie te inicjatywy mogą być podejmowane i opracowywane na tym samym materiale gwarowym, który można wielorako wykorzystać.

Wydaje się, że najpilniejszym zadaniem jest opracowanie ogólnodostępnej internetowej bazy tekstów gwarowych w wersji dźwiękowej i zapisanej. Obecnie większy zbiór tekstów gwarowych w wersji dźwiękowej dostępny jest jedynie w dwóch witrynach internetowych pod moją redakcją (*Gwary polskie. Przewodnik multimedialny i Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe* – rozszerzona wersja pierwszego opracowania), zrealizowanych w ramach grantu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Zbiór ten, udostępniony na stronach www.gwarypolskie.uw.edu.pl oraz www.dialektologia.uw.edu.pl, liczy 343 teksty z 79 miejscowości reprezentujących 39 różnych regionów Polski w pierwszym opracowaniu i 486 tekstów ze 125 miejscowości – w drugim. Mógłby on stać się zaczątkiem wspomnianej bazy dźwiękowej polskich tekstów gwarowych. Ogromne zasoby, ale nieudostępniowane w Internecie, wymagające obróbki technicznej, ma Pracownia Dialektologii UAM, a także wiele innych polskich ośrodków. Współpraca wszystkich zainteresowanych może zaowocować wspólnym przedsięwzięciem – stworzeniem bazy tekstów gwarowych, a w dalszej kolejności innymi działaniami, w tym Korpusem Gwar Polskich.

Projekt bazy, nazwany roboczo „Nowy Kolberg”, powinien mieć charakter ogólnopolski i interdyscyplinarny, tzn. wszystkich zainteresowanych połączyłyby teksty gwarowe ukazujące kulturę ludową, dzieje ludzi, społeczności lokalnych, regionalnych itp.⁶ Tytuł „Nowy Kolberg” podkreśla ogólnonarodowy charakter planowanych prac i ich wagę, a także nawiązuje zarówno do tradycji polskich badań nad tekstami (wzór stanowi tu „Nowy Korbut”, czyli polska bibliografia literacka z wszystkich okresów), jak i do pionierskich badań polskiej kultury ludowej Oskara Kolberga. Projektowana baza zawierałaby:

a) teksty gwarowe w wersji dźwiękowej oraz zapisanej (w zapisie standaryzowanym, zgodnym z regułami ortografii, ale zachowującym ważne cechy gwarowe), uporządkowane terytorialnie i tematycznie, pokoleniowo, a także przy ewentualnym uwzględnieniu nagrań starszych – chronologicznie;

b) podstawowe dane o zbadanych wsiach i o informatorach, informacje o nagraniach, eksploratorach, czasie nagrania, miejscu przechowywania oryginałów, dane techniczne itp.;

c) fakultatywnie – opis poszczególnych cech gwarowych: fonetycznych, fleksyjnych, składniowych, leksykalnych.

Dzięki takiej zawartości bazy i takiemu jej układowi odbiorcy łatwo i szybko mogliby wyszukiwać nagrania interesujące ich tematycznie (np. opisy wybranych elementów kultury tradycyjnej w jednej gwarze czy porównawczo w wielu gwarach) oraz ilustrujące określone gwary. Byłaby ona szczególnie przydatna – dzięki wersji dźwiękowej – także w nauczaniu gwar.

Obok przygotowywania tradycyjnych opracowań i słowników drukowanych, ważne wydaje się również tworzenie zbiorów elektronicznych leksyki gwarowej i baz leksy-

⁶ Przedstawiony został w odrębnym artykule (Karas 2012), opracowanym na podstawie referatu wygłoszonego w 2010 roku w Poznaniu na międzynarodowej konferencji z serii „Gwary dziś”.

kalnych (por. Karaś 2011, 393–394). Internet, łącząc słowo, dźwięk i obraz (mapę, nagranie, fotografię czy ilustrację), stwarza szczególne warunki do połączenia odrębnych jeszcze do niedawna opracowań atlasowych i słownikowych. W ramach jednego typu publikacji internetowych można uwzględnić tradycyjne opracowania słownikowe, opatrzone jednak dużą liczbą ilustracji czy map językowych. Drugi typ takich opracowań mogą stanowić zaawansowane internetowe bazy leksykalne, projektowane już przez Józefa Kąsia⁷, dotyczące gwar poszczególnych regionów czy ogólnogwarowe stworzone z wykorzystaniem technik słownikowych i atlasowych. Przykładowo – baza ogólnogwarowa umożliwiałaby tworzenie każdorazowo odpowiedniej mapy leksykalnej (lub korzystanie z już opracowanej graficznie mapy zamieszczonej w bazie), pozwalalaby na ustalanie geografii wyrazowej, na wyszukiwanie synonimów, antonimów, na zamieszczanie i następnie łatwe wyszukiwanie przykładowych ilustracji.

Niezwykle ważnym zadaniem, wpisującym się w etap dokumentacyjny i badawczy ochrony dziedzictwa językowego, byłoby opracowanie Korpusu Gwar Polskich (KGP)⁸, korpusu specjalistycznego, odwzorowującego zróżnicowane niestandardowe dialektalne odmiany języka. Istniejący Narodowy Korpus Języka Polskiego uwzględnia odmianę ogólną i w niewielkim stopniu nacechowaną regionalnie. Wyraźnie brak natomiast korpusu tak ważnych dla kultury narodowej, zróżnicowanych geograficznie i systemowo odmian terytorialnych polszczyzny mówionej, jakimi są gwary.

Byłby to pierwszy, opracowany zgodnie z zasadami lingwistyki korpusowej, duży zbiór tekstów gwarowych zgromadzonych w jednym miejscu – tekstów zróżnicowanych nie tylko terytorialnie, lecz także chronologicznie, pokoleniowo i tematycznie. W jego ramach mogą zostać zebrane bardzo liczne materiały gwarowe, rozproszone w setkach publikacji, a przez to dotychczas trudne do wykorzystania w zestawieniach i opracowaniu syntez i podsumowań. Dobór materiałów gwarowych będzie porównywalny nie tylko pod względem ich objętości, ale także tematyki i chronologii, tj. z każdego regionu zaplanowano wybór tekstów dotyczących podobnej tematyki z ostatniego półwiecza.

Korpus jako narzędzie w pełni zautomatyzowane pozwala na szybkie i wieloaspektowe kwerendy, których przeprowadzenie w tradycyjnej formie w tak krótkim czasie nie jest możliwe, i dzięki temu na łatwe uzyskiwanie reprezentatywnych danych. Razem z korpusem w sieci zostałyby zamieszczone również informacje o tekstach, na podstawie których został stworzony, i przyjętych zasadach opracowania oraz instrukcja przeszukiwania, co ułatwiłoby korzystanie z niego. Nie do przecenienia byłaby zatem wartość dokumentacyjna, naukowa, jak i dydaktyczna oraz popularyzacyjna KGP.

Realizacja projektu KGP sprawi, że dialektologia zyska nowoczesne narzędzie gromadzenia i interpretacji materiałów gwarowych. Przykładowo – lematyzacja w korpusie pozwoli na szeroko zakrojone badania nad słownictwem gwarowym (w tym nad

⁷ O potrzebie takiej bazy leksykalnej i możliwościach jej opracowania badacz ten mówił już niejednokrotnie, stwierdzając, że można wykorzystać istniejące programy, np. Access czy Excel, a z pomocą doświadczonego informatyka stworzyć odrębny program, lepiej realizujący potrzeby leksykografii gwarowej.

⁸ Niestety wniosek konsorcjum czterech jednostek (UW, UJ, UAM, IPI PAN) złożony do Narodowego Centrum Nauki został odrzucony z argumentacją, wskazującą na niezrozumienie problematyki badań korpusowych przez ekspertów.

wariantywnością i synonimią), na wiarygodną analizę funkcjonowania leksyki gwarowej: tożsamej z ogólnopolską i dyferencyjnej, natomiast anotacja fleksyjna da nowe możliwości w badaniach fleksji gwarowej. KGP umożliwi w szczególności badania frekwencyjne dotyczące wszystkich podsystemów języka, na płaszczyźnie których gwary i dialekty różnią się od siebie i od języka ogólnopolskiego. Pozwoli to odpowiedzieć na wiele pytań na temat faktycznego zachowania leksyki gwarowej oraz różnych cech morfologicznych, składniowych czy fonetycznych w poszczególnych regionach – badania frekwencyjne stanowią bowiem udaną próbę obiektywizacji obrazu zachowania cech gwarowych i dialektalnych.

Zyska jednak nie tylko dialektologia, gdyż Korpus Gwar Polskich jako unikatowy zbiór informacji i materiałów może też stanowić punkt wyjścia nie tylko dla badań i opracowań lingwistycznych. Jego zasoby mogą być przydatne dla etnografów, historyków, folklorystów, badaczy literatury i kultury tradycyjnej, dla działaczy regionalnych i twórców ludowych, a także dla popularyzatorów gwar i samych ich użytkowników.

Wymienione wyżej inicjatywy służyłyby nie tylko dokumentacji gwar, ale dzięki medium, jakim jest Internet, spełniałyby drugi ważny warunek – upowszechniania wiedzy o gwarach, a tym samym sprzyjałyby kształtowaniu właściwego ich wizerunku, pozytywnemu wartościowaniu. Byłyby także pomocne w ich nauczaniu. Nie mniej ważny jest fakt, iż – przy szybko postępującej ewolucji i procesie zanikania cech gwarowych – zbiory te we właściwy, profesjonalny sposób opracowane – mogłyby służyć jako pomoc w edukacji regionalnej czy w przyszłości jako wzór do rewitalizacji niektórych gwar.

W proponowanych działaniach powinni uczestniczyć przede wszystkim dialektolodzy, dysponujący odpowiednią wiedzą i doświadczeniem w badaniach gwarowych. Nie mniej ważna jest jednak współpraca ze środowiskami lokalnymi, regionalnymi, gdyż – jak ktoś to obrazowo kiedyś określił – dialektologia to taka nauka, która wymaga wielu rąk do pracy. Rola dialektologa jest istotna, gdyż to on może zapewnić właściwy przebieg badań, dokumentacji określonej gwary, fachowego – mimo popularnonaukowego charakteru – opracowania opisu gramatycznego czy słownika danej gwary. Niedobrze się dzieje, gdy tę rolę przejmują niedialektolodzy, co skutkuje znanymi dążeniami do sztucznej „regulacji” gwary i kodyfikacji jej pisowni. Zaznaczyć tu należy, że kodyfikacji tej dokonuje się w specyficzny sposób, taki, który ma podkreślić głównie różnice, a nie podobieństwa między obiema odmianami – gwarową i ogólnopolską, co przykładowo dotyczy języka Kurpiów. W działaniach dotyczących ochrony ginących gwar ważne wydaje się uwzględnienie wiedzy o ich wewnętrznym zróżnicowaniu, a także uświadomienie ich użytkownikom, iż żadna gwara nie jest monolitem językowym. Chronić gwary należy zatem w całym ich wewnętrznym zróżnicowaniu, a nie sztucznie wybierać jeden wariant i narzucać go całej społeczności mówiących daną gwarą. Wiedza o tym, że – przykładowo – w gwarze kurpiowskiej spółgłoski wargowe miękkie, zwłaszcza *b'*, *p'*, mogą być realizowane asynchronicznie w różny sposób, w zależności od terenu, najczęściej jako *bź* (*bźaui* = biały), *pś* (*pśivo* = piwo), rzadziej jako *by'* (*by'au* = biały), *pχ'* (*pχivo* = piwo), lub jako *bj* (*bjaui* = biały), *pj* (*pjivo* = piwo) może przyczynić się do tego, iż sami użytkownicy będą dbać o zachowanie tego zróżnicowanego dziedzictwa językowego.

Należy podkreślić, że do zapisu gwary, do jej upowszechnienia, nie warto stosować wyłącznie transkrypcji fonetycznej czy opracowywać specjalnej pisowni, odrębnej dla każdej z gwar. Ze względów społecznych, w celu upowszechniania wiedzy o gwarach i samych gwar jako takich najlepszy jest zapis standaryzowany, ortografizowany, tj. zgodny z regułami ortograficznymi typowymi dla polszczyzny ogólnej. Dla specyficznych dźwięków gwarowych można natomiast stosować specjalne znaki, ale jak najbliższe pisowni ogólnej (np. *e*, *a* ścieśnione zapisywane jako *é*, *á* kreskowane). Nie warto natomiast wprowadzać takich rozwiązań, które nie informują o wymowie innej niż ogólnopolska, a jedynie oddalają zapis gwarowy od ogólnopolskiego, np. pisownia typu *ćało*, *źele* = ciało, ziele, jak to się stało z zapisem gwary kurpiowskiej. Może to komplikować zapis gwary (trzeba się uczyć specjalnie opracowanych reguł pisowniowych) i jej naukę, a w odniesieniu do dzieci uczących się gwary – powodować trudności z ortografią w szkole. Naiwne jest myślenie, że stworzenie odrębnych reguł dla zapisu danej gwary zapewni jej zachowanie i rozwój.

Inne działania, które należałoby podjąć w związku z ochroną ginących gwar, to ich **promowanie poprzez upowszechnianie wiedzy** o nich w społeczeństwie polskim. Łączy się to ściśle z docenieniem gwary jako regionalnego kodu komunikacyjnego, a więc z działaniami zmierzającymi do przewartościowania gwary w świadomości społecznej. Tu ogromnie ważna jest rola mediów i programów edukacyjnych, popularnonaukowych, przygotowanych jednak zawsze we współpracy z dialektologami, gdyż mogą one – niefachowo przygotowane pod względem merytorycznym – uczynić więcej szkody niż pożytku. Ogromną rolę do odegrania ma Internet, gdzie należałoby publikować dobre opracowania poświęcone np. poszczególnym gwarom. Taką funkcję pełnią dziś wspomniane witryny opracowane pod patronatem MKiDN: *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny* i *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*. Inicjatywa ta spotkała się z dużym zainteresowaniem lokalnych społeczności, których przedstawiciele czynnie włączyli się w prowadzone prace. Z konieczności jednak opis poszczególnych gwar jest tam pobieżny, dlatego warto w przyszłości opracować podobne przewodniki dla każdej gwary, zwłaszcza ginącej na naszych oczach lub zagrożonej utratą ciągłości pokoleniowej. Tego typu opracowania pomagają również w promocii gwar, w ich pozytywnym wartościowaniu.

Gwary bowiem jeszcze niedawno były uważane za gorszą niż polszczyzna ogólna odmianę języka. Wyśmiewanie się z gwary i jej użytkowników – częste zwłaszcza w nieodległej przeszłości – także obecnie nie jest wcale rzadkie. Dla każdego dialektologa jest oczywiście rzeczą jasną, iż gwary i polszczyzny ogólnej nie można wartościować i rozpatrywać w kategoriach: „lepsza” – „gorsza”, ale w świadomości społecznej niestety się utrzymało takie wartościowanie. Należy zatem podjąć działania, które uświadomią społeczeństwu to, że obie odmiany języka polskiego – gwarowa i ogólna – są równie dobre, gdy są stosowane w różnych sytuacjach komunikacyjnych. Gwary (dialekty) ze względu na prymarny charakter mówiony, nieoficjalny typ sytuacji, w których są używane, mniejszy zakres funkcji społecznych i mniejszy zasięg terytorialny i socjalny, są odmianą bardziej ograniczoną społecznie niż język ogólnopolski; już z samej definicji obsługują bowiem tylko kontakty lokalne (regionalne). Język ogólny zaś ze względu na ogólnopaństwowy zasięg, zróżnicowanie stylistyczno-funkcjonalne, odmianę mówioną i pisaną ma inny, szerszy zakres stosowania i w związku z tym inną rangę w świadomości społecznej.

Należy zatem podjąć działania, które zarówno samej nazwie *gwara*, jak i gwarowym odmianom polszczyzny przywrócą w świadomości społecznej właściwe im neutralne (takie jak w językoznawstwie) zabarwienie. Nienacechowany w dialektologii termin *gwara* jest potocznie niestety wciąż odbierany nieterminologicznie, tj. jako określenie „gorszej” odmiany języka polskiego. Podobnie zresztą (może w nieco mniejszym stopniu) nacechowanie negatywne zyskał termin dialekt. Może zatem należałoby zmienić terminologię i odciąć się od dotychczasowych użyć. Przyznać należy, że panujący w językoznawstwie, także w dialektologii, zamęt terminologiczny utrudnia sytuację.

Ochrona ginących gwar i dialektów może odbywać się także poprzez **edukację formalną i nieformalną**, przez już podejmowane próby nauczania gwary m.in. w regionalnych i lokalnych domach kultury, w szkołach na zajęciach fakultatywnych. Inną ważną kwestią jest nauczanie przynajmniej podstaw dialektologii. Okazuje się bowiem, że brak wiedzy o stratyfikacji polszczyzny sprawia, iż często zarówno w świadomości społecznej, jak i w działaniach grup regionalnych sztucznie i fałszywie przeciwstawia się „język polski” (tj. odmianę ogólną) gwarom traktowanym nie raz jako odrębne języki, a przecież są to odmiany tego samego polskiego języka narodowego. Elementy dialektologii powinny być obecne w programach studiów uniwersyteckich nie tylko polonistycznych, ale także kulturoznawczych czy etnologicznych oraz na studiach podyplomowych z zakresu regionalistyki, by przyszli działacze regionalni i animatorzy kultury dysponowali odpowiednią wiedzą o gwarach i – szerzej – o zróżnicowaniu polskiego języka narodowego. Tymczasem na wielu uczelniach nawet na kierunku filologia polska dialektologia nie jest przedmiotem obowiązkowym albo liczba zajęć jest wyraźnie zredukowana (np. do 15 godz.), co nie pozwala na zapoznanie się z podstawowymi nawet zagadnieniami dialektologicznymi. Nauczyciele poloniści dysponują zatem stosunkowo słabą wiedzą z zakresu dialektologii. Do tego trzeba dodać, że również w podręcznikach elementy wiedzy o dialektach są bardzo okrojone, gdyż informacja ta jest zazwyczaj albo pomijana, albo pobieżna. Stąd też problematyka gwarowa pojawia się właściwie sporadycznie na lekcjach języka polskiego. Nie powinna być jednak tak marginalizowana, gdyż jest ważna społecznie. Pewnym rozwiązaniem może być wprowadzanie wiadomości o danej gwarze na zajęciach fakultatywnych w ramach regionalnej ścieżki edukacyjnej, tj. upowszechnianie wiedzy o danym regionie, w tym o jego gwarze. Należy zatem w większym stopniu uwzględnić treści dotyczące zróżnicowania regionalno-gwarowego polskiego języka narodowego w programach nauczania i podręcznikach szkolnych do języka polskiego.

Ważny element ochrony gwar może stanowić też **twórczość ludowa, literatura pisana gwarą**. W tym zakresie mamy do czynienia już z długą tradycją, bowiem początki takiej twórczości sięgają XIX w. Oczywiście trzeba ją odróżnić od typowej stylizacji gwarowej (dialektyzacji) w literaturze pięknej. Literatura ludowa rozwijała się w wieku XX, a i obecnie wielu twórców wybiera swoją rodzimą gwarę jako język uprawianej przez siebie twórczości literackiej. Obserwować można zwiększanie się liczby takich publikacji także w regionach, w których tradycja pisania gwarą nie była tak wyrazista, np. na Kociewiu, gdzie podjęto obecnie szereg inicjatyw zmierzających do zachowania gwary i kultury regionu, opracowany został elementarz gwary kociew-

skiej⁹, stworzono strony internetowe poświęcone historii, kulturze i językowi regionu oraz literaturze w gwarze kociewskiej. Gwary coraz częściej obecne są również w filmach i serialach telewizyjnych.

I wreszcie ochrona ginących gwar może się dokonywać przez **rewitalizację** tych **gwar**, które dziś znane i używane są sporadycznie, szczątkowo. Jako przykład może służyć gwara mazurska czy warmińska, których rodzimych użytkowników jest obecnie niewielu; gwary te są jednak wciąż znane i używane, o czym przekonują chociażby wpisy w Internecie. Działalność Edwarda Cyfusa, regionalisty, znawcy gwary i kultury warmińskiej, autora publikacji w gwarze warmińskiej, inicjatora komiksu napisanego tą gwarą, a także kiermasze warmińskie i inne imprezy folklorystyczne, na których przypomina się gwarę warmińską, obok badań naukowych, których owocem są słowniki czy opracowania systemu gwarowego, mogą stać się impulsem do rewitalizacji tej odmiany polszczyzny. Ostatnio wydany *Elementarz gwary warmińskiej* (Lewandowska, Cyfus 2013) z pewnością także przyczyni się do popularyzacji gwary warmińskiej.

Przedstawione propozycje w zakresie ochrony gwar, zwłaszcza ich dokumentacji i badań naukowych, wymagają dużego wysiłku zespołowego, a także wiążących się z tym nakładów finansowych. Wydaje się, że powinien powstać specjalny fundusz (może ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego) przeznaczony na te cele. Inaczej większość z przedstawionych propozycji nigdy nie zostanie zrealizowana, a ochrona ginących gwar pozostanie jedynie postulatem „na papierze”. Konieczne jest podjęcie starannie zaplanowanych, długofalowych działań przy współpracy przedstawicieli wielu środowisk, koordynowanych przez dialektologów, którzy zapewniliby właściwy ich przebieg. Ważną rolę do odegrania mają tu instytucje państwowe (np. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Ministerstwo Edukacji), organizacje i stowarzyszenia regionalne.

W sytuacji, gdy dziś w Polsce mamy języki zagrożone, warto byłoby stworzyć **Narodowy Program Ochrony Języków Zagrożonych** (NPOJZ), mając na uwadze zarówno odrębne języki etniczne (np. wilamowicki, kaszubski), jak i ginące odmiany języka polskiego, przede wszystkim gwary jako terytorialne warianty polszczyzny. Taki program mógłby zapewnić właściwy przebieg prac dokumentujących dotychczasowy stan poszczególnych gwar, jak również systematyzujących i uzupełniających nie tylko badania poszczególnych podsystemów gwarowych, lecz także różnorodnych zagadnień związanych z funkcjonowaniem gwar.

Literatura

- Bartmiński J., Mazur J. (1978), *Teksty gwarowe z Lubelszczyzny*, Kraków – Wrocław.
Brzeziński W. (2009), *Słownictwo krajniackie. Słownik gwary wsi Podrózna w Złotowskim*, t. V, U–Ż oraz Uzupełnienia, Wrocław.
Bubak J. (1966), *Teksty gwarowe ze wsi Ząb w powiecie nowotarskim*, Kraków.

⁹ Zob. *Elementarz gwary kociewskiej. Gadomy po naszymó*, [w:] <http://www.kociewie.edu.pl/wydawnictwa/94-elementarz-gwary-kociewskiej-qgadomy-po-naszamoq>, (5.06.2014).

- Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*, red. H. Karas, 2010, [w:] www.dialektologia.uw.edu.pl.
- Dialekty polskie i folklor z różnych regionów*, red. Z. Sobierajski, Poznań, 1991 [z kasetą magnetofonową].
- Elementarz gwary kociewskiej. Gadomy po naszymó*, [w:] <http://www.kociewie.edu.pl/wydawnictwa/94-elementarz-gwary-kociewskiej-qgadomy-po-naszamoq>.
- Friedrich H. (1955), *Gwara kurpiowska. Fonetyka*, Warszawa.
- Gadomski H., Grzyb M., Grec T. (2013), *Słownik wybranych nazw i wyrażen kurpiowskich*, Ostrołęka.
- Grochola-Szczepanek H. (2008), *Sposoby wyrażania płci w mowie mieszkańców wsi*, „Prace Filologiczne” LIV, s. 131–142.
- Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, red. H. Karas, 2008, [w:] www.gwarypolskie.uw.edu.pl.
- Karas H. (2010a), *Zmiany w wymowie samogłosek nosowych w gwarze podegrodzkiej*, [w:] *Polszczyzna Mazowska i Podlasia*, t. XIV, red. D. Czyż, M. Frąckiewicz, Łomża, s. 139–148.
- Karas H. (2012), *O projekcie bazy dźwiękowej polskich tekstów gwarowych „Nowy Kolberg”*, [w:] *Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej*, red. J. Sierociuk, Gwary dziś, t. 6, Poznań.
- Karas H. (2012a), *Perspektywy polskiej dialektologii*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 15–28.
- Karas H. (2013), *Dialektologia a ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, [w:] *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: wartości – źródła – ochrona*, red. J. Adamowski, K. Smyk, Lublin–Warszawa, s. 207–218.
- Karas H. 2011, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.
- Karłowicz J. (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków.
- Kąs J. (2005), *Słownik gwary i kultury podhalańskiej*, [w:] *Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego (Podhale, Spisz, Orawa, Gorce, Pieniny). Literatura i język*, red. M. Madej, K. Sikora, Nowy Targ, s. 171–175.
- Kąs J. (2010), *Regionalizm dziś – szanse i zagrożenia*, [w:] *Symbolae grammaticae in honorem Bogusłai Dunaj*, red. R. Przybylska, J. Kąs, K. Sikora, Kraków, s. 185–190.
- Kąs J., Kurek H. (2001), *Język wsi*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, red. S. Gajda, Opole, s. 440–459.
- Kucała M. (2001), *Gwary i regionalne odmiany polszczyzny w XX wieku*, [w:] *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju*, red. S. Dubisz, S. Gajda, Warszawa, s. 193–198.
- Kurek H. (1997), *Tradycje badań dialektologicznych a przemiany językowe* [w:] *Tradycje badań dialektologicznych w Polsce*, red. H. Sędziak, Olsztyn, s. 129–133.
- Lewandowska I., Cyfusz E. (2013), *Elementarz gwary warmińskiej. Rodzina, dom i zagroda*, Olsztyn.
- Marciniak R. (2008), *Gwary łowickie dawniej i dziś na tle innych gwar polskich*, Łódź.
- Maryniakowa I., Rembiszewska D. K., Siatkowski J. (2014), *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*, Warszawa.
- MSGP**, *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2009.
- Nitsch K. (1960), *Wzycbor polskich tekstow gwarowych*, Kraków.
- Pelcowa H. (2002), *Dialektologia wobec wyzwan XXI wieku*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*, red. S. Gala, Łódź, s. 383–392.

- Pelcowa H. (2011), *Leksyka mazowiecka w słowniku gwar Lubelszczyzny*, [w:] *Pogranicze w języku i kulturze*, red. B. Falińskiej i H. Karaś, *Studia Gwaroznawcze*, t. I, Łomża, s. 45–55.
- Pelcowa H. (2012), *Nowe wyzwania a tradycyjne metody badań dialektologicznych*, „*Poradnik Językowy*”, z. 8, s. 5–14.
- Pelcowa H. (2012a), *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. I, *Rolnictwo. Narzędzia rolnicze. Prace polowe. Zbiór i obróbka zbóż*, Lublin.
- Pelcowa H. (2013), *Gwara jako nośnik lokalnego i regionalnego dziedzictwa kulturowego*, [w:] *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: wartości – źródła – ochrona*, red. J. Adamowski, K. Smyk, Lublin–Warszawa, s. 219–229.
- Pelcowa H. (2014), *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. II, *Rolnictwo. Transport wiejski. Rośliny okopowe i paszowe. Gleby i rodzaje pól. Uprawa lnu i konopi. Zbiór siana*, Lublin.
- Polskie teksty gwarowe z ilustracją dźwiękową*, red. Z. Sobierajski, Poznań, 1960–1964.
- SGOWM**, *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. I (A–Ć), red. Z. Stamirowska, Wrocław, 1987, t. II (D–G), red. Z. Stamirowska, 1991, t. III (H–K), red. Z. Stamirowska, H. Perzowa, 1993, t. IV (L–N), red. H. Perzowa, D. Kołodziejczykowa, 2002, t. V (O–Ó), red. H. Perzowa, D. Kołodziejczykowa, 2006.
- SGP Indeks**, *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”*, T. I: A–O, t. II: P–Ż, red. J. Reichan, Kraków 1999.
- SGŚ**, *Słownik gwar śląskich*, red. B. Wyderka, t. I–XI (Gościniac–Gźmija), Opole 2000–2009.
- Sierociuk J. (2005), *Problemy współczesnej dialektologii*, „*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*”, LXI, s. 67–76.
- Sierociuk J. (2007), *Język mieszkańców wsi czy gwara? Problem nie tylko teoretyczny*, „*Prace Filologiczne*”, LII, s. 527–534.
- Sierociuk J. (2010), *Założenia metodologiczne regionalnych słowników gwarowych powstających przy współudziale środowisk lokalnych*, *Studia Dialektologiczne*, IV, red. H. Kurek, A. Tyrpa, J. Wronicz, Kraków, s. 135–143.
- Sobierajski Z. (1985), *Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski*, Wrocław.
- Sobierajski Z. (1990), *Teksty gwarowe z północnej Wielkopolski*, Wrocław.
- Śląskie teksty gwarowe*, red. A. Zaręba, Kraków 1961.
- Świdarska [Koneczna] H. (1929), *Dialekt Księstwa Łowickiego*, „*Prace Filologiczne*”, XIV, s. 257–413.
- Zborowski J. (2009), *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, opracowany i uzupełniony z materiałów autora przez Zespół IJP PAN pod kierunkiem J. Okoniowej, Zakopane–Kraków.

Błażej Osowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Poznań

blazej.osowski@amu.edu.pl

Nazwy istot niedorosłych w osiemnastowiecznych inwentarzach z Wielkopolski, ze szczególnym uwzględnieniem formacji z *-ę* i *-ak*

Abstrakt: Analiza dotyczy dwóch konkurencyjnych wśród nazw istot niedorosłych formantów: *-ę* (starszy) i *-ak* (młodszy) oraz szerzenia się drugiego kosztem pierwszego. Badano materiał dotąd niewykorzystywany w rozważaniach nad historią wymienionych sufiksów (wielkopolskie inwentarze dóbr szlacheckich z 2. poł. XVIII w.). Na ich podstawie stworzono mapę przedstawiającą występowanie formacji z omawianymi sufiksami. Porównano stan z inwentarzy ze słownikami polszczyzny ogólnej (Lindego i tzw. warszawskim), by wskazać ewentualne odmienności ówczesnej polszczyzny Wielkopolski. Artykuł zamyka przywołanie dotychczasowych koncepcji wyjaśniających zastępowanie *-ę* przez *-ak* oraz próba dodania nowych eksplikacji.

Słowa kluczowe: dialektologia historyczna, nazwy istot niedorosłych, sufiks *-ę*, sufiks *-ak*, Wielkopolska, XVIII wiek.

Abstract: Names of immature creatures in 18th century inventory ledgers from Wielkopolska with special emphasis placed on formations with *-ę* and *-ak*. This analysis pertains to two formants: *-ę* (older) and *-ak* (younger), competing in names of immature creatures as well as the spread of the latter at the expense of the former. The research material has never been used before in analyses of the history of the above mentioned suffixes (the source being inventory ledgers from Wielkopolska manor land estates from the second half of the 18th century). They served as the basis for creating a map of the occurrence of formations with the suffixes in question. The ledger content was compared against general Polish dictionaries (Linde's and the so-called Warsaw dictionary) to indicate possible variations in the Polish language spoken at that time in Wielkopolska. The article finishes with a reference to the provided explanations why *-ę* was replaced by *-ak* and an attempt at providing new interpretations.

Keywords: historical dialectology, names of immature creatures, the *-ę* suffix, the *-ak* suffix, Wielkopolska, 18th century.

O formantach *-ę* i *-ak* napisano już bogatą literaturę, toteż opisując stan badań przedstawię jedynie najważniejsze kwestie. Oba sufiksy uznaje się za konkurencyjne wśród nazw istot niedorosłych, przy czym *-ę* jest w tej funkcji środkiem starszym, zaś *-ak* młodszy. Ważnym problemem jest resufiksacja, tj. zastępowanie pierwotnego *-ę* przez nowsze *-ak*¹. Choć zjawisko to określa się jako stosunkowo młode, poczyniło

¹ Próby wyjaśnienia szerzenia się *-ak* omówione są szczegółowiej w dalszej części artykułu.

znaczące postępy. Rozpoczęło się na terenie Mazowsza i objęło głównie gwary Polski północnej (Taszycki 1934, 20). Wraz z ekspansją terytorialną dokonała się również ekspansja z gwar do języka ogólnego, zwłaszcza potocznego (Truszkowski 1954, 160-161).

Jeśli chodzi o Wielkopolskę zazwyczaj charakteryzuje się ją jako obszar formacji z *-ak* ze strefą – na południu i zachodzie – rozróżnienia *-ę* (zwierzęta najmłodsze) i *-ak* (starsze) (Tomaszewski 1934, 34). Są to jednak dane dla stanu dwudziestowiecznego i ograniczone do kilku najpopularniejszych wyrazów, np. *cielak*, *kurczak*. Niewiele zatem wiadomo o chronologii zjawiska czy jego rozpowszechnieniu w systemie leksykalno-słowotwórczym.

Materiał, który w niniejszych rozważaniach jest przedmiotem analizy, to niewykorzystywane dotąd w dyskusji o *-ę* i *-ak* inwentarze dóbr szlacheckich z województw gnieźnieńskiego, kaliskiego i poznańskiego z 2. poł. XVIII w. (Materiały 1956a, Materiały 1956b, Materiały 1957, RK 1981–1983). Każdy inwentarz jest datowany i lokalizowany, dzięki czemu formę językową można przypisać do konkretnego miejsca na mapie. Inwentarze opisują życie dworu i wsi, są więc obfitym źródłem wiedzy o środowisku wiejskim, pośrednio również o jego języku. Liczną grupę stanowią w materiale nazwy zwierząt, w tym istot niedoroslých. Uwagę skupię właśnie na nich, szczególnie zaś na szeregach wariantów zawierających formacje konkurencyjne *-ę*, *-ak* oraz inne formanty lub jednostki leksykalne realizujące to samo lub zbliżone znaczenie bez względu na budowę słowotwórczą, a więc zarówno derywaty (*owieczka*), jak i z niepełną motywacją (*cielę*, *cytak*, *juniec*). Nie są natomiast uwzględniane w analizie nazwy podstawowe, np. *krowa*, *owca*, użyte dla określeń istot młodych.

Dla zbadania specyfiki (lub jej braku) badanego słownictwa, porównuje się je z danymi leksykograficznymi: słownikiem Lindego (notuje leksykę z okresu Inwentarzy) i tzw. słownikiem warszawskim² (najobszerniejszy leksykon XIX w. obficie notujący gwaryzmy i regionalizmy). Uwzględnienie tych źródeł pozwala ponadto ustalić ewentualne wchodzenie lub wychodzenie leksemów do lub z polszczyzny ogólnej.

Celem artykułu jest zatem prezentacja materiału dotąd niewykorzystywanego w rozważaniach nad historią wymienionych sufiksów, opis na podstawie wyekscerpowanych przykładów stanu osiemnastowiecznej polszczyzny Wielkopolski (i jej ewentualnej odmienności od polszczyzny ogólnej) oraz spojrzenie w ich świetle na dotychczas formułowane koncepcje szerzenia się *-ak* kosztem *-ę*.

Analiza skupia się najpierw na nazwach istot młodych ptactwa domowego, dalej zwierząt hodowlanych (w tym rzeczownikowych nazwach zwierząt ze względu na wiek), ludzi. Następnie określono udział słownictwa nieodnotowanego przez SL. Artykuł zamykają próby wyjaśnienia zjawiska resufiksacji.

*

Wśród nazw zwierząt ważne są kryteria płci, płodności i wieku³. Ostatnie z nich przy określeńach ptactwa domowego ograniczone jest do rozróżnienia ‘młody’ – ‘do-

² Dalej odpowiednio: SL i SW.

³ Adam Żurawski (1981, 126) podaje jeszcze inne czynniki różnicujące nazewnictwo hodowanego zwierzęcia (sposób poruszania się, wygląd i rasa), które jednak w badanym materiale nie znalazły potwierdzenia, dlatego też z nich zrezygnowano.

rosły⁷, zaś przy nazwach zwierząt większych (np. konia, owcy) pojawia się bogatsza gama nazw istot niedorosłych.

*

Na określenie młodego kury powszechnie używano formy **kurczę**, najczęściej w liczbie mnogiej (Jabłkowo, gnieź., II 102⁴; Łankowice, kcyń., II 258; Redgoszcz, kcyń., II 296; Osiek, kal., RK I 174; Mnichy i Galewo, pozn., I 3; Prosna, pozn., I 30; Wirydianna, pozn., I 31; Kosieczyn, kośc., I 260; Radomicko, kośc., I 266; Żakowo, kośc., I 271; Gozdowo, pyzd., III 147; Łaskawy, pyzd., III 248). Pojawiają się jednak i innowacje z *-ak*: **kurczak** (*kurczaków młodych z kapłonkami młodymi 20 – Górki Zagajne, kcyń., II 268*) i **kurak** (*kur kapłonów starych 2, młodych 8, kur inszych z kurakami 20 – Łągowniki Kościelne, gnieźn., II 27*)⁵. W SL mamy *kurczę* i *kurczak*, zaś w SW *kurczę* i *kurczak* oraz *kurak*. W świetle więc danych leksykograficznych forma z osiemnastowiecznych wielkopolskich Inwentarzy, *kurak*, z czasem przeszła do zasobu polszczyzny ogólnej, zaś *kurczak* nie był jeszcze ekspansywny, gdyż występował obok *kurczę*.

Tylko w dwóch miejscowościach na północy Wielkopolski wystąpiło określenie samców kastrowanych, tj. **kapłonek**: *kurczaków młodych z kapłonkami młodymi 20* (Górki Zagajne, kcyń., II 268), *kapłonków młodych 6* (Redgoszcz, kcyń., II 296). Było to określenie znane SL i SW.

W przypadku określeń młodych kaczki wyekscerpowano wyłącznie ogólnopolską w świetle analizowanych leksykonów nazwę **kaczę** w D. l.mn. Nie było ich zresztą zbyt wiele, bo jedynie z następujących miejscowości: Raszków, kal., RK II 136; Osiek, kon., III 59; Osiek, kal., RK I 115; Brodowo, pyzd., III 281; Jabłkowo, gnieź., II 102; Niepart, kośc., I 249; Kosieczyn, kośc., I 260. Ponadto kilkakrotnie pojawiło się określenie *kaczka* z przydawką *młoda*, co jednak znajduje się poza ramami tej analizy.

Nazwy młodych indyczki bez wyjątku realizują strukturalnie typ **indyczę**, lecz w paru wariantach fonetycznych. Pierwszy z nich polega na uproszczeniu *cz > sz*, np.: *indyszek starych 5, indor 1, indysząt młodych 24* (Brodowo, pyzd., III 281), *indyszka 1 z indyszęciem* (Skrzebowa, kal., RK II 139, ponadto: Broniszewice, kal., RK II 243; Osiek, kon., III 59; Osiek, kal., RK I 174; Garzyń, kośc., I 240; Radomicko, kośc., I 266). Typ drugi to obniżenie artykulacji nagłosowego *in > jen*⁶, np.: *jendycząt 35* (Jabłkowo, gnieź., II 102), *jędycząt młodych 32* (Redgoszcz, kcyń., II 296), który SW oznacza jako *gm.* [inne]; form z *sz* w miejsce *cz* nie odnotowuje w ogóle. I wreszcie typ trzeci, mieszany, łączący oba powyższe: *jendysząt młodych 45* (Łankowice, kcyń.,

⁴ Przywołując materiał, podaję: nazwę miejscowości, powiat wg Inwentarzy, tom oraz stronę. Symbol RK oznacza, iż materiał pochodzi z „Roczników Kaliskich”, zaś liczby rzymskie: I – Materiały 1956a, II – 1956b i III – 1957. Rozwiązanie skrótów powiatów: gnieźn. – gnieźnieński, kal. – kaliski, kcyń. – kcyński, kon. – koniński, nak. – nakielski, pozn. – poznański, pyzd. – pyzdrowski, wał. – walecki, wsch. – ziemia wschowska.

⁵ Zbiorcze zestawienie występowania formacji z *-ę* i *-ak* w Wielkopolsce prezentuje mapa 1 na końcu artykułu. Uwzględniono nazwy młodych zwierząt, nie brano natomiast pod uwagę nazw *cytak* i *jarlak* (formant pełni tu raczej funkcję adaptacyjną)

⁶ Formę tę SL gwiazdkuje. Nienacechowane więc było jedynie określenie *indyczę*.

II 258), *jendysząt mend.* 3 (Niepart, kośc., I 249), *jędysząt 15* (Myttenyno, pozn., I 161).

W sumie niewiele jest więc w wyekscerpowanym materiale nazw młodych indyczki, lecz zbiór określeń zwiększyłby się, gdyby uwzględnić nieobjęte niniejszą pracą określenia podstawowe *indyk*, *indyczka*, które często wspierane są przez przydawkę *młody / młoda* itp., np.: *indyszek małych latosich 13*, *indyszek starych 3* (Raszkówek, kal., RK II 136), *indyszek starych 6*, *młodych 12* (Żakowo, kośc., I 271), *jendyków młodych ze starymi 50* (Łaskawy, pyzd., III 248), *jendyków starych 12*, *jendyków młodych 30* (Górki Zagajne, kcyń., II 268). Niemniej, spośród przytoczonych, tylko w przypadku pierwszego cytatu możemy mieć pewność, że chodzi o ‘indyczę’.

Na prawach ciekawostki przytoczyć można następujący fragment: *jędyczek 7*, *między nimi samców 2* (Świdnica, wsch., I 468), którego odmienność polega na posłużeniu się nazwą samicy jako nadrzędną, obejmującą również samce.

Prawdziwym zaskoczeniem jest liczba określeń młodych gęsi. W XVIII w. był to jeden z liczniej hodowanych ptaków domowych, co zresztą potwierdzają obfite przykłady z naszego materiału, poświadczeń wyrazu *gąsię* jest jednak niewiele, np.: *gąsiąt z przychówku latosich 53* (Wirydianna, pozn., I 31), *gęsi 2 z gąsiorem i gąsiętami* (b.m.⁷, pozn., I 7). Poza określeniem *gąsię* pojawiają się jeszcze *młode gęsi* (np.: *Gęsi młodych ze starymi 80* – Łaskawy, pyzd., III 248; *gęsi starych i młodych 20* – Działyń, gnieź., II 44; *gęsi starych 26*, *przy których młode znajdują się* – Rościmin, nak., II 308). Było to określenie rejestrowane przez SL i SW; brak w Inwentarzach derywatów z *-ak*, które drugi z słowników odnotowuje.

*

Bardzo ubogi repertuar określeń młodych znajdziemy wśród nazw ‘młodych kozy’. Mamy tu jedynie *koźlę* (w różnych przypadkach l.mn.) z terenu powiatu pyzdrskiego (Nowe Miasto n. W., Komorza, Chocicza, Kolnice, Łaskawy, Mikuszewo, Kozia Wolica) oraz jednokrotne poświadczenie wyrazu *koziolak*⁸: *po zbiegłym Macieju Chelce dostaje się owiec szt. 34 i koziolak* (Cerekwica, kcyń., II 214). Pojawia się on w inwentarzach z północy Wielkopolski, co potwierdzałoby zastępowanie nazw istot niedorosłych na *-ę* na tym terenie już w 2. poł. XVIII w., choć nie przez formacje z *-ak*.

Pośród nazw młodych świni najmłodsze osobniki oznacza *prosię*. Jest to najczęstsze określenie, co częściowo wiązać należy z neutralizacją kategorii płci. Wyjątki od niej są rzadkie i przejawiają się przez wyszczególnienie leksemów posiadających znaczenie ‘samica’ bądź ‘samiec’, np.: *Maciora 1*, *prosięta 2 od cycka: świnka i wieprzak* (Brudzew, kal., RK II 265), *Świnie w gatunkach swoich: 1. maciora stara 1, kiernoz stary 1, wieprzków rocznych 3, wieprz stary 1, prosiąt tegorocznych 4, między którymi jest wieprzków 3 i świnka 1* (Jabłkowo, gnieźn., II 102), *Świnie: świń starych 3, wie-*

⁷ Bez miejsca.

⁸ Obie nazwy należy uznać za ogólnopolskie, gdyż są notowane przez SL i SW bez żadnych kwalifikatorów.

prze 3, mniszek 4, świnka dwuletnia 1, wieprzków dwuletnich 8, świnek rocznych 3, prosiąt wieprzak 1, świnek 2 (Gnin, kośc., I 325).

Drugim istotnym składnikiem znaczenia wyrazu *prosię* jest wiek, nazywano tak bowiem w Inwentarzach osobniki urodzone w danym roku (*prosiąt latosich 25* – Włoszibórz, nak., II 337; *kiernozów 2, maciory świni 4, wieprzów 19, roczniaków 21, półroczniaków 10, prosiąt latosich 20* – Myttenyno, pozn., I 161; *inwentarz nierogaty: starych maciorek 29, stadnik 1, wieprzów dwoletnich 2, rocznych 5, prosiąt tegorocznych 30* – Radomicko, kośc., I 266; *Maciora 1, prosiąt latosich 6* – Brudzew, kal., RK II 264; *Świnie, z tych niektóre na ekspens domowy: kerdów 2, starych maciorek 13, młodych rocznych maciorek 9, wieprzów 8, mniszków 2, wieprzków roczniaczków 20, latosich prosiąt, ale te na kuchnię rozindą się, 15* – Gozdowo, pyzd., III 136). Znacznie rzadziej określano tak zwierzęta roczne, np.: *Świnie: kiernozów starych 2, świni starych 16, wieprzaków trzyletnich 9, wieprze duże 2, świni oproszonych 6, przeszlorocznych prosiąt 12, tegorocznych prosiąt 5, z Gnina przypędzonych 18, prosiąt małych 25, wszystkich świń 95* (Karczewo, kośc., I 314).

Osobniki roczne i starsze zasadniczo są zdefiniowane pod względem płci i zdolności rozrodczych, co znajduje wyraz w osobnych jednostkach leksykalnych: *maciorka, proszczak, półwieprzek, świneczka, świnka, wieprzak, wieprzek*.

Maciorka jako wyłączone określenie ‘świni mogących się prosić’ pojawiała się raczej rzadko, np.: *Inwentarz nierogaty: macior 12, małych maciorek 4, wieprzków małych 6, prosiąt przy cycku 2* (Raszkówek, kal., RK II 136), *świń starych maciorek 3, świni mniszka 1, w kublu tuczy się 2, obydwie roczne, świnka roczna 1* (Wardężyn, kon., III 70), *Inwentarz dworski: krów 7, świni maciorek 2, wieprzków roczniaków 3* (Pomarzanki, gnieźn., II 48), *świni różnych wszystkich 24, z których maciorek 8, wieprzów dwuletnich 5, rocznych wieprzów 9, kiernozów 2* (Wyszyny, pozn., I 26). O wiele częściej było to określenie płodnych owiec, np.: *Oddaje się także owczarnia, w której owczarni traduje się owiec najprzód maciorek 187* (Garzyń, kośc., I 238), *Owce: maciorek rodnych szt. 190, maciorek dwuletnych 39* (Miłogoszcz, wał., I 406), *Owce inwentarskie, które są dawno zatarte i parszywe: maciorek kotnych 115* (Kuczków, kal., RK III 130), *w zaleskiej owczarni maciorek starych szt. 124* (Zalesie, pyzd., III 288), lub obu wyżej wymienionych gatunków: *maciorek rodzajnych świni 3, wieprz kiernoz 1, proszczaków rocznych 12, prosiąt 5, maciorek 80, skopów starych 90, skopków cytaków 7, baranów starych 2, jagniąt maciorek 14* (Czerlin, keyń., II 247).

Młodsza od *maciorki* była **świnka**, czyli ‘samica, która się jeszcze nie prosiła’. Było to zarówno określenie zwierząt najmłodszych (*Maciora 1, prosięta 2 od cycka: świnka i wieprzak* – Brudzew, kal., RK II 265), jak i nieco starszych, np.: *świń starych maciorek 3, świni mniszka 1, w kublu tuczy się 2, obydwie roczne, świnka roczna 1, proszczaków wieprzaków 3* (Wardężyn [Węgierszczyzna], kon., III 70), *Świnie: świń starych 3, wieprze 3, mniszek 4, świnka dwuletnia 1, wieprzków dwuletnich 8, świnek rocznych 3, prosiąt wieprzak 1, świnek 2* (Gnin, kośc., I 325), *świnie: maciorek 8, kerdów 2, świnków młodych 17, wieprzaków 11, świnków latosiech 4, wieprzaków 8, szt. 50* (Działyń, gnieźn., II 44). Raz pojawiło się nawet zdrobnienie drugiego stopnia – **świneczka**: *Item inwentarza nierogatego 3: wieprzaka 1 młodego, maciorę 1 i swineczkę 1* (Lubinia Wielka, kal., RK II 209). Zresztą określenie zdrobnienie nie jest tu w pełni adekwatne, ponieważ główną funkcją przedstawionych tu rzeczowników *świn-*

ka i *świneczka* nie jest wskazywanie na zwierzęta ‘małe’, lecz ‘młode’, przy których mniejsza od dorosłego osobnika wielkość jest tylko cechą towarzyszącą⁹.

Ponadto w dwóch odległych od siebie miejscowościach (Osiek, kal., RK I 171; Siedleczo, kcyń., II 164) pojawiła się jeszcze *świńczyca*. Jest to leksem nieznanymi ani SL, ani SW, choć drugi ze słowników notuje jako gwarowe *świńczyę* ‘prosię spore’.

Na zbiór nazw samców składają się cztery jednostki: *półwieprzek*, *proszczak*, *wieprzak*, *wieprzek*. Około połowę cytatów stanowią użycia *wieprzaka*, następnie *proszczaka* i *wieprzka* w zbliżonych ilościach oraz jednorazowe *półwieprzek* (*półwieprzków* czyli *proszczaków* 4 – Karmin, Karminiek, kal., RK I 224), co jest jednostką ciekawą ze względu na podwójne sygnały młodości, postrzeganej jako niepełna (formanty *pół-* i *-ek*) dorosłość (podstawa *wieprz*). Skupimy się na trzech pierwszych wyrazach jako liczniejszych.

Na podstawie wyekscerpowanych cytatów stwierdzić można, że *proszczak* był osobnikiem co najwyżej rocznym: *proszczaków latosich dwoje* (Brudzew, kal., RK II 264), *maciorek rodzajnych świni 3*, *wieprz kiernoz 1*, *proszczaków rocznych 12*, *prosiąt 5* (Czerlin, kcyń., II 247), *świnie 1*, *proszczaka 1 rocznego* (Gorzyce, pyzd., III 167), *świń 5*, *dwoje stare a 3 proszczaki roczne* (Łągiewniki/Szczepowice, kośc., I 353), *świni 8*, *macior starych 2*, *proszczaków rocznych 6* (Jabłkowo, gnieźn., II 105). Cecha płodności nie jest tu zdefiniowana.

Inaczej dzieje się przy wyrazie *wieprzek*, czyli ‘trzebiony samiec świni’¹⁰. W Inwentarzach używano tego wyrazu na określenie osobników najmłodszych, tj. przed ukończeniem 1. roku życia (*Świni maciorek starych 5*, *kierda 1*, *świnek prosiąt na drugi rok obracających 5*, *prosiąt wieprzków rżniętych, na drugi rok obracać się mających 11* – Słomczyce, gnieźn., II 12; *Świni inwentarskie: starych świni z kiernozem 29*, *wieprzków z mniszkami latosich 33* – Kuczków, kal., RK III 130), dwuletnich (*Świni: świń starych 3*, *wieprze 3*, *mniszek 4*, *świnka dwuletnia 1*, *wieprzków dwuletnich 8*, *świnek rocznych 3*, *prosiąt wieprzak 1*, *świnek 2* – Gnin, kośc., I 325), lecz zdecydowanie najczęściej nazywano tak osobniki roczne, np.: *Inwentarz dworski: krów 7*, *świni maciorek 2*, *wieprzków roczniaków 3* (Pomarzanki, gnieźn., II 48), *Opisanie świni: świnia 1*, *wieprzków 3*, *kernoz 1*, *roczniaków wieprzków 3*, *prosiąt latosich 3* (Kosieczyn, kośc., I 260), *Świni szt. 20*, *wieprz stadny 1*, *macior 5*, *wieprzków rocznych 14* (Świdnica, wsch., I 468).

Wieprzak, wyraz o największej frekwencji w zbiorze nazw ‘młodych samców świni’, pojawiał się wraz z określeniami zwierząt do 3. roku życia. Podział między poszczególne roczniki jest analogiczny jak w przypadku *wieprzka*, tzn. kilka poświadczeń

⁹ Niemniej, Kristine Heltberg, analizując funkcjonowanie deminutywów w językach słowiańskich, stwierdza tendencję do ścisłej łączności między oznaczaniem niedorobłości a deminutywnością (Heltberg 1964, 99). Por. np. nazywanie przez starsze rodzeństwo młodszego *mala / mały*, nawet wtedy, gdy ich wzrost się wyrówna.

¹⁰ Na prawach ciekawostki należy wspomnieć, że choć w analizowanym materiale pojawiały się określenia samców niekastrowanych (np. *kiernoz*, *kynder*), to nie występowały one ze słowotwórczymi wykładnikami młodego wieku. Również wykładniki leksykalne (*kiernoz roczny* – Brodowo, pyzd., III 281) tego znaczenia występowały rzadko. Można więc stwierdzić, że zasadniczo samiec nietrzebiony świni jawił się osiemnastowiecznym Wielkopolanom jako osobnik dorosły, co rozumiałe ze względu na jego funkcje rozplodowe.

określeń osobników najmłodszych (*Prosiąt 4: dwóch wieprzaków i dwie świnki* – Brudzew, kal., RK II 265), dwu- i trzyletnich (*Świnie: maciorek dwuletnich 3, dwuroczniaków wieprzaków 4* – Osiek, kon., III 59; *świni maciorek 3, po cieśli świnia 1, świnczyca 1, wieprzaków trzechletnich 3, wieprzaków po cieśli 3* – Siedleczo, kcyń., II 164) oraz dominacja – rocznych, np.: *świnie: kiernozów młodych 2, maciorek starych 2, maciorek młodych 8, wieprzaków rocznych 4, świnków małych 7, wieprzaków małych 4, suma świń 27* (Czarnotki [i in.], pyzd., III 201), *wieprzak roczny 1 taksy tal. 1* (Miłogoszcz, wał., I 406), *świnie: maciorek 8, wieprzaków roczniaków 14, świńek rocznych 18, kierdów 2, prosiąt latosich 17, szt. 59* (Działyń, gnieźn., II 44), *Inwentarz nierogaty: świni maciorek 18, wieprzaków 13, świni roczniaków 4, wieprzaków roczniaków 3, kiernoz 1* (Bielejewo, pyzd., III 120).

Interesująco przedstawia się grupa nazw młodych świni w świetle danych leksyko-graficznych. *Prosię* znane jest oczywiście SL i SW, ale drugi słownik odsyła do hasła *prosiak*. Czyżby autorzy to je właśnie uznali za hasło podstawowe? Byłoby to zaskakujące, zważywszy, że w Inwentarzach nazwa ta nie pojawiła się ani razu. Z kolei *półwieprzek* pojawił się właśnie w analizowanych materiałach, a brak go w słownikach z epoki; *proszczaka* zaś nie odnotowuje SL, a SW zamyka go w nawias prosty, a więc uznaje za gwaryzm¹¹, i odsyła do *prosię*. Podobnie także *świnczkę* znajdziemy tylko w SW. *Świnka* pojawia się i w SL, i SW, ale jako deminutivum, co budzi wcześniej formułowane zastrzeżenia. (Tu jednak trzeba liczyć się z tym, że nie wiemy, jak sami leksykografowie rozumieli ten termin). Zgodność Inwentarzy i SL oraz SW znajduje się w przypadku *maciorki*, *wieprzaka* i *wieprzka*.

Jednym z obficie reprezentowanych w Inwentarzach zwierząt jest owca, co potwierdza zdanie Tadeusza Łepkowskiego, że obok ziemniaka można uznać ją za swoisty symbol rolnictwa lat 1795-1830 na ziemiach polskich (2003, 26). Wśród określeń ‘młodego owcy’ ważne są już wspomniane kryteria płci, zdolności rozrodczych i wieku. Jako że nazwa podstawowa, *jagnię*, określa młode owcy z tegorocznego kocenia (*jagniąt pańskich tegorocznych szt. 40* – Kłodzisko, pozn., I 140; *jagniąt latosich 38* – Kosieczyn, kośc., I 260; *jagniąt tegorocznych 264* – Tuchorza, kośc., I 297) bez uwzględnienia pozostałych czynników¹², pojawiają się dodatkowe dookreślenia w postaci przydawek rzeczownikowych. Może być zatem *jagnię* określeniem:

– samicy, samca kastrowanego i nie: *jagniąt owieczek 30, jagniąt skopków 29, jagniąt baranków 3* (Psiepole, pyzd., III 159), *jagniąt wszystkich 71* (Konary, kcyń., II 147), *jagniąt owieczek 57, skopków 50, baranki 2* (Włocibórz, nak., II 337), *Owiec wszystkich 310, w której liczbie mieści się jagniąt tegorocznych 106* (Lutynia, kal., RK I 235), *jagniąt owieczek 37, skopków jagniąt z barankami 46* (Brzączewo, pozn., I 39);

¹¹ Autorzy SW często posługiwali się kwalifikatorami nieliterowymi, lecz ich wartość ustaliła Magdalena Majdak (2008, 143).

¹² *Owsa się dalo dla słabych jagniąt 3 ćw. 2 wiert.* (Długie Małe, wsch., I 472); *Andrzej półrolnik ma chalupe starą, chlewy i stodołę 1, koni pańskich parę wołów parę, krowę i świnię 1, własnego wołu czteroletniego, świni z prosiętami 15, owiec z jagniętami 14* (Kozia Wolica, pyzd., III 129); *Inwentarz pański maciorek z jagniętami 372, jałowych z jagniętami 360* (Dobrojewo, pozn., I 98).

– samicy i samca kastrowanego: *jagniąt owieczek 7, jagniąt skopków 10* (Gozdowo, pyzd., III 136), *jagniąt owieczek 17, jagniąt skopków 18* (Czarnotki [i in.], pyzd., III 201), *owieczek jagniąt 20, skopków jagniąt 20* (Wszółów, kal., RK I 251), *owieczek jagniąt 59, skopków 70* (Mnichy i Gralewo, poz., I 3), *jagniąt skopków 45, jagniąt owieczek 65* (Prosna, poz., I 31), *jagniąt owieczek 16, jagniąt skopów 12, osesków*¹³ *5* (Sokołowice, kośc., I 228), *jagniąt skopków 41, owieczek takowychże 41, także baranek młody 1* (Garzyń, kośc., I 238), *jagniąt latosich, skopów 12, owieczek latosich 13* (Wyskoć, kośc., I 276), *jagniąt nie czyszczonych 109* (Świdnica, wsch., I 468);

– samicy: *owieczek latosich, to jest jagniąt* (Raszków, kal., RK II 136), *jagniąt maciorek 14* (Lutynia, kal., RK I 199), *jagniąt owieczek* (Osowo, poz., I 44).

Najrzadsze są przypadki, gdy określeniem *jagnię* obejmuje się samicę i samca niekastrowanego (*jagniąt owieczek i baranków 43* – Skrzetusz, poz., I 204; *39 owieczek, jagniąt baranków 38* – Ciążyń, poz., I 211) czy samców: *jagniąt baranków 11, skopków jagniąt 170* (Karmin/Karminiek, kal., RK I 224), co potwierdzałoby tezę Wandy Pomianowskiej o wyłączeniu osobników męskich z grona istot najmłodszych (1963, 116).

Mimo bogatego zróżnicowania semantycznego na poziomie morfologicznym *jagnię* jest bardzo statyczne, nie przyjmuje bowiem ten temat w analizowanym materiale żadnych innych wykładników młodości, niedorobłości niż *-ę*, mimo że hasło *jagniak* ‘baraneczek, jagnię samiec’ odnotowuje SL i SW.

Nieco starszy od *jagnięcia* jest *jarlak*, z niem. *Jährling* ‘roczniak’. Nazwy oparte na temacie *jarl-* (*jarlak, jarlaczek, jarlaczka, jarlica, jarliczek, jarliczka* oraz z uciętym *-l-*: *jarlka*) określają młode owcy między 1. a 2. rokiem życia. Podobnie jak wcześniej, tak i tu ważne jest wskazanie płci oraz zdolności rozrodczych w przypadku samców. Pierwsze kryterium może się uwidaczniać na poziomie morfologicznym, np.: *jarlic 10, jarlaków 3* (Psiepole, pyzd., III 159), *jarlic 36, jarlaków 26* (Czarnotki [i in.], pyzd., III 201), *jarliczek 30, jarlaków 60* (Trzemeszno Lubuskie, poz., I 141) – choć to jednak, jak widać z wszystkich przytoczonych przykładów, sytuacje rzadkie.

O wiele częściej natomiast wykładniki morfologiczne nakładają się na leksykalne; drugie z nich jednocześnie mogą sygnalizować cechę rozrodczości samców, np.: *owieczek jarlaczek i skopków jarlaków 120* (Łagiewniki Kościelne, gnieźn., II 27), *jarlaków skopków 36, z których korowłot jeden, owieczek jarlaczków 43* (Chwałęcice, kal., RK III 103), *jarliczek owieczek 119, jarlaczków skopków 103* (Grabionna, nak., II 360), *skopów jarlaków 109, owieczek jarlic 106* (Łaskawy, pyzd., III 248), *Owce w Jabłkowie, jako to: maciorek starych szt. 100, maciorek trzyletnich szt. 27, skopów starych 55, baranów starych 2, cytaków skopów 28, cytaków baranów 4, maciorek cytówek 51, jarlaków skopków 116, baranów tegorocznych 2, jarliczków szt. 115, suma wszystkich szt. 500. Owce w Jabłkówku: maciorek starych 33, cytówek 3, starych skopów 14, trzecieletnich 4, cytaków skopów 9, jarliczków 24, jarlaków skopów 19* (Jabłkowo, gnieźn., II 100-101). Jednorazowo pojawiło się określenie wskazujące na niekotną samicę: *jarki 4, jarlaków skopków 5* (Rososzycza, kal., RK III 164).

¹³ Nazwę *osesek* jako występującą w analizowanym materiale tylko raz i zbyt ogólną pomija się w dalszych rozważaniach.

Rzadziej natomiast pojawiające się nazwy są zneutralizowane pod względem cechy płci. Trzeba tu jednak zaznaczyć, że część neutralizacji wywołana jest powszechniejszą niż w polszczyźnie ogólnej dystrybucją końcówki *-ów* w D. l.mn.: *owieczek jarlaczków sztuk 57, skopków jarlaczków sztuk 51* (Broniszewice, kal., RK II 243), *owieczek jarlaczków 165, skopków jarlaczków 110* (Dąbrowa, kośc., I 244), *jarlaków owieczek 51, jarlaków skopków 52* (Bielejewo, pyzd., III 120), *skopków jarlaków 48, owieczek jarlaków 37* (Kuszewo, gnieźn., II 47), *z owieczków jarliczków 34, z skopków jarliczków 29* (Przeciwnica, pozn., I 48), *skopów owiec jałówek jarlików 270* (Tuchorza, kośc., I 297).

Jeszcze rzadziej pojawiają się określenia stosowane dla obu płci bez dodatkowych wykładników leksykalnych: *skopów starych 108, dwuletnich 45, jarlaczków 42, jagniąt 18* (Świdnica, wsch., I 489), *jarlaki bardzo mizerne* (Cerekwica, kcyń., II 155), *jarlaków dwuletnich skór 3, jarlaków [jednorocznych skór] 3, z jagniąt latosich skór 2* (Kuczków, kal., RK III 130), *jarlaków wiert. 4 szt. 5* (Bielejewo, pyzd., III 116), *owczarnia, w której owiec jarlaków 69, starych 158, owczarskich 13* (Bardo, pyzd., III 239), *jarlaków szt. 6* (Rzemieniewice, kcyń., II 227), *jarlaków łońskich 49, to jest cejtaków* (Włóścibórz, nak., II 337), *jarlaków 29* (Budziska, pozn., I 203), *rodnych owiec 13, skopów 4, jarlaków 6* (Jaraczewo, wał., I 390), *wszystkie zaś owce computando do kupy znajduje się in nro, jako to maciorek, baranów, jarlaków, skopów starych* (Bielejewo, pyzd., III 116).

W świetle danych SL za ogólnopolskie należałoby uznać jedynie *jarka, jarlik, jarliczek*. Z czasem zasób ten powiększył się jeszcze o *jarlak, jarlaczka*, co odnotowuje SW. Za nieogólnopolskie należałoby uznać niepoświadczone przez te słowniki: *jarlaczek, jarlica, jarliczka*.

Dla określenia dwuletniego młodego owcy używane były m.in. nazwy oparte na zapożyczeniu z niemieckiego *zeitig* ‘dojrzały’ – *cytak*¹⁴ ‘samiec’ i *cytówka* ‘samica’. SL nie zna tych określeń, natomiast SW odnotowuje jedynie *cejtak* oraz *cejtówka, cytówka* i klasyfikuje je jako gwarowe. W wyekscerpowanym materiale tylko raz pojawiła się postać z *ej* (z Włóściborza, nak., II 337), poza tym wyłącznie formy z podwyższeniem i elizją joty.

W materiale do rzadkości należą przypadki, gdy forma *cytak* jest zneutralizowana pod względem rodzaju i używana dla określenia tak samców, jak i samic: *baranów cytaków 2, [...] skopów starych 35, cytaków 19, [...] maciorek starych 106, cytaków 25, owieczek latosich 37* (Łankowice, kcyń., II 258), *maciorek 162, owieczek cytaków 45, [...] skopów cytaków 42* (Golęcín i folw., pozn., I 182), *jarlaków łońskich 49, to jest cejtaków* (Włóścibórz, nak., II 337).

Dominują konteksty, w których:

– jedynie na określenie samca stosuje się wyraz *cytak*: *skopów czwartaków 8, cytaków 4* (Grabienice, kon., III 42), *owce – baranów 4, maciorek 100, skopów czwartaków 26, trzeciaków 32, cytaków 36* (Popówko, pozn., I 15);

– dla określenia samicy używa się formy *cytówka* (Karmin, kal., RK II 152; Karmin, Karminek, kal., RK I 223; Budziska, pozn., I 203; Skrzetusz, pozn., I 204; Wiel-

¹⁴ W badanym materiale wystąpiło również określenie *cytaczek* (*cytaczeków skopków 3* – Gozdowo, pyzd., III 136), lecz tylko raz, dlatego dalej pomijam je w analizie.

ki Krosin, pozn., I 207; Młynkowo, pozn., I 210; Boruszyn, pozn., I 207; Tarnówko, pozn., I 209; Ciążyń, pozn., I 211);

– oba powyższe przypadki znajdujemy w jednym kontekście: *cytówek 31, cytaków 43* (Chwałęcice, kal., RK III 103), *cytaków 16, owieczek cytówek 6* (Osiek, kon., III 59), *cytówek 35 [...] skopków cytaków 30* (Działyń, gniez., II 44), *skopów cytaków 36, cytówek 50* (Dobieszewo, keyń., II 123), *cytówek maciorek 60, [...] cytaków skopów 69* (Grabionna, nak., II 360), *cytówek owiec 33, cytaków skopów 43* (Dębowa Łąka, wsch., I 453).

Starsze potomstwo owcy określane jest najczęściej za pomocą zestawienia składającego się z nazwy wskazującej na płeć lub zdolności rozrodcze oraz rzeczownika odliczebnikowego określającego wiek, np.: *maciorek czwartaków 118, maciorek trzeciaków 130, [...] skopów czwartaków 105* (Myttenyno, pozn., I 161), *starych skopów czwartaków 42, skopów trzeciaków 16* (Działyń, gnieźn., II 44), *skopów czwartaków 8* (Grabienice, kon., III 42), *skopów czwartaków 26, trzeciaków 32* (Popówko, pozn., I 15). Rzadziej natomiast wskazanie wieku odbywało się za pomocą przymiotnika, np. *skopków dwóchletnich 50* (Karmin, Karminiek, kal., RK I 223-224).

Warto zaznaczyć, że derywaty odliczebnikowe utworzone zostały za pomocą sufiksu *-ak* i układają się w przypadku określeń samców w konsekwentną serię: *jarlak – cytak – trzeciak – czwartak*.

Wydaje się, że między 2. a 4. rokiem postrzegano granicę między młodością a dojrzałością owiec. Świadczą o tym następujące przykłady: *skopów starech 6, [...] cytaczków skopków 3* (Gozdowo, pyzd., III 136), *skopów starych 55, baranów starych 2, cytaków skopów 28, cytaków baranów 4* (Jabłkowo, gniez., II 100-101), *maciorek starych 33, cytówek 3* (Jabłkowo, gniez., II 101), *maciorek starych 335, cytówek maciorek 60, starych skopów 114, cytaków skopów 69* (Grabionna, nak., II 360), *maciorek starych rachuje się in summa 99, [...] owieczek cytówek 46, baranów 7* (Osiek, kal., RK I 171), *skopów starych 90, skopków cytaków 7* (Czerlin, keyń., II 247), *skopów starych 82, baran 1, skopów cytaków 7* (Osowo, pozn., I 44). Jak widać z powyższych cytatów, wspomniana granica odnosiła się przede wszystkim do samców kastrowanych, przeznaczonych na tucze, w tym bowiem przypadku, domyślać się możemy, że im starsze mięso, tym mniej walorów smakowych i trudniejsze w przygotowaniu. Z kolei w przypadku samic rozrodowych granica ta mogła być przesunięta (*maciorek starych 98, maciorek czwartaków 118, maciorek trzeciaków 130, maciorek cytówek 121, maciorek jarlaków 150, maciorek jagniąt 156* – Myttenyno, pozn., I 161; *maciorek starych sztuk 140, maciorek czwartaczek sztuk 93, maciorek dwuletnich sztuk 90, [...] owieczek jarlaczek sztuk 57* – Broniszewice, kal., RK II 243), choć większość przykładów jednak potwierdza istnienie granicy ok. 3. roku życia, np.: *Owiec maciorek starych 99, owieczek dwuletnich 17* (Bielejewo, pyzd., III 120), *owiec maciorek 67, [...] owieczek jarlaczek i skopków jarlaków 120* (Łągiewniki Kościelne, gnieźn., II 27), *maciorek starych szt. 100, maciorek trzyletnich szt. 27, [...] maciorek cytówek 51* (Jabłkowo, gnieźn., II 100-101), *maciorek starych 335, cytówek maciorek 60, starych skopów 114, cytaków skopów 69, jarliczek owieczek 119* (Grabionna, nak., II 360), *maciorek starych 120, skopów 100, dwuletnic maciorek 25, dwuletnich skopów 26, owieczek jagniąt 59* (Mnichy i Gralewo, pozn., I 3), *maciorek starych 136, dwuletnich 62, rocznych 52* (Świdnica, wsch., I 489).

Z powyższych przykładów wyekscerpować można określenie samicy owcy, która może się kocić. **Maciorka** mogła również oznaczać samicę świni, lecz te poświadczenia były rzadsze. Przypadki te omówiono już powyżej. Zarówno świnię, jak i owcę określano także jako *maciore*, ale ze względu na to, że jest to nazwa podstawowa, nie wchodzi ona w zakres naszych zainteresowań.

Zestawienia typu *owieczek jagniąt / jarlaków itp. / cytaków itp.* zostały omówione powyżej, dlatego teraz zajmiemy się innymi połączeniami wyrazu **owieczka** lub jego samodzielnymi wystąpieniami. Tych ostatnich jest niewiele – jedynie pięć poświadczeń – w Inwentarzach z Kwilcza (pozn., I 870), Lutomka (pozn., I 93), Ciężynia (pozn., I 211), Lubini Wielkiej (kal., RK II 209) i Kurnatowic (pozn., I 95). O wiele więcej jest wystąpień w zestawieniach z określeniami wieku, raz z rzeczownikiem (*owieczek roczniaków* – Strzałków, kal., RK II 180) i niemal wyłącznie z przymiotnikiem, np.¹⁵ *latosie owieczki* (Wyganki i Żerniki, kal., RK III 120; Dąbroszyn, kon., III 1; Osiek, kon., III 59; Dębice, pyzd., III 111; Łankowice, kcyń., II 258; Kamień, kal., RK I 108; Wierzchosław, kal., RK I 162; Radomicko, kośc., I 267; Wysokoć, kośc., I 276; Jaskółki, kośc., I 318; Wolkowo, kośc., I 319), *łońskie owieczki* (Garzyń, kośc., I 238), *owieczki roczne* (Czarnotki [i in.], pyzd., III 202; Kamień, kal., RK I 114; Karmin, Karminek, kal., RK I 223; Kosieczyn, kośc., I 260; Jaskółki, kośc., I 318), *owieczki dwuletnie* (Dębice, pyzd., III 111; Bielejewo, pyzd., III 120; Psiepole, pyzd., III 159; Czarnotki [i in.], pyzd., III 202; Trzemeszno, pozn., I 141; Dąbrowa, kośc., I 244; Szoldry i Rogaczewo, kośc., I 280; Jaskółki, kośc., I 318). *Owieczka* była wyrazem ogólnopolskim.

Jeśli chodzi o nazwy wykastrowanych samców oparte na podstawie *skop-*, to poza podstawowym *skop*, raz – ale co charakterystyczne na północy – pojawił się **skopiak** (Rzemieniewice, kcyń., II 227), poza tym zaś wyłącznym zdrobnieniem w Inwentarzach było **skopek**. Druga z nazw znana była obu wykorzystywanym historycznym słownikom polszczyzny ogólnej, pierwsza – żadnemu. Można więc uznać ją za innowację wywołaną szerzeniem się *-ak*.

Materiał, w których *skopek* występuje z rzeczownikowymi lub przymiotnikowymi określeniami wieku, jest bogaty i oznacza zwierzęta od urodzenia aż po 3. rok życia, np.: *skopek przeszloroczni 1* (Wielka Łęka, kośc., I 322), *skopków dwuletnich sztuk 66*, *skopków trzeletnich sztuk 26*, *baranów starych sztuk 5*, *baranów dwuletnich sztuk 4*, *owieczek jarlaczków sztuk 57*, *skopków jarlaczków sztuk 51* (Broniszewice, kal., RK II 243), *jarlaków skopków 52* (Bielejewo, pyzd., III 120), *cytaczków skopków 3*, *starech baranów 2*, *jagniąt owieczek 7*, *jagniąt skopków 10* (Gozdowo, pyzd., III 136), *starych skopów czwartaków 42*, *skopów trzeciaków 16*, *skopków cytaków 30*, *owieczek jarliczek 41*, *skopków jarlaków 20* (Działyń, gnieźn., II 44), *skopów starych 90*, *skopków cytaków 7*, *baranów starych 2*, *jagniąt maciorek 14*, *skopków jagniąt 16* (Czerlin, kcyń., II 247). Trzeba jednak stwierdzić, że im zwierzę starsze, tym rzadziej nazywane było *skopkiem*, zaś następujące przykłady, w których określono tak zwierzę starsze, a młodsze – *skopem*: *skopków pięcioletnich 14*, *skopów czteroletnich 92*, *skopów trzyletnich 9*, *skopów dwuletnich 13*, *skopów tegorocznych 82* (Karczewo, kośc., I 314),

¹⁵ Dalej przywołane są typy połączeń; w materiale mogły występować w odmiennym szyku, innych przypadkach czy liczbie.

skopków czwartaków i trzeciaków 13, skopów cytaków 20 (Ławki, gnieźn., II 94) – należy raczej (choćby ze względu na niską frekwencję) uznać za omyłkę pisarza niż odbicie rzeczywistych zwyczajów językowych.

‘Młode krowy’ jest symbolicznym utożsamieniem konkurencji formantów *-ę* i *-ak* w kategorii nazw istot niedoroslých¹⁶. W wyekscerpowanym materiale owej rywalizacji jeszcze nie widać. Zdecydowanie przeważają formy *cielę*, *cielęta*, gdy tymczasem *ciolak* wystąpił jedynie w czterech punktach na północnym-wschodzie Wielkopolski (na terenie powiatów nakielskiego i kcyńskiego). Trzeba jednak zaznaczyć, że na tym nie koniec. Wśród określeń interesującego nas tu stworzenia, mamy jeszcze bowiem: *cielczę* (pozn.: Kwilcz, Głuchowo, Wierzchocin), *ciolak* (Żakowo, kośc.; Proсна, pozn.), *ciolek* (kośc.: Jaskółki, Żakowo).

SL i SW odnotowują podobny stan polszczyzny ogólnej. Znane jej były *cielę* oraz *ciolak*, *ciolak*¹⁷ i *ciolek* ‘podrosłe cielę’, nieznane natomiast było *cielczę*.

Jeśli chodzi o semantykę wyrazu określoną na podstawie Inwentarzy, to *cielę* można by zdefiniować jako ‘młode krowy po urodzeniu, do 1. roku życia’, np.: *cieląt latosich 8* (Kuczków, kal., RK III 131), *latosich cieląt 3* (Grabienice, kon., III 42), *cieląt tegorocznych 8* (Gozdowo, pyzd., III 136), *cieląt latosiech 10* (Łaskawy, pyzd., III 248), *cieląt latosich 2* (Jabłkowo, gnieźn., II 105), *cieląt tegorocznych 7* (Włoszanowo, kcyń., II 288). Zwłaszcza cytat z Koraba wydaje się celny: *cielę w pierwszym roku* (kal., RK II 269). Jednak również po ukończeniu 1. roku życia – a przed ukończeniem 2. – zdarzają się nazwania zwierzęcia *cielęciami*, np.: *tylko 2 cieląt rocznych* (Stęgosz, pyzd., III 271), *cieląt przeszłorocznych 13* (Chlewo, kal., RK III 104), *cieląt przeszłorocznych 17*, *cieląt tegorocznych 6* (Zbiersk, kon., III 53), *cieląt łońskich parę* (Kozia Wolica, pyzd., III 129), *cieląt rocznych 3* (Jabłkowo, gnieźn., II 105), *cieląt rocznych 2*, *cielę latosie 1* (b.m., nak., II 329), *cieląt łońskich 3*, *latosich 2* (Binino, pozn., I 99), *Cielę 1 w drugim roku* (Bolimów, kal., II 272). Na obszarach występowania derywatów z innymi niż *-ę* sufiksami te właśnie formy stosowane są dla określenia młodych krowy do 2. roku życia¹⁸, np.: *Cielaki przezrocne*; [...] *Cielaki tegoroczne* (Ślesin, nak., II 357), *od ciolaków rocznych 3* (Ustaszewo, kcyń., II 114), *ciolaków łońskich 4*, *ciolaków dwuletnich 8*, *cieląt latosich 7* (Włoszibórz, nak., II 337), *ciolaków rocznych 6* (Proсна, pozn., I 30). W Jaskółkach *ciolek* posłużył nawet dla nazywania zwierząt do 4. roku życia: *ciolek przeszłoroczni siwy 1*, *ciolek czerwony trzyletni 1*, *jałowica bura czteroletnia 1*, *ciolek czerwony trzyletni 1*, *jałowica czerwona czteroletnia 1*, *ciolek bury czteroletni 1*, *jałowica siwa trzyletnia 1*, *stadnik czerwony pięcioletni 1* (Jaskółki, kośc., I 318). Tu, jak widać, dodatkowo pojawia się poza czynnikiem wieku także kryterium płci.

Opozycja ‘samica’ – ‘samiec’ ze względu na zdolności rozplodowe przy użyciach rzeczownika *cielę* nie gra zasadniczo roli, choć z rzadka zdarzały się przypadki jej

¹⁶ Por. tytuły: Taszycki 1934, Turska 1948.

¹⁷ SW zakwalifikował ten wyraz jako mało używany.

¹⁸ We fragmencie: *jejmość koźmi, wołmi, ciolakami, cielątami i świñmi tenże pastewnik tak pożyteczny wypać rozkazala i wytrzyć z kretesem* (Skoraczewo, nak., II 312), domyślać się można jakiegoś zróżnicowania semantycznego między *ciolak* a *cielę*, lecz kontekst jest niewystarczający, by określić o jakie niuanse semantyczne tu chodzi.

uwidaczniania za pomocą środków leksykalnych, np.: *wolcy cieląt latosich 1, jałosków cieląt latosich 4* (Borzęciczki, pyzd., III 208), *cieląt wołków 5* (Zalesie, pyzd., III 288), *cieląt tegorocznych jałoszek 10, byczków 5* (Słomczyce, gnieźn., II 12), *cieląt rocznich 10, między którymi jałoszków 4, bysków 6, cieląt latosiego przychowku, między którymi jałoszków 6, bysków 2* (Wirydianna, pozn., I 31), *tegorocznych cieląt jałoszek 4, wołków 3* (Radomicko, kośc., I 266), *cieląt jałoszek 6, wołców 8* (Runowo, wał., I 401), *Cieląt latosich odsądzonych 5, między nimi jedna jałoszka, przy cycku 3, między nimi wołek 1* (Świdnica, wsch., I 468). Co ciekawe jedynie powyższą funkcję ma ogólnopolskie **krówka** (*cieląt terażniejszych krówek 2* – Gnin, kośc., I 325; *Cielaki przezroczone; Czerwonogwiazdowato krówka* – Ślesin, nak., II 357), gdy tymczasem analogiczne określenie samców (np. zdrobnienia od *byk*) poza funkcją dookreślenia mogą też wystąpić jako jednostki samodzielne. Z tego też powodu będą omówione osobno.

Zasadniczo jednak *cielę* postrzegane było aseksualnie, o czym świadczą przykłady, w których osobno wymienia się cielęta bez określania ich płci czy zdolności rozrodczych i zwierzęta, u których czynniki te są eksponowane, np.: *jałowiat w drugim roku 4 i wołek 1, cieląt 6 torocznych* (Łagiewniki Kościelne, gnieźn., II 27), *krów 7, byki 2, juniec 1, jałowic 4, cieląt 7* (Pakawie, pozn., I 116), *stadnik 1, wołów 4, krów 19, cieląt 9* (Myttenyno, pozn., I 162), *jałowic dwuletnich 3, wołców dwuletnich 6, latosich cieląt 4* (Kowalewo, wsch., I 444), *jałowica rocznia 1, wołek roczni 1, cieląt przy cycku 3 dni mające – 2* (Raszkówek, kal., RK II 136), *wolcy cieląt latosich 1, jałosków cieląt latosich 4* (Borzęciczki, pyzd., III 208).

Z kolei dla osobników starszych cecha płciowości i rozrodczości jest podstawową dla ich rozróżniania, natomiast kryterium drugorzędym, co nie oznacza, że nie stosowanym, staje się wiek.

I tak dla określenia samic, które jeszcze nie miały potomstwa, używa się form opartych na rdzeniu *jał-*. Najpopularniejszą nazwą jest **jałowica**, która występuje jako określenie podstawowe w stosunku do deminutiwów: *jałoszka, jałowiczka, jałówka*. Potwierdzają to zresztą dane leksykograficzne (SL).

Pośród tych ostatnich najczęściej w materiale znajdujemy formy wyrazu **jałoszka** (np.: *jałowicę czteroletnią, wołców dwuletnich parę, jałoszek łońskich 3, jałoszkę lato-sią* – Chocicza, pyzd., III 132; *jałowica 1 rocznia, tegorocznych cieląt jałoszek 4* – Radomicko, kośc., I 266; *jałowic in anno quarto 3, wołców anni eiusdem 2, jałowic in anno secundo 4, bysków anni eiusdem 2, jałoszków łońskich 7* – Działyń, gnieźn., II 44), następnie **jałówka** (np.: *jałowic czwartacek 12, wołców czwartaków 6, jałowic w trzecim roku 12, wołców w trzecim roku 7, jałówek dwuletnych 12* – Grabienice, kon., III 42; *Inwentarz Wołów inwentarskich 4, jałowica dwuletnia, wół za krowę wymieniony 1, krowa po cieśli 1, krowa druga młoda po cielęciu, jałówka dwóchletnia 1* – Siedleczo, kcyń., II 164), zaś **jałowiczka** pojawia się bardzo rzadko, np.: *jałowic w czwartym roku 10, stadnik 1, jałowic w trzecim roku 14, jałowiczek dwuletnich 12* (Grabionna, nak., II 359–360).

Warto odnotować, że z terenów powiatu kaliskiego (i sporadycznie pyzdrowskiego) pochodzą przykłady *jałoszki* ze zmasurzoną spółgłoską, np.: *jałoska czerwona w roku jednym* (Brudzew, kal., RK II 265), lub z samogłoską szumiącą zastąpioną przez ciszącą: *jałowic po pierwszych cielętach 2, stadnik stary 1, krowa zajałowiona 1, jałowic trzyletnich 1, jałowic dwuletnich 1, krów porzuchonych 3, wołów starych 8, wolcy*

czteroletnich 4, stadnik trzyletni 1, wolcy dwuletних 1, wolcy cieląt latosich 1, jałówków cieląt latosich 4 (Borzęciczki, pyzd., III 208).

Odstępstwa od wymienionych powyżej reguł semantycznych, a więc gdy *jałowica* określa się osobnika młodszego (*jałowice rocznie 2, jałoszkę trzyletnią* – Kozia Wolica, pyzd., III 129), równego wiekiem innym (*jałowica czerwono gwiazdowata lat 3 mająca, jałoszka czerwona lat 3 mająca* – Kuczków, kal., III 131; *jałowica dwuletня, wół za krowę wymieniony 1, krowa po cieśli 1, krowa druga młoda po cielęciu, jałowka dwóchletня 1* – Siedleczo, kcyń., II 164; *jałowica siwa czteroletня 1, wolek bury łysy trzyletni 1, wół płowy czteroletni 1, po młynarzu krowa cielna 1, jałowica po tymże 1, jałowiczek czteroletних 4, rocznich jałowiczek 6* – Gnin, kośc., I 325) lub gdy nazywa się w ten sposób samice już po wydaniu potomstwa (*jałowica piernastka 1* – Wirydianna, pozn., I 31; *jałowic po pierwszych cielętach 2* – Borzęciczki, pyzd., III 208; *jałowic pierwiastków pocielętnych 5, krowa jałowa 1* – Włóścibórz, nak., II 337) – zdarzają się rzadko. Raz tylko określenia opartego na rdzeniu *jał-* użyto w stosunku do samicy innej niż krowa: *owiec jałówek* (Tuchorza, kośc., I 297).

Do rozważanych określeń należy jeszcze dołączyć **jałowie**. Tak jak i wśród innych nazw rodzaju nijakiego, tak i tu płciowość zwierzęcia zostaje wymazana, co dobrze pokazuje następujący przykład: *jałowic trzyletnich 3, jałowic dwuletних 4, jałowiąt przeszłorocznych 5* (Bielejewo, pyzd., III 116), w którym wykładniki płci pojawiają się w określeniach zwierząt starszych, młodsze zostają „wrzucone do jednego worka” semantycznego ‘młode, bez płci’. Raz tylko pojawiło się określenie **jałonię** (Bielejewo, pozn., I 109).

Pośród powyżej podanych wyrazów z *jał-* jedynie **jałonię** oraz formy sygnalizujące mazurzenie nie wystąpiły w SL. Z czasem archaicznego charakteru nabrało **jałowie**, które przez SW oznaczane jest symbolem † (staropolskie), zaś *jałowka* i *jałoszka* stały się określeniami podstawowymi, deminutywne znaczenie natomiast pozostało jedynie przy *jałowiczce*.

‘Młody byk, tj. samiec rozrodowy’ poza nazwą podstawową *byk* określany był także za pomocą form z sufiksem zdrabniającym *-ek* i *-ko*. Ponadto *buhaj*¹⁹, *juniec* itp.²⁰, *stadnik*, *stadniczek* (por. mapa 2). Brak natomiast jakichkolwiek derywatów z *-ę*.

Mamy więc **byczek** (gnieźn.: Działyń, Słomczyce; kal.: Borucin, Kuczków; kośc.: Gnin, Jaskółki, Niepart, Tuchorza; nak.: Grabionna; pozn.: Proсна, Wielki Krosin; pyzd.: Bułaków), **byсиеk** (gnieźn.: Dziadkowo, Działyń; nak.: Ślesin; pozn.: Wirydianna) i **byśko** (*Inwentarz dworski: krów dojnych 8, stadnik 1, jałowic młodych 12, jałówek cieląt 6, bysko 1* – Jabłkowo, gnieźn., II 45). Ponadto w materiale znajdziemy formy D. l.mn. z końcówką *-ów*, która poza rzeczownikami rodzaju męskiego występuje w Inwentarzach również w innych, w tym rodzaju nijakiego. Zapisy *byśków* są zatem niejednoznaczne; pochodzą jednak tylko z czterech miejscowości – gnieźn.: Działyń, kcyń.: Rąbczyn, pozn.: Proсна, Wirydianna. Wobec wcześniej przytaczanych danych formy niejasne co do rodzaju ograniczyć możemy tylko do Rąbczyna i Proсны oraz Dziadkowa (gnieźn.), gdzie wystąpiło *byśka* (D. l.p.) i *byški* (M., l.mn.).

¹⁹ Jako że był to tylko jeden przykład, nie będzie dalej brany pod uwagę.

²⁰ Traktuję *juniec* jako etykietę dla wielu zapisanych w Inwentarzach fonetycznych i słowotwórczych wariantów, tj. *janiec, janczak, janeczek, joniec, jonczak, jonaszek, juniec, junczak, juneczek*.

Jak już wcześniej stwierdzono, przy osobnikach oznaczonych pod względem płci i zdolności rozrodowych wiek nie jest aż tak ważny. Przy określeniach 'byka' posunięte jest to do skrajności. O ile bowiem w cytatach typu: *byczek przeszloroc[zn]i 1* (Kuczków, kal., RK III 131), *byczek roczni 1* (Kuczków, Chrzanów, kal., RK III 139), *wolców 5, byczek 1, ciałaków rocznych 6, między którymi jałoszków 3, byśków 3* (Prosna, pozn., I 30), *byczek roczni 1* (Gnin, kośc., I 325), *byczków rocznych 2* (Bułaków, pyzd., III 214), *bysków anni eiusdem 2, jałoszków łońskich 7, byczków łońskich 2* (Działyń, gnieźn., II 44), *wypustków²¹ byczków 4* (Tuchorza, kośc., I 297), *łońskie bysiek 3* (Działyń, gnieźn., II 44), *ciolaków rocznych 6, między którymi jałoszków 3, byśków 3* (Prosna, pozn., I 30) – widać korelację wykładników morfologicznych (sufiksy zdrabniające) i leksykalnych wskazujących młody wiek, o tyle druga grupa owej korelacji przeczy, np.: *wolce 2: jeden siwy, drugi szado czerwony, byczek jeden siwy, po lat 4 lub 5 mające* (Borucin, kal., RK I 221), *byczek czarny trzyletni 1, jałowica siwa czteroletnia 1, byczek czerwony trzyletni 1, jałowica czarna przeszloroczna 1, ciołek przeszloroczni siwy 1, ciołek czerwony trzyletni 1* (Jaskółki, kośc., I 318), *bysiek czwartoletni 1, jałoszków trzyletnich 5, cieląt rocznych 10, między którymi jałoszków 4, byśków 6, cieląt latosiego przychowku, między którymi jałoszków 6, byśków 2* (Wirydianna, pozn., I 31). Szczególnie ostatni fragment jest symptomatyczny: *bysiek* oznacza to zwierzę przed końcem 1. roku życia, to roczne, aż w końcu czteroletnie. Podobnie wyraz podstawowy *byk* jest niezdefiniowany pod względem kryterium wieku: *byk młody bury 1* (Starężyn, gnieźn., II 56), ale: *byk stary 1* (Sokołowice, kośc., I 227).

Pośród określeń pochodnych od *byk* SL i SW zanotowały *byczek* i *bysiek*. Nieznany im był natomiast *byśko*, choć drugi ze słowników rejestruje jego potencjalne podstawy, tj. *bysio* i *bysię*. Niemniej, w świetle danych leksykograficznych należałoby uznać *byśko* za formę spoza normy polszczyzny ogólnej 2. poł. XVIII w.

Z kolei hasło *stadnik* odnajdziemy tak w SL, jak i w SW, zaś *stadniczek* tylko w leksykonie z przełomu XIX i XX w. Przy wyrazie *stadnik* widać analogiczną neutralizację kryterium wieku jak w przypadku derywatów od *byk*. Tylko w następujących fragmentach pojawiają się informacje precyzujące: *stadnik stary 1, stadnik w roku 4-tym 1* (Kuczków, Chrzanów, kal., RK III 139), *stadnik trzyletni 1* (Borzęciczki, pyzd., III 208), *stadnik lat 6 jeden* (Łankowice, keyń., II 258), *stadnik czerwony pięcioletni 1* (Jaskółki, kośc., I 318), *Stadników 2, jeden 6 lat, drugi 12 lat mające* (Kuczków, kal., RK III 131). Więcej jednak mamy przykładów, w których tylko ogólnie sygnalizowany jest wiek *stadnika*; przy czym mogą to być informacje przeciwstawne nawet w obrębie jednego cytatu, np.: *stadnik stary jeden, młody drugi* (Kosieczyn, kośc., I 260), *bu[h]aj czyli stadnik stary 1* (Broniszewice, kal., RK II 243), *stadników 2, jeden młody, drugi stary* (Gałązki Małe, kal., RK I 198), *stadników starych 3, młodych 3* (Tuchorza, kośc., I 297). Ponadto znajdujemy jeszcze w materiale pary form *stadnik*, w których informacja o wieku jest zidentyfikowana tylko w przypadku jednego osobnika, np.: *stadników 2, wolców trzyletnich 2, stadnik młody 1* (Zalesie, pyzd.,

²¹ Hasło to jednorazowo tylko pojawiło się w analizowanym materiale. Zna je SL, lecz w innym znaczeniu, zaś SW w tym nas interesującym, czyli 'cielak jednolatek, łońszczak', zaznaczając jednak, że to gwaryzm.

III 288). Pośrednio²² o zaawansowanym wieku osobników świadczą cytaty, w których opozycję z jednej strony tworzy *stadnik*, z drugiej zaś – określenie istoty młodej²³, np.: *wołków z byczkami i stadnikiem 16* (Niepart, kośc., I 249), *item stadniki 2, item jałowic 4, item stadniczek 1* (Kaliska, kon., III 50), *byczków na też trawę 2, stadnik stary 1* (Słomczyce, gnieźn., II 12), *byczków 3, stadnik [207] 1* (Wielki Krosin, pozn., I 206).

Niezrozumiale natomiast w świetle powyższych wniosków przedstawia się *wół stadnik 1* (Łagiewniki Kościelne, gnieźn., II 27), ponieważ oba elementy zestawienia wzajemnie sobie przeczą, jeśli chodzi o cechę rozrodczości.

Juniec w SL definiowany jest jako ‘młody byk’, podobnie też w SW: ‘młody byk, byczek’, choć w tym drugim słowniku hasło opatrzone jest X, tj. uznano je za przestarzałe, zaś *joniec* ujęty jest w nawias prosty, czyli potraktowano je jako gwaryzm. Te lapidarne definicje nie za wiele wnoszą do naszych rozważań, wskazując jedynie na kryterium wieku i płci. Tymczasem cytaty przytoczone w SL z Krescencjusza (*Lat szkotskich drugi stopień jest iuńców albo iałowiąt; Przed dwoma latami nie godzi się ku iałowkom iuńca przypuszczać*) dodają fakultatywnie i trzeci z interesujących nas czynników, tj. zdolności rozrodcze. *Juniec* jest zatem młodym samcem, który jeszcze nie został dopuszczony do samicy (podobnie jak *jałowka* do samca). Ze względu na te niepełne właściwości rozrodcze w Inwentarzach *juńce* wymieniane są często w pobliżu wołów (*Wołów ma parę, janca trzeciego* – Wyszyny, pozn., I 24-25)²⁴ lub – częściej – jałówek, np.: *Jałowe bydło, juńce: 1. juniec z siwa sronowaty, łysy, lat 3 mający; 2. juniec z płowa sronowaty, łysy, lat 3 mający. Jałowice: 1. jałowica czerwona, łysa ma lat 2; 2. jałowica z płowa siwa, łysa, lat 3 mająca [...]* (Jabłkowo, gnieźn., II 101), *w trzeciej przegrodzie jałowiąt przeszlorocznych byśków 2 i trzeletni janeczek mały 1* (Rąbczyn, kcyń., II 173).

Wracając do czynnika wieku, to dla *juńca* można go zawrzeć – na podstawie zebranych cytatów z badanego materiału – w przedziale od roku (*juneczków łońskich parę i latosiech parę* – Dziadkowo, gnieźn., II 50) do 5 lat (*jańców pięciuletich 3* – Siedleczo, kcyń., II 164). Niekiedy informacja ta przekazywana jest za pomocą wskazań niesprecyzowanych, np.: *junce 2, [...] juneczków młodych parę* (Binino, pozn., I 101).

Formy deminutywne (*janeczak, janeczek, jonczak, jonaszek, junczak, juneczek*) rzeczywiście określają istoty młode, np.: *jonaszków latosich 6* (Łankowice, kcyń., II 258), *janeczek 1*, (Grochowiska Pańskie, kcyń., II 127), *junczaka dwuletniaka 1* (Siekierki Wielkie, pozn., I 134), *juneczków młodych parę* (Binino, pozn., I 101), *janeczków młodych 16* (Dziewierzewo, kcyń., II 209), natomiast formy motywujące mogą określać osobniki w całym wspomnianym przedziale, czyli od urodzenia do 5. roku życia, np.: *joniec pięcioletni 1, jońców czwartoletnych 4, jońców łońskich 3, jońca 1 i jałowkę dwuletnią 1, rocznego jońca jednego* (Ustaszewo, kcyń., II 184).

Spoglądając na mapę 2 (na której uwzględniono także formy podstawowe *byk*), można zaobserwować pewne różnice w występowaniu określeń ‘młodego byka’ (*byk*,

²² Raz tylko przekazano tę informację *explicite*: *byczek przeszloroc[ze]ni 1 [...]. Stadników 2, jeden 6 lat, drugi 12 lat mające* (Kuczków, kal., RK III 131).

²³ Tu też zaliczam deminutiva od *stadnik*.

²⁴ Lub nawet z nimi utożsamiane: *wołów janczaków* (Osowo, pozn., I 46).

juniec, *stadnik* oraz ich warianty słowotwórcze i fonetyczne). Najczęściej pojawiał się w Inwentarzach *stadnik*, który występuje niemal powszechnie w całej Wielkopolsce; nieco rzadziej jedynie w okolicach Ostroroga. Mniej liczny jest typ *juniec*, którego większą koncentrację widać jedynie na północy regionu, na południu natomiast pojawiał się tylko punktowo²⁵. Z kolei forma podstawowa *byk* i deminutiva od niego pojawiają się najrzadziej; co prawda w całej Wielkopolsce, lecz w nietworzącym większych skupisk rozproszeniu.

Na oznaczenie wykastrowanego samca krowy używano nazw opartych na temacie *wół-/woł-/wol-*, tj. **wół**, **wolczak**, **wolczyk**, **woleczek**, **wolek**, **wolec**, oraz na *źreb-*: *źrebiec* i *źróbek*. Wyraz **wół** nie wchodzi w zakres naszego zainteresowania jako nazwa podstawowa, zaś **wolczak** i **wolczyk** miały jednokrotne poświadczenia (*Ma pańskiego bydła wolczaku jednego i konia za posesyi w jmp. Koszutckiego dane* – Dębe, kal., RK I 185; *wolczyków 2* – Tuchorza, kośc., I 297). Ze względu na trzy tylko poświadczenia wyrazu **woleczek** (*wolów roboczych 8, wolców zdatnych do [s] wkrótce do roboty 6, wolców młodszych jeszcze 8, woleczki roczniaki 5* – Gozdowo, pyzd., III 136; *Ma wolów parę inwentarskich i koni parę, ut asserit, młode woleczki, teraz dostał ze dworu trzeciego* – Proсна, pozn., I 28; *ma krów swoich 2, woleczka 1 w drugim roku* – Mrowiniec, kcyń., II 273), również jego pomijam w dalszych analizach, choć jest to ciekawy przykład deminutivum drugiego stopnia. Jego istnienie świadczyć może o tym, że forma zdrobnienia stopnia pierwszego traciła już swoją ekspresywność lub wyrazistość semantyczną.

Bliżej przyjrzymy się częściej występującym, czyli *wolek*, *wolec*, *źrebiec* i *źróbek*. Najpowszechniejszym określeniem jest **wolec**, który postrzegany był jako ‘młody wół’, np. *wolów 4*, [...] *wolca dwuletniego* (Siekierki Małe, pozn., I 135), *2 wolce: jeden płowy, czerwony drugi w latach 3, wół czerwony lat 8* (Korab, kal., RK II 269), *wolów para sierzchli czerwonej po lat 6, wolców para bestrych po lat 4, wolec płowy lat 3, drugi wolec w latach 2* (Bolimów, kal., RK II 271), *Wolów do pługa dworskiego 4, wolców dwuletnich 2, wolców rocznych 3* (Wardężyn/Węgierszczyzna, kon., III 70), *wolców w roku drugim 3*, [...] *wolów robotnych 8* (Bielejewo, pyzd., III 120), *wolów 4 od tego pługa, wolców para młodych* (Działyń, gnieźn., II 10), *Wolów pańskich w Kosieczynie do 3 pługów, które się we dworze znajdują, 23, stadnik stary jeden, młody drugi, wolców dwuletnich 4* (Kosieczyn, kośc., I 260).

Z kolei **wolek** był określeniem ‘młodego wolca’, np.: *wołu 1*, [...] *wolcu dwuletniego, wołku rocznego* (Klęka, pyzd., III 127), *wolów parę*, [...] *wolcu dwuletniego, wołku rocznego* (Klęka, pyzd., III 127), *wolów parę*, [...] *wolcu trzyletniego, wołku dwuletniego* (Kozia Wolica, pyzd., III 129), *wolcu trzyletniego, wołków rocznych 2* (Klęka, pyzd., III 127), *wolców trzyletnich 3, wołków latosich 2* (Chocicza, pyzd., III 132), *wolcu dwuletniego, wołków latosich parę* (Chocicza, pyzd., III 132), *wolec w trzecim roku 1*, [...] *wołków latosich także lichych 3* (Brodowo, pyzd., III 281), *wolców trzyletnich 2*, [...] *wołków łońskich 2*, [...] *cieląt wołków 5* (Zalesie, pyzd., III 288), *wolów parę*, [...] *wolcu dwuletniego, wołku rocznego*, [...] *wołków latosich parę* (Komorza, pyzd.,

²⁵ Co ciekawe *junac*, *junce*, *june* ‘roczny byczek’ wymienia Halina Horodyska-Gadkowska jako nazwy dzielące Słowiańszczyznę na północ – południe i charakterystyczne dla drugiego obszaru (Horodyska-Gadkowska 1967, 17).

III 130), *wolów do roboty 10*, [...] *wolec dwuletny 1*, [...] *wolek łoński 1* (Gołęcin i folw., pozn., I 183), *wolec w roku 4-tym 1*, [...] *wolków rocznych 5* (Kuczków, Chrzanów, kal., RK III 139).

Wolek był jednak wyrazem polisemicznym i poza przywołanym już znaczeniem ‘młody wolec’ mógł oznaczać ‘młodego wołu’²⁶, np.: *wolek bury łysy trzyletni 1*, *wół płowy czteroletni 1*, [...] *wolek czteroletni łysy 1* (Gnin, kośc., I 325), *wolek łoński 1* (Korab, kal., RK II 271), *wolów 4 otaksowane 80 złp, z tych wolów para się dała do Sepna chałupnikowi [...]*, *wolek dwuletniak 1 otaksowany złp 15* (Łągiewniki/Szczepowice, kośc., I 354), *wolów parę*, [...] *wolków latosich parę* (Kozia Wolica, pyzd., III 129), *wolów 4*, [...] *wolków dwuletnich 2* (Siekierki Małe, pozn., I 135), *wolków 3 roczniaków, jałowica 1 rocznia, tegorocznych cieląt jałoszek 4, wolków 3, wolów do roboty 16, do tych wolów parobków 2 i chłopców 3* (Radomicko, kośc., I 266), *wolów robotnych 20, między którymi 1 brak, krów dojnych 19, między którymi 1 bardzo stara, którą brakować trzeba, jałowic dwuletnich 5, wolków dwuletnich 12* (Świdnica, wsch., I 489).

Na podstawie zawartych w Inwentarzach informacji o wieku kastrowanego samca krowy, stwierdzić można, że zakresy *wolca* i *wołka* niemal się pokrywały, ponieważ pierwszego określenia używano dla nazwania osobników między 1. a 5. rokiem życia, zaś drugiego – między 1. a 4. Z kolei nazwa podstawowa, *wół*, najczęściej pojawiała się z przydawkami wskazującymi na wiek od 3. do 10. roku życia. Tak więc zwierzęta trzy- i czteroletnie mogły być nazywane wszystkimi trzema określeniami, a pięcioletnie *wolem* lub *wolcem*. W kontekstach, w których jednocześnie pojawiają się pary *wół* i *wolec* lub *wolek*, *wolec* i *wolek*, wartość wieku nie jest zawarta immanentnie w tych określeniach, lecz ustala się w kontekście. Mogły grać tu rolę zresztą indywidualne nawyki pisarza.

Powszechniej w 2. poł. XVIII w. w Wielkopolsce występował *wolec*. *Wolek* pojawiał się rzadziej i raczej na południu regionu. Co ciekawe, forma częstsza nie została zarejestrowana przez SL, zaś SW zakwalifikował ją jako gwarową. Hasło *wolek* znajduje się w obu słownikach.

Nazwy oparte o rdzeń *źreb-*, co do których nie ma wątpliwości, że chodzi o znaczenie ‘wykastrowany samiec krowy’, są dwie, *źrebiec* i *źróbek*. Można by tu dodać jeszcze *źrebię*, jednak powyższego znaczenia nie możemy być pewni, ponieważ jedynym argumentem przemawiającym za nim jest pojawienie się leksemu w sąsiedztwie *wołu* lub *krowy*, co wobec braku poświadczeń jednoznacznych jest niepewne.

Warunek jednoznaczności spełniają natomiast *źrebiec* (*własnego bydła wołu 1, źrebeca 1, krów 3* – Kozia Wolica, pyzd., III 129) i *źróbek*²⁷, np.: *wolów pańskich gruntowych 4, trzy ujdą do roboty, czwarty źróbek kulawy* (Osowo, pozn., I 45), *Ma wolów 4 gruntowych, z których jeden źróbek nic nie robi* (Przeciwnica, pozn., I 48), *Ma wolów 3, z tych 1 jest źróbek* (Redgoszcz, kcyń., II 297); *ma wolów pańskich 12, w których 2 źróbki* (Mała Kuczyńska, kośc., I 236).

²⁶ Raz tylko, być może omyłkowo, relacja ta została odwrócona: *wolków dwuletnich na trawę trzecią obracających się 5*, [...] *wolów rocznych na drugą trawę obracających się 6* (Słomczyce, gnieźn., II 12).

²⁷ *Żróbek* może także oznaczać młodego klaczy, o czym niżej.

Ostatni przywołany wyraz jest w pewien sposób kłopotliwy, ponieważ SL i SW łączą go ze *źrzebcem* i podają cytaty wskazujące na konie. W SL są wyłącznie takie przywołania, zaś w SW w haśle [ZRÓBEK] czytamy: „Z początku chwyci ostro, jak ten Ż. zaprzągnięty w jarzmo”, co sugerowałoby znaczenie ‘wół’, lecz pod *źrebic* (do którego odsyła *źróbek*) definicja brzmi ogólnie: ‘mały osobnik zwierzęcia jednokopytowego’ a zamieszczone urywki tekstów wskazują na młode klaczy i oślic. Istnieje tu więc pewne zamieszanie i aby ten galimatias jeszcze powiększyć, przytoczę fragmenty z Inwentarzy, w których *źróbki* to nie osobniki młode, lecz przeciwnie – stare, np.: *wołów ratajskich 5, 2 źróbki, 3 młode* (Dębice, pyzd., III 111), *wołów ratajskich 23, między którymi większa połowa znajduje się starych źróbków* (Granecznik, kośc., I 312).

Wobec nieobecności *źróbka* w SL i kwalifikatora gwarowego w SW należy stwierdzić, że leksem znajdował się poza obrębem polszczyzny ogólnej w XVIII i XIX w., a w analizowanym materiale nie musiał oznaczać ‘osobnika młodego’, lecz niepełnowartościowego ze względu na swój wiek, brak siły czy kalectwo.

Dla określenia samicy konia użyto w badanym materiale następujących nazw: *klaczka*, *źrebica*, *źrebiczka* i *źrebka*. Ostatnia z nich pojawiła się tylko raz; niestety, w kontekście uniemożliwiającym bliższe dookreślenie wieku osobnika (*koni gruntowych 5 i szósta źrebka* – Koźmin, pozn., I 57).

Z pozostałych określeń najszerszy zakres znaczeniowy ma *źrebica*, ponieważ oznaczać może młodą samicę od najwcześniejszego okresu aż po 4. rok życia, np.: *przy tej klaczy źrebica tegorocznia 1* (Łankowice, kcyń., II 258), *źrebica rocznia* (Szczypiorno, kal., RK I 130), *źrebica dwuletnia 1* (Wardężyn/Węgierszczyzna, kon., III 70), *źrebica w roku trzecim* (Słomczyce, gnieźn., II 12), *kara [z]rębica lat 4 mająca* (Kuczków, kal., RK III 130). Z kolei *źrebiczka* w Inwentarzach nazywała zwierzę ok. 1. roku życia (*źrebiczka wilczata przeszlorocznia* – Bielejewo, pyzd., III 116), zaś *klaczka* w 2. – *klaczka gniada 1 w roku drugim* (Bielejewo, pyzd., III 120). Trzeba jednak zaznaczyć, że pojawiają się też użycia bez sprecyzowanego wieku zwierząt, np.: *Koni fornalskich 9, do których fernal Wawrzyn poddany, klaczy, których się zażywa do powozów, 4, stadnych koni 4, to jest źrzebczaków 2, klaczka 1 i stara klacz 1, także rocznych źrzebcząt 4, koników 3, klaczka 1* (Cerekwica, kcyń., II 117).

W świetle danych SL należy stwierdzić, że do polszczyzny ogólnej należały jedynie *klaczka* (jako zdrobnienie od *klacz*) i *źrebica* (zarówno ‘młoda klacz’, jak i ogólniej ‘klacz’). *Żrebka* i *źrebiczka* nie są znane temu słownikowi i pojawiają się dopiero w SW²⁸ (który zna również dwa wcześniej wymienione hasła), można je więc uznać za rodzącą się innowację leksykalną.

Za określenia młodych konia i klaczy, których płeć nie jest zdefiniowana, uznac można rzeczowniki rodzaju nijakiego (*źrebiec*²⁹, *źrebczę*) lub ich warianty słowotwórcze z *-ak* (*źrebak*, *źrebczak*). Cytaty, w których pojawia się *źrebiec*, wskazują, że mogło być to zwierzę przed 1. rokiem życia, jak i po jego skończeniu, ale młodsze niż dwuletnie, np.: *klacz kasztanowata w jedenastym roku ze źrebięciem miesięcznym* (Łagiewniki/Szczepowice, kośc., I 353), *zdrzebiec cisawe w roku* (Korab, kal., RK II 268), *koni po*

²⁸ Pierwszy z wyrazów w postaci *źróbka* i z odesłaniem do *źrebica*.

²⁹ Ponadto *źrebiec* oznaczać też może młodego wołu.

większej części starych 9, między nimi 5 nosatych, klaczy starych 3, ślepe oraz nosate 2, trzecia zdrowa, źrebię roczne, już zarażone (Świdnica, wsch., I 489). Wyraz z konkurencyjnym formantem, **źrebak**, użyty został na oznaczenie osobnika co najmniej rocznego: *źrebaków rocznych 5, starszych 4* (Parkowo, pozn., I 174), *źrebiak 1 półtora lat mający* (Wałdowo, nak., II 344). Pozostałe wyrazy, **źrebczę** i **źrebczak**, występują w Inwentarzach rzadko i tylko w jednym kontekście na tyle szerokim, by można było określić wzajemne relacje semantyczne między leksemami: *źrebczak przeszloroczni i latosich źrebcząt 3* (Graboszewo i Graboszewko, pyzd., III 268). Podobnie jak w parze *źrebię – źrebak*, tak i w *źrebczę – źrebczak* powtarza się zróżnicowanie semantyczne ‘młodszy’ – ‘starszy’, choć dotyczy nieco innych przedziałów wiekowych.

Słowniki notujące słownictwo epoki potwierdzają tylko istnienie *źrebięcia* (SL, SW) i *źrebaka* (SW); *źrebczęcia* i *źrebczaka* w nich nie odnalazłem³⁰. Bardziej skomplikowany jest przypadek *źrebaka*, który obok *źrebiaka* został odnotowany przez SW, ale z odesłaniem do hasła *źrebiec*, a nie *źrebię*, a więc do nazwy osobnika starszego niż forma z *-ę* (o czym niżej).

Nazwy młodych koni to *konik*, *ogierek*, *źrebiec* i *źróbek*. (Wymienione określenia są bezsporne, ponadto być może należałoby tu zaliczyć także niektóre przypadki z grupy poprzedniej – zwłaszcza z *-ak* – jednak sam materiał nie wskazywał, że chodzi tu jednoznacznie o osobniki męskie). Najszerszy zakres ma tu **źrebiec**, którym w Inwentarzach określano zwierzęta od urodzenia po 4. rok życia, np.: *przy tej klaczy źrebiec tegoroczny kary 1* (Łankowice, kcyń., II 258), *źrebiec roczny kary* (Świdnica, wsch., I 468), *źrebców para sronowatych, które mają po 2 lata, w trzecim są otaksowane złp 40, klacz kasztanowata w jedenastym roku ze źrebięciem miesięcznym* (Łagiewniki/Szczepowice, kośc., I 353), *Koni fornalskich starych zrobionych 9, źrebców trzeletnich 3, latosich 3, źrebiec i źrebica* (Grabienice, kon., III 42), *źrebiec cisawy w lat 4* (Bielejewo, pyzd., III 116).

Pozostałe określenia mają większą specjalizację i częściowo wchodzą w zakresy znaczeniowe *źrebca*, ponieważ **konik** oznacza zwierzę do 1. roku życia (*klacz gniadojasna z rzebięciem konikiem latosim* – Słomczyce, gnieźn., II 12; *konik gniady przeszloroczni* – Bielejewo, pyzd., III 116), zaś **ogierek** posłużył do nazwania osobnika rocznego: *ogierek roczni* (Gozdowo, pyzd., III 136).

Ciekawie rzecz się przedstawia z wyrazem **źróbek**, ponieważ w cytatach nie znajdziemy określeń wieku zwierzęcia, lecz jedynie wskazania na jego różnie pojmowaną ułomność (np. ze względu na sprawność fizyczną), np.: *Ma wołów gruntowych 6, konia 1, drugi źróbek na nic się nie zda* (Kozmin, pozn., I 57), *konia mu dano po śmierci pańskiej źróbka, kalikę* (Wyszyny, pozn., I 24), *koni 4, ale źróbki* (Choryń, kośc., I 309).

Na swego rodzaju niezwykłość *źróbka* wpływa i to, że częściej w badanym materiale oznaczał młodego wołu niż konia, co z dzisiejszego punktu widzenia jest zaskakujące, oraz to, że z czasem wyraz został przesunięty z normy ogólnej polszczyzny (SL) poza nią i nacechowany gwarowością (SW). Inaczej stało się w przypadku *konika*, *ogierka* i *źrebca*, które zna tak SL, jak i SW.

³⁰ W SW jest jedynie *źrebczyk*.

Tabela 1. Określenia młodego konia ze względu na płeć i wiek

Wiek	Samice		Bez rozróżnienia płci			Samce	
do roku	źrebica	źrebiczka	źrebię		źrebczę	źrebiec	konik
1. rok życia				źrebak	źrebczak		ogierek
2 lata		klaczka					
3 lata							
4 lata							

Jako że *Materiały do dziejów chłopia wielkopolskiego* skupione były z oczywistych względów na kulturze wsi, niemal nie pojawiają się w nich zwierzęta inne niż hodowlane. Niemniej, i takie się trafiają. Cytat: *Jeżeli na lasach żołędź, bukwie się urodzi, pow[in]nien młynarz tak bydło, jako świnie swoje do Gralewa z młyna wygnać i nie zbierać żołędzi ani bukwie pod strafem 10 tal., co facit 60 zł i sforę ogarcząt wychować jako i w Mnichach* (Gralewo, pozn., I 5) dowodzi żywotności -ę także wśród nazw istot młodych zwierząt niehodowlanych. Jest to jednak przykład odosobniony.

*

Choć **rzeczownikowe określenia zwierząt ze względu na wiek**³¹ są bardzo interesujące w aspekcie słowotwórczym, to ze względu na ramy artykułu ich analizę ograniczymy jedynie do kwestii formantu. Interesować nas będzie tylko sufiks rzeczownikowy, np. *czwart-aczka*, *dwuletni-ak*, nie zaś chociażby kwestia jaki gatunek zwierzęcia określa, z jakim typem derywacji mamy do czynienia, jaki jest rodzaj podstawy itd.

Rzeczowniki rodzaju żeńskiego reprezentuje pięć leksemów, które można zakwalifikować ze względu na formant do czterech typów: *dwulat-ka* (Tuchorza, kośc., I 297), *dwuletni-aczka* (Garzyń, kośc., I 238) i *czwart-aczka* (Grabienice, kon., III 42; Broniszewice, kal., RK II 243), *dwuletn-ica* (Mnichy i Gralewo, pozn., I 3), *dwuletni-czka* (Sokołowice, kośc., I 228). Materiału jest tu jednak zbyt mało, by uogólniać wnioski.

Obficie przedstawia się materiał rzeczowników rodzaju męskiego. Jest on jednak niemal zupełnie zdominowany przez leksemy z sufiksem *-ak*: *półroczniak* (Myttenyno, pozn., I 161), *roczniak* (Ustaszewo, kcyń., II 184; Gozdowo, pyzd., III 136; Jabłkowo, gnieźn., II 107; Radomicko, kośc., I 266; Strzałków, kal., RK II 180; Bielejewo, pyzd., III 120; Działyń, gnieźn., II 44; Pomarzanki, gnieźn., II 48; Wałdowo, nak., II 344; Myttenyno, pozn., I 161; Borowo, kośc., I 219; Kosieczyn, kośc., I 260), *dwuletniak* (Łagiewnicki/Szczepowice, kośc., I 354; Siekierki Wielkie, pozn., I 134; Karmin, kal., RK III 152; Bułaków, pyzd., III 214; Kaczygórka, pyzd., III 217; Mycielinek, pyzd., III 225; Trzemeszno Lubuskie, pozn., I 141; Sokołowice, pozn., I 238; Garzyń, kośc., I 238; Łagiewnice/Szczepowice, kośc., I 354; Świdnica, wsch., I 468), *dwuroczniak* (Osiek, kon., III 59; Osiek, kal., RK I 171), *trzeciak* (Myttenyno, pozn., I 162; Gołęcin i folwark Podolany, pozn., I 182; Sokołowice, kośc., I 228; Kosieczyn, kośc., I 260;

³¹ Wiele spośród formacji należących do tej kategorii może mieć charakter okazjonalny, a tym samym może nie być notowanych przez słowniki. Z tego też powodu przy tej kategorii zrezygnowano z ustalania przynależności jednostek do polszczyzny ogólnej.

Szołdry i Rogaczewo, kośc., I 280; Wyskoć, kośc., I 276; Gola, kośc., I 294; Łysiny, wsch., I 451; Świdnica, wsch., I 468), **trzyletniak** (Bułaków, pyzd., III 214), **czwartak** (Grabienice, kon., III 42; Kurcew, kal., RK I 149; Karmin, kal., RK II 152; Wyganki i Żerniki, kal., RK III 120; Kuczków, kal., RK III 130; Karminek, kal., RK III 173; Grabienice, kon., III 42; Bielejewo, pyzd., III 116; Czarnotki [i in.], pyzd., III 202; Łaskawy, pyzd., III 248; Brodowo, pyzd., III 281; Zalesie, pyzd., III 288; Działyń, gnieźn., II 44; Ławki, gnieźn., II 94; Popówko, pozn., I 15; Trzemeszno Lubuskie, pozn., I 141; Myttenyno, pozn., I 162; Gołęcin i folwark Podolany, pozn., I 182; Borowo, kośc., I 219; Sokołowice, kośc., I 228; Kosieczyn, kośc., I 260; Radomicko, kośc., I 267; Świdnica, wsch., I 468; Szoldry i Rogaczewo, kośc., I 280), **piętnak** (Kuczków, kal., RK III 130; Czarnotki [i in.], III 202; Brodowo, pyzd., III 281; Sokołowice, kośc., I 228; Kosieczyn, kośc., I 260; Świdnica, wsch., I 468), **szóstak** (Karminek, kal., RK III 173).

Z formantem *-ak*, sprzedając nieco omawianie nazw ludzi, pojawiają się także określenia ludzi ze względu na ich wymiar powinności wobec dworu: **dwudniak** (Połajewo, pozn., I 201; Wielki Krosin, pozn., I 206; Boruszyn, pozn., I 208; Tarnówko, pozn., I 209; Młynkowo, pozn., I 211; Skrzetusz, pozn., I 205), **trzydniak** (Połajewo, pozn., I 200; Wielki Krosin, pozn., I 206; Tarnówko, pozn., I 209; Młynkowo, pozn., I 211; Boruszyn, pozn., I 208; Skrzetusz, pozn., I 205). Powyższe rzeczowniki odnoszące się do ludzi wystąpiły jedynie w materiale z powiatu poznańskiego.

Formacje z sufiksem innym niż *-ak* to: **roczni-aczek** (Gozdowo, pyzd., III 136), **dwulat-ek** (Tuchorza, kośc., I 297) i **trzylat-ek**. (Tuchorza, kośc., I 297), **dwurocznik** (Osiek, kal., RK I 114).

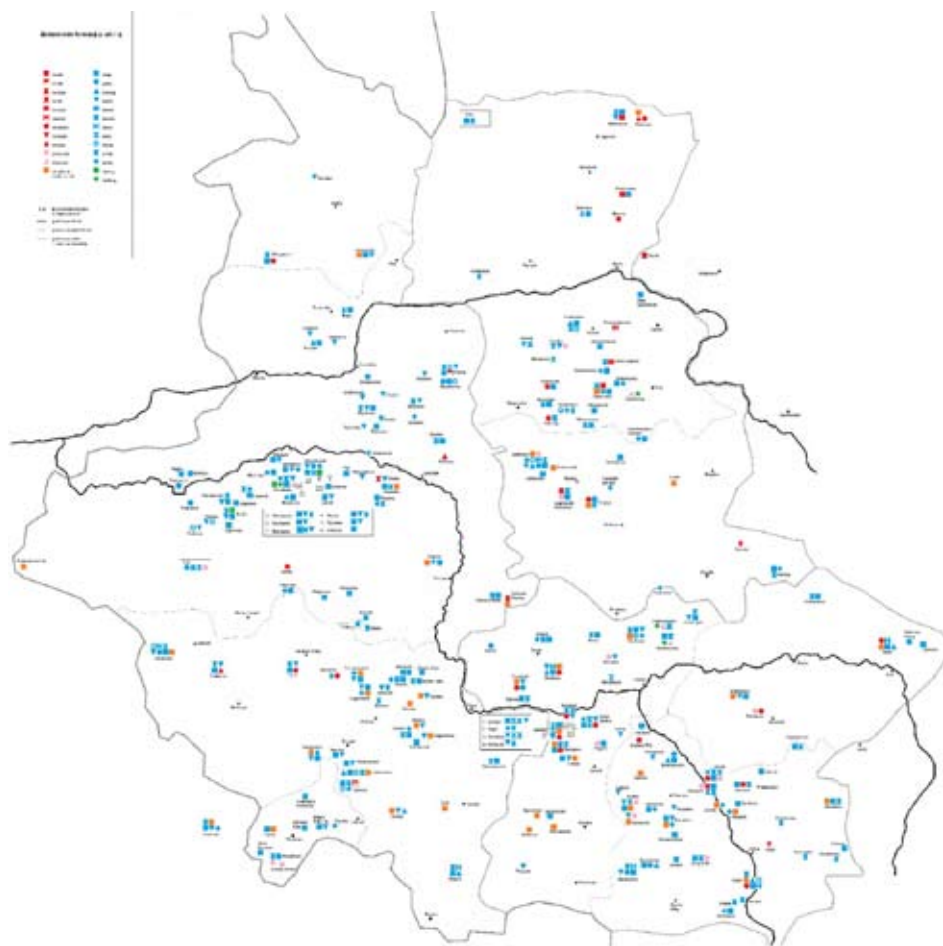
Z powyższego przeglądu określeń zwierząt ze względu na wiek widać, że były one zdominowane przez formacje z *-ak*. Występowały w całej Wielkopolsce, choć szczególnie często na jej południu. Zatem północ i południe regionu stanowiły dwa bieguny różnych znaczeń *-ak*: nazwy istot młodych – nazwy istot ze względu na wiek (por. mapa 1).

*

By pokazać ogólniejsze tło nazw istot niedoroslých zajmę się określeniami młodych istot ludzkich. Przedstawię takie szeregi wariantów, w których choć jeden z nich zawiera interesujący nas formant, *-ak* lub *-ę*.

Pierwszy szereg wariantów to ogólne określenia ‘młodych istot ludzkich’, czyli *dziecię/dziecko* i *działki/dzieci*. Formą *działki* jako poświadczoną jedynie z Rościmina (nak., II 308) nie będę się dalej zajmować. Z pozostałych – w świetle danych leksyko-graficznych – za podstawową nazwę uznać można **dziecię**, ponieważ SL określa **dziecko** jako deminutivum właśnie od *dziecię*, zaś SW odsyła do tegoż. Ponadto oba słowniki podają liczbę mnogą **dzieci** przy *dziecię*, natomiast przy *dziecko* milczą w tej kwestii, choć cytaty z SL wskazują na formę *dziecka*.

Biorąc pod uwagę formy l.p., okazuje się, że jest ich niewiele w stosunku do form l.mn. i że występują one w XVIII w. na terenie całej Wielkopolski niemal w równowadze. Nieznacznie tylko przeważa *dziecko* (w 12 miejscowościach) nad *dziecięciem* (w 8). Ponadto w 3 punktach wystąpiły oba określenia. Nie można więc wyciągać ogólniejszych wniosków.



Mapa 1. Zestawienie formacji słowotwórczych z -ę i -ak

‘Dzieci urodzone w czasie jednego porodu’, tak jak i dziś, nazywano *bliźniętami*: *Komornica Barbara wdowa ma dzieci 2 bliźniąt* (Brzączewo, pozn., I 38), *Katarzyna dzieci ma 2 bliźniąt* (Sycyno, pozn., I 42). Jak widać z przytoczonych cytatów w Inwentarzach dobrze jest zachowany formant -ę, nie ma jeszcze poświadczeń forma z -ak.

Na oznaczenie ‘dziecka płci męskiej’ używano przede wszystkim wyrazu *chłopiec* (*Ten półrolnik z żoną ma dzieci: chłopca 1, dziewcząt 2* – Proсна, pozn., I 27), choć użycia w tym znaczeniu są rzadkie. O wiele częściej leksem ten oznacza ‘służącego’³²,

³² Dzieje się tak dlatego, że „chłopskie małżeństwo podporządkowane zostało potrzebom i wymogom gospodarstwa: rodzina była jednocześnie jednostką produkcyjną, a sposób produkcji dyktował optymalny jej

np.: *W tej izbie mieszka rataj przezwiskiem Michał Niemczewski, ma 2 synów imieniem Tomasza i Mateusza, mający żonę, zaciąg robi przez cały tydzień pojedynczo bydłem, chowa chłopca imieniem Janka do wołów* (Mrocza, nak., II 366-367), *Kazimierz Piłarczyk, z Wielkich Siekierok rodem, służy za chłopca w Tarnowie. Walenty Gielniaczyk służy za młynarczyka w Główny* (Siekierki Wielkie i Małe, pozn., I 138), *chłopiec służebny Stanisław poddany* (Dębice, pyzd., III 111), *chłopiec do poganiania* (Kębłowo, pyzd., III 205), *Kazimierz chłopiec wolarek* (Łągiewniki Kościelne, gnieźn., II 27). *Chłopiec* występował w świetle Inwentarzy niemal powszechnie w całej Wielkopolsce – brak poświadczeń jedynie z powiatu kcyńskiego.

Oba wskazane znaczenia wyróżnia SW, drugie z nich także SL; ponadto znajdziemy w nich jeszcze ‘młodzik’, którego wyróżnienie w analizowanym materiale jest jednak trudne. Zresztą niektóre z wymienionych znaczeń mogą współwystępować, np. w cytacie: *Michał Kozielec poddany nowoobsadzony chałupnik ma żonę Maryjannę, Tomasza za parobka poddanego, chłopca Józefa Katarzyny Bukowskiej syna* (Starężyn, gnieźn., II 55) – domyślać się możemy, że leksem *chłopiec* ma przede wszystkim znaczenie ‘służący’, lecz jednocześnie jest ‘młody’.

Także wyraz **chłopak** mógł oznaczać ‘służącego’ (*Chłopak służący Augustyn lat 12, poddany* – Brudzew, kal., RK II 265; *Mateusz Miczek z żoną ma chałupę, w której posowa zła na komorze, szczytu w chliwie i stodole sochy ni ma, dzieci: synów 2 małych, córkę 1, parobków 2 poddanych, chłopaka luźnego, dziwek 2 poddanych, koni 3 pańskich, a jego 1, wołów 3 pańskich, a piąty jego, krów 2 pańskich i jego* – Niegolewo, pozn., I 178) i ‘dziecko płci męskiej’ (*Stanisław Hojnicky ma żonę poddaną, parobka poddanego imieniem Matusza, dzieci 2: chłopaka i dziewczę, wołów 4, krowę 1, wóz, pług, radło — to wszystko pańskie* – Karmin, kal., RK III 170), lecz miał on o wiele mniejszą frekwencję niż *chłopiec*. Wystąpił jedynie w kilku punktach na południowym wschodzie (powiat kaliski: Karmin, Rososzyca oraz blisko siebie położone Brudzew, Bolimów i Korab) i raz w centrum (w Niegolewie w powiecie poznańskim) Wielkopolski.

Chłopak, choć znany SL i SW, nie był jednak słowem neutralnym, gdyż pierwszy słownik określił, że to „w grubej mowie”, zaś drugi – opatrzyl kwalifikatorem pog. (pogardliwie). Wyekscerpowany materiał nie potwierdza jednak negatywnego nacechowanie tego wyrazu, lecz świadczy o obecności i ekspansywności formacji z *-ak*.

Trzeci z leksemów oparty na podstawie *chłop-*, to **chłopczyk**, który pojawił się tylko w jednej miejscowości, oznaczając ‘dziecko płci męskiej’: *Mają dzieci: chłopczyków 3, dziewczątka 1* (Prosna, pozn., I 27). Wyraz ten SL i SW odnotowały jako zdrobnienie od *chłopiec*.

Repertuar nazw ‘młodych kobiet’ jest jeszcze liczniejszy, ponieważ składają się na niego: *dziewa, dziewczątka, dziewczę, dziewczyna, dziewczynka, dziewka*. Poszczególne określenia omówione zostaną ze względu na ich frekwencję.

kształt” (Marody, Giza-Poleszczuk 2004, 199). Dzieci dla rodziców były więc nie tylko potomstwem, lecz także siłą roboczą – stan ten poświadczają Inwentarze, np. *Ma parobka Stanisława syna, chłopców synów: Jana, Wojciecha, Macieja, Szczepana i córkę Katarzynę* (Dąbrowa, pozn., I 91). Szczegółowo wymiar gospodarzy rodzinny chłopskiej omawia Witold Kula (1983, 233–246).

Najczęściej występowała **dziewka**, która oznaczała ‘służącą niezamężną’ (SL, SW), np.: *W tej wsi jest kmieci 4 z żonami, ci kmiecie mają po trojgu czeladzi, to jest po 1 parobku, po 1 średniaku i po 1 dziewczce, rachuje się tedy w jednym domu po osób 5* (Babia, kon., III 7). Niekiedy była to po prostu ‘młoda służąca’ niekoniecznie niezamężna, np. *żona Janowa za dziewczkę* (Prosna, pozn., I 28), lub ‘służąca’ w każdym wieku, np. *Dziewka rodowiczka Maryjanna wdowa, lat 46* (Korab, kal., RK II 268). Nie udało się potwierdzić w analizowanych materiałach innych znaczeń notowanych przez przywoływane słowniki, jak: ‘młoda niezamężna kobieta’, ‘córka’, ‘synowa’, ‘dorosła dziewczyna’, ‘druhna’, ‘nierządnica’.

Rzadziej występowała **dziewczyna**, która w Inwentarzach pojawia się w cytatach potwierdzających znaczenia wynotowane z SL, tj. ‘młoda dziewczka’ (*Dziewka Maryjanna lat 24, dziewczyna średnia Maryjanna lat 16* – Bolimów, kal., RK II 272) i ‘służąca dziewczyna’ (*Dziewczyna służąca, rodowiczka, lat 14* – Korab, kal., RK II 268). W SW pojawia się jeszcze jedno znaczenie, w naszych materiałach niepoświadczone, ‘dziecko płci żeńskiej’. Trudno orzec, czy brak poświadczeń z ziemi wschowskiej, powiatów waleckiego, kcyńskiego i nakielskiego, to odbicie rzeczywistej sytuacji językowej, czy niewielkiej ilości danych z tych terenów.

Podobne wątpliwości pojawić się mogą przy wyrazie **dziewczę**, który w Inwentarzach ma jeszcze mniejszą frekwencję. SL podaje, że to deminutivum słowa *dziewka*, zaś SW – ‘młoda panna’ lub ‘dziecię płci żeńskiej’. Pierwsze ze znaczeń potwierdza cytat z Kurowa (*Gospodarz ten nie ma nic pańskiego, czeladzi nie chowa, prócz jednego dziewczęcia imieniem Barbary poddanej z Kurowa* (kośc., I 368)), drugie z Prozny: *Ten półrolnik z żoną ma dzieci: chłopca 1, dziewcząt 2* (pozn., I 27). W cytacie z Kurowa pojawia się ponadto sem ‘służąca’, który zresztą w Inwentarzach dominuje.

Sporadycznie w analizowanych materiałach pojawiały się: **dziewczątko** i **dziewczynka**. Oba w znaczeniu ‘dziecko płci żeńskiej’: *Mają dzieci: chłopczyków 3, dziewczątko 1* (Prosna, pozn., I 27), *mają dziewczynkę córeczkę Reginę* (Ordzino, pozn., I 54), *Magdalena mieszkająca poddana w tej chałupie, mąż jej na precce, ma 3 dziewczynki, Reginę, Annę, Maryjanę* (Prosna, pozn., I 28). *Dziewczątko* i *dziewczynka* były definiowane w SL i SW jako zdrobnienia od podstaw *dziewczę* i *dziewczyna*. Choć cała czwórka wyrazów występuje w Inwentarzach, to nie do końca można mówić o kontynuowaniu znaczenia w derywatach, które oznaczają ‘dzieci’, podczas gdy podstawy – przede wszystkim ‘osoby służące’.

Raz pojawiła się w Inwentarzach **dziewa** (*dziewę Jadwigę także poddaną* – Popowo, pozn., I 17), którą w świetle danych z SW³³ ‘dziewczę hoże, urocze, niewinne, dziewica’ należałoby interpretować jako derywat wsteczny od *dziewczę*.

*

Nim przejdziemy do uogólniających rozważań słowotwórczych, podsumujmy aspekt dialektologiczny, tj. odpowiedzmy na pytanie, czy zebrany materiał można określić jako specyficznie wielkopolski. Brak poświadczeń z SL lub poświadczenia z kwalifikatorami wskazującymi na znajdowanie się poza normą polszczyzny ogólnej charakteryzuje 23 wyrazy, co przy 97 analizowanych stanowi całkiem pokaźny procent – 24. Są

³³ SL nie notuje tego hasła.

to: *byśko, chłopak, cielczę, cytak, cytówka, jałonię, jarlaczek, jarlaczka, jarlak, jarlica, jarliczka, joniec/juniec, półwieprzek, proszczak, skopiak, stadniczek, świneczka, wolec, żrebiczka, żrebczak, żrebczę, żrebka, żróbek*. Do zbioru tego doliczyć jeszcze można jednostki nieakceptowane przez słowniki w pewnych wariantach fonetycznych: *indyczę*, jeśli *in > jen* lub *cz > sz*, zmasurzone formy *jałoszki*. Okazuje się więc, że co czwarta z wyekscerpowanych z Inwentarzy nazw istot niedorosłych znajdowała się poza normą polszczyzny ogólnej. Jednakże w świetle wykorzystanej metody³⁴ oraz istniejących opracowań, niestety, nie można stwierdzić, czy były to regionalizmy wielkopolskie czy też jednostki spoza normy nieograniczone terytorialnie.

*

Przeanalizowanie 97 jednostek nazywających istoty młode (tabela 2) pozwoliło ustalić, że najczęstszym formantem w tej grupie jest *-ak*, który stanowi 22% zbioru. Następne co do liczebności są *-ek* (19%), *-ka* (15%) i *-ę* (14%), kolejne formanty występują w o wiele mniejszej liczbie formacji (szczegółowe dane w tabeli 2). Okazuje się więc, że w badanych materiałach *-ę* wcale nie dominuje w kategorii nazw istot młodych, gdyż pojawiają się tu licznie inne sufiksy, przede wszystkim deminutywne, z czego trzy tworzą takie same lub nawet większe zbiory. Podobnie zresztą było już wcześniej. Krystyna Kleszczowa, opisując staropolskie nazwy istot młodych, wylicza, że odnotowała 20 przykładów na *-ę*, po 11 na *-ek* i *-ik*, 4 na *-ka*, 3 na *-ec* oraz po jednym na *-ko*, *-ak* i *-na* (Kleszczowa 1998, 85). Już dawniej więc *-ę* nie było jedynym wykładnikiem kategorii nazw istot młodych, choć było w tej grupie wykładnikiem nieco liczniejszym od innych. Inwentarze z 2. poł. XVIII w. pokazują, że stan posiadania zmienił się na niekorzyść formacji z *-ę*.

Należy przyznać, że spośród wszystkich sufiksów z tabeli 2 *-ę* był najbardziej wyspecjalizowany, wskazując osobniki najmłodsze. Niemniej, nie wystarczyło to do zachowania dawnej pozycji, stąd przykłady resufiksacji formantami deminutywnymi, które miały większą frekwencję, a przez to silniej były osadzone w systemie leksykalno-słowotwórczym. Należy jednak podkreślić, że rywalem *-ę* nie był jedynie *-ak*, lecz i inne sufiksy deminutywne, używane wtórnie na zasadzie skojarzenia i przylegania w rzeczywistości pozajęzykowej dla określania istot młodych.

Spróbujmy jednak zastanowić się jeszcze, dlaczego to właśnie *-ak* był głównym konkurentem dla *-ę*. Dotychczas przyczyny resufiksacji tłumaczono najczęściej na pięć sposobów.

³⁴ Ponadto pewne usterki leżą po stronie źródeł. Agnieszka Piotrowska-Wojaczyk stwierdza, że geografia 58,22% wyróżnionych przez nią regionalizmów leksykalnych nie została w badanych przez nią słownikach określona (Piotrowska-Wojaczyk 2011, 72). Z kolei Joanna Czerny ustaliła, że w SL tylko przy 27 dialektyzmach znajduje się lokalizacja i że autor nigdy nie powoływał się na materiał pochodzący z Wielkopolski i Śląska (za: Piotrowska-Wojaczyk 2011, 72).

Tabela 2. Formanty nazw istot mlódych i odliczebnikowych określién ze względu na wiek

Formant	Nazwy istot niedoroslých i ze względu na wiek	Liczba
-ak	<i>chlopak, cielak, ciolak, cytak, czwartak, dwuletniak, dwuroczniak, piętak, półroczniak, janczak/ jonczak/ junczak, jarlak, kurak, kurczak, roczniak, skopiak, szóstak, trzeciak, trzyletniak, wieprzak, woleczak, źrebak</i>	21
-ek	<i>byczek, bysiek, ciolek, dwulatek, jarlaczek, janeczek/ juneczek, jarliczek, koziołek, ogierek, półwieprzek, roczniaczek, skopek, stadniczek, trzylatek, wieprzek, woleczek, wolek, źróbek</i>	18
-ka	<i>dwulatka, dziewczynka, dziewczka, jałozka, jarka, jarlaczka, jarliczka, klaczka, krówka, maciorka, owieczka, świneczka, świnka, źrebiczka, źrebka</i>	15
-ę	<i>bliźnięta, cielę, dziecię, dziewczę, gęsię, indyczę, jagnię, jalonię, jałowię, kaczę, koźlę, kurczę, prosię, źrebię</i>	14
-ec	<i>chlopiec, janiec/ joniec/ juniec, wolec, źrebiec</i>	4
-ica	<i>dwuletnica, jarlica, świńczycza, źrebica</i>	4
-ik	<i>dwurocznik, konik, woleczyk</i>	3
-czę	<i>cielczę, źrebczę</i>	2
-czak	<i>proszczak, źrebczak</i>	2
-aczka	<i>czwartaczka, dwuletniaczka</i>	2
-iczka	<i>dwuletniczka, jałowiczka</i>	2
-ówka	<i>cytówka, jałówka</i>	2
-ko	<i>byśko, dziecko</i>	2
-aszek	<i>jonaszek</i>	1
-yk	<i>chłopczyk</i>	1
-nik	<i>stadnik</i>	1
-qtko	<i>dziewczqtko</i>	1
-yna	<i>dziewczynna</i>	1
ucięcie	<i>dziewa</i>	1
Razem		97

Kazimierz Nitsch widział tu proces natury fleksyjnej, tj. uproszczenie odmiany rzadkich w języku polskim rzeczowników z tematem rozszerzonym (np. *kurczę, kurczęcia, kurczęciu* itd.) do regularnych odmian typu *kurczak, kurczaka, kurczakowi* (Nitsch 1911, 66). Na podłoże fonetyczno-fleksyjne szerzenia się *-ak* zwraca uwagę Halina Turska (1948, 190–202), która podobnie jak K. Nitsch zwraca uwagę na niedogodność odmiany rzeczowników z tematem rozszerzonym, lecz jednocześnie zauważa, że o zaniku typu *cielak* w gwarach mazowieckich i innych zdecydowała denalizacja wygłosowego *-ę < -q* w XVII w.

Zupełnie odmiennie popularność *-ak* tłumaczy Witold Truszkowski, którego zdaniem formant ten szerzył się w polszczyźnie ogólnej pod wpływem języka chłopów i robotników (ze względu na swoją ekspresywność) lub też ze względu na oddziaływanie języka rosyjskiego, np. *kulak* (Truszkowski 1954, 160–161). Wydaje się jednak, że są to czynniki zbyt późno oddziałujące, by mogły wyjaśniać zastępowanie *-ę* przez *-ak* w nazwach istot mlódych.

Wanda Pomianowska z kolei opowiada się za czynnikiem semantycznym, choć i o fonetycznym wspomina, w szerzeniu się *-ak*. Został on przeniesiony zdaniem badaczki z osobowych nazw odcjowskich i odmiejscowych męskich na zwierzęta, gdzie jego pierwotną funkcją „było wyróżnianie nazw samców z nie zróżnicowanego pod względem rodzajowym tła nazw młodych zwierząt (na *-ę*)” (Pomianowska 1963, 116).

Jeszcze inaczej widzi sprawę Karol Dejna, który opowiada się za dwoma czynnikami sprawczymi, fonetycznym i semantycznym; „tendencję do wyrównań tematu w nazwach istot niedorosłych na *-ę* wspierała dążność do wyodrębnienia spośród nich obok grupy nazw oznaczających bardzo małe stworzenia (*kurczę, cielę*) grupy nazw z przyrostkiem *-ak*, oznaczających stworzenia podrosłe (*kurczak, cielak*)” (Dejna 1993, 208).

Jak widać z powyższego przeglądu teorii szerzenia się *-ak*, nie ma jednego decydującego czynnika, zaś w próbach objaśnień zjawiska widoczne jest wraz z upływem czasu przesunięcie wagi z płaszczyzny gramatycznej na semantyczną. Również poniższe rozważania idą tą drogą, choć należy podkreślić, że nie chodzi tu o zakwestionowanie wcześniejszych hipotez – gdyż skłaniam się do tego, że do szerzenia się *-ak* kosztem *-ę* przyczyniło się wiele tendencji, w tym te opisane przez przywołanych badaczy – lecz podanie pod rozwagę kilku możliwych uzupełnień.

Na XVII w. przypada spadek produktywności formacji z *-ę* oraz pojawienie się pierwszych formacji z *-ak* wśród nazw istot niedorosłych (Dobrzyński 1974, 54) oraz szybko zahamowany proces kształtowania się kategorii żywotności w liczbie mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego (Rzepka 1975, 77). Zjawiska niepowiązane? W świetle analizowanych materiałów wydaje się, że jednak – tak.

Ponad połowę zbioru analizowanych leksemów stanowią rzeczowniki rodzaju męskiego (51 wyrazów, 52%), następnie – żeńskiego (27, 28%) i nijakiego (19, 20%) – por. tabela 3. Jeśli pojawiają się grupy zwierząt, to najczęściej wyróżnia się z nich samce. Wyodrębnianie się osobników rodzaju męskiego widać również wśród ludzi. W analizowanym materiale młodego mężczyznę określano jedynie za pomocą rzeczowników rodzaju męskiego (*chłopak, chłopczyk, chłopiec*), zaś kobiety – żeńskiego (*dziewczyna, dziewczynka, dziewczka*) i nijakiego (*dziewczątka, dziewczę*)³⁵. Można więc zmodyfikować cytata przywoływanej już W. Pomianowskiej i stwierdzić, że „wyróżnianie nazw samców z nie zróżnicowanego pod względem rodzajowym tła nazw młodych zwierząt” (Pomianowska 1963, 116) dotyczyło nie tylko *-ak* i *-ę*, ale po prostu przeciwstawiało osobniki męskie wszelkim innym. Jednym zaś ze sposobów na owo wyodrębnienie czy też przeciwstawienie było wzmocnienie gramatycznych wykładników męskości przez włączenie w paradygmat męskiej odmiany za pomocą sufiksów *-ak*, *-ek* i innych przywołanych w tabeli 2.

³⁵ K. Nitsch na Śląsku zanotował podobne zjawisko w zakresie *nomina propria*. „Oto małe dziewczątka, do lat kilkunastu, oznacza się zawsze nazwą na *-ę*, przejętą od niedorosłych istot [...]”, np. *Czyżulczę* (ojciec *Czyż*, matka *Czyżula*), *Lipię* (ojciec *Lipa*), dwie *Szełiżczęta* (ojciec *Szełiga*, matka *Szełiżka*) (Nitsch 1911, 66).

Tabela 3. Nazwy istot młodych wg rodzajów

Rodzaj męski	Rodzaj żeński	Rodzaj nijaki
<i>byczek, bysiek, chłopak, chłopczyk, chłopiec, cielak, ciolak, ciolek, cytak, czwartak, dwulatek, dwuletniak, dwuroczniak, dwurocznik, janczak/ jonczak/ junczak, jonaszek, janeczek/ juneczek, janiec/ joniec/ juniec, jarlaczek, jarlak, jarliczek, juniec, konik, koziołek, kurak, kurczak, ogierek, piętak, półroczniak, półwieprzek, proszczak, roczniaczek, roczniak, skopek, skopiak, stadniczek, stadnik, szóstak, trzeciak, trzylatek, trzyletniak, wieprzak, wieprzek, wolczak, wolczyk, wolec, woleczek, wolek, źrebak, źrebczak, źrebiec, źróbek</i>	<i>cytówka, czwartaczka, dwulatka, dwuletniaczka, dwuletница, dwuletniczka, dziewa, dziewczyna, dziewczynka, jalowka, jaloszka, jalowiczka, jalówka, jarka, jarlaczka, jarlica, jarliczka, klaczka, krówka, maciora, owieczka, świneczka, świnka, świńczyca, źrebica, źrebiczka, źrebka</i>	<i>bliźnięta, byśko, cielczę, cielę, dziecię, dziecko, dziewczątka, dziewczę, gęsię, indyczę, jagnię, jalonię, jalowię, kaczę, koźlę, kurczę, prosię, źrebczę, źrebie</i>

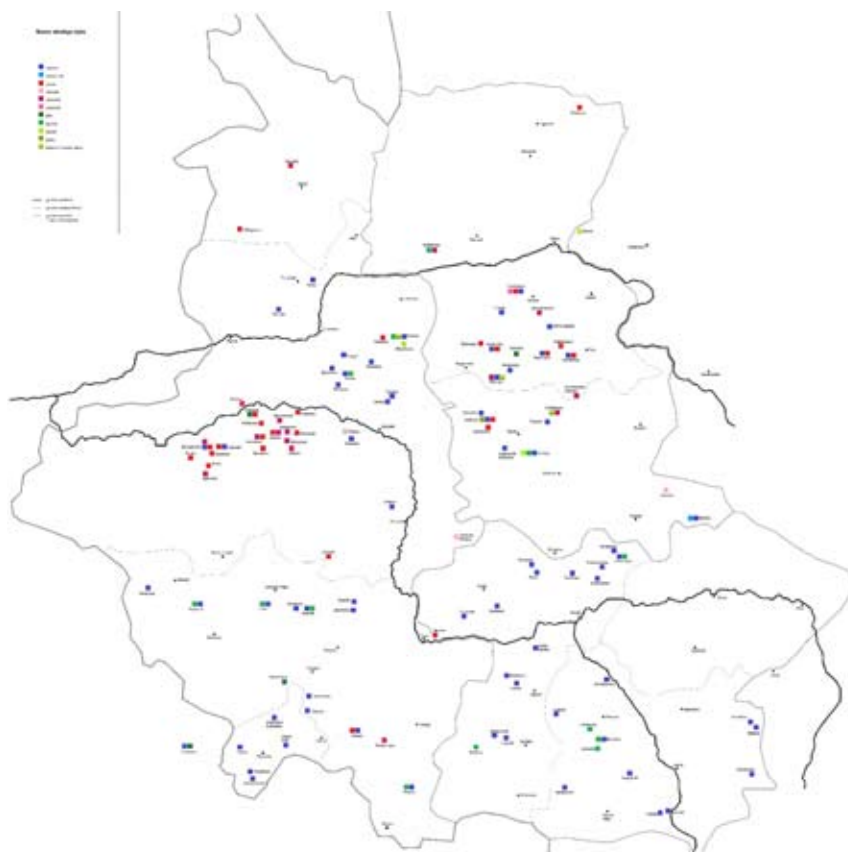
Wobec powyższego szerzenie się *-ak* można by traktować jako odsłonę kształtowania się rodzaju męskoosobowego w liczbie mnogiej. Przemawia za tym nie tylko jednakowy okres występowania, lecz również fakt, iż zarówno ekspansja *-ak* (Taszycki 1934), jak i wyrównanie B. i D. w rodzaju męskim w l.mn. związane były z Mazowszem. Trzeba jednak przyznać, że drugie zjawisko słabiej (Rzepka 1975, 76).

Wspólny czas istnienia łączy również ekspansję *-ak* w nazwach istot niedorosłych oraz proces kształtowania się nazwisk chłopskich z tym sufiksem. Co prawda, był on – zdaniem Józefa Bubaka – raczej rzadki wśród patronimików, lecz należy pamiętać, że materiał badacza dotyczył Polski południowej (Bubak 1986, 91–92), a więc terenu, na którym zachował się typ *cielę*. Być może więc można by łączyć szerzenie się innowacji na *-ak* z nazwiskami z tymże sufiksem. Przemawia za tym nie tylko zbieżny okres rozwoju, lecz także teren występowania – północ Polski³⁶. Nazwy istot niedorosłych oraz patronimika – przy zachowaniu odmienności systemów apelatywnego i propriального – wiąże w końcu cecha deminutywności³⁷ (Dobrzyński 1974, 6–7; Bubak 1986, 91).

*

³⁶ Z jednej strony omawiane nazwiska uznaje się za typowo wielkopolskie (Walczak 2010, 261), z drugiej – za charakterystyczne dla Mazowsza (Pawikowska 2010, 201).

³⁷ Jeszcze na początku XIX w. nie wszystkie nazwiska chłopskie miały ustaloną postać, dzięki czemu obserwować można refleksy żywego języka. I tak w aktach stanu cywilnego z Myśliborza znajdujemy, że syn *Bartłomieja Jakuboskiego* to *Łukasz Jakuboszczak* (1810–1811, księga zgonów), zaś *Piotr Chwałbogoszczak* to *Piotr Chwałbogosi* (najprawdopodobniej syn *Pawła Chwałbogoskiego*) (1810–1811, księga chrztów). Jak widać, gdy chodziło o rozróżnienie ojca i syna więc rodzinną wskazivano wspólną podstawą, zaś stosunek pochodności – formantem zdrabniającym *-ak*. (Więcej o cechach językowych wspomnianych akt w: Osowski 2014).



Mapa 2. Nazwy młodego byka

Powstaniem resufiksacji $-ę > -ak$ na Mazowszu i jej rozprzestrzenianiem się stamtąd tłumaczy się występowanie nowego sufiksu przede wszystkim na północy Polski i niemal jego nieobecność na południu. Współcześnie Wielkopolska mniej więcej na południe od Wolsztyna i Kalisza zachowała $-ę$, na północ od Koła – Środy po Tucholę ma bardzo często formy na $-ak$, zaś pomiędzy tymi dwoma obszarami – częste³⁸. Można stwierdzić zatem, że formy typu *cielak* najczęstsze są w północno-wschodniej³⁹ Wielkopolsce. Podobnie było i w XVIII w. (por. mapa 1). Choć

³⁸ O większej ekspansywności $-ak$ pisze A. Tomaszewski: „Ten typ szerzy się właściwie wszędzie. Wprawdzie w pld. i zach. Wlkp. mamy jeszcze odmianę *gùše -syńńca*, lecz obok tego istnieją formy z $-âk$, które oznaczają zwykle wyrosłe stworzenie, dlatego trudno zasięgowi *ćelâk* wytyczyć granicę” (Tomaszewski 1934, 34).

³⁹ Używam tego określenia w sensie geograficznym, nie zaś przyjętym w dialektologii. Są to więc tereny, które Monika Gruchmanowa nazywa dialektem północno-wschodnim oraz Krajną (Gruchmanowa 2003, 149–151).

formacje z *-ak* pojawiły się w Inwentarzach z całej Wielkopolski (głównie za sprawą wyrazu *wieprzak*), to jednak najczęściej z terenu pow. kcyńskiego i nakielskiego, a więc z północnego wschodu. Występowały tam *cielak*, *kurczak*, *skopiak*, *wieprzak* i *źrebak*, zaś na peryferii tego terenu – *junczak* (lub jego warianty fonetyczne). W pozostałej części regionu pojedynczo pojawiały się *ciolak*, *kurak*, *wolczak*, *źrebak* i nieco częściej (przede wszystkim na terenie powiatu gnieźnieńskiego oraz województwa kaliskiego) *wieprzak*. Niemniej, zarówno na północnym wschodzie, jak i w pozostałej części regionu formacje z *-ak* są w mniejszości. Zdecydowanie przeważa *-ę*. Można więc stwierdzić, że w 2. poł. XVIII w. widać dopiero początki resufiksacji, która z czasem doprowadziła do stanu z przełomu XX i XXI wieku, gdy w Wielkopolsce *-ak* był częsty i bardzo częsty.

Podsumowując, odpowiedzieć trzeba na pytanie: co spowodowało, że w zaledwie przeciągu dwóch stuleci formant *-ak* objął swym zasięgiem niemal całą Wielkopolskę, zastępując *-ę*. Po pierwsze, *-ę* miało wielu konkurentów w postaci sufiksów deminutywnych, spośród których najliczniej występował w 2. poł. XVIII w. *-ak*. Usuwanie formacji z *-ę* nie było ograniczone tylko do nazw młodych zwierząt, lecz objęło także młode istoty ludzkie. Po drugie, formant ten ułatwiał odmianę, usuwając nieregularną zmianę postaci tematu. Po trzecie, początkowo w grę mogło wchodzić rozróżnianie niuansów znaczeniowych przez formacje z *-ę* i *-ak* od jednego tematu: bądź ‘zwierzę bez względu na płeć – osobniki męskie’ (jako odsłona rozwoju rodzaju męskoosobowego), bądź ‘młodsze zwierzę – starsze’. Obie dystynkcje odnajdujemy w analizowanych Inwentarzach. Po czwarte, nazwy młodych zwierząt na *-ak* mogły być kojarzone z nazwami zwierząt ze względu na wiek (*czwartak*, *roczniak*, *trzyletniak* itd.), co mogło sprzyjać ich szerzeniu. Po piąte, nazwy osobników młodych (*wieprzak* ‘mały wieprz’) miały oparcie w nazwach osobowych typu *Kuroszczak* ‘syn Kurowskiego’, dla których wspólnym elementem semantycznym jest ‘mała wersja osobnika dorosłego, pochodząca od niego’.

Literatura

- Bubak J. (1986), *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, Kraków.
- Dejna K. (1993), *Dialekty polskie*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Dobrzyński W. (1974), *Z badań nad rozwojem polskich deminutywów*, I. *Historyczny rozwój rzeczowników z formantem -ę na tle słowiańskim*, Wrocław.
- Gruchmanowa M. (2003), *Gwary wielkopolskie*, [w:] *taż*, *Gwary w ojczyźnie i na obczyźnie. Studia*, Poznań, s. 118–156.
- Heltberg K. (1964), *O deminutywach i augmentatywach*, „Prace Filologiczne”, XVIII, cz. 2, s. 93–102.
- Horodyska-Gadkowska H. (1967), *Polskie słownictwo gwarowe z zakresu hodowli zwierząt domowych*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Kleszczowa K. (1998), *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*, Katowice.
- Kula W. (1983), *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa.

- Łepkowski T. (2003), *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, posłowiem opatrzył J. Jedlicki, Poznań.
- Majdak M. (2008), *Słownik warszawski: koncepcja – realizacja – recepcja*, Warszawa.
- Materiały 1956a**, *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, t. 1, *Województwo poznańskie*, Wrocław, 1956.
- Materiały 1956b**, *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, t. 2, *Województwo gnieźnieńskie*, Wrocław, 1956.
- Materiały 1957**, *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz, t. 3, *Województwo kaliskie*, Wrocław, 1957.
- Nitsch K. (1911), *Mowa ludu polskiego*, Kraków.
- Osowski B. (2014), *Cechy językowe akt stanu cywilnego z lat 1809–1823 parafii myśliborskiej*, „*Slavia Occidentalis*” 71/1, s. 79–107.
- Pawikowska M. (2010), *Nazwiska mieszkańców parafii Unierzyż na Mazowszu (1670–1800)*, [w:] *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, red. I. Sarnowska-Gieffing, M. Graf, Poznań, s. 197–208.
- Piotrowska-Wojaczyk A. (2011), *Regionalizmy leksykalne w słownikach doby nowopolskiej*, Poznań.
- Pomianowska W. (1963), *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych. Studium ze słowotwórstwa i geografii lingwistycznej*, Wrocław.
- RK 1981–1983**, *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego z lat 1776–1792*, zebrał i opracował W. Rusiński, 1981, cz. 1, *Inwentarze z lat 1776–1779*, „*Rocznik Kaliski*” t. 14, s. 99–264; 1982, cz. 2, *Inwentarze z lat 1780–1784*, „*Rocznik Kaliski*” t. 15, s. 129–273; cz. 3, *Inwentarze z lat 1785–1792*, „*Rocznik Kaliski*” t. 16, s. 85–241.
- Rzepka W.R. (1975), *Dopelniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Taszycki W. (1934), *Powstanie i rozwój rzeczowników typu cielak (Ustęp z historii narzecza mazowieckiego)*, „*Lud Słowiański. Pismo poświęcone dialektologii i etnografii Słowian*”, t. 3, s. 17–33.
- Tomaszewski A. (1934), *Mowa ludu wielkopolskiego. Charakterystyka ogólna z dwoma mapami*, Poznań.
- Truszkowski W. (1954), *Pochodzenia, charakter i funkcja współczesnego przyrostka -ak*, „*Język Polski*”, XXXIV, nr 3, s. 155–162.
- Turska H. (1948), *W sprawie rzeczowników typu cielak*, „*Slavia Occidentalis*”, XIX, 190–202.
- Walczak B. (2010), *Najczęstsze nazwiska wielkopolskie*, [w:] *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, red. I. Sarnowska-Gieffing, M. Graf, Poznań, s. 257–267.
- Żurawski A. (1981), *Nazwy konia w polszczyźnie XVI wieku*, „*Acta Universitatis Nicolai Copernici*”, *Filologia Polska – Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 118, s. 125–142.

Inge Bily

Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig
Leipzig
ingebily@t-online.de

Zur Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Polen aus sprachhistorischer Sicht

Abstract: Der Beitrag beschäftigt sich mit der Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Polen, faßt den Stand der Forschung zu diesem Thema zusammen und beleuchtet anhand konkreten Sprachmaterials sprachliche Reflexe dieser Rezeption im Polnischen. Dabei werden siedlungs-, rechts- und sprachhistorischer Forschungen verbunden. Materialgrundlage bilden die „Magdeburger Urteile“.

Keywords: Sächsisch-magdeburgisches Recht, „Magdeburger Urteile“, Rezeption, historischer Rechtswortschatz

Abstract: The reception of Saxon-Magdeburg Law in Poland from the Point of View of Historical Language. The article deals with the reception of Saxon-magdeburg law in Poland, summarizes the state of research on this topic and shows the reflexes of this reception by means of language material. Research of historical settlement, law and language are connected with each other. Basis of material are the „Magdeburg sentences“.

Keywords: Saxon-Magdeburg law, „Magdeburg sentences“, reception, historical terms of law

Vorbemerkungen

Der Prozeß der Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Ostmitteleuropa muß in die Prozesse des hochmittelalterlichen Landesausbaus eingeordnet werden. Klaus Zernack (Zernack 1991, 201–202) spricht in diesem Zusammenhang von einem „Kulturausweitungsvorgang des mittelalterlichen Landesausbaus“ und von einer „Siedlungsbewegung zu deutschem Recht“.

Das Material, auf das sich unsere Ausführungen in diesem Beitrag stützen, wurde im Rahmen der Arbeit am Akademievorhaben „Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas“ (Eichler, Lück 2008; Bily, Carls, Gönczi 2011; Gönczi, Carls 2013) erhoben. Dieses Projekt erforscht an der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig die Verbreitung des Sachsenspiegels und des Magdeburger Stadtrechts in Ost- und Mitteleuropa.

Die Bearbeitung des Themas erfordert eine gründliche Auswertung der Ergebnisse der Rechtsgeschichte wie auch benachbarter Wissensgebiete, so der historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft, hier vor allem der historischen Wortforschung und der Erforschung der Entlehnungsbeziehungen, weiterhin der Geschichte, ganz besonders der Siedlungs- und Stadtgeschichte, und ebenso der mittelalterlichen Straßen- und Wegforschung (Denecke 2009), auch in Verbindung mit der Untersuchung der Handelsbeziehungen (Davies, Moorhouse 2002, 654: „Handelsrouten um 1500“; Irsigler 1979; Wunsch 2008, 58, 59–64), bis hin zur historischen Namenforschung. Thomas Szabó weist darauf hin, daß „Straßen zu den Faktoren gehören, die historische Prozesse in Gang setzen, beschleunigen, kanalisieren bzw. regulieren“ (Szabó 2009, 376). Die Bedeutung von Handelswegen unterstreicht ebenfalls Jiří Kejř (Kejř 1975, 464–466, mit einer Karte S. 465) in seinen Studien über die Anfänge der Stadtverfassung und des Stadtrechts in den Böhmisches Ländern. Sergij Vilfan (Vilfan 1975) bezieht in seine Untersuchung zur deutschen Kolonisation nordöstlich der oberen Adria und ihrer sozialgeschichtlichen Grundlagen auch die Siedlungs- und Rechtsgeschichte bis hin zu wirtschaftlichen und sozialhistorischen Aspekten ein. Aleksander Zajda (Zajda 2011, 195–196; Zajda 2008) erklärt die chronologische und genetische Vielschichtigkeit des polnischen Rechtswortschatzes aus der gesellschaftlichen und staatlichen Entwicklung des Landes sowie aus den sich daraus ergebenden Kontakten zu anderen Kulturen. Indem er Herkunft und Entwicklung des polnischen Rechtswortschatzes beleuchtet, gibt er umfassend Auskunft über die Differenziertheit dieses Bereiches des polnischen Fachwortschatzes. Seinen Hinweis auf das Vorherrschen der Übersetzung im Vergleich zu Entlehnung und Umschreibung können wir anhand unserer Untersuchungen zur deutsch-polnischen (Bily 2011a) wie auch zur deutsch-tschechischen (Bily in Vorbereitung:a; Bily in Vorbereitung:b) Wortanalyse bestätigen.

Texte

Die von uns untersuchten Sprüche der Magdeburger Schöffen (Schöffensprüche) für Krakau, bekannt als „Magdeburger Urteile“, bestehen überwiegend aus gleich strukturierten Anfragen und Antworten. Schöffensprüche gehören zur großen und verzweigten Gruppe der Quellen des sächsisch-magdeburgischen Rechts.

Die deutsche Handschrift der „Magdeburger Urteile“ (*Sigle Pi*), die die Grundlage unseres Vergleichs bildete, ist in die Zeit vom Ende des 14. Jh. – Anfang des 15. Jh. datiert. Sprachlich handelt es sich um einen ostmitteldeutschen Text¹ aus frühneuhochdeutscher Zeit. Die polnische Übersetzung der „Magdeburger Urteile“ ist nach Józef Reczek und Waclaw Twardzik (Reczek, Twardzik 1972, VII–XII) zwischen 1440 und 1460 in Lemberg, L’viv entstanden. Das Original der Übersetzung ist verloren gegangen. Überliefert sind lediglich Abschriften, von denen die sogen. *Ortyle ossolińskie*

¹ Bei der sprachlichen Einordnung des frühneuhochdeutschen Textes stützen wir uns auf die detaillierten Ausführungen Libuše Spáčilová, in: Libuše Spáčilová, Vladimír Spáčil, Památná kniha Olomoucká (kodex Václava z Jihlavy) z let 1430–1492, 1528. Úvod, jazykový rozbor německých textů, edice, rejstříky. Olomouc 2004, S. 186–190.

(*Sigle O*) in die zweite Hälfte des 15. Jh. datiert sind. Der Text wird dem Altpolnischen zugeordnet. Zwischen der frühneuhochdeutschen (Ende des 14. Jh. – Anfang des 15. Jh.) und der altpolnischen Fassung aus der zweiten Hälfte des 15. Jh. ist ein Zeitraum von mindestens 50 Jahren anzusetzen.

Der deutsche Text der „Magdeburger Urteile“ (*Sigle Pi*) wurde bisher keiner sprachlichen Auswertung unterzogen, dagegen wurden die polnischen Fassungen wiederholt untersucht, ganz besonders unter sprachhistorischem Aspekt. Den Stand der Erforschung dieser wichtigen Quelle fassen u.a. Emil Kałuźniacki (Kałuźniacki 1886, 113–116), Aleksander Brückner (Brückner 1882, 1884), Józef Reczek und Waław Twardzik (Reczek, Twardzik 1970, 11) sowie zuletzt Aleksandra Aleksic (Aleksic 2008, 9–11) zusammen. Besonders Aleksander Brückner (Brückner 1882, 1884) leistete einen bedeutenden Beitrag zur Erforschung der „Magdeburger Urteile“. Er vergleicht die polnische Übersetzung mit der deutschen Vorlage und bezieht in diesen Vergleich teilweise auch das Tschechische mit ein. Dabei weist er bereits auf den eigenständigen Charakter des polnischen Textes im Vergleich zur deutschen Vorlage hin.

Methode

Das Rechtswesen gehört zu den traditionellen Gebieten des Kontaktes zweier Sprachen. Die Ergebnisse unserer sprachhistorischen Untersuchungen (Bily 2011a; Bily in Vorbereitung:a) auf der Grundlage von Rechtstexten aus dem städtischen Leben zeigen, daß die Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Mittel- und Osteuropa Spuren im Sprachmaterial der jeweiligen, das Recht rezipierenden Sprachgemeinschaft hinterlassen hat. Dies belegen ebenfalls eine Reihe von Studien zum (Lehn) Wortschatz der rezipierenden Sprachen. Im Mittelpunkt unserer deutsch-polnischen (genauer frühneuhochdeutsch-altpolnischen) vergleichenden Analyse nach der Methode des historischen Sprachvergleichs und auf der Grundlage von Sprachmaterial rechtshistorischen Inhalts stand die Wiedergabe der rechtlichen Begrifflichkeit in der Übertragung/Übersetzung des deutschen Textes ins Polnische. Dabei wurde vor allem folgenden Fragen nachgegangen: Wie wurde der für das sächsisch-magdeburgische Recht typische Wortschatz ins Polnische übernommen? Und welchen Anteil haben dabei Übersetzung, Entlehnung und erklärende Umschreibung?

Um eine sichere Bestimmung der Semantik eines Terminus an der jeweiligen Textstelle zu erreichen, wurde der Kontext einbezogen, denn bei der historischen Semantik ist zu berücksichtigen, daß in unterschiedlichen Texten, mitunter sogar an verschiedenen Stellen einunddemselben Textes, unterschiedliche Teilbedeutungen eines (Rechts-) Terminus anzusetzen sind. Weiterhin gilt es zu beachten, daß an eine historische nicht der Maßstab einer modernen Übersetzung angelegt werden kann und daß außerdem die historische Bedeutung eines Terminus von seiner heutigen weit entfernt sein kann. Hinzu kommt die allgemein zu beobachtende „terminologische Varianz des mittelalterlichen Fachwortschatzes“ (Habermann 2001, 519).

Siedlungs-, Sprach-, und Rechtskontakt

Siedlungskontakt bringt automatisch auch Sprachkontakt mit sich, der in „mannigfaltige[n] Formen der Zweisprachigkeit“ (Zientara 1975, 340) zu Tage tritt. In seinen Ausführungen zu den deutschen Einwanderern in Polen vom 12. bis zum 14. Jahrhundert betont Benedykt Zientara u.a.: „Die Angleichung konnte unterschiedlichen Verlauf nehmen: in den südwestlichen Teilen Schlesiens und in manchen anderen Gegenden führte sie schrittweise zur Eindeutschung der polnischen Bevölkerung, in vielen anderen Gebieten verlief sie in entgegengesetzte Richtung.“ (Zientara 1975, 340).

„Die in Polen herrschende Piastendynastie unterstützte die städtische und ländliche Siedlung zu deutschem Recht. Seit dem zweiten Viertel des 13. Jahrhunderts wurde dieses Recht auch den einheimischen Siedlern gewährt. Auf diese Weise wandelte sich die ursprüngliche Funktion des deutschen Rechts, die bevorrechteten deutschen Siedler zu schützen, zum Instrument der polnischen Landes- und Grundherren zur Hebung der Landeskultur und zur Verbesserung der eigenen Machtposition. Nach dem Wandel, der sich an der Wende vom 13. zum 14. Jahrhundert vollzog, ging der Anteil der deutschstämmigen Kolonisten deutlich zurück.“ (Janicka 2009, 68). Bei ihrer Untersuchung zum Kulmer Recht stellt Danuta Janicka weiterhin fest: „Für den Bedarf der in Polen wohnenden Bürger und Bauern existierten neben den deutschen Texten eine Reihe von lateinischen und sogar polnischen Übersetzungen des sächsisch-magdeburgischen Rechts, insbesondere des Sachsenspiegels und des Magdeburger Weichbildrechtes.“ (Janicka 2009, 79) Mit der Einrichtung des Gerichtshofes deutschen Rechts auf der Krakauer Burg „hatte Klempolen eine Instanz für deutsches wie polnisches Rechtspublikum. Der sprachliche Befund belegt dies ausdrücklich. Gibt es zu Anfang der nun gut erreichbaren Rechtsprechung noch zahlreiche deutsche Sentenzen, so verschiebt sich das Gewicht im 15. Jahrhundert zur polnischen Sprache. Das entspricht der schwindenden Rolle der deutschen Bevölkerung bzw. der Deutschsprachigkeit der Bevölkerung in den Städten. Das Recht blieb dasselbe. Es war längst „rezipiert“ worden.“ (Ebel 2009, 46–47).

Die Situation auf dem Lande charakterisiert Benedykt Zientara so: „Die privilegierte Stellung deutscher Bauern hat ihre polnischen Nachbarn im allgemeinen nicht gegen die Einwanderer aufgehetzt (wir hören niemals von Zusammenstößen der Dorfbevölkerung), sondern regte sie eher an, einen Druck auf ihre Herren auszuüben, damit auch allen polnischen Dörfern das sogenannte deutsche Recht erteilt werde. [...] Anstatt einer privilegierten Schicht eingewanderter Bauern entstand auf diese Weise ein einheitlicher Bauernstand. [...] Das Zusammenleben führte zur Assimilation; immer stärkere Bindungen der Einwanderer an die neue Heimat und deren lokale Verhältnisse machten die Annäherung immer leichter.“ (Zientara 1975, 339).

Reflexe der Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in den Sprachen der Rezeptionsgebiete

Daß eine Rezeption des sächsisch-magdeburgischen Rechts in den mittelalterlichen Territorien Ostmitteleuropas erfolgte, steht außer Frage, vgl. u.a. die große Anzahl von

Orten auf dem Gebiet des heutigen Polen, die mit sächsisch-magdeburgischem Recht bewidmet (Zdrójkowski 1990; Kamińska 1990) wurden. Neuere rechtshistorische Forschungen bestätigen dies, so die Arbeiten Heiner Lücks (Lück 1999; Lück 2007; Lück 2008; Lück 2009; Lück 2013), für Polen vor allem die Studien Danuta Janickas (Janicka 2007; Janicka 2008; Janicka 2009), Maria Teresa Lizisowas (Lizisowa 1995; Lizisowa 1998; Lizisowa 1999; Lizisowa 2000; Lizisowa 2002) und Aleksander Zajdas (Zajda 1990; Zajda 2001; Zajda 2008).

„Dem Übertritt einer Sprachgemeinschaft zur Sprache der anderen Sprachgemeinschaft geht in der Regel eine länger andauernde Phase der Zweisprachigkeit voraus, die für die direkte Übernahme sprachlichen Lehngutes besonders günstig ist.“ (Morcinek 1989, 327) Lehngut findet sich ebenfalls früh in historischen Ortsnamenbelegen (Bily 2012; Bily im Druck). Sergij Vilfan (Vilfan 1975, 567) verknüpft in seiner Untersuchung zur deutschen Kolonisation nordöstlich der oberen Adria die Siedlungs- und Rechtsgeschichte mit wirtschaftlichen und sozialhistorischen Aspekten und hebt den Wert der Sprachwissenschaft hervor: „Bei einer Gegenüberstellung ethnisch bzw. sprachlich verschiedener Siedlerschichten kommt besondere Bedeutung der Linguistik, insbesondere der Dialekt- und Ortsnamenforschung zu ...“ (Vilfan 1975, 568). Daß nicht nur Siedlungsnamen, sondern auch die Flurnamen für die Erhellung historischer Siedlungsprozesse bedeutsam sind, unterstreicht Vilfan mit Hinweis auf Pavel Blaznik: „Bei der Gegenüberstellung der slowenischen und der deutschen Siedlung einer engeren Gegend, ja sogar eines Dorfes, können die Flurnamen wertvolle Dienste leisten. Blaznik (Blaznik 1953) hat an mehreren Beispielen gezeigt, daß in früh vollkommen slowenisierten deutschen Sprachinseln das Vorkommen von Flurnamen deutschen Ursprungs einigermaßen im Verhältnis zur einstigen relativen Stärke der deutschen Siedler steht.“ (Vilfan 1975, 569). Die Flurnamen werden auch in anderen Lokalstudien Pavel Blazniks (Blaznik 1928, 48–49) behandelt.

Ergebnisse

Daß die fächerübergreifende Arbeit gerade bei der Beurteilung von Siedlungs- und Sprachkontakt beachtenswerte Ergebnisse liefern kann, zeigen Bearbeitungen aus unterschiedlichen Kontaktgebieten. Was Sergij Vilfan für die deutsche Kolonisation nordöstlich der oberen Adria feststellt, wird sowohl durch unsere vorliegende deutsch-polnische (Bily 2011b) wie auch die inzwischen abgeschlossene deutsch-tschechische (Bily in Vorbereitung:b) Wortanalyse anhand historischer Texte zum Stadtrecht bestätigt.

Das Bestreben, Rechtstexte ins Polnische zu übersetzen, deren deutsche Ursprungsfassung in den Gebieten Polens bereits länger im Gebrauch, d.h. deren Inhalt wohl größtenteils rezipiert war, kann nur daraus erklärt werden, daß der Anteil der deutschen Bevölkerung und auch der Deutschsprachigkeit der Bevölkerung in den Städten zurückging und „sich das Gewicht im 15. Jahrhundert zur polnischen Sprache“ (Ebel 2009, 46) hin verschob.

Auf der Grundlage unserer deutsch-polnischen Analyse können als sprachliche Nachweise von Siedlungs- und Sprachkontakt und einer erfolgten Rezeption des säch-

sisch-magdeburgischen Rechts in den Gebieten des heutigen Polen vor allem genannt werden:

– Die Qualität der Übersetzung der von uns deutsch-polnisch vergleichend untersuchten „Magdeburger Urteile“, die u.E. nur aus einer schon erfolgten Rezeption des Rechts(inhalts) und damit der Rechtstexte zum Zeitpunkt der Übertragung/Übersetzung zu erklären ist.

– Außerdem sind im Polnischen eine Reihe deutscher Lehnwörter im Bereich des Rechtswortschatzes zu nennen, z.B.: *burgrab(a)* aus *Burggraf*; *fojt* aus *Vogt*; *fordrować* bzw. *foldrować* aus *fordern*; *fronunk* aus *Fronung*; *fryst* aus *Frist*; *gwalt* aus *Gewalt*; *hervet* aus *He(e)rgewäte*; *kurfir̄t* aus *Kurfürst*; *kurfir̄tstvi* aus *Kurfürstentum*; *kvalt* aus *Gewalt*; *lenni hrabě* aus *Lehngraf*; *lënnik*, *lejnik* aus *Leh(ens)mann*; *léno* aus *Lehen*; *markrabě* aus *Markgraf*; *ortel* aus *Urteil*; *pranȳr* aus *Pranger*; *purgrabí* aus *Burggraf*; *radnice* aus *Rathaus*; *rada* aus *Rat* [= Ratskollegium, Stadtrat]; *říše* aus *Reich*; *rychtář* aus *Richter*; *rytír* aus *Ritter*; *šoltys* aus *Schultheiß*; *vikpild* aus *Weichbild*; *wilkierz* aus *Willkür* und *wójt* aus *Vogt*. Verwiesen sei besonders auf diejenigen deutschen Lehnwörter, die nicht nur im historischen Wortbestand des Polnischen gut nachgewiesen, sondern für die darüber hinaus Ableitungen mit Hilfe polnischer Wortbildungsmittel (Derivation) belegt sind, vgl. u.a.: poln. *soltystwo* ‘Schultheißei, Amtssitz und Gerichtsbezirk eines Schultheißen’, eine nach den Regeln der polnischen Wortbildung mit Hilfe des Suffixes *-stwo* abgeleitete postintegrative Bildung aus dem deutschen Lehnwort *soltys* ‘Schultheiß, Schulze’ oder analog poln. *wójtowstwo* ‘Vogtei, Amtssitz und Gerichtsbezirk eines Vogtes’, ein mit Hilfe des Suffixes *-owstwo* nach den Regeln der polnischen Wortbildung aus dem deutschen Lehnwort *wójt* abgeleitete postintegrative Bildung aus dem deutschen Lehnwort *wójt* ‘Vogt’, vgl. außerdem possessivisches *wójtow* ‘des Vogtes’ oder auch das polnische Adverb *gwaltownie* ‘gewaltsam’ aus dem deutschen Lehnwort *gwalt* ‘Gewalt’.

Anhand der untersuchten Texte konnten wir nachweisen, daß die Rechtsinhalte der deutschen Fassung der „Magdeburger Urteile“ adäquat ins Polnische (Bily 2011a) übernommen wurden. Die polnische Übersetzung der „Magdeburger Urteile“ wird als sehr genau eingestuft. Dies belegen nicht nur die Übersetzung, sondern vor allem auch die erklärenden Umschreibungen, die zusätzlich und inhaltlich korrekt in den polnischen Text eingefügt sind. Bestehende Unterschiede zwischen der deutschen und der polnischen Fassung sind u.E. weniger als etwaige Ungenauigkeiten des vermutlich juristisch geschulten (Fach-)Übersetzers zu interpretieren, sondern vielmehr als Ausdruck der Anpassung an die veränderten (auch lokalen) Gegebenheiten, und damit als Ergebnis einer bereits erfolgten Rezeption und der Anpassung auch an die veränderte Sprachsituation. Gemeint ist die im 15. Jh. erfolgte Verschiebung des Gewichts hin zur polnischen Sprache. Diese veränderte Situation erforderte eine Übersetzung der „Magdeburger Urteile“ ins Polnische, um bei der überwiegend polnischsprachigen Bevölkerung ein hundertprozentiges Verstehen des Inhalts der Rechtssprüche zu garantieren.

Aus sprachhistorischer Sicht sind Schlußfolgerungen für den gesamten deutsch-polnischen Rezeptionsprozeß auf der Grundlage des Vergleichs lediglich eines einzigen deutsch-polnischen Textpaares – auch wenn es sich dabei um bedeutende Quellen handelt – nur bedingt möglich. Bei der Einbeziehung weiterer Text- und Sprachpaare in

den Vergleich ist eine Bestätigung wie auch eine stärkere Differenzierung einzelner sprachlicher Erscheinungen zu erwarten. Daraus ergibt sich die Notwendigkeit weiterer Quellenforschungen. Dies betonen ebenfalls die Herausgeber des internationalen Handbuchs für Kanzleisprachenforschung in ihrer Einleitung, wo es u.a. heißt: „Aus linguistischer Perspektive bleiben [...] offene Fragen – Fragen, deren Beantwortung wohl in erster Linie an den Aufbau und die Zugänglichkeit gewichtiger Korpora geknüpft sein dürften. Trotz einer weithin akzeptierten Orientierung an Korpora in der sprachhistorischen Arbeit fehlen allerdings solche systematischen Korpora für Kanzleitexte vollständig. In der Folge ist etwa das weitgehende Fehlen größerer Längsschnittuntersuchungen zu einzelnen Textsorten der Kanzleien ebenso zu beklagen, wie empirische Studien zur Genese und Diversifikation einzelner Textsorten und sich daran anschließende Fragen.“ (Greule, Meier, Ziegler 2012, XI–XII).

Quellen

Sigle O, *Magdeburger Urteile* (Sigle O: Ossolińskische Handschrift), Wrocław, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 50; vgl. auch U.–D. Oppitz, *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters*. Bd. II: Beschreibung der Handschriften, Köln, Wien 1990, Nr. 280.

Sigle Pi, *Magdeburger Urteile* (Sigle Pi: Pilznoe Handschrift): Wrocław, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 2012 II; vgl. auch U.–D. Oppitz, *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters*. Bd. II: Beschreibung der Handschriften, Köln, Wien 1990, Nr. 284; Handschriftencensus. Eine Bestandsaufnahme der handschriftlichen Überlieferung deutschsprachiger Texte des Mittelalters 7523 (<http://www.handschriften-census.de> – Abfragedatum: 28.08.2014).

Literatur

Aleksic A. (2008), *Die altpolnische Rechtsterminologie am Beispiel von Ortyle Magdeburskie*, Magisterarbeit, Wien.

Bily I. (2011a), *E. Deutsch-polnische kontrastive Wortanalyse anhand einer deutschen und einer polnischen Handschrift der „Magdeburger Urteile“*, [in:] I. Bily, W. Carls, K. Gönczi, *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Polen. Untersuchungen zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache*, Ivs Saxonico-maidebvr gensis in oriente, 2, Berlin – Boston 2011, S. 117–328.

Bily I. (2011b), *E.IV. Ergebnisse der deutsch-polnischen (frühneuhochdeutsch-altpolnischen) kontrastiven Wortanalyse – Materialauswertung sowie E.V. Resümee der linguistischen Untersuchung und ihrer Bezüge zur Rechts- und Siedlungsgeschichte*, [in:] I. Bily, W. Carls, K. Gönczi, *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Polen. Untersuchungen zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache*, Ivs Saxonico-maidebvr gensis in oriente, 2, Berlin – Boston, S. 275–328.

Bily I. (2012), *Deutsche entlehnte Rechtstermini als Ableitungsbasen polnischer Ortsnamen*, [in:] *Übereinstimmungen und Differenzen*, Germanica Wratislaviensia 136, Acta Universitatis

- Wratislaviensis, No 3437, red. I. Bartoszewicz, M. Hałub, T. Małysek, E. Tomiczek, Wrocław, S. 73–81.
- Bily I. (im Druck), *Mittelalterlicher Rechtswortschatz im deutsch-polnischen Vergleich / Średniowieczne słownictwo prawnicze w porównaniu niemiecko-polskim – anhand von Material des sächsisch-magdeburgischen Rechts*.
- Bily I. (in Vorbereitung:a), *E. Deutsch-tschechische (frühneuhochdeutsch-alttschechische) kontrastive Wortanalyse anhand einer deutschen Handschrift des „Sächsischen Weichbildrechts mit Glosse“ (Textzeuge: Hs. B) und einer tschechischen Handschrift des „Sächsischen Weichbildrechts mit Glosse“ (Textzeuge: Hs. P)*.
- Bily I. (in Vorbereitung:b), *E.V. Ergebnisse der deutsch-tschechischen (frühneuhochdeutsch-alttschechischen) kontrastiven Wortanalyse – Materialauswertung sowie E.VI. Resümee der linguistischen Untersuchung und ihrer Bezüge zur Rechts- und Siedlungsgeschichte*.
- Bily I., Carls, W., Gönczi, K. (2011), *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Polen. Untersuchungen zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache*, Ivs Saxonico-maidebvrge in oriente, 2, Berlin – Boston.
- Blaznik P. (1928), *Kolonizacija Selške doline*, Diss., Ljubljana.
- Blaznik P. (1953), *Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem Polju*, [in:] *Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za zgodovinske in družbene vede. Razprave II*, Ljubljana, S. 166–175, mit einer Karte des prozentualen Anteils deutscher Flurnamen auf S. 167.
- Brückner A. (1882, 1884), *Die „Magdeburger Urtheile“. Ein Denkmal deutschen Rechtes in polnischer Sprache aus der Mitte des XV. Jahrhunderts*, „Archiv für Slavische Philologie“ 6 (1882), S. 319–392, 7 (1884), S. 525–574.
- Davies N., Moorhouse R. (2002), *Die Blume Europas. Breslau – Wrocław – Vratislavia. Die Geschichte einer mitteleuropäischen Stadt*. Aus dem Englischen von Thomas Bertram, München, S. 654: „Handelsrouten um 1500“.
- Denecke D. (2009), *Mitteleuropäische Verkehrsachsen. Entstehung, Wandel und Verfall vom Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert*, [in:] *Die Welt der europäischen Straßen. Von der Antike bis in die Frühe Neuzeit*, Hrsg. T. Szabó, Köln – Weimar – Wien, S. 279–303.
- Ebel F. (2009), *Rechtsentstehung und Rechtstransfer im Spiegel der Überlieferung (Magdeburger und Lübecker Recht)*, [in:] *Grundlagen für ein neues Europa. Das Magdeburger und Lübecker Recht in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Quellen und Forschungen zur Geschichte Sachsen-Anhalts, 6, Hrsg. H. Lück, M. Puhle, A. Ranft, Köln – Weimar – Wien, S. 37–47.
- Gönczi K., Carls W. (2013), *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Ungarn und Rumänien. Autonomie und Rechtstransfer im Donau- und Karpatenraum*, unter Mitarbeit von I. Bily, Ivs Saxonico-maidebvrge in oriente, 3, Berlin, Boston.
- Habermann M. (2001), *Deutsche Fachtexte der frühen Neuzeit. Naturkundlich-medizinische Wissensvermittlung im Spannungsfeld von Latein und Volkssprache*, *Studia Linguistica Germanica*, 61, Berlin – New York.
- Irsigler F. (1979), *Stadt und Umland im Spätmittelalter: Zur zentralitätsfördernden Kraft von Fernhandel und Exportgewerbe*, [in:] *Zentralität als Problem der mittelalterlichen Stadtgeschichtsforschung*, Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, 8, Hrsg. E. Meynen, Köln – Wien, S. 1–14.
- Janicka D. (2007), *Zur Bedeutung des Magdeburger Vorbilds in der städtischen Gerichtsbarkeit Nordpolens: das Beispiel Kulm und Thorn*, [in:] *Gerichtskultur im Ostseeraum. Vierter Rechtshistorikertag im Ostseeraum, 18.–20. Mai 2006 in Greifswald*, Rechtshistorische

- Reihe, 361, Hrsg. H.-G. Knothe, M. Liebmann, Frankfurt a.M. – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, S. 29–40.
- Janicka D. (2008), *Die Rezeption des Sachsenspiegels und des Magdeburger Rechts am Beispiel von Thorn im Kulmer Land*, [in:] *Rechts- und Sprachtransfer in Mittel- und Osteuropa. Sachsenspiegel und Magdeburger Recht. Internationale und interdisziplinäre Konferenz in Leipzig vom 31. Oktober bis 2. November 2003*, Ivs Saxonico-magdeburgense in oriente, 1, Hrsg. E. Eichler, H. Lück, Berlin, S. 61–74.
- Janicka D. (2009), *Zur Topographie der Städte des Magdeburger Rechts in Polen: das Beispiel von Kulm und Thorn*, [in:] *Grundlagen für ein neues Europa. Das Magdeburger und Lübecker Recht in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Quellen und Forschungen zur Geschichte Sachsen-Anhalts, 6, Hrsg. H. Lück, M. Puhle, A. Ranft, Köln – Weimar – Wien, S. 67–81.
- Kałużniacki E. (1886), *Die polnische Recension der Magdeburger Urtheile und die einschlägigen deutschen, lateinischen und czechischen Sammlungen*, Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. 111. H. 2, Wien, S. 113–330.
- Kamińska K. (1990), *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r.*, Toruń.
- Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch*, Hrsg. A. Greule, J. Meier, A. Ziegler, unter Mitarbeit von M. Glantschnig, J. Reichsöllner, E. Scherr, Berlin – Boston, 2012.
- Kejř J. (1975), *Die Anfänge der Stadtverfassung und des Stadtrechts in den Böhmisches Ländern*, [in:] *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Reichenau-Vorträge 1970–1972*, Vorträge und Forschungen, 18, Hrsg. W. Schlesinger, Sigmaringen, S. 439–470.
- Lizisowa M.T. (1995), *Podstawowe terminy prawne w statutach staropolskich na tle słowiańskim. Studium semantyczne*, Kraków.
- Lizisowa M.T. (1998), *Prawem sądzić czyli o języku Statutów litewskich w Panu Tadeuszu*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Prace Monograficzne, 256, Kraków.
- Lizisowa M.T. (1999), *Slawische Rechtstermini und das mittelalterliche Erbe in Europa*, [in:] *EuroLinguistik. Ein Schritt in die Zukunft. Beiträge zum Symposium vom 24. bis 27. März 1997 im Jagdschloß Glienicke (bei Berlin)*, Hrsg. N. Reiter, Wiesbaden, S. 161–173.
- Lizisowa M.T. (2000), *Język kodeksu olszewskiego (1550). Z recepcji staropolskiego języka prawnosądowego w Wielkim Księstwie Litewskim w szesnastym wieku*, Prace Monograficzne, 300, Kraków.
- Lizisowa M.T. (2002), *Wielojęzyczność i wielokulturowość w Statuach litewskich*, [in:] *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, red. Z. Abramowicz, Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Białystok-Supraśl, 27–29 maja 2002, Studia Slawistyczne, 3, Białystok, S. 26–30.
- Lück H. (1999), „Der Deutsche kommt also im Osten in kein Neuland ...“. *Das Institut zur Erforschung des Magdeburger Stadtrechts (1940–1945)*, [in:] *Historische Forschung in Sachsen-Anhalt. Ein Kolloquium aus Anlaß des 65. Geburtstages von Walter Zöllner*, Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-hist. Kl. Bd. 76. H. 3, Hrsg. H. Lück, W. Freitag, Leipzig – Stuttgart, S. 125–145.
- Lück H. (2007), *Wirkungen des Sachsenspiegels und des Magdeburger Rechts in Ostmitteleuropa*, [in:] *Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union. Rechtsentwicklung in den ehemaligen sozialistischen Staaten*

- und die Herausforderung der Europäischen Union*, A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, 17, Hrsg. E. Balogh, A. Hegedüs, P. Mezei, Z. Szomora, J.S. Traser, Szeged, S. 269–279.
- Lück H. (2008), *Einführung: Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas*, [in:] *Rechts- und Sprachtransfer in Mittel- und Osteuropa. Sachsenspiegel und Magdeburger Recht. Internationale und interdisziplinäre Konferenz in Leipzig vom 31. Oktober bis 2. November 2003*, Ivs Saxonico-maidebvrge in oriente, 1, Hrsg. E. Eichler, H. Lück, Berlin, S. 1–28.
- Lück H. (2009), *Zur Gerichtsverfassung in den Mutterstädten des Magdeburger und Lübecker Rechts*, [in:] *Grundlagen für ein neues Europa. Das Magdeburger und Lübecker Recht in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Quellen und Forschungen zur Geschichte Sachsen-Anhalts, 6, Hrsg. H. Lück, M. Puhle, A. Ranft, Köln – Weimar – Wien, S. 163–181.
- Lück H. (2013), *Rechtstransfer und Rechtsverwandtschaft. Zum Einfluss des Magdeburger Stadtrechts im Königreich Böhmen*, [in:] *Městské právo ve střední Evropě. Sborník příspěvků z mezinárodní právnické konference „Práva městská Království českého“ z 19.–21. září 2011*, Hrsg. K. Malý, J. Šouša jr., Praha, S. 298–317.
- Morcinić N. (1989), *Zum Wortgut deutscher Herkunft in den polnischen Dialekten Schlesiens*, „Zeitschrift für Ostforschung“, 38, S. 321–336.
- Rechts- und Sprachtransfer in Mittel- und Osteuropa. Sachsenspiegel und Magdeburger Recht. Internationale und interdisziplinäre Konferenz in Leipzig vom 31. Oktober bis 2. November 2003*, Hrsg. E. Eichler, H. Lück, Ivs Saxonico-maidebvrge in oriente, 1, Berlin, 2008.
- Rzeczek J., Twardzik, W. (1970), *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburskich. Według rękopisu Nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, cz. I, Wstęp Uwagi ogólne Charakterystyka językowa*, Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. Wydawnictwa źródłowe, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Rzeczek J., Twardzik, W. (1972), *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburskich. Według rękopisu Nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, cz. II, Transliteracja i transkrypcja tekstu*, Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. Wydawnictwa źródłowe, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Szabó T. (2009), *Ergebnisse und Probleme*, [in:] *Die Welt der europäischen Straßen. Von der Antike bis in die Frühe Neuzeit*, Hrsg. T. Szabó, Köln – Weimar – Wien, S. 355–376.
- Vilfan S. (1975), *Die deutsche Kolonisation nordöstlich der oberen Adria und ihre sozialgeschichtlichen Grundlagen*, [in:] *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Reichenau-Vorträge 1970–1972*, Vorträge und Forschungen, 18, Hrsg. W. Schlesinger, Sigmaringen, S. 567–604.
- Wünsch T. (2008), *Deutsche und Slawen im Mittelalter. Beziehungen zu Tschechen, Polen, Südslawen und Russen*, München.
- Zajda A. (1990), *Staropolska terminologia prawnicza (do r. 1500)*, Uniwersytet Jagielloński. Rozprawy Habilitacyjne, nr 192, Kraków.
- Zajda A. (2001), *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii*, Kraków.
- Zajda A. (2008), *Deutsche Einflüsse in der altpolnischen Terminologie als Widerspiegelung der Rezeption des Magdeburger Rechts*, [in:] *Rechts- und Sprachtransfer in Mittel- und Osteuropa. Sachsenspiegel und Magdeburger Recht. Internationale und interdisziplinäre Konferenz in Leipzig vom 31. Oktober bis 2. November 2003*, Ivs Saxonico-maidebvrge in oriente, 1, Hrsg. E. Eichler, H. Lück, Berlin, S. 289–304.
- Zdrójkowski Z. (1983), *Zarys dziejów prawa chełmińskiego (1233–1862)*, Toruń.
- Zernack K. (1991), *Der hochmittelalterliche Landesausbau als Problem der Entwicklung Ostmitteleuropas*, [in:] *Klaus Zernack. Preußen – Deutschland – Polen. Aufsätze zur*

Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen, Historische Forschungen, 44, Hrsg. W. Fischer, M. G. Müller, Berlin, S. 185–202.

Zientara B. (1975), *Die deutschen Einwanderer in Polen vom 12. bis zum 14. Jahrhundert*, [in:] *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Reichenau-Vorträge 1970–1972*, Vorträge und Forschungen, 18, Hrsg. W. Schlesinger, Sigmaringen, S. 333–348.

Janusz Siatkowski

Instytut Sławiistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego

Warszawa

janusz.siatkowski@wp.pl

Historia badań nad wpływami słowiańskimi na język niemiecki

Abstrakt: Celem artykułu jest zapoznanie czytelnika z bogatą, sięgającą połowy XIX w., historią badań nad wpływami słowiańskimi na ogólny język niemiecki, na jego odmiany regionalne i gwary. Badania te są jednak na ogół słabo znane, nawet wśród językoznawców. Szczególną uwagę zwrócono tu na pełne jeszcze kontrowersji badania najwcześniejsze. Największe nasilenie tych badań obserwujemy po II wojnie światowej. Bogatych materiałów dostarczyły liczne niemieckie słowniki regionalne z terenów sąsiadujących z językami słowiańskimi oraz *Niemiecki atlas językowy*. Sławiści i germaniści, głównie niemieccy, zgromadzili ogromny liczbowo materiał gwarowy i historyczny dotyczący pożyczek słowiańskich w języku niemieckim, z których tylko drobna część dotyczy niemieckiego języka literackiego (około 180) lub potocznego, zdecydowana zaś większość (przeszło 4000) różnych gwar niemieckich.

Słowa kluczowe: wpływy językowe, wpływy leksykalne, wpływy morfologiczne, interferencja językowa, sławizmy w języku niemieckim

Abstract: History of Research of Slavic Influences on the German Language. The objective of this article is to familiarize the reader with the rich history of research of Slavic influences on the general German language, on its regional varieties and dialects. They go back to the middle of the XIX century. They are poorly known, even by linguists. A particular attention was paid to the earliest research, the first, yet controversial, statements on Slavic influences on the German language. Finally, the disputes on the recognition of certain words as borrowings from the Slavic languages have not so far been resolved. We may see a particular increase in the said researches after the end of the Second World War. Numerous German regional vocabularies from the territories neighboring the Slavic languages and the German Language Atlas provided a great deal of materials. Slavic and German linguists, mainly German linguists, have amassed a huge number of dialect-related and historic materials concerning borrowings from the Slavic languages in the German language, from which only a minor part concerns the German literary language (about 180) or colloquial German language, however the prevailing majority (about 4 000) concerns different German dialects, in particular, the old German dialects, which are no longer existing. These are mainly lexical borrowings, however the morphological influence is also at issue here, e.g. the Slavic suffixes being added to the German root words.

Keywords: linguistic influences, lexical influences, morphological influences, linguistic interference, Slavisms in the German language

Znajomość silnych wpływów niemieckich na języki słowiańskie jest dosyć powszechna, natomiast wiedza o oddziaływaniu języków słowiańskich na język niemiecki zarówno w społeczeństwie, jak i wśród językoznawców, na ogół jest niewielka.

Tymczasem już dosyć dawno zwrócono uwagę na elementy słowiańskie w niemieckim języku ogólnym, a zwłaszcza w gwarach i w języku potocznym regionów sąsiadujących z obszarem słowiańskim. Literatura dotycząca tego tematu jest zresztą już bardzo bogata. Warto ją chociaż w zarysie przedstawić, zwracając większą uwagę na prace najwcześniejsze, kiedy to ustalenia dotyczące wpływów słowiańskich są jeszcze często niepewne.

Spostrzeżenia o wpływach słowiańskich na język niemiecki i jego gwary ukazują się dosyć wcześnie. Sporo cennych uwag o wpływie języka polskiego na język niemiecki, używany dawniej w Poznańskim i na terenach sąsiednich, podał na początku XIX w. Christian Samuel Theodor Bernd (1820). Ten opis „niemiecko-polskiej mieszaniny językowej” m.in. utrudnił mu zresztą uzyskanie profesury w Bonn. Materiały te są znane dzięki temu, że zostały włączone do słownika śląskiego Walthera Mitzki.

Już w połowie XIX w. August Schleicher (1851, 38–42) stwierdził, że oddziaływanie sąsiadujących języków z zasady jest obustronne i zwrócił uwagę na wpływy słowiańskie na język niemiecki w zakresie fonetyki i kalkowania zwrotów, a z pożyczek słownikowych wymienia *Schmetten* ‘śmietana’, *Kren* ‘chrzan’ i *Pawlatsch* ‘pawłacz’.

Karl Weinhold (1852, 245–257), w związku z przygotowywanym przez siebie słownikiem niemieczyzny śląskiej, przedstawił zestawienie slawizmów uważanych przez siebie za używane przez śląskich Niemców, obejmujące 23 rzeczowniki (np. *die kasche* ‘kasza’, *das kumt* ‘chomąto’, *die kumurke* ‘komórka’, *der leschake* ‘leniuch’), 4 przymiotniki (np. *gabsch* ‘gapiowaty’, ‘gapa’, *glupsch* ‘głupi’) i 10 czasowników. Z bardziej szczegółową dokumentacją źródłową przedstawia je później w przyczynkach do słownika śląskiego (Weinhold 1855). Większość podanych przez Weinholda slawizmów późniejsi badacze na ogół przyjmują, zastrzeżenia budzą niektóre z podanych przez niego czasowników, jak np. *grabschen* ‘grabić’, *gratschen* ‘grać’.

Ernst Förstemann (1852, 412–429) ogłosił artykuł o elementach słowiańskich w gwarach Prus Zachodnich, w którym zestawił ok. 150 wyrazów podejrzewanych o zapożyczenie z języka polskiego oraz z gwar północnej Polski, m.in. z kaszubszczyzny. Zebrał tam sporo slawizmów używanych na terenie dawnych Prus, jak np. *baranken* ‘skóra z jagnięcia’, *bunk* ‘bąk’, *dali* ‘dalej’, *grubas* ‘grubas’, *kobbel* ‘kobyła’, *kruschke* ‘gruszka’ itd., w tym formacje hybrydalne, jak *mutteruschke* ‘mamusia’ od podstawy niemieckiej z polskim sufiksem i odwrotnie od podstawy słowiańskiej z niemieckim sufiksem, np. *pomager* ‘pomocnik’ czy *pomadig* ‘pomału’. Obok rzeczywistych pożyczek umieścił tu jednak świadomie wyrazy wspólne dla obu społeczności, odkładając do późniejszych badań rozstrzygnięcie, jaki był kierunek zapożyczenia. Znalazły się tu więc także znane językowi polskiemu oczywiste pożyczki niemieckie, np. *flak* z niem. *Fleck*, *flądra* z niem. *Flinder*, *Flunder*.

Warto zwrócić uwagę na czasownik *schmagostern/schmackostern* i rzeczownik *Schmagoster/Schmackoster*, związane ze zwyczajem wielkanocnym, kiedy to w poniedziałkowy ranek chłopcy biją dziewczyny po gołym ciele różgami brzoźowymi. Zarówno Weinhold, jak Förstemann przyjmowali tu derywaty od pol. *smagać* ‘uderzać różgami’, co później jest powtarzane w wielu opracowaniach niemieckich, choć chyba bardziej prawdopodobne jest niemieckie pochodzenie tego wyrazu od śrdniem. *smacken* ‘uderzać’, na co zwrócił uwagę już Lorenz Diefenbach w swoich krytycznych uwagach do artykułów Weinholda i Förstemanna, w których podaje dokładniejsze lo-

kalizacje przytaczanych przez nich pożyczek, a w kilku wypadkach kwestionuje przyjmowanie wpływu słowiańskiego (Diefenbach 1853, 48–55, por. też później Teuchert 1958, 17 i WOSM, IV, 100 oraz Brückner ES, 533 s.v. *śmigus* i Machek-ES 2, 617 s.v. *šmigrust*, *šmirgust*, *šmigust*).

Ciekawych regionalnych przykładów dostarcza, nawiązujący do zestawień Weinholda, Ignaz Petters (1858, 472–479), jak *mosanze* ‘rodzaj ciasta’ z czes. *mazanec* od *mazati* ‘mazać, smarować’, *schlitzken* i *schleisken* ‘kluski’ z czes. *slíž*, *slížek* ‘ts.’ od *slíti* ‘zlać, połączyć’ (por. czes. gwarowe *šlejžky*, *šlejžky* ‘kluski, którymi się tuczy gęsi’), *schüpprine* z pol. *czupryna* lub czes. dial. *čupryna*.

W sześciu krótkich zestawieniach w roku 1868 oraz 1871 Oskar Beyersdorff podał 375 sławizmów używanych w niemczyźnie śląskiej. Powoływał się na źródła polskie (np. *Poganka* ‘gryka’, *Kapusta*, *Pustkowien* ‘pojedyncze domy stojące za wsią’), polskie lub czeskie (np. *Druschmer* ‘druzba na weselu’, *Kretscham* ‘karczma’), rosyjskie (np. *Droschke* ‘dorożka’), łużyckie (np. *Dörntze*, *Durnitz* ‘pokój’ z łuż. *dwernica*) itd.

W roku 1884 Hugo Schuchardt przedstawił kompetentne syntetyczne ujęcie wpływów słowiańskich na niemczyznę używaną w ówczesnej Austrii. Szeroko omówił ewentualne wpływy fonetyczne i kalkowanie pewnych zwrotów oraz wpływy leksykalne. Wykorzystał wszelkie wcześniejsze opracowania, m.in. te już tu wspomniane, uzupełniając je własnymi materiałami pozyskanymi od różnych informatorów. Podał bogate zestawienia sławizmów w dialektach niemieckich na terenie Czech i w niemczyźnie wiedeńskiej – wywodzących się głównie z języka czeskiego, na południu ówczesnej Austrii – pochodzących często z języków południowosłowiańskich i we wschodniej Austrii na pograniczu językowym węgierskim – przejmowanych z języka słowackiego. Odwołał się też do wpływów polskich na niemczyznę śląską, a także pruską. Podał już sporo informacji o zasięgu poszczególnych sławizmów, np. form *pomálu*, *pomále* oraz *pomade*, *pomadi*, *pomadig* ‘powoli, pomału’. Opracowanie to zasługuje na wielkie uznanie. Należy jednak zwrócić uwagę, że w części poświęconej przejmowaniu niem. *s* przez *ž* w pożyczkach do języków słowiańskich wymienia czes. *čížek* jako pochodzące z niem. *Zeisig*, podczas gdy mamy tu do czynienia z pożyczką odwrotną.

Wcześniej zwrócono uwagę na wpływy słowiańskie na dialekty niemieckie na terenie Łużyc. Już J. Wilhelm Neumann (1853, 234–252) przytacza liczne przykłady pożyczek łużyckich, a Christian Wilhelm Bronisch (1862, 182–190) zestawia ponad 200 „wyrazów słowiańskich, zwłaszcza łużyckiego pochodzenia”, np. *Buback* ‘straszdło, którym straszą dzieci’, *Glowatz* ‘kijanka’, *Hupatz* zool. ‘dudek’ itd. Kilka przykładów podaje też Gustav Hey (1893, 24–27).

Nawiązując do Förstemanna, na pożyczki polskie (słowiańskie) w języku niemieckim dawnych Prus Zachodnich i Wschodnich zwraca uwagę Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann (1871, 59–78, 673–700), systematycznie sygnalizując je w swoim *Słowniku pruskim* (Nesselmann 1873, 76–77), por. np. hasła *kòbel*, *kòbele*, *kòbil*; *kobilke*; *kokoschke*; *kolátsch*, *kollátsch*. Należy tu też wspomnieć o ponumerowanej liście 104 sławizmów w niemczyźnie pruskiej Friedricha Wilhelma Ferdinanda Schmitta (1879, 164–168).

Bogaty zbiór wyrazów reliktowych w języku niemieckim na Pomorzu Zachodnim podaje Otto Knoop (1890, 1–26, 1891, 1–18). Często mają one kaszubskie cechy językowe, np. *Borna* ‘brona’, *Jaskuliza* ‘jaskółka’, *Jastschipp* ‘jastrząb’, *Junz* ‘młody byk’ itd.

Na podstawie niemieckiego słownika pruskiego Hermanna Frieschbiera (1882–1883) opracowanie wpływów języka polskiego na dialekty prusko-niemieckie przedstawił w dwóch, nieco różniących się od siebie wersjach Adam Kleczkowski (1913, 117–132; 1931, 113–130), który wskazuje, że poza wpływami języka ogólnopolskiego widoczne są też pewne wpływy kaszubskie, a także ruskie, czeskie, słowackie. Przesadnie zakłada pośrednictwo polskie w zapożyczeniach z innych języków europejskich. Grupuje pożyczki według kręgów tematycznych i części mowy, zwraca uwagę, że często do niemieckich podstaw dodawane są polskie sufiksy i prefiksy. Ważne uzupełnienie opisu wpływów języka polskiego na dialekty prusko-niemieckie stanowią artykuły Walthera Ziesemera o języku urzędowym Zakonu Krzyżackiego (Ziesemer 1923, 150–151) i w gwarach niemieckich byłych Prus Wschodnich (Ziesemer 1924). Później, zwłaszcza w związku z kolejnymi słownikami pruskimi (Ziesemer Wb 1935–1944, PrWb), wprowadzono tu wiele uzupełnień.

Nadal budziły zainteresowanie wpływy polskie w Niemczech śląskiej. Należy tu wspomnieć artykuły Hugo Hoffmanna o wpływach na Górnym Śląsku (Hoffmann 1909, 264–279; 1910, 193–204), choć przyjmowanie zapożyczeń w zakresie fonetyki i składni jest tu przesadzone. Używanie wielu podanych przez niego sławizmów spod Ząbkowic Śląskich potwierdza Karl Rother (1913, 137–155), który podaje też kilka nowych.

W sporządzonym przez Georga Gollora (1920, 4–5; 1924, 40–54) zestawie nacechowanych negatywnie wyrazów używanych przez Niemców pod Bytomiem znajdujemy wiele oczywistych polonizmów, podanych zresztą w polskiej pisowni, jak *duppek* ‘mały, starszy mężczyzna’, *garbocz* ‘człowiek garbaty’, *grzebok* ‘grzebuła’, *łozarciuch* ‘żarłok’, *paplok* ‘człowiek pucułowaty’ lub utworzonych od niemieckich podstaw za pomocą polskich sufiksów, jak np. *Bucklotsch*, *puklocz* ‘człowiek garbaty’, *brylok* ‘okularnik’, *Hadérlok* ‘gałganiarz’, *Schwandrok* ‘człowiek mówiący niewyraźnie’ itd. Kilka dalszych pożyczek tego typu z Bojkowa (Schönwald) pod Gliwicami podaje Wilhelm Mak (1926, 772–774).

Z czeskiego Śląska dosyć bogate materiały dotyczące wpływów czeskich na potoczny język niemiecki okolic Opawy zebrał pod koniec XIX w. Eduard Tomanek (1890–1891).

Bardzo dokładne informacje o wpływach czeskich na gwary niemieckie na terenie Czechosłowacji zyskał Ernst Schwarz w związku z gromadzonymi pod jego kierunkiem (wraz z Erichem Gierachem) materiałami do słownika i atlasu gwar niemieckich na terenie Czechosłowacji. W okresie międzywojennym ogłosił on obszerny artykuł (Schwarz 1932/33, z. 3, 327–343; w skróconej wersji 1934, 592–597) z dwiema mapami przedstawiający geograficznie licznych pożyczek czeskich w gwarach niemieckich na terenie Czech, jak np. *Kretscham* ‘karczma’, *Lusche* ‘kałuża’, *Straka*, *Straga* ‘sroka’ *Druschma*, *Druschknecht*, *Druschmann* ‘druzba na weselu’, *Plampatsch*, *tlampatsch* ‘druzba zapraszający na wesele’. W czasie wojny zebrane materiały w większości zginęły. Uratowane 104 mapy wydał z komentarzami po wojnie w trzech tomach (Schwarz 1954; 1956; 1958). Ogłosił też nową syntezę (z kilkoma mapkami) wpływów czeskich na gwary niemieckie w Czechach (Schwarz 1958, 128–150). Zrekonstruowany obszerny słownik jest właśnie w druku (SdWb). Stanowi on dobre źródło do poznania, zresztą na ogół dobrze sygnalizowanych przez redaktorów słownika, licznych pożyczek czeskich w dawnych gwarach niemieckich na terenie Czech.

Sławizmy u Niemców nadbałtyckich przedstawił w swojej monografii Valentin Kiparsky (1936).

Duże znaczenie, jako próba całościowego przedstawienia wpływów słowiańskich we współczesnym niemieckim języku literackim, ma praca Phlipa Wicka (1939), który na podstawie ustalanych przez siebie pierwszych poświadczeń pożyczek słowiańskich określa ich źródło. Do polonizmów zalicza 29 wyrazów, m.in. *Grenze* 'granica', *Kobel* 'kobyła', *Quark* 'biały ser, twaróg', *Jauche* 'gnojówka', *pomale* 'powoli', *dalli* 'dalej, naprzód, szybko' itd. Ze względu na zbyt skromną bazę materiałową jego ustalenia wymagały poważnych korekt, np. wspomniane wyżej wyrazy *Quark* i *Jauche* zostały przejęte nie z polskiego, lecz z języków łużyckich.

Wzrost liczby publikowanych prac zajmujących się wpływami słowiańskimi na język i gwary niemieckie następuje po II wojnie światowej. Powstają liczne opracowania zajmujące się wpływem różnych języków słowiańskich na regionalne odmiany niemieckie na terenach sąsiadujących z językowym obszarem słowiańskim i na niemiecki język ogólny (literacki).

Przegląd wpływów słowiańskich na dialekty wschodniemieckie zaprezentował Hermann Teuchert (1958), kwestionując niektóre wcześniej niesłusznie przyjmowane pożyczki. Obszerne omówienie słowiańsko-niemieckich kontaktów językowych w czasie reformacji przedstawił Herbert Wolf (1965). Rolf Müller (1966), omawiając niemieckie nazwy 'bicza', wskazuje na łużyckie pochodzenie nazwy *Peitsche*. Bernhard Peters (1967) sugeruje słowiańskie pochodzenie nazwy *Preißelbeere*.

Sz szczególnie cenne są, mające bardzo szeroki zakres, prace Hansa Holma Bielfeldta poświęcone wpływom słowiańskim na różne gwary niemieckie, zwłaszcza na terenie Łużyc i w Brandenburgii (Bielfeldt 1962a; 1970c; 1978) oraz w ogóle w dialektach wschodniemieckich (Bielfeldt 1965e), a także na Pomorzu (Bielfeldt 1964a) i w innych dialektach niemieckich. Oddzielnie omówił on pożyczki polskie (Bielfeldt 1965b), czeskie (Bielfeldt 1966a), rosyjskie (Bielfeldt 1963c; 1967b), a także bałtyckie (Bielfeldt 1970a). Kilka prac poświęcił chronologii i miejscu przejmowania poszczególnych sławizmów (Bielfeldt 1963) oraz ich dalszemu wewnętrznemu szerzeniu się w języku niemieckim (Bielfeldt 1963a; 1963c; 1967a). Wyróżnia w swoich badaniach relikty (Bielfeldt 1963b) zachowane po dawnym osadnictwie słowiańskim na terenach zgermanizowanych, zapożyczenia bezpośrednio z sąsiadujących dialektów niemieckich oraz przejęte za pośrednictwem języków literackich (Fernentlehnungen, 1965b). Syntetycznie ujmuje wpływ poszczególnych języków słowiańskich na nowoniemieckie słownictwo literackie (Bielfeldt 1965a). Ważne są też jego rozprawy, wykazujące się drobiazgową wprost analizą semantyczną i bogatą dokumentacją materiałową, poświęcone poszczególnym wyrazom słowiańskim. Korzystanie z prac Bielfeldta ułatwia ich zbiorowe wydanie (SWD, 1982), które niestety nie ma jednak indeksów wyrazowych.

Helmut Schönfeld (1963) przedstawił w gęstej siatce punktów zasięgi sławizmów zachowanych w gwarach niemieckich w widłach górnej Sali i środkowej Łaby oraz jej prawego dopływu Czarnej Elstery. Daje też bogate ich poświadczenia w źródłach historycznych. Ważnym dopełnieniem jest tu praca Karla Bischoffa (1967).

Bardzo wartościowy i przejrzysty jest słownik pożyczek słowiańskich na obszarze wschodnio-środkowo-niemieckim Ernsta Eichlera (EWSE, 1965), gdzie autor zgromadził 429 pozycji słownikowych (z licznymi wariantami fonetycznymi i morfologicznymi).

mi), w tym 60 nieuwzględnianych dotychczas w literaturze. W wypadku 34 haseł wyróżnionych przez podkreślenie kwestionuje przyjmowane wcześniej ich słowiańskie pochodzenie. Dotyczy to np. wyrazów *Bemme* 'posmarowana kromka chleba', *Zauke* 'konwalia', *Preißelbeere* 'borówka' (tu ze względu na brak hipotetycznego źródła formy niemieckiej **bruslica*). Spotkał się on na ogół z przychylnym przyjęciem. Jedyne Bielfeldt (1966d), ocenił go skrajnie negatywnie. Było to spowodowane też faktem, że dzięki układowi alfabetycznemu łatwe do wyszukiwania odpowiednich wyrazów opracowanie Eichlera częściej cytowano niż prace Bielfeldta. Eichler opublikował też wiele cennych artykułów o kontaktach czesko-niemieckich (Eichler 1977; 1993) i o pożyczkach słowiańskich w dialektach wschodnio-środkowych Niemiec, też we współautorstwie (Otto Kieser, Heinz Dieter Krausch, Horst Weber).

Na podstawie materiałów do niemieckiego atlasu gwarowego omawia pożyczki słowiańskie na terenie Turungii i Górnej Saksonii Peter von Polenz (1963), podając ich dokładną lokalizację, w kilku wypadkach dołączył mapki.

Należy wspomnieć o przeglądzie nowszych badań dotyczących interferencji zachodniosłowiańsko-niemieckiej w zakresie leksyki, którą przedstawił Erhard Barth (1968).

Pożyczek słowiańskich na obszarze wschodnio-środkowych Niemiec (głównie zaś na Śląsku i na Górnych Łużycach) dotyczy, zawierająca bogatą bibliografię, praca Güntera Bellmanna (1971), współpracownika niemieckiego atlasu gwarowego i autora niemieckiego leksykalnego atlasu śląskiego (Bellmann 1965), oparta na bogatych zbiorach materiałowych tych atlasów. Charakteryzuje się ona szczególnie dokładnym wyznaczaniem zasięgów omawianych pożyczek, często ilustrowanych mapkami. Oprócz studiów wyrazowych pogrupowanych w kilka kręgów tematycznych (nazwy roślin, zwierząt, potraw, narzędzi gospodarskich, związanych z gospodarką wiejską, z dziedziną prawa i wojskowości), daje Bellmann syntetyczne ujęcie słowiańsko-niemieckich kontaktów językowych.

Na szczególną uwagę zasługują bogate materiałowo prace Klausa Müllera, poświęcone słowiańskim nazwom grzybów (Müller 1969ab; 1970; 1972b), szyszce (Müller 1966), płotce (Müller 1977b) oraz popularne przedstawienie sławizmów, zwłaszcza przejętych do niemieckiego języka literackiego, podane w układzie alfabetycznym z dołączeniem ciekawych cytatów ze słowników i przysłów oraz z utworów znanych pisarzy niemieckich (Müller 1995).

Licznych elementów słowiańskich (głównie czeskich, ale też polskich i południowosłowiańskich) w niemieckiej literaturze dotyczą przede wszystkim bogato udokumentowane prace Wälfra Steinhausera (1958; 1962; 1978). O pożyczkach słowiańskich w dawnym języku niemieckim w Pradze pisał Emil Skála (1973; 1991; 1995). Wpływy czeskie w dawnych gwarach niemieckich na terenie Czech, jak wspominałem, omawiał już Ernst Schwarz. Obecnie publikowany niemiecki słownik sudecki (SdWb) przynosi wiele nowych materiałów.

Do częstszych wcześniejszych opracowań wpływów słowiańskich na niemiecką śląską doszły po wojnie nowe. Należy tu wspomnieć przede wszystkim pracę Norberta Reitera (1960), omawiającą pożyczki polskie w niemieckiej na Górnym Śląsku, pogrupowane w kilkanaście kręgów tematycznych, oraz dzieło Reinholda Olescha (1970), który wydobyl liczne polonizmy z niemieckiego słownika śląskiego Walthera Mitz-

ki (1963–1965), pominął natomiast zupełnie występujące w nim również zapożyczenia czeskie i łużyckie (por. np. stare wyzwiśko *Zernebock*, oznaczające złego człowieka lub diabła, wywodzące się od występującego we wschodnich dialektach dolnołużyckich przym. *cerny* i rzecz. *Bog*).

Ostatnio Agnieszka Nyenhuis (2011) wszechstronnie opracowała wpływy polskie na niemczyznę śląską (z licznymi nawiązaniem głównie do gwar pruskoniemieckich, pomorskich, rzadziej też innych) w ujęciu według pól semantycznych i szczegółowym przedstawieniu integracji morfologicznej pożyczek słowiańskich do niemieckiego systemu językowego.

Należy też wspomnieć o wpływie językowym licznej kolonii osadników polskich wywodzących się ze wschodnich części dawnego Państwa Pruskiego (Śląsk, Wielkopolska, Prusy Wschodnie i Zachodnie) w Zagłębiu Ruhry, gdzie oprócz szerzej znanych polonizmów, jak *Matka* ‘stara kobieta’, *Pinunsen* ‘pieniądze’, pojawiło się również kilka zapożyczeń lokalnych, jak *Mottek* ‘młotek’, *Pastek* ‘żartobliwa nazwa pastora’, *Pinnorek* ‘żartobliwa nazwa bliżej nieokreślonego przedmiotu, np. kołka’ od westfalskiego *Pinn* ‘ts. z rozszerzonym polskim sufiksem *-orek* (Heinz Menge 1985a; 1985b; Johannes Hoffmann 1996).

Wiele nowych sławizmów w niemieckich dialektach pomorskich, precyzyjnie ustalając ich źródła gwarowe – często kaszubskie lub słowińskie, wykryli Friedhelm Hinze (1963; 1964; 1969; 1970ab; 1971abc; 1972; 1977; 1990; 1996, 2000) oraz Renate (Herrmann)-Winter (1961; 1963; 1967), która zwróciła uwagę nie tylko na pożyczki leksykalne, lecz również na przejmowanie słowiańskich sufiksów dodawanych do niemieckich podstaw słowotwórczych. Bellmann neguje słowiański wpływ morfologiczny na język niemiecki i przyjmuje w takich wypadkach jedynie atrakcję leksykalną (Bellmann 1971, 44–48; 1984, 904–905).

Szczegółowe omówienie wpływów słowiańskich (głównie języka słoweńskiego) na niemczyznę Niemiec południowych przedstawiła Bärbel Müller (1972; 1974; 1977). Tam znajdziemy też informacje o wcześniejszych badaczach (Hugo Schuchardt, Walter Steinhauser, Hermann Ignaz Bidermann, Johannes Chrysostomus Mitterrutzner, Davorin Trstenjak, August Unterforcher, Karel Štrekelj, Primus Lessiak, Eberhard Kranz-mayer, Jakob Kelemina, Ivan Koštiál) wpływów słowiańskich na język niemiecki na tym terenie.

Bardzo ciekawy syntetyczny przegląd słowiańskich pożyczek leksykalnych w gwarach niemieckich na podstawie pięciu słowników regionalnych (MeWb, ThürWb, WOSM, BWb, WBÖ) przedstawiła Susann Fleischer (2008, 2013), grupując je według szczegółowo wydzielonych pól semantycznych. Podała je w dwóch zestawach: pożyczek pewnych i ewentualnie możliwych (tu jednak umieszcza też wiele pozycji, których wpływ słowiański przekonująco został zakwestionowany). Zdarzają się wypadki, że autorka ten sam wyraz wymienia w obu grupach, np. *Kuntschen* ‘zielone gałęzie sosny’, *Petak* ‘dawna moneta w Wenecji’, *rabatzen* ‘ciężko pracować’, *tschmeren* ‘mówić płacziwie’. Z podanych słowników autorka zgromadziła liczne przykłady pożyczek, które we wcześniejszej literaturze naukowej w ogóle nie były wspominane, dzięki temu jest to wspaniały przewodnik po wymienionych niemieckich słownikach regionalnych. Ogranicza się jednak do samych zestawień, zazwyczaj bez podawania form z języków źródłowych, zresztą często w tych słownikach przytaczanych.

Należy jeszcze wspomnieć o słownictwie politycznym i społecznym związanym z życiem w Związku Radzieckim, które się szerzyło głównie w dawnej Niemieckiej Republice Demokratycznej, jak *Druschba* ‘przyjaźń’, *Kasatschok* ‘ludowy taniec ukraiński’, *Kolchos* ‘spółdzielnia produkcyjna’, *Kulak* ‘bogacz wiejski’, *Bortsch* ‘barszcz’, *Soljanka* ‘zupa mięsna ostro przyprawiona’, *Wodka* ‘wódka’, *Stogramm* ‘duży kieliszek wódki’, *Troika* ‘zaprzęg trzykonny’, *Brigadier* ‘kierownik grupy roboczej’, *Subbotnik* ‘dobrowolna praca kolektywna bez zapłaty’ itd., które zgromadził i omówił głównie Karlheinz Hengst (1971; 1977).

Na koniec należy wskazać dwie wszechstronne syntezy słowiańsko-niemieckich kontaktów językowych przedstawione przez G. Bellmanna w dwóch obszernych artykułach encyklopedycznych (Bellmann 1984; 2004). Autor uwzględnił w nich szeroką strefę bezpośrednich kontaktów ludności słowiańskiej i niemieckiej oraz liczne niemieckie wyspy językowe w otoczeniu słowiańskim. Omawia też wpływy językowe na poziomie języków literackich (Fernentlehnungen). Obustronne wpływy słownikowe przedstawia w ujęciu historycznym od czasów najdawniejszych aż po współczesność, wskazując na warunkujące je zależności kulturalne. Wiele miejsca poświęca przedstawieniu interferencji językowej wysp Niemców Nadwołżańskich oraz szerokiemu wpływowi języka rosyjskiego na zmiany semantyczne w słownictwie niemieczyzny używanej w Niemieckiej Republice Demokratycznej. W swojej syntezie uwzględnił interferencje zachodzące we wszystkich warstwach językowych, podkreślając szczególne ich nasilenie w zakresie słownictwa. Zdecydowanie przeciwstawia się przyjmowaniu słowiańskich wpływów w zakresie morfologii (Bellmann 1984, 904–905; 2004, 3235).

Jak widać, slawiści i germaniści niemieccy zgromadzili ogromny liczbowo materiał gwarowy i historyczny dotyczący pożyczek słowiańskich w języku niemieckim. Bielfeldt (SWD, 18) podawał, że jego zbiory zawierały około 3000 różnego typu pożyczek słowiańskich, z których tylko drobna część dotyczyła niemieckiego języka literackiego lub potocznego, zdecydowana zaś większość różnych gwar niemieckich. Ja mam ich już ponad 4000, a wiele z nich ma nawet po kilkanaście różnych wariantów fonetycznych i morfologicznych.

Do pożyczek ogólnoniemieckich wywodzących się z różnych języków słowiańskich należy ok. 180 przykładów, jak np. *Peitsche* ‘bicz’, *Jauche* ‘gnojówka’, *Graupe* ‘kaszka, krupy’, *Quark* ‘twaróg, ser’, *Gurke* ‘ogórek’, *Zeisig* ‘czyżyk’, *Plötze* ‘płatka’, *Ukelei* ‘ukleja’, *Reizker* ‘rydz’, *Haubitze* ‘haubica’, *Droschke* ‘dorożka’, *Knute* ‘knut’, *Petschaft* ‘pieczęć’, *Grenze* ‘granica’ (Bielfeldt SWD, 21–79).

Wiele zapożyczeń ma szeroki zasięg regionalny, jak np. *dalli* ‘dalej, naprzód szybko’, *Penunse*, w Wiedniu *Penise* ‘pieniądz’, *Kobel* ‘kobyła’, *Dammlack*, *Dummlack* ‘głupiec’, *Maline* ‘malina’.

Zdecydowana większość pożyczek, jak już wspomniałem, ma charakter gwarowy. Nasilenie tych wpływów było dosyć znaczne, a dawniej musiało być większe. Bogate materiały zebrano z terenu Brandenburgii (BBWb) i Saksonii (WOSM), Śląska, Pomorza, b. Prus Wschodnich i Zachodnich (Frischbier, PrWb), a także Turynii (ThürWb) i Bawarii oraz Szlezewiku i Holsztyna. Ogromny materiał przyniosły regionalne słowniki niemieckie, z których pięć: dwa bawarskie (wydawany w Wiedniu WBÖ i wydawany w Monachium BWb), słownik niemieczyzny sudeckiej (SdWb), słownik pomorski (PWB), oraz słownik znad środkowej Łaby (MeWb), jeszcze nie są ukończone. Publi-

kacje te ciągle uzupełniają wcześniejsze opracowania, które powstawały w okresie, kiedy jeszcze wiele słowników regionalnych było właśnie w druku.

W dotychczasowych publikacjach koncentrowałem się na sławizmach niemieckich zawierających słowiańskie elementy słowotwórcze i na wpływach morfologicznych, na zapożyczeniach słowiańskich w twórczości pisarza Horsta Bienka oraz na ogólnych informacjach o wpływach słowiańskich, głównie polskich i czeskich w języku niemieckim oraz w jego gwarach (Siatkowski 2015).

Literatura

- BBWb**, *Brandenburg-Berlinisches Wörterbuch*, begr. und angelegt von A. Bretschneider, unter Einschluss der Sammlungen von H. Teuchert, fortgesetzt von G. Ising, bearb. unter der Leitung J. Wiese, I–IV, Berlin, 1976–2001.
- Bellmann G. (1971), *Slavoteutonica. Lexikalische Untersuchungen zum slawisch-deutschen Sprachkontakt im Ostmitteldeutschen*, Berlin – New York [z bogatą bibliografią].
- Bellmann G. (1984), *Slawisch/Deutsch*, [w:] *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, hrsg. von W. Besch, O. Reichmann, S. Sonderegger, 1. Halbband, Berlin – New York, s. 897–907.
- Bellmann G. (2004), *Slawisch/Deutsch (Schwerpunkte)*, [w:] *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, hrsg. von W. Besch, A. Betten, O. Reichmann, S. Sonderegger, 4. Teilband, Berlin – New York, s. 3229–3259.
- Bernd Chn. Sam. T. (1820), *Die deutsche Sprache in dem Großherzogthume Posen und einem Theile des angrenzenden Königsreiches Polen, mit Vergleichen sowohl der Mundarten, als auch anderer Sprachen, und mit eigenen Forschungen*, Bonn.
- Beyersdorff O. (1868, 1871), *Über Slavisches im Deutschen*, „Schlesische Provinzialblätter”, Jg LXXII, Der Neuen Folge Jg VII (1968), s. 446–448, 497–499, 549–551, Jg LXXV, Der Neuen Folge Jg X (1871), s. 497–499, 559–561, 606–607.
- Bielfeldt SWD**, H.H. Bielfeldt, *Die slawischen Wörter im Deutschen. Ausgewählte Schriften 1950–1978*, Leipzig, 1982.
- Bischoff K. (1967), *Sprache un Geschichte an der mittleren Elbe und der unteren Saale*, Köln.
- Bronisch G. (1862), *Grundzüge der deutschen Mundart, welche inmitten der sorbischen Bevölkerung und Sprache in der Niederlausitz und in den nördlichen Teilen der Lausitz gesprochen wird*, „Neues Lausitzisches Magazin”, t. XXXIX, s. 108–195.
- Brückner SE**, A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków, 1927.
- BWb**, *Bayerisch-Österreichisches Wörterbuch*, II. Bayern. *Bayerisches Wörterbuch*, hrsg. von der Kommission für Mundartforschung, bearb. von J. Denz, B.D. Insam, A. Rowley, H.U. Schmid, München, 1995 i n.
- Eichler E. (1977), *Zum tschechischen Anteil am deutschen Wortschatz*, [w:] *Beiträge zum deutsch-slawischen Sprachkontakt*, hrsg. von E. Eichler, Berlin, s. 21–28.
- Eichler E. (1993), *Überlegungen zum tschechisch-deutschen Sprachkontakt*, [w:] *Slavistische Studien zum XI. internationalen Slavistenkongreß in Preßburg/Bratislava*, hrsg. von K. Gutschmidt, H. Keipert, H. Rothe, Köln, s. 99–111.
- Eichler E., Kieser O. (1959), *Zur Geographie slawischer Lehnwörter im nördlichen Obersächsischen*, „Forschungen und Fortschritte”, t. XXXIII, s. 376–378.

- Eichler E., Kieser O. (1962), *Slawische Wörter im nördlichen Obersächsischen und im benachbarten Lausitzischen*, „Forschungen und Fortschritte“, t. XXXVI/1, s. 26–29.
- Eichler E., Krausch H.D. (1973), *Niedersorbische Pflanzennamen als Reliktwörter in deutschen Mundarten*, „Lëtopis Instituta za serbski ludospyt“, t. A 20/1, s. 67–96.
- Eichler E., Weber H. (1966), *Ist ostmitteldeutsch Bemme für 'bestrichene Brotscheibe' slawischer Herkunft?*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. X, s. 231–237.
- Eichler EWSE**, E. Eichler, *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Elemente im Ostmitteldeutschen*, Bautzen, 1965 [tu bibliografia dalszych jego prac].
- Fleischer S. (2008), *Slawische Lexik in den deutschen Mundarten. Dargestellt anhand des Ostmitteldeutschen und Bairisch-Österreichischen*, Saarbrücken.
- Förstemann E. (1852), *Slavische Elemente in deutschen, namentlich westpreußischen Volksmundarten*, „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen“, t. I, s. 412–429.
- Frischbier H. (1882–1883), *Preussisches Wörterbuch. Ost- und westpreussische Provinzialismen in alphabetischer Folge*, t. I–II, Berlin.
- Gollor G. (1920), *Oberschlesische Schimpfwörter*, „Der Oberschlesier“, Jg. II, Nr 10, s. 4–5.
- Gollor G. (1924), *Schimpfwörter aus dem Beuthener Lande, Beitrag zu einem ober-schlesischen Wörterbuche*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins“, z. 5/6, s. 40–54.
- Hengst K. (1971), *Zum Einfluss des Russischen auf die deutsche Gegenwartssprache*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVI, s. 3–13.
- Hengst K. (1977), *Fachsprachliche Entlehnungen aus dem Russischen in der deutschen Gegenwartssprache*, [w:] *Beiträge zum deutsch-slawischen Sprachkontakt*, hrsg. von E. Eichler, Berlin, s. 39–57.
- Hey G. (1893), *Die slawischen Siedlungen im Königreich Sachsen mit Erklärung ihrer Namen*, Dresden.
- Hinze F. (1963), *Die Endbetonung deutscher Ortsnamen slawischer Herkunft auf -in*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. VIII, s. 501–515.
- Hinze F. (1964), *Pomorische Bezeichnungen des Marienkäfers im hinterpommerschen Plattdeutsch*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. IX (1964), s. 349–351.
- Hinze F. (1969), *Slovinzische Reliktwörter aus dem Sachgebiet der Winterfischerei im ehem. hinterpommerschen Niederdeutsch*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XIV, s. 577–581.
- Hinze F. (1970a), *Einige slovinzische Reliktwörter im hinterpommerschen Plattdeutsch*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XV, s. 35–37.
- Hinze F. (1970b), *Slovinzische Fischzugnamen vom Garder See in Hinterpommern*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XV, s. 386–392.
- Hinze F. (1971a), *Slovinzische Fischzugnamen vom Garder See in Hinterpommern/Pomorze Zachodnie (Nachtrag)*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVI, s. 385–388.
- Hinze F. (1971b), *Zu einigen pomoranischen Reliktwörtern aus dem Bereich der Segelschifffahrt*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVI, s. 389–391.
- Hinze F. (1971c), *Zum Nachleben slovinzischer Gehöftsamen in Groß Garde (Gardna Wielka)*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVI, s. 110–126.
- Hinze F. (1972), *Die Namen Scharmützel, Schermützel, Zermützel, Schermeisel und ihre Deutung*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVII, s. 19–24.
- Hinze F. (1977), *Pomorische Reliktwörter im hinterpommerschen Niederdeutsch* [w:] *Slawistik in der DDR 1977. Dem Wirken Hans Holm Bielfeldts gewidmet*, hrsg. von H. Scheel, Berlin, s. 130–138.

- Hinze F. (1990), *Slawische Lehn- und Reliktwörter im vorpommersch-mecklenburgischen Raum*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XXX, s. 249–254.
- Hinze F. (1993), *Einige Lehnprägungstypen nach niederdeutschem Muster vornehmlich im Nordpomoranischen*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XXXVIII, s. 79–85.
- Hinze F. (1996), Gimmel, Gimmer, Gibbel – *eine polnische Bezeichnung des Pferdes im Nordostdeutschen?*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XLI, s. 295–298.
- Hinze F. (2000), *Neuhochdeutsch Popanz ‘Schreckgestalt, Vogelscheuche; willenloser Mensch’: ursl.-dial. *popoľdnica ‘Mittagsgespenst’ und analoge (gemein)slawische Wortbildungs- und Bedeutungstypen*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XLV, s. 215–219.
- Hoffmann H. (1909), *Einfluss des Polnischen auf Aussprache, Schreibung und formale Gestaltung der deutschen Umgangssprache in Oberschlesien*, „Zeitschrift für deutsche Mundarten”, t. IV, s. 264–279.
- Hoffmann H. (1910), *Fremd- und Lehnwörter polnischen Ursprungs in der schlesischen Mundart*, „Zeitschrift für deutsche Mundarten”, t. V, s. 193–204.
- Hoffmann J. (1996), *Pan Schnüppenschewski im Ruhrgebiet*, „Dialog, Deutschpolnisches Magazin”, 10 April, s. 97–98.
- Kiparsky V. (1936), *Fremdes im Baltendeutsch*, „Mémoires de la Société Neophilologique de Helsingfors”, t. XI, s. 222 + 1 mapa.
- Kleczkowski A. (1913), *Wpływ języka polskiego na dialekty prusko-niemieckie*, [w:] *Pamiętkowa księga ku uczczeniu czterdziestopięcio-letniej pracy literackiej prof. dr. Józefa Tretiaka*, przedmowa T. Grabowski, Kraków, s. 117–132.
- Kleczkowski A. (1931), *Wpływ języka polskiego na dialekty prusko-niemieckie*, [w:] *Problem narodowościowy na Pomorzu. Pamiętnik Zjazdów Pomorzoznawczych*, Toruń, s. 113–130.
- Kleczkowski A. (1948), *Słowiańskie wpływy językowe w Szlezewiku i Holsztynie*, „Slavia Occidentalis”, t. XIX, s. 361–376.
- Knoop O. (1890–1891), *Plattdeutsches aus Hinterpommern*, 2. Sammlung: *Fremdsprachliches im hinterpommerschen Platt, nebst einer Anzahl von Fischerausdrücken und Ekelnamen*, (Wissenschaftl. Beilage zum Programm des kgl. Gymnasiums zu Rogasen – Progr. Nr 156), Rogasen.
- Machek ES–2**, V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha, 1968.
- Mak W. (1926), *Slavische Schimpfwörter im Schönwaldischen*, „Der Oberschlesier”, t. VIII, s. 772–774.
- Menge H. (1985a), *War das Ruhrgebiet auch sprachlich ein Schmelztiegel?*, [w:] *Sprache am Rhein und Ruhr. Dialektologische und soziolinguistische Studien zur sprachlichen Situation im Rhein-Ruhr-Gebiet und ihrer Geschichte*, Red. A. Mihm, Stuttgart, s. 149–162.
- Menge H. (1985b), *Einflüsse aus dem Polnischen im Ruhrgebiet? Exemplarische Behandlung eines Kapitels aus der „Volkslinguistik“*, [w:] *Sprache am Rhein und Ruhr. Dialektologische und soziolinguistische Studien zur sprachlichen Situation im Rhein-Ruhr-Gebiet und ihrer Geschichte*, Red. A. Mihm, Stuttgart, s. 223–244.
- MeWb**, *Mittelelbisches Wörterbuch*, t. II, H–O, G. Kettmann, 2002, t. I, A–G, K. Bischoff, G. Kettmann, 2008, Berlin.
- Mitzka W. (1963–1965), *Schlesisches Wörterbuch*, t. I–III, Berlin.
- Müller B. (1972), *Zum Einfluss slawischer Sprachen auf sozial determinierte Schichtungen des deutschen Wortschatzes*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XVII, s. 742–750.
- Müller B. (1974), *Zur Typisierung slawischer Wörter in deutschen Mundarten*. „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur”, t. 94, Halle/Saale, s. 101–140.

- Müller B. (1977), *Zu slawischen Wörtern in mundartlichen Wortschatzsammlungen des Deutschen*, [w:] *Slawistik in der DDR 1977. Dem Wirken Hans Holm Bielfelds gewidmet*, hrsg. von H. Scheel, Berlin, s. 144–146.
- Müller K. (1966), *Slawische Wörter im Deutschen für den Fruchtstand der Nadelbaume*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XI, s. 657–680.
- Müller K. (1969a), *Slawische Bezeichnungen im Deutschen für den Pfifferling*, [w:] *Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur*, hrsg. von W. Kraus, Berlin, s. 136–143.
- Müller K. (1969b), *Die deutschen Bezeichnungen slawischer Herkunft für den Echten Reizker...*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XIV, s. 545–576.
- Müller K. (1970), *Ein slawisches Reliktwort für den Pfifferling in Thüringen*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XV, s. 32–34.
- Müller K. (1972b), *Slawische Pilzennamen in den ehemaligen deutschen Mundarten Schlesiens*, „Prace Filologiczne“, t. XXIII, s. 239–251.
- Müller K. (1977b), *Plötze – Die Geschichte eines slawischen Wortes im Deutschen*, [w:] *Beiträge zum deutsch-slawischen Sprachkontakt*, hrsg. von E. Eichler, Berlin, s. 69–84.
- Müller K. (1995), *Slawisches im deutschen Wortschatz*, Berlin [tu bibliografia dalszych jego prac].
- Müller R. (1966), *Die Synonymik von 'Peitsche'. Semantische Vorgänge in einem Wortbereich*, Marburg.
- Nesselmann G.H.F. (1870–1871), *Forschungen auf dem Gebiete der preußischen Sprache*, Alt-preussische Monatschrift. Der neuen Preußischen Provinzial-Blätter vierte Folge VII (Prov. Bl. LXXIII 1870), s. 289–319, VIII (Prov. Bl. LXXIV 1871), s. 59–78, 673–700.
- Nesselmann G.H.F. (1873), *Thesaurus linguae Prussicae. Der preussische Vocabelvorrath...*, Berlin.
- Neumann J.W. (1853), *Sammlung mancher vorzugsweise niederlausitzischen Spracheigentümlichkeiten (Provinzialismen und Idiotismen)*, „Neues Lausitzches Magazin“, t. XXX, s. 234–252.
- Nyenhuis A. (2011), *Deutsche und Polen im Sprachkontakt. Polnische Einflüsse im deutschen Schlesien*, Frankfurt am Main.
- Olesch R. (1970), *Slavistische Anmerkungen zum Schlesischen Wörterbuch*, „Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik“, t. XXXVII, s. 190–203.
- Petters I. (1858), *Lexicalisches im Anschlusse an Weinholds Beiträge zu einem schlesischen Wörterbuche*, „Deutsche Mundarten“, t. V, s. 472–479.
- Polenz P. von (1963), *Slavische Lehnwörter im Thüringisch-Obersächsischen nach dem Material des deutschen Wortatlas*, [w:] *Deutsche Wortforschung in europäischen Bezügen*, t. II, hrsg. von L. E. Schmitt, Gießen, s. 265–300 + 4 mapy.
- PrWb**, *Preußisches Wörterbuch*, begr. von E. Riemann, hrsg. von E. Riemann, U. Tolksdorf, R. Goltz, I–VI, Neumünster, 1974–2005.
- PWB**, *Pommersches Wörterbuch*, begr. von W. Stammer, fortgesetzt von H-F. Rosenfeld, hrsg. von R. Herrmann-Winter, M. Vollmer, Berlin, 1997 i n.
- Rother K. (1913), *Fremdwörter in der schlesischen Mundart*, „Mitteilungen der schlesischen Gesellschaft für Volkskunde“, t. XV, s. 137–155.
- Schleicher A. (1851), *Über die wechselseitige Einwirkung von Böhmischem und Deutsch*, „Archiv für das Studium der neueren Sprachen“, t. IX, s. 38–42.

- Schmitt F.W.F. (1879), *Die Provinz Westpreußen, wie sie entstanden und wie sie gegenwärtig beschaffen ist*, Thorn.
- Schönfeld H. (1963), *Slawische Wörter in den deutschen Mundarten östlich der unteren Saale*, Berlin.
- Schuchardt H. (1884), *Slawo-deutsches und Slawo-italienisches. Dem Herrn Franz von Miklosich zum 20. November 1883*, Graz [przedruk: D. Gerhardt, München 1971.]
- Schwarz E. (1932/33), *Zur Wortgeographie tschechischer Lehnwörter in den deutschen Mundarten*. „Germanoslavica”, t. II, z. 2–3, s. 221–237, 327–343.
- Schwarz E. (1934), *Jazyk německý na území ČSR, Vlivy sousedních jazyků na německá nářečí na území Československé republiky*, [w:] *Československá vlastivěda*, t. III: *Jazyk*, red. O. Hujer, Praha, s. 592–597.
- Schwarz E. (1958), *Probleme der sudetendeutschen Lehnwortgeographie*, „Zeitschrift für Mundartforschung”, t. XXVI, s. 128–150.
- Schwarz SdWa**, Schwarz E. (1954–1958), *Sudetendeutscher Wortatlas*, t. I–III, München (1954–1958).
- SdWb**, *Sudetendeutsches Wörterbuch. Wörterbuch der Mundarten in Böhmen und Mähren-Schlesien*, begr. von E. Schwarz, betreut von F.J. Beranek, H. Wolf-Beranek, H. Kühnel, N. Englisch, hrsg. von H. Engels, O. Ehrismann, München, 1988 i n.
- Siatkowski J. (2015), *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi*, Warszawa [tu bibliografia dalszych prac].
- Skála E. (1973), *O pražské němčině 16. století*, „Slovo a slovesnost”, t. XXXIV, s. 215–223.
- Skála E. (1991), *Das Prager Deutsch*, „Jahrbuch”, t. V, s. 130–140.
- Skála E. (1995), *Deutsche und tschechische Sprache in den böhmischen Ländern*, [w:] *Deutsche und Tschechen. Nachbarn im Herzen Europas, Beiträge zu Kultur und Politik*, Köln, s. 90–99.
- Steinhauser W. (1958), *Slawisches im Wienerischen*, „Muttersprache”, t. LXVIII, s. 133–142.
- Steinhauser W. (1962), *Slawisches im Wienerischen*, Wien.
- Steinhauser W. (1978), *Slawisches im Wienerischen*, Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, Wien.
- Teuchert H. (1958), *Slawische Lehnwörter in ostdeutschen Mundarten*. „Zeitschrift für Mundartforschung”, t. XXVI, s. 13–31.
- ThürWb**, *Thüringisches Wörterbuch*, Auf Grund der Sammlungen von V. Michels und H. Hücke bearb. B. IV–VI, 1975–1990, unter Leitung von K. Spangenberg, fortgesetzt unter der Leitung von W. Lösch, B. I–III, 1999–2006, Berlin, 1975–2006.
- Tomanek E. (1890–1891), *Über den Einfluss des Tschechischen auf die deutsche Umgangssprache in Österreich-Schlesien, bes. Troppau und Umgebung*, Troppau.
- WBÖ**, *Bayerisch-Österreichisches Wörterbuch*, I. Österreich. *Wörterbuch der bairischen mundarten in Österreich*, hrsg. von der Kommission für Mundartkunde und Namenforschung, bearb. von V. Dollmayr, E. Kranzmayer, M. Hornung, W. Bauer, Wien, 1963 i n.
- Weinhold K. (1852), *Deutsches und Slavisches aus der deutschen Mundart Schlesiens*, „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen”, t. I, s. 245–257.
- Wick P. (1939), *Die slavischen Lehnwörter in der neuhochdeutschen Schriftsprache*, Marburg.
- Winter R. (1961), *Einige slawische Entlehnungen in der niederdeutschen Mundarten des ehemaligen Hinterpommern*, „Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. Gessellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe”, t. X, s. 271–277.

- Winter R. (1963), *Slawische Entlehnungen im niederdeutschen Wortschatz des ehemaligen Hinterpommern*, „Lud”, t. XLVIII, s. 277–297.
- Winter R. (1967), *Suffixe der slawischen Lehnwörter im Pommerschen und ihr Einfluss auf die niederdeutsche Wortbildung*, „Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung”, t. XC, s. 106–121.
- Wolf H. (1965), *Deutsch-slavische Begegnung in der Sprache der Reformationszeit, Ihre Widerspiegelung bei Johannes Mathesius*, „Die Welt der Slaven”, t. X, s. 51–98.
- WOSM**, *Wörterbuch der obersächsischen Mundarten*, begr. von T. Frings, R. Große, unter der Leitung von D. Helm, t. I, unter der Leitung von G. Bergmann, t. II-IV, Berlin, 1988–2003.
- Ziesemer W. (1923), *Beobachtungen zur Wortgeographie Ostpreussens*, „Zeitschrift für deutsche Mundartforschung”, t. XVII, s. 149–160 [polonizmy na s. 150–151].
- Ziesemer Wb**, Ziesemer W. (1935–1944), *Preußisches Wörterbuch. Sprache und Volkstum Nordostdeutschlands*, t. I: A–C, t. II: D–Fingernagel, Königsberg.

Kazimierz Sikora

Uniwersytet Jagielloński, Katedra Historii Języka i Dialektologii
k.sikora@uj.edu.pl

Liczebniki złożone w gwarach polskich a wpływy germańskie

Abstrakt: W artykule autor przedstawia swoje poglądy na temat budzącego wątpliwości pochodzenia w polskich gwarach liczebników złożonych (21–99) o strukturze zestawienia z jednostką w prepozycji (typu: *pięć dwadzieścia*, zam. *dwadzieścia pięć*). Swoje rozważania opiera głównie na przykładach z Podhala i Spiszu. Doceniając rolę wzorców łacińskich, autor opowiada się za hipotezą o niemieckim pochodzeniu tej grupy liczebników. Uzasadnia to faktami historycznojęzykowymi i historycznymi, zwłaszcza intensywnością kontaktów z niemieckojęzyczną, napływową ludnością, zamieszkującą niegdyś licznie obszary występowania polskich gwar góralskich. Świadczą o tym np. germańskiego pochodzenia nazwy wielu wsi spiskich i podhalańskich.

Słowa kluczowe: dialektologia, historia języka, zapożyczenia, liczebniki

Abstract: Composite numerals in Polish dialects and German linguistic influence. The author of the article presents his views concerning the controversial issue of the origins in Polish dialects of composite numerals (21–99) of the type *pięć dwadzieścia* (E. lit. ‘five twenty’) (instead of *dwadzieścia pięć* (E. lit. ‘twenty five’)), in which the cipher is prepositioned. The considerations are exemplified with language material from the regions of Podhale and Spisz in southern Poland. While giving credit to the possible Latin pattern, the author opts for the German origin of the numerals in question. This viewpoint is justified with historical and linguistic facts embracing the intensity of contacts between Poles and numerous German-speaking settlers who used to live in areas where Polish highlander dialects are spoken. Many place names in Podhale and Spisz are German by origin.

Keywords: dialectology, language history, loans, borrowing, numerals, language contact

Problem pochodzenia form złożonych liczebników 21–99 w polskich gwarach (innych prawie się nie spotyka) niewątpliwie zasługuje na baczniejszą uwagę. Obok bowiem zestawień typu współczesnego, dziś dominujących na całym obszarze etnicznym polszczyzny (łącznie z Kaszubszczyzną), np.: *dwaściana jedyn*, *dwaściana piynć*, *trzyjści siedm*, *dwadzesce jeden*, *trzędzscie trzē* itd. Nadal, choć bardzo rzadko, spotyka się w użyciu pozostałości modelu odmiennego, głównie ze względu na szyk członów, z jednostkami na pierwszym miejscu, a więc: *jedyn dwaściana / dwadzieściana*, *piynć dwajściana*, *siedm dwaściana* itp. Ten model strukturalny przypomina pod wieloma względami analogiczne liczebniki niemieckie. Dla orientacji przedstawiam (w aneksie do niniejszego tekstu) kompletny zasób takich form liczebnikowych zrekonstruowanych

na Podhalu i Orawie (por. Sikora 2006). Mowa tu o rekonstrukcji, ponieważ udało się go odtworzyć głównie na podstawie faktów historycznych, przechowanych w pamięci badanych¹. W gwarach – dodam – obok tak zbudowanych rzeczowników głównych występują analogiczne postaci liczebników porządkowych (np. na Śląsku, co potwierdziły badania w okolicach Mikołowa²; idzie o formy używane już tylko w określaniu daty miesięcznej, dawniej także wieku osoby), por.: *Kiery dzisio je? – Czrzy dwadziesty, "oziym dwadziesty* itd. *April*. Nie można wykluczyć, że miejscowy zwyczaj dopuszczał szerszy zakres użycia tego typu form.

Obok obu, jak się wydaje najszerzej niegdyś rozpowszechnionych wzorców, zgoła wyjątkowo pojawia się typ „spójnikowy”, wykorzystujący parataktyczne, addytywne *a*, por. np.: *trzi a dwacet, siedym a trzicet* itp. Taki sposób liczenia spotyka się nadal u starszych na Śląsku Cieszyńskim. Dodajmy jeszcze, że udało się wyspowo (Zubrzyca Górna) na Orawie dowieść zaskakującej obecności w gwarze specyficznych zestawień z jednostką w prepozycji w grupie liczebników 11–19, np.: 11 *jedyn dziesiyńc*, 12 *dwa dziesiyńc*, 14 *stiry dziesiyńc*, 16 *seś dziesiyńc*, 19 *dziewiyńc dziesiyńc*. Poświadczono to w pełni wiarygodny sposób. Dla porządku dodajmy w tym miejscu uwagę o występowaniu na Podtatrzu tzw. czytania (por. słow. čítat ‘liczyć’) owiec, kultywowanego po dziś dzień np. wśród baców z Zębu, wywodzących się z wielopokoleniowych rodzin etnicznych górali. Jako interesującą ciekawostkę dołączam je także w aneksie (pierwotnie liczono owce czterdziestkami, dziś pięćdziesiątkami). „Czytanie” owiec udokumentowane zostało w tekstach gwarowych z Zębu, zebranych przez Józefa Bubaka (Bubak 1966). W sposób oczywisty ukazuje ono wpływy języka słowackiego na gwary góralskie. Cieszyńskie podobnie poświadczą oddziaływania czeskie. Kwestie te kwituję ogólnikową uwagą ze względu na deklarowany temat artykułu; miałem także kilka lat temu sposobność szerzej wypowiedzieć się w sprawie związków słowacko-polskich na tym polu. Tam także (Sikora 2006; 2007) po raz pierwszy starałem się umotywić tezę o funkcjonowaniu w polskich gwarach złożonych liczebników głównych tworzonych na wzór niemiecki, wedle wzorca kalkującego struktury zestawień języka niemieckiego. Od tego czasu pojawiło się wiele nowych obserwacji i argumentów, pozwalających powrócić do napoczętego tematu z zapasem nowej energii. Konieczny jest więc także niejaki naukowy remanent w tej materii, bowiem podzielane przez badaczy dialektów polskich przekonanie o obcym, niemieckojęzycznym rodowodzie form liczebnikowych typu *pięc dwadzieścia* wbrew pozorom nie jest dostatecznie ugruntowane w faktach językowych i historycznojęzycznych.

Zacznijmy od sprawy geograficznego zasięgu takiego sposobu liczenia. Profesor Marian Kucała (1991), przy okazji omawiania odmiany liczebnika w dialektach autorytatywnie stwierdza, że szyk przestawny w liczebnikach złożonych dwuczłonowych interesującego nas typu występuje na Śląsku, w południowej Małopolsce, na północnych

¹ Dzisiejsze gwary góralskie charakteryzuje w badanym zakresie silna tendencja do unifikacji z polszczyzną ogólną. W rezultacie wśród liczebników złożonych dominują w uzusie niemal zupełnie formy zbliżone (różnice fonetyczne) do ogólnopolskich.

² Informatorami byli państwo Elżbieta i Rudolf Szaforzowie z Gostynia w pow. mikołowskim (osoby ok. 60-letnie). Szaforzowie doskonale pamiętają, jak w ich rodzinnych domach brzmiały „mówione od końca” liczebniki 21–29 oraz 31, określające daty. Tak mówią do dziś osoby starsze.

Kaszubach, częściowo w Ostródzkiem, na Warmii i Mazurach. Nie ma takich form ani w nizinnej Małopolsce, na Mazowszu, ani w rdzennej Wielkopolsce. Swoją wiedzę mógł Kucala zbudować w znacznym stopniu jeszcze na samodzielnych badaniach terenowych (Więciórka i Kliszczacy); niewiele w tej materii jest do dodania poza szczegółami i uzupełnieniami. Według informacji profesora Kazimierza Nitscha (w jego *Zapiskach gwarowych ze Środkowej Galicji* z 1915 r. – wycieczka dialektologiczna z Ignacym Steinem; Nitch 1958, 156), zweryfikowanych pozytywnie we współczesnych badaniach terenowych, ten sposób liczenia występował jako wzorzec alternatywny np. w powiecie jasielskim i krośnieńskim (gmina Frysztak). Podobnie miała się rzecz, gdy wziąć uwagi Nitscha potwierdzające popularność takiego liczenia u starszych (badania z początku XX w.) w okolicach Myślenic i Bochni (wsie Krzyszkowice i Świdówka), por. „*dwaśca śtyry centuf*”, ale przy liczeniu: *śtyry dwaśca*” i dodaje jeszcze: „młodszy mówią *dv'eśce* zamiast *dv'esta*” (Nitch 1958, 127). Od siebie mogę dodać słowo o takich formach funkcjonujących dawniej w wioskach leżących w bezpośredniej bliskości Krakowa. Zapamiętano je jako językowe dziwactwa, wtrącane czasem przez posługujących się archaicznymi miarami gospodarzy. Wypada żałować, że kwestionariusz *Atlasu gwar polskich* pod redakcją profesora Karola Dejny nie zdołał utrwalić ich zasięgu w Polsce południowej i południowo-wschodniej.

Żywe zainteresowanie dialektem śląskim, wsparte refleksją naukową entuzjastów śląskiego języka regionalnego, przynosi liczne poświadczenia interesujących nas form liczebnikowych na Górnym Śląsku (np. *dwa dwajścia*, *piynć dwajścia*). Wiele tych obserwacji wprost implikuje pewien kontekst poznawczy zakładający stałą i powszechną na Śląsku obecność niemieckiego, wyuczonego w szkole liczenia w językowym zwyczaju. Cytuję Marka Szoltyśka:

Podobnie jak z nabytym w dawnej szkole przyzwyczajeniem do spowiadania się po niemiecku było również z liczeniem. Niektórzy ludzie nauczeni w dzieciństwie rachować po niemiecku, nie potrafili przełożyć sobie tej szkolnej wiedzy na swą gwarową polszczyznę. Sam wielokrotnie słyszałem, jak starsi ludzie (większość z tego pokolenia już nie żyje) pytali siebie o wiek. Przykładowo:

– Wielu Wom je?

– Latoś bydzie „fynf und zibcich”!

Echo niemieckiego uczenia dało się również słyszeć w polskiej mowie w czasie zakupów. Przykładowo, gdy coś kosztowało 25 zł mówiło się: „pięć dwadzieścia” (po niemiecku *funf und zwanzig*)...³

Zachowały się też potwierdzenia tak zbudowanych liczebników porządkowych (*pięć dwudziesty rok kapłaństwa*).

Poświęćmy jeszcze słów parę danym z dialektów Polski północnej. W próbie oceny stanu wyjściowego w formach liczebnikowych zestawień na Kaszubszczyźnie pomocą służyć może np. *Gramatyka Pomorska* Friedricha Lorentza (Lorentz 1927–1937). Autor zdaje sprawę z funkcjonowania na tamtych terenach u progu XX w. aż trzech z przedstawionych wcześniej wariantów strukturalnych liczebników złożonych (poprzestaje na ogólnej lokalizacji). Gwary słowińskie (główczycka i cecenowska)

³ M. Szoltysek, *Żywot Ślązoka poczciwego*, Rybnik 1999.

wyrażają liczby 21 itp. w typie przestawnym, spójnikowym: *dwa a dzwadzesce, trze a p'indzesqt*; inne gwary stosują typ bezspójnikowy, przy czym w gwarach północno- i południowokaszubskich jednostki są z reguły na pierwszym miejscu: *dwa trzedzesce, szesc p'qdzestqt*; w gwarach przejściowych i zaborskich poprzedzają je dziesiątki: *dwadzesce uosem, szedzesqt p'qc*, jednak zdarzają się też odstępstwa i wyjątki: *dwadzesce jedan* Chwaszczyno, *piqdzestqt p'qc* Tłuczewo, *piqdzesiqt jedan* Goręczyno, *dwadzesce sztyre* Osusznica; *piqcz dwadzesce* Poluczyno, *jedan trzidzesce* Gostomie (Lorentz 1927–1937, 952, 953). Dodajmy, że liczebniki 11–19 przyjęły już zgodną z językiem polskim postać zrostu: *jednousec, szternosce, setmnosce* itp.

Uwagi te odnieść można także do liczebników porządkowych, w których dominował podówczas typ z odwróconym szykiem, przy czym człon jednostkowy w prepozycji pozostawał nieodmienny, czyli:

Liczebniki porządkowe dla 21 itd. Powstają najczęściej drogą połączeń liczebnika głównego z jakimś liczebnikiem porządkowym: *jedän a dważestni, jedän dważestni, dważesce p'ërši*. W zaborskim słyszy się także *dw^użżestni p'ërši*, szczególnie w południowej zaborszczyźnie; poza zaborszczyzną zauważyłem to tylko w Sikorzynie (Lorentz 1927–1937, 960).

Dodać należy, że spójnikowa konstrukcja z *a* jest zachowana po dziś dzień w języku łużyckim.

Stan współczesny, o ile Kaszubski portal edukacyjny⁴ daje wiarygodne dane o standardzie kaszubskim, mieści „zesadzone wielniczi”, pod względem strukturalnym zasadniczo nieodbiegające od ogólnopolskiego wzorca (*dwadzesce jeden, dwadzesce trze : dwadzesiti pierszi, dwadzesiti drędzi* itd.). Można sądzić, że w nowej sytuacji języka kaszubskiego opracowania podręcznikowe, książki i gazety skutecznie ograniczą występowanie rozmaitych wariantów morfologicznych i reliktałnych zjawisk. Abstrahując od rozwoju kaszubskiego, trzeba stwierdzić, że na całym obszarze etnicznym polszczyzna ogólna spełniła funkcję unifikującą i stabilizującą (głównie przez oddziaływanie języka pisanego) wobec gwar pierwotnie stosujących wariantywny model strukturalny interesujących nas form liczebników złożonych.

Dobrze ukazuje tę zależność zwłaszcza sytuacja stwierdzona przeze mnie w gwarach Podtatrza (Spisz, Orawa, Podhale). Postępująca interferencja polszczyzny ogólnej do gwary sprzyja nie tylko redukcji wariantywnych postaci realizacyjnej form liczebników podstawowych (1–9), ale i spycha do rzędu archaizmów fonetycznych i morfologicznych w gwarze formy typu *siedm, ośm, piyhñci, styrze* itp., właściwe także staropolszczyźnie. Zachęca to do celowego ograniczenia zakresu materiałowego podjętych badań do chronologicznie najstarszej warstwy systemu morfologicznego gwary. Według mnie tylko ona może być tu wiarygodnym punktem odniesienia.

W zasobie zbadanych dokładniej form liczebnikowych 1–100, znajdujemy stosunkowo liczne pamiątki prasłowiańskiego dziedzictwa w gwarach. Na Podtatrzu utrwaliły się one w archaicznej postaci zapewne na skutek pozostawiania badanych gwar na obrzeżach zwartej obszaru polskiego języka etnicznego, zgodnie z prawem archaizmu peryferycznego. Tak umotywowanej zależności wobec dawnych etapów

⁴ Kaszubski portal edukacyjny Skarbnica Kaszubska: <http://www.skarbnicakaszubska.pl/gramatyka>, (28.09.2014).

rozwojowych polszczyzny można dowieść, odwołując się np. do znakomitego studium Zenona Klemensiewicza (1930) i opracowań ogólnych, w tej liczbie do studiów Mirosławy Siuciak (2008), Haliny Mieczkowskiej (1994; 1955); Mieczysława Basaja (1974), a z najnowszych – do interesującej pracy Agnieszki Słobody, *Liczebnik w grupie nominalnej średniowiecznej polszczyzny. Semantyka i składnia* (Słoboda 2012).

Wspomniana książka, porządkując zagadnienie z wykorzystaniem metod korpusowych, ukazuje wariantywność wzorca morfologicznego zestawień (konstrukcji?) liczebnikowych zaskakująco bliską stanowi w gwarach, przedstawionemu wcześniej. Bez wdawania się w szczegóły można stwierdzić, że funkcjonuje w staropolszczyźnie licznie reprezentowany typ konstrukcji liczebników wieloczłonowych korzystający ze spójnikowego połączenia elementów grupy z prepozycją jednostki:

1. **Ze spójnikiem a** (*pięć a dwadzieścia grzywien; Krol syrski przykazał książętom wozowym, dwiema a trzydziestom...* BKZ).

2. **Ze spójnikiem i** (*cztery i siedemdziesiąt grzywien; a liczba jich dwa i dwadzieścia tysięcy.* BKZ).

Zasadniczo te same źródła (np. *Biblia królowej Zofii, Rozmyślanie przemyskie, rotę przysięg sądowych i in.*) dowodzą równoległego funkcjonowania wariantów obu modeli stawiających dziesiątki przed jednostkami, por.: *trzydzieści lata a trzy, w dziewięćdziesiąt a w dziewięć leciech; dwadzieścia i dwie lecie; ośmdziesiąt grzywien i dwie grzywnie*).

W użyciu był już także nowszy (według ustaleń Klemensiewicza) **typ 3 – bezspójnikowy** (z dziesiątką przed jednostką), który ustalił się ostatecznie dopiero w XVI w. Agnieszka Słoboda broni tezy, że w średniowieczu liczebniki wieloczłonowe składały się z niezależnych grup liczebnikowo-rzeczownikowych, połączonych ze sobą według reguł składni szeregowej (Słoboda 2012, 111). Nie bez pewnej racji twierdzi, że niestabilizowana pozycja poszczególnych szeregów liczbowych (rzędu jednostek i dziesiątek, ale i setek) znajdowała oparcie w zapisie łacińskim ciągów liczbowych, czemu kres położyło dopiero wprowadzenie zapisu arabskiego, ustalającego obligatoryjnie pozycję w ciągu liczbowym.

Przejdźmy do sedna sprawy. Zamyka się ono, w przekonaniu autora, w pytaniu: Kto nauczył polskiego chłopca liczyć?

Rzut oka na mapę ukazuje dającą do myślenia korelację zasięgu intensywnej kolonizacji niemieckiej w średniowieczu i obszaru występowania interesujących nas form (przypominających kalki z języka niemieckiego) w gwarach. Zależność tę (dotyczącą nieporównanie szerszego zakresu wpływów germańskich na język polski) uwypuklił podczas niedawnej Międzynarodowej konferencji naukowej „Wpływ języka niemieckiego na strukturę gramatyczną i leksykalną dialektów słowiańskich” (Poznań, 13–15.04.2014 r.) prof. Leszek Bednarczuk. Pogląd ten podzielił prof. Tadeusz Lewaszkiewicz (np. wskazując na Podhale, gdzie udało mi się zebrać najcenniejszy materiał językowy)⁵.

Tym bardziej nie zaskakuje wobec tego obecność takich, „niemieckich” form liczebnikowych na spowiadającym się po niemiecku Śląsku, Kaszubach, Warmii,

⁵ Podczas tej konferencji miałem możliwość przedstawić swoje poglądy w tej kwestii obu wymienionym uczonym.

Mazurach, Kociewiu, na silnie powiązonym z niemczyzną Spiszu albo i pod Fryszlakiem (okolice Jasła), gdzie popularne są nazwiska pochodzenia niemieckiego.

Sprawa nie jest jednak oczywista. Wystarczy przywołać za Kazimierzem Moszyńskim (1967) obrazki rachmistrzów, podciągających na siedząco nogawki portek, by policzyć coś do dwudziestu. Albo sięgnąć (czynię tu aluzję do podnoszonego podczas wspomnianej konferencji aktywnego bilingwizmu polsko-niemieckiego jako podstawowej determinanty procesów zapożyczeń) do przykładów współczesnych pożyczek angielskich typu *sorry, ups!, tak, ekskluzywny, agresywny*, by nabrać także w tej mierze wątpliwości. Mimo znacznego przyrostu wiedzy rozciągają się one również na staropolszczyznę. Nie można bowiem pominąć możliwości wpływów łaciny w interesującym nas zakresie, co nie było do tej pory jednoznacznie uwypuklane. Taki rodowód wydaje się najbardziej prawdopodobny w wypadku przedstawionej orawskiej (Zubrzyca Górna) innowacji w liczebnikach 11–19, por.: *jedyn dziesiyńć* : undecim; *trzy dziesiyńć* : tredecim; *štyry dziesiyńć* : quattuordecim itp., także w relacji z porządkowymi liczebnikami łacińskimi: *undecimus, tertius decimus, quartus decimus* itd. (por. Wikarjak 1978, 35–38). Dodać by należało, że opisy łaciny klasycznej przechowują pamięć o alternatywnej postaci liczebników głównych powyżej dwudziestu (są to zarówno cardinalia, jak i ordinalia), por. np.:

21 to *viginti unus / unus et viginti* --- *vicesimus primus / unus et vicesimus*

22 to *viginti duo / duo et viginti* --- *vicesimus alter / alter et vicesimus* itd.

Tak więc można zakładać, że fluktuacje wzorca odmiany w łacińskich liczbach 21–98, w zakresie przestawnego szyku jednostek względem dziesiątek na wzór niemiecki (nawet *septuaginta nonem* – 79 a nie: *undeoctoginta* ‘jeden mniej 80’) należały do wiedzy i kompetencji językowej osób wykształconych w dawnych wiekach. Przykład *Biblii królowej Zofii*, pełen bohemizmów, dostarczający gros potwierdzeń liczebników złożonych w typie spójnikowym, można by wiązać z takim poziomem językowej świadomości.

Zenon Klemensiewicz, syntetyzując swoje bogate doświadczenia badawcze nad fleksją i składnią liczebnika w dawnej polszczyźnie, podkreśla, że uderzającym rysem staropolskiej odmiany liczebnika jest zachowawczość. Objawia się ona w dominacji form odziedziczonych, kontynuujących stan prasłowiański i typowy dla epoki przedpiśmiennej, czemu kres położyła morfologiczna innowacyjność doby średniopolskiej (Klemensiewicz 1980, 111 i n.). Ów szczególnie konserwatyizm znajduje także wyraz we fleksji utrzymujących strukturę zestawień liczebników 11–19 (zachowujących odmienną pierwszego członu, por. *jednejnaście kopy, siedmiąnaście wsi* itp., *trzecinaście rok, trzeciegońaście roka, trzeciemunaście rokowi, trzecimnaście rokiem* itp. – dla liczebników porządkowych). O innych w swojej *Historii języka polskiego* zasadniczo nie wspomina, choć trafiają się wśród materiału egzemplifikacyjnego przykłady typu: *ośm a trzydzieści lat było* (Klemensiewicz 1980, 120). Podobne intuicje, sytuujące interesujące nas zestawienia wśród form rodzimych, należących do dziedzictwa prasłowiańskiego, znaleźć można także w pracach nowszych⁶. Wyciągając

⁶ Takiego zdania w prywatnej rozmowie ze mną była dr hab. Agnieszka Słoboda.

konsekwencje z tego rozumowania, należałoby wykluczyć lub przynajmniej zmarginalizować wpływy języków obcych na język polski w zakresie morfologii liczebnika i składni grupy nominalnej z określeniem liczebnikowym, a odrębności stwierdzone w gwarach polskich u progu XX w. postrzegać jako językowe pozostałości stanu wcześniejszego, zgodnie z logiką prawa archaizmów peryferycznych. Takie ujęcie problemu ma jednak pewne wady, jest dość kłopotliwe w pomijaniu wielkiego zasięgu rozmaitych zapożyczeń niemieckich w dawnych wiekach. Mógł on przyczynić się także do skalkowania struktur liczebników złożonych. Przestrożą mogą być też przywołane podczas wspomnianej konferencji fakty praktykowania liczenia po niemiecku w wielu regionach Śląska, a nawet w samym Poznaniu. Przypomniano przykłady licznych zapożyczeń składniowych; nieprzypadkowo mym zdaniem: *tu będzie tańcowane, graf dał tego Żyda powiesić, my byli bardzo od tych chłopów pobity, on je ośmdziesiąt lat stary* itp. spotyka się tam, gdzie zdania: *i jak te sztery dwadzieścia godzin minęły, w rajzentaszy miał pięć dwadzieścia kilo mięsa* (przykłady z Kaszub). Nie zmienia to postaci rzeczy, że naukowy opis, wobec niedostatku rozstrzygających argumentów, musi przyjąć perspektywę probabilistyczną (choć nie kryję, że nieobce jest mi przeświadczenie o obcym, niemieckojęzycznym rodowodzie takich form w gwarach polskich).

Spróbuję się z takim zadaniem zmierzyć. By ograniczyć skutki braku lepszej wiedzy i wynikających stąd interpretacyjnych nadużyć, odniosę się do najlepiej mi znanych gwar Podtatrza, wykorzystując przy tym częściowo swoje wcześniejsze przemyślenia na ten temat (por. Sikora 2007)⁷. Zgodnie z przedstawionym wyżej stanowiskiem, jednoznaczne rozstrzygnięcie kwestii pochodzenia charakterystycznych zestawień liczebnikowych na Podtatrzu nie jest możliwe. W grę wchodzi dwie (niewykluczające się jednak wzajem) hipotezy. Pierwsza, stawiająca na rodzimy, słowiański rodowód takich form i druga, dostrzegająca w nich wpływ języków obcych, a dokładnie – języka niemieckiego. Dla ich weryfikacji można by zaproponować następujący tok argumentacji.

Istnieją przesłanki za uznaniem rodzimej genezy liczebników typu *piynć dwaścica* w gwarach góralskich. Należałoby tu, oczywiście, wziąć pod uwagę obecność złożonych liczebników z jednostką w prepozycji w tekstach staropolskich (obok licznie reprezentowanego typu z szykiem zgodnym ze stanem współczesnym – por. Klemensiewicz 1930, 78 i n.). Jak wcześniej wspomniano, już w polszczyźnie XVI w. typ ten staje się recesywny, a z jego zanikiem (XVII–XVIII w.) ginie też pamięć o spółnikowym łączniku – obligatoryjnym (!) członie⁸ interesujących nas zestawień. Gwoli ścisłości, także wśród liczebników złożonych zbudowanych na wzór współczesnych pojawiały się niegdyś zestawienia spółnikowe, np.: *od dwudziestu i czterech godzin; sześciset i trzydzieści biskupów*), ale również w tym samym czasie

⁷ Publikacja ta, trudno dostępna, nie jest szerzej znana, co zachęca do przypomnienia jej kluczowych ustaleń.

⁸ Człon dziesiątek z członem jednostek (i wyższe) łączy spółnik *i* lub *a*. Por. np. za Z. Klemensiewiczem: *sześć i trzydzieści, ośm i dwadzieście, w sześci i we dwudziestu koni; dziewięć a czterdzieści, we czterech a we dwudziestu dniach* (Klemensiewicz 1930).

wyszły z użycia, ustępując miejsca bezspójnikowym (*dwudziestu czterech, sześćciset trzydzieści*).

Badacze dawnych form liczebnikowych są przekonani o prasłowiańskim rodowodzie (por. Mieczkowska 1995, 66–67) obu konkurujących ze sobą w językach słowiańskich (por. np. Polański 2010, 120–121) modeli strukturalnych; zwracają jednak przy tym uwagę na to, że typ z jednostką w prepozycji jest zdecydowanie rzadszy w tekstach, a współcześnie znajduje się w zdecydowanym odwrocie (tak jest w języku czeskim i słowackim, np.: słow. *dvadsaťdva, dvadsaťdeväť* zamiast staroświeckiego *dziś* i dopuszczalnego jedynie w niektórych konstrukcjach syntaktycznych: *dvaadvadsať, deväťadvadsať* – przy tym szyku z obowiązkowym spójnikiem *a* – por. Mieczkowska 2005), co można wiązać z wpływem zapisu cyfrowego liczb w tekstach pisanych.

Uznanie interesujących nas form w gwarach góralskich za rodzimy archaizm morfologiczno-składniowy, choć kuszące, nie znajduje za sobą wystarczających argumentów naukowych. Co prawda, można dopuścić, że zestawienia z jednostką w prepozycji utrzymywałyby się (jako typ recesywny) w przechowującej wiele językowych skamielin gwarze (por. archaizm podhalański, akcent inicjalny, pochylone *e* w przeczącym dopowiedzeniu *ňy < *nie je: – Witycie, Krzesny po slowiynsku godać? – Niy*; liczenie inwentarza z użyciem liczebników zbiorowych i in.), jednak przeczy temu zupełny brak w zebranych materiale wystąpień typu spójnikowego: **piynć a / i dwaścia; *dwa a / i štyrdziyści / sterdzieści* itp., pomimo że do niedawna, jak wspomniano wyżej, był on aktywny w języku słowackim, wywierającym podówczas znaczny wpływ na polskie gwary południowego pogranicza⁹. Idąc tym tropem (słowacyzm), od razu oddziaływanie to należałoby wykluczyć w zakresie liczebników złożonych, bowiem typ bezspójnikowy zestawień liczebnikowych z jednostką w prepozycji nie jest tam reprezentowany (także w sąsiadujących gwarach słowackich¹⁰), por. np. czysto hipotetyczną obecność form: **päťdvatsať, *deväťšesťdesať* itp. Dla wyczerpania tego wątku ważne jest, że polscy górale jako element kultury pasterskiej przejęli – jak już wspomniano na wstępie – zwyczaj „luptowskiego czytania” owiec (por. też Herniczek-Morozowa 1976, 41). Słowackie pochodzenie zbioru liczebników nie budzi wątpliwości, mimo iż pewne elementy uległy już przyswojeniu do polskiej gwary i pojawiają się nieuchronnie niekonsekwencje. Znajdziemy je wśród przykładowych liczebników używanych do „czytania” owiec, zapisanych w podhalańskim Zębie (Bubak 1966, 26–27): *seš a dwaceć (/ dwacać) ‘26’, piynć a dwaceć ‘25’, dwa a tricać (/ trzicać) ‘32’, štyry a miyru ‘44’* obok *osiym dwaceć / dwacać ‘28’, siedym trzicać ‘37’, jedyn miyru ‘41’*. W podany sposób liczy się jedynie owce. Przedstawione wyżej okoliczności świadczą o braku bezpośredniego związku interesujących nas form góralskich liczebników z językiem słowackim.

⁹ Warto na marginesie przypomnieć, że wpływy słowackie na badanie gwary nie ograniczają się do pożyczek leksykalnych i interferencji fonetycznych, ale można je też spotkać we fleksji (np. końcówki odmiany czasownika) i słowotwórstwie. Nie dotyczy to jednak liczebnika.

¹⁰ Wedle mojej wiedzy typ bezspójnikowy, odpowiadający szykiem członów polskiemu (*dvadsaťdva, dvadsaťdeväť* itp.), zwyciężył także na tamtym obszarze (np. w ościennych gwarach słowackiej Orawy i Spi-szu). Starszy wzorzec budowy zestawień dwuczłonowych wymagał użycia addytywnego spójnika *a*, por. *dvaadvadsať, deväťadvadsať*.

Słabościami obciążona jest także rysująca się dość wyraźnie hipoteza swoistego rozwoju liczebników złożonych w gwarze. Ta, jak wolno zakładać, historycznie odległa innowacja polegałaby na analogicznym (jak w typie z jednostką w postpozycji) usunięciu spójnikowego łącznika (*i / a*). Powstałyby w ten sposób dwa konkurencyjne wzorce strukturalne – oba już tworzące zestawienia bezspójnikowe, ale różniące się szykiem członów, czyli np. gwarowe: *śtyry dwaścicia* (< *cztery a / i dwadzieścicia*) i *dwaścicia śtyry* (< *dwadzieścicia i cztery*). Daje to możliwość wyjaśnienia współwystępowania obu modeli strukturalnych w gwarach góralskich, współcześnie kończącego się wskutek unifikującego wpływu polszczyzny ogólnej. Tyle tylko, że nawet w wypadku gwary podhalańskiej, od wielu dziesiątków lat utrwalanej w piśmie, nie można tego dowieść.

Jak twierdziłem w innym miejscu (Sikora 2007, 81–82), wchodziłaby jeszcze w grę możliwość analogicznego wyrównania do postaci liczebników 11–19. Z perspektywy współczesnej uznaję te wywody za jałowe naukowo spekulacje, nieuwzględniające faktu, że dawne zestawienia typu **d̥ɔva + na desęte* bardzo wcześnie (por. Klemensiewicz 1930) tracą strukturę zestawienia, stając się zrostami (\geq *dwa na dzieścicie* \geq *dwanadźcie / dwanaścicie*). Nie mogły więc być w interesującym nas zakresie (jednostka przed dziesiątką) inspirującym źródłem analogii.

W opisanej sytuacji pozostaje obecność interesujących nas form liczebnikowych w gwarach góralskich wiązać z wpływem języka niemieckiego. Tak też czynią lingwiści słowaccy (por. Mieczkowska 1995, 67), a w tym przekonaniu utwierdzają zgromadzone przykłady, chociażby: podana przez informatora ze Spiszu data wybuchu II wojny światowej: *dziewiętnoście stówek / sto dziewięć trzidzieści* (niem. *neunzehnhundert / neununddreissig*) albo zanotowane na Spiszu i Podhalu charakterystyczne postaci liczebników z grupy 100–900: *jedno sto* (*ein*hundert), *dwasto* (*zwei*hundert), *piynęsto* (*fünf*hundert) itd. Dodajmy, że brak spójnika w zestawieniach typu *piynęć śtyrdziyści* kalkujących wzorzec niemiecki (*fünf[und]vierzig*) można wyjaśnić z kolei oddziaływaniem rodzimego innowacyjnego typu bezspójnikowego liczebników (z jednostką w postpozycji), uzyskującego dominującą pozycję już w staropolszczyźnie.

Za hipotezą o niemieckim pochodzeniu interesującej nas grupy liczebników zdecydowanie przemawiają również fakty historyczne i dawne stosunki narodowościowe na Podtatrzu. Pisałem już o tym w innym miejscu, ale warto przypomnieć, że od 2 poł. XIII w. (tak na Spiszu; w XIV w. na Podhalu, por. Sowa 1990; 2005; Małecki 1938) datuje się na tych terenach coraz intensywniejszą obecność niemieckojęzycznej¹¹ ludności napływowej, tworzącej zwarte skupiska osadnicze, o czym zaświadczały choćby nazwy wsi spiskich i podhalańskich, np.: Czorsztyń, Dursztyń, Falsztyń, Frydman, Kieżmark, Krempachy, Rychwałd, Szafflary, Szlembark, Szwabę Dolne i Górne, itp., itd. W rezultacie na Spiszu (zob. Sowa 2005, 268) wsie (i gwary) niemieckie i ruskie stworzyły pas oddzielający gwary polskie i słowackie¹². Jeśli do tego dodamy ogólnie znaną aktywność Niemców w dziedzinie gospodarki (górnictwo,

¹¹ Osadnicy nazywani Sasami, używali dialektów miejsca pochodzenia – górnoniemieckiego i średnio-niemieckiego.

¹² Ondrej Pöss (2005), szacuje liczbę tzw. karpackich Niemców pod koniec XIX w. na blisko ćwierć miliona.

tkactwo, budownictwo, inne rzemiosła, handel, prawo, administracja, system gospodarczy), jak też zjawisko zapożyczania do polszczyzny w wielkiej liczbie (do końca XV w.) wyrazów niemieckich¹³ (por. Rybicka 1976; Klemensiewicz 1980, 136–137, 342–344), możemy stwierdzić, że przez kilka wieków (do końca XIX w.) istniały na terenach dzisiejszego Podtatru sprzyjające okoliczności, by uczyć się liczenia od obcych. Trzeba także pamiętać, że żywy kontakt z językiem niemieckim podtrzymywała: miejscowa ludność żydowska, służba wojskowa (po I wojnę światową) w armii austriackiej, szkoła i administracja państwowa (do 1918 r.), jak też wcale częste wyjazdy zarobkowe. Z dużym prawdopodobieństwem uwagi te mogłyby dotyczyć także gwar Pogórza i południowo-wschodniej Małopolski, skąd także pochodzą omawiane formy liczebników złożonych.

Literatura

- Basaj M. (1974), *Morfologia i składnia liczebnika w języku czeskim do końca XVI wieku*, Wrocław.
- Bubak J. (1966), *Teksty gwarowe ze wsi Ząb w powiecie nowotarskim*, ZNUJ, „Prace Językoznawcze”, z. 12, s. 26–27.
- Gruszczyński W. (1981), *Odmiana i składnia tzw. liczebników zbiorowych*, [w:] *Współczesna polszczyzna*, red. H. Satkiewicz, Warszawa, s. 95–110.
- Hemiczek-Morozowa W. (1976), *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego*, cz. II, Wrocław.
- Klemensiewicz Z. (1930), *Liczebnik główny w polszczyźnie literackiej. Historia formy i składni*, „Prace Filologiczne”, XV, s. 1–130.
- Klemensiewicz Z. (1980), *Historia języka polskiego*, wyd. 4, Warszawa.
- Kucała M. (1991), *Odmiana liczebników w dialektach*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Wrocław.
- Laskowski R. (1984), *Liczebnik*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel, Wrocław, s. 283–293.
- Lorentz F., (1927–1937), *Gramatyka Pomorska*, [za:] Pomorska Biblioteka Cyfrowa, <http://pbc.gda.pl/dlibra/docmetadata?id=1399&from=publication> (28.09.2014).
- Małecki M. (1938), *Język polski na południe od Karpat (Spisz, Orawa, Czadeckie, wyspy językowe)*, Kraków.
- Mieczkowska H. (1996), *Liczebniki na co dzień*, Kraków.
- Mieczkowska H. (1994), *Kategoria gramatyczna liczebników w ujęciu konfrontatywnym polsko-słowackim*, Kraków.
- Mieczkowska H. (1995), *Studia nad liczebnikiem (na materiale polsko-słowackim)*, Kraków.
- Moszyński K. (1967), *Kultura ludowa Słowian*, t. II, *Kultura duchowa*, cz. 1, Warszawa.
- Nitsch K. (1958), *Wybór pism polonistycznych*, t. IV, *Pisma dialektologiczne*, Wrocław – Kraków.

¹³ Zakres pożyczek niemieckich w gwarach góralskich jest bardzo duży, zwłaszcza w zakresie sprzętów domowych, urządzeń i narzędzi gospodarskich, budowy wozu, chałupy itp., por. np.: *dysiel, śnice, luśnia, klorynek, lonik, raf, buksa, rychwa, kabźla, śprycha, fasąg, tradynka, kaszta, mutra, lalyce* ‘lejce’, *fura, furmon, bont, trom, krokwia, lata, gont, rynna, foszty* ‘półoga’, *blacha, brytfanna, rynka, talyrz, pulhar, pam-puchy* ‘pączki’, *trajfus, plachta, ług, gnyp* ‘stary, tępy nóż’, *zygar* i wiele, wiele innych.

- Pöss O. (2005), *Dejiny a kultúra karpatských Nemcov*, Bratislava – Pressburg.
- Polański K. (2010), *Gramatyka języka połabskiego*; [za:] Śląska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.sbc.org.pl/dlibra/doccontent?id=18899&from=FBC> (2.11.2014).
- Rybicka H. (1976), *Losy wyrazów obcych w języku polskim*, Warszawa.
- Sikora K. (2006), *Liczebniki w gwarach Podtatrz (Podhale, Spisz, Orawa)*, „LingVaria”, nr 2, s. 49–61.
- Sikora K. (2007), *Kto nauczył górali liczyć?*, [w:] *Ponad granicami. Kultura, literatura i język obszarów pogranicza*, red. J. Kułakowska-Lis, K. Sikora, Prace Naukowo-dydaktyczne PWSZ w Krośnie, z. 26, Krosno, s. 77–86.
- Siuciak M. (2008), *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim*, Katowice.
- Słoboda A. (2012), *Liczebnik w grupie nominalnej średniowiecznej polszczyzny. Semantyka i składnia*, Poznań.
- Wikarjak J. (1978), *Gramatyka opisowa języka łacińskiego*, Warszawa.

Aneks

Zestawienie 1. Formy liczebnikowe w gwarze Podhala i Orawy [Orawa]

1	<i>jedyn, -a, -o</i>	
2	<i>dwa, dwie – dwok / dwók</i>	[dwa, dwie – dwok / dwa / dwaj]
3	<i>trzi / czi – trzok / trzók / trzek/czek</i>	[trzi – trze/trzek/trzok]
4	<i>štyrė/štyry – štyrók/štyrek</i>	[štyry – štyrze / štyrok]
5	<i>piyńć / piėć – piyńci/piyńciulpiyńciók</i>	[piyńć – piyńcik/piyńci/piyńciu]
6	<i>seść / seś – seści / seściu / seściók</i>	[seś – seścik / seści / seściu]
7	<i>siedym / siedm – siedmi / siedmiu / siedmiók</i>	[siedym – siedmi / siedmik / siedmiu]
8	<i>osiym / ośm – ośmi / ośmiu / ośmiók</i>	[osiym – ośmik / ośmi / ośmiu]
9	<i>dziewiyńć – ~ńci / ~ńciu / ~ńciók</i>	[dziewiyńć – ~wiyńcik / ~ńci / ~ńciu]
10	<i>dziesiyńć / dzieść – dziesiyńci / ~ńciu / ~ńciók</i>	[dziesiyńć – ~ńcik / ~ńci / ~ńciu]
11	<i>jedynáściė – jedynástu / ~stók</i>	[jedynáście – ~nástu / ~nástuk / ~náścik]
12	<i>dwanáściė – ~nástu / ~stók</i>	[dwanáście –dwanástu / dwunástu–stuk / ~náścik]
13	<i>trzináściė / czynáściė – ~nástu / ~stók</i>	[trzináście – ~nástu / ~nástuk / ~náścik]
14	<i>štyrnáściė – ~nástu / ~stók</i>	[šternáście / šternáście – ~nástu / ~nástuk / ~náścik]
20	<i>dwa- / dwajścia – dwudziestu / ~stók</i>	[dwadzieścia / dwaścia / dwadcat / dwacać – dwudziestu / ~stuk]
21	jedyn dwaścia	[jedyn dwaścia]
22	dwa dwaścia	[dwa dwaścia]
23	<i>trzi/czilczy dwaścia</i>	[trzi dwaścia]
24	štyry dwaścia	[štyry dwaścia]
25	<i>piyńć/piėć dwaścia</i>	[piyńć dwaścia]

26	seś dwaścía	[seś dwaścía]
27	<i>siedym / siedm dwaścía</i>	[siedym dwaścía]
28	<i>osiy m / ośm dwaścía</i>	[osiy m dwaścía]
29	<i>dziewiyńc dwaścía</i>	[dziewiyńc dwaścía]
30	<i>trzydzieści / czydzieści / trzjści / czyjści</i>	[trzydzieści – ~dziestu / ~stuk]
31	<i>jedyn trzjści / czyjści</i>	[jedyn trzydzieści]
32	<i>dwa trzjści / czyjści</i>	[dwa trzydzieści]
33	<i>trzi / czy / czy trzjści / czyjści</i>	[trzi trzydzieści]
34	<i>śtyry trzjści / czyjści</i>	[śtyry trzydzieści]
35	<i>piyńc / pięc trzjści / czyjści</i>	[piyńc trzydzieści]
36	<i>seś trzjści / czyjści</i>	[seś trzydzieści]
37	<i>siedym / siedm trzjści / czyjści</i>	[siedym trzydzieści]
38	<i>osiy m / ośm trzjści / czyjści</i>	[osiy m trzydzieści]
39	<i>dziewiyńc trzjści / czyjści</i>	[dziewiyńc trzydzieści]
40	<i>śtyrdziyści – ~dziestu / ~stók</i>	[sterdzieści / styrdzieści / sterdzieści / meru – ~dziestu / ~stuk]
41	jedyn śtyrdziyści	[jedyn sterdzieści]
42	dwa śtyrdziyści	[dwa sterdzieści]
43	<i>trzi / czy śtyrdziyści</i>	[trzi sterdzieści]
44	śtyry śtyrdziyści	[śtyry sterdzieści]
45	<i>piyńc / pięc śtyrdziyści</i>	[piyńc sterdzieści]
49	dziewiyńc śtyrdziyści	[dziewiyńc sterdzieści]
50	<i>piyńdziesiont / pjsiont – pińdziesiyńci</i>	[piyńdziesiont – ~siyńcik / ~siyńci / ~siyńciu]

Dalej według tego samego modelu do 100.

Zestawienie 2. Liczebniki 11–19 (Zubrzyca Górna na Orawie)

- 11 *jedyn dziesiyńc*
- 12 *dwa dziesiyńc*
- 13 *trzi dziesiyńc*
- 14 *śtyry dziesiyńc*
- 15 *piyńc dziesiyńc*
- 16 *seś dziesiyńc*
- 17 *siedym dziesiyńc*
- 18 *osiy m dziesiyńc*
- 19 *dziewiyńc dziesiyńc*

Zestawienie 3. Czytanie owiec „luptowskie”

Wykonywane przy wypuszczaniu owiec z koszar. Baca „czyta”, juhas robi karby.

piyrse boze + sićko boze + troje + ćwioro + piyńcioro + sześćcioro + siedmioro + ośmioro + dziewiyńcioro + dziesiyńcioro + jedynąścioro + dwanaścioro + trzinąścioro + śtyrnąścioro + piytnąścioro + sesnąścioro + siedymnąścioro + osiymnąścioro + dziewiytnąścioro + dwaceć (/ dwacać) jedno dwaceć + dwa dwaceć / dwa a dwaceć + trzi a dwaceć + śtyry a dwaceć + piyńć a dwaceć + seś a dwaceć + siedym dwaceć + osiym dwaceć + dziewiyńć dwaceć + tricać (/ trzicać) + jedno tricać + dwa a tricać + trzi a tricać + śtyry a tricać + piyńć a tricać + seś a tricać + siedym tricać + osiym tricać + dziewiyńć tricać + miyru (/ miru) + jedyn miyru + dwa a miyru + trzi a miyru + śtyry a miyru + piyńć a miyru + seś a miyru + siedym a miyru + osiym a miyru + dziewiyńć a miyru + piydziesiat.

Juhas robi karb nożem i liczenie zaczyna się od początku.

Natalija Ewgeniewna Ananiewa

Moskiewski Uniwersytet Państwowy imienia M.V. Łomonosowa
ananewa.46@mail.ru

Germanizmy leksykalne w dwu polskich gwarach wyspowych na Syberii

Abstrakt. W gwarach polskich wyodrębnia się dwie podstawowe warstwy germanizmów leksykalnych: o charakterze ogólnopolskim, czyli właściwe większości gwar polskich i językowi literackiemu (*musieć*, *szyber*, *placek* i in.), i lokalne (charakterystyczne dla poszczególnych odmian polszczyzny gwarowej). Tu omawiane są germanizmy występujące w dwu wyspowych gwarach polskich na Syberii: w gwarze wsi Wierszyna pod Irkuckiem oraz Aleksandrowka i Znamienka pod Abakanem. Do germanizmów lokalnych w gwarze Wierszyny należą wyrazy *buŋk* 'nieślubne dziecko' i *fest* 'mocno, szybko, bardzo'. Liczba germanizmów lokalnych w gwarze Aleksandrowki-Znamienki jest większa. Należą one do różnych części mowy (rzeczowniki *gruska* 'babcia', *gruzek* 'dziadek', *szurek* 'chłopiec', *rebiska* 'tarka', *rybaki* 'naleśniki z tartych ziemniaków i in.'; czasowniki: *rebować* 'trzeć'; wyrazy predykatywne: *brak* 'trzeba'; partykuła twierdząca *jo* 'tak'). Obok innych właściwości różnicujących gwarę wierszyńską (gwara typu południowego) i gwarę aleksandrowską (gwara typu północnego) pewne germanizmy lokalne należą do cech dyferencyjalnych, które składają się na określony typ gwary (północny albo południowy).

Słowa kluczowe: gwara, germanizm, język polski

Abstract: Lexical Germanisms in the two Polish Island Dialects in Siberia. In Polish dialects two main layers of lexical Germanisms are singled out: all Polish character, that is the one peculiar to most of Polish dialects and literary language (*musieć*, *szyber*, *placek* and others) and local (typical of some varieties of the dialectal Polish language). The Germanisms reviewed in the article are represented in the two island Polish dialects in Siberia: in the dialect of the village of Vershina next to Irkutsk and the dialect of the villages of Aleksandrovka and Znamenka next to Abakan.

The local Germanisms in the dialect of the village of Vershina include such words as *buŋk* «natural» and *fest* «strongly, fast, very». The number of the local Germanisms in the dialect of the villages of Aleksandrovka and Znamenka is much greater. They represent various parts of speech. They can be nouns (*gruska* «a granny», *gruzek* «a grandpa», *szurek* «a boy», *rebiska* «a grater», *rybaki* «pancakes of rubbed potatoes» and others), verbs (*rebować* «to rub»), predicative words (*brak* «need»), affirmative particle (*jo* «yes»). Alongside with other peculiarities making the two dialects different (the dialect of the southern type, that of the village of Vershina from the dialect of the northern type, that of the villages of Aleksandrovka and Znamenka) some local Germanisms also belong to differential features making a definite type of dialect (southern or northern).

Keywords: dialect, Germanism, the Polish language

Wśród germanizmów leksykalnych występujących w gwarach polskich, w tym w wyspowych gwarach syberyjskich, należy rozróżnić dwie podstawowe warstwy:

o charakterze ogólnopolskim, czyli właściwe większości gwar polskich (tzw. polidialektalne) i językowi literackiemu (np. *musieć*, *brytfanna*, *placek*, *szyber*, *żur* i in.), i o węższym zakresie występowania, charakterystyczne dla poszczególnych odmian polszczyzny gwarowej. Te pierwsze różnią się chronologią. Są wśród nich wyrazy ogólnosłowiańskie, w tym najdawniejsze o proveniencji gockiej (np. *chleb*), właściwe tylko językom zachodniosłowiańskim (np. *musieć*), przejęte przez Słowian zachodnich i od nich rozpowszechnione na Rusi (np. *żur* – por. Brückner 1970, 668) oraz występujące wyłącznie w języku polskim. Te drugie (lokalne) powstawały na skutek bezpośrednich kontaktów pewnych obszarów gwar polskich z żywołem niemieckim.

W przypadku dwóch polskich gwar wyspowych, o których będzie mowa w artykule (gwara wsi Wierszyna pod Irkuckiem oraz Aleksandrowka i Znamienka pod Abakaniem) chodzi o germanizmy zarówno pierwszego, jak i drugiego typu.

Obydwie polskie gwary wyspowe powstały w wyniku przesiedlenia się ludności polskiej na obszary Syberii na skutek reform Piotra Stołypina. Ten proces odbywał się ponad sto lat temu. Przodkowie dzisiejszych mieszkańców wsi Wierszyna pochodzili z terenów Zagłębia Dąbrowskiego (czyli obszarów gwar polskich z cechami właściwymi dla Polski południowej bądź południowo-zachodniej). Natomiast przodkowie użytkowników polskiej gwary Aleksandrowki i Znamienki – Mazurzy, w gwarze *Mazury* – reprezentują gwarę mazowiecką (ściślej mazurską, czyli pochodzącą z terytorium byłych Prus Wschodnich) ze wszystkimi cechami gwar Polski północnej.

Na temat gwary mieszkańców Wierszyny istnieje już dosyć obszerna literatura (por. Гольцекер 1989; 1991; Decyk 1995; 1997; Figura 2003; Ananiewa 2007; 2011; 2012 abc; 2013; Paško 2009, Ананьева 2011; 2013 ab; Пасько 2011, Głuszkowski 2011, Umińska 2013). O wiele skromniejsze są materiały o gwarze polskiej w okolicach Krasnojarska (Aleksandrowki i Znamienki) – są to przede wszystkim artykuły E. Stupińskiego (2008; 2009).

Liczba germanizmów lokalnych (czyli charakterystycznych nie dla całego terytorium Polski, a dla pewnych jej obszarów) jest większa w gwarze Aleksandrowki-Znamienki niż Wierszyny, zwłaszcza w porównaniu z pożyczkami z języka słowackiego bądź czeskiego występującymi u wierszynian (por. *modžyn* ‘modrzew’, *yohyn’e* ‘borówka’, *rusy* ‘prusaki’ i in.). Nieprzypadkowo Kazimierz Nitsch podkreślał, że „potężny jest wpływ niemiecki zwłaszcza na północy, w Prusiech Zachodnich i Wschodnich” (Nitsch 1958, 74).

W gwarze wierszyńskiej też występuje parę wyrazów o węższym zakresie użycia niż ogólnopolskie *szyber*, *placek*, *musieć* bądź *brytfanka*, np. wyraz *bujk* (z wąskim *u*, co jest związane z wąską wymową nosówek w tej gwarze) ‘nieślubne dziecko’. Aleksander Brückner wywodzi ten wyraz (co prawda pod znakiem zapytania) z germanizmu *bękart*. Pisze: „czy i *bąk* ‘o nieślubnym dziecku’ od *bękart*a poszło?” (Brückner 1970, 24). Wyraz *bękart* z kolei wywodzi z niem. *Bankhart*, *Bankart* od *Bank* ‘ławka’ ‘w przeciwieństwie do łoża małżeńskiego’ (Brückner 1970, 24), w którym nosówkę *ę* tłumaczy zwykłym zastępowaniem niemieckiego *an* przez *ę* (jak w *wandern* > *wędrować*). Kontekst, w którym zanotowałam wyraz *bąk* (*bujk*) w gwarze wierszyńskiej (*nalotaya se bujka*) może natomiast świadczyć i o pewnych skojarzeniach z nazwą owada.

W każdym razie wyraz *bąk* w znaczeniu ‘nieślubne dziecko’ znany jest gwarom polskiego południa (śląskim i małopolskim), np. śląskiej gwarze Schodni (Gołąb 1955)

i wszystkim trzem gwarom wsi małopolskich (Więciórka, pow. Myślenice – dalej W., podbąbigórska Sidzina, pow. Suchoć – dalej S. i nadwiślański Facimiech, pow. Kraków – dalej F.), których słownik porównawczy, jako pierwszy w dziejach dialektologii polskiej pełny słownik gwarowy, ułożył Marian Kucala: „*bąk* ‘nieślubne dziecko’, W.: *bok* i *skōtsi* ze *śf’ata pšiv’ezya teg^o bōka* ~ S.: *nāj’one*, *n’eślubne ž’ecko* ~ F.: *n’eślubne*” (Kucala 1957, 256).

Do germanizmów, które występują na południu Polski, należy także polisemantyczny wyraz *fes(t)*, notowany w Wierszynie w znaczeniu ‘mocno, bardzo, szybko’: *nie fes kol’unca* ‘nie bardzo kłująca’, *fes čša l’écéc* ‘szybko trzeba lecieć’. Marian Kucala notuje *fest* ‘mocno, mocny’ we wszystkich trzech wsiach małopolskich: „*tak fezd g^o čšašnij; e, z Ioška byu fest X^{op}: mušāy gyo fest sm^oolnōc, co še pševróciū* ~S. ~F.: *kfes se jes X^{op}, śylny*” (Kucala 1957, 47). Natomiast ogólnopolski germanizm *ślafrok* występuje w Wierszynie nie w znaczeniu ‘odzież do spania, podomka’, lecz w znaczeniu ‘suknia’.

Nie wyjaśnione dla mnie pozostaje pochodzenie wyrazu *bync / benc*, który oznacza w polskiej gwarze Wierszyny ‘potrawę z przetartych gotowanych ziemniaków, grochu i kapusty’. Składniki potrawy nawiązują do niemieckiej genezy tego dania. W słowniku warszawskim występuje gwarowa nazwa *bęcoły*, oznaczająca ‘kluski kartoflane’. Autorzy słownika ze znakiem zapytania podają fantastyczną etymologię: „Może od Bucefał?” (SW I,141).

Germanizmy lokalne w gwarze polskiej pod Krasnojarskiem należą do różnych części mowy i grup leksykalno-semantycznych. Są to:

– rzeczowniki, wśród których występują nazwy sprzętów domowych i mebli (*szrank* ‘szafa’ < niem. *Schrank* ‘szafa’, *rebiska* ‘tarka’ < niem. *Reibeisen* ‘tarka’, nazwa widelca wywodząca się z niem. *Gabel* ‘widelec’), nazwy dań (*rybaki* ‘naleśniki z tartych ziemniaków’ nawiązujące do niem. *reiben* ‘trzeć’), nazwy osób (*szurek* ‘chłopiec’ < niem. *Schurke* ‘łajdak, nicpoń, leń’, do tej grupy należą także nazwy krewnych – *gruska* ‘babcia’, *gruzek / grusek* ‘dziadek’);

– czasowniki (np. *rebować* ‘trzeć’ < niem. *reiben* ‘trzeć’);

– przymiotniki (np. pochodny od germanizmów *gruska* i *gruzek* przymiotnik z polskim przyrostkiem *gruskowy*: *po gruskovej l’in’ji*);

– środki kolokwialne: np. partykuła twierdząca *jo* ‘tak’ < niem. *ja*, wyraz predykacyjny *brak* ‘trzeba’ nawiązujący do niem. *brauchen* oraz st.-grn.-niem. i śrd.-niem. *Brauch* ‘wykorzystanie’ (od XVI w. ‘zwyczaj, przyzwyczajenie’).

Zarówno występujące w gwarze germanizmy ogólnopolskie, jak i lokalne podlegają prawom fonetycznym, morfonologicznym i morfologicznym obowiązującym w gwarze. Na przykład germanizmy ogólnopolskie *rychtować* (< niem. *richten*), *galareta* (< niem. *Gallerte*), *pieniądze*, *chleb* w gwarze wierszynian mają postacie *ryXtuwać* (z przyrostkiem *-uva*), *garalyta* (z typową dla tej gwary przestawką, por. także *rustelko* < *lusterko*, nazwisko *Rolek* < *Lorek*), *p’in’unže* (w związku z wąską wymową nosówek i przejściem *e* > *i* przed spółgłoską nosową N), *Xlyp* (w związku z *i / y* < **ē*). Wspólny obydwu analizowanym gwarom czasownik *musieć* ma różne w tych gwarach formy 2 os. 1. mn. czasu teraźniejszego: w gwarze Aleksandrowki-Znamienki występuje forma *mušita* (z końcówką *-ta*), natomiast w gwarze wierszyńskiej występuje forma odpowiadająca formie języka literackiego *mušiće*.

Przytoczę parę przykładów dla germanizmów lokalnych. W celowniku liczby pojedynczej rzeczownika *šurek* występuje charakterystyczna dla gwary Aleksandrowki-Znamienki końcówka *-ožu* (*šurkožu*). Dla rzeczownika *rebiska* w miejscowniku i celowniku liczby pojedynczej mamy zgodną z ogólnopolską końcówkę *-e*, przed którą występuje zwykła wymiana $k > c$ (*na rebisce*). To wtopienie germanizmów w system deklinacyjny i słotwórczy gwary (por. możliwość występowania germanizmów jako podstaw słotwórczych w przypadkach *gruzek*, *gruska* → *gruskovy*, *rebować* → *rybak'i* oraz formę z typowym słowiańskim przyrostkiem *-k-*: *rebiska*) świadczy o dawnym funkcjonowaniu tych pożyczek w systemie gwarowym.

Lokalne germanizmy wraz z innymi cechami tworzą zespół właściwości różnicujących gwary Polski północnej i południowej. Typowe południowe cechy gwary wierszyńskiej to:

- występowanie *o* na miejscu $*\bar{a}$ oraz w wyniku analogii (*jo* ‘ja’, *cytom* ‘czytam’);
- brak wymiany $'o : 'e$ (*m'etla* ‘miotła’, *b'ere* ‘biorę’, *n'ese* ‘niosę’);
- mazurzenie, które zachowało się dla $c < \check{c}$;
- *y / i* na miejscu $*\bar{e}$;
- dźwięczny typ fonetyki międzywyrazowej, w tym formy *jezdem* ‘jestem’, *n'uzem* ‘niosłem’;
- pewne leksemy: np. *tatarka* ‘gryka’, *kaj* ‘gdzie’, *kiej* ‘kiedy’, *dziolcha* ‘dziewczyzna’, *gadżina* ‘bydło’ i in. (szczegółowiej Ananiewa 2012b, Ананьева 2013b).

Do cech typowo północnych (ściślej wschodniomazurskich) w gwarze Aleksandrowki-Znamienki należą:

- ostatnie stadium silnej (asynchronicznej) palatalizacji spółgłosek wargowych miękkich, czyli występowanie *pš*, *bž*, *vž*, *mn* na miejscu $*pj$, $*bj$, $*vj$, $*mj$ (*pšoke* ‘piekę’, *kobžeta* ‘kobieta’), a nawet zatrata spółgłoski wargowej (*žadro* ‘wiadro’, *ja pan'entam* ‘pamiętam’);
- zlanie się \check{a} i \bar{a} (*ja* ‘ja’, *cytam* ‘czytam’);
- mazurzenie dla wszystkich spółgłosek szeregu dźwięcznych szumiących;
- formy *jek* ‘jak’, *pomerl'i* ‘pomarli’ itp.;
- zlanie się w jednym dźwięku *i* i *y*;
- używanie liczebnika *dwa* dla wszystkich rodzajów (np. *dwa gož'iny*);
- końcówka celownika liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego *-ožu* (< *-owiu*);
- pewne leksemy: np. *prosek* ‘zapraszający na wesele’, *kokos* ‘kogut’ i in.

Lokalne germanizmy (czyli występujące przeważnie na północy Polski albo głównie w Polsce południowej) też wchodzi w skład cech różnicujących gwarę wierszyńską i użytkowników gwary Aleksandrowki-Znamienki. Na przykład do takich germanizmów należą nazwy babci i dziadka *groska*, *grosek* / *gruska*, *grusek*, które są notowane na Mazowszu (por. APG 2, mapa 165: „Skupienia odrębności kulturowo-leksykalnych” z wyrazami *groska*, *grosek*). Znajdziemy je także np. w zapisach Huberta Górniewicza z Frejt (4 km na pn.-wsch. od Pasymia, dialekt środkowomazurski): *Mojá gróska nama dżecióm, zafse tak robžila* (Póln.-polskie teksty gwarowe 1955, 63).

Szeroko rozpowszechniona jest na obszarze gwar mazurskich, tak samo jak w innych gwarach Polski północnej, partykuła twierdząca *jo / ja* ‘tak’ (por. w zapisach

Haliny Turskiej dialektu nidzickiego, w tekście „Dożynki”: *tak'i żianek', jo, jo* – Półn.-polskie teksty gwarowe 1955, 57; w zapisach Witolda Doroszewskiego gwary pasymskiej, dialekt środkowomazurski: *Złote i pułzlotki, dziesięć trojakóś sie naz-iwało¹, pszed wojno francuskó, ja* – Półn.-polskie teksty gwarowe 1955, 60).

Dla gwary Aleksandrowki-Znamienki możliwe jest dalsze oddziaływanie na nią języka niemieckiego, ponieważ jego użytkownicy mieszkają tuż obok. Poświadcza to wypowiedź jednej informatorki: *duzo N'emcuf, i v Al'eksandrofce bil'i N'emcy*. Znane są też małżeństwa polsko-niemieckie. Użytkowniczki i użytkownicy gwary polskiej nierzadko mają nazwiska niemieckie (por. *Funk(owa), Sztermer*). I Polacy („Mazury”) i Niemcy przed II wojną światową byli luteranami, natomiast po wojnie zostali baptystami. Ustalenie istnienia lub braku wpływu języka niemieckiego na dzisiejszą polską gwarę Aleksandrowki-Znamienki wymaga szczegółowych badań.

Germanizmy gwarowe mogą być składnikiem par homonimicznych międzygwarowych (por. *jo* w gwarze wierszyńskiej będące zaimkiem osobowym ‘ja’, natomiast w gwarze Aleksandrowki-Znamienki – partykułą twierdzącą ‘tak’) oraz częścią składową opozycji homonimicznej między gwarą a językiem literackim (por. *brak* w języku literackim i *brak* ‘trzeba’ w gwarze Aleksandrowki).

Dalsze badania germanizmów lokalnych występujących w Aleksandrowce-Znamienice wymagają dokładnego ustalenia obszaru gwarowego Polski, na którym występują odpowiednie izoleksy pochodzenia niemieckiego. Wstępnie stwierdzamy, że pewne germanizmy lokalne obok innych właściwości gwarowych można traktować jako cechy typologiczne różnicujące gwary typu południowo-zachodniego i typu północnego bądź północno-wschodniego.

Literatura

- Ananiewa N. (2007), *O polskich gwarach Syberii: projekt badawczy*, [w:] Acta Baltico-Slavica XXXI, Tom dedykowany Pani Profesor Irydzie Grek-Pabisowej, Warszawa, s. 25–32.
- Ananiewa N. (2011), *Gwarowe postacie niektórych onimów w gwarach polskich (na przykładzie polszczyzny kresowej Dwińska i wsi okolicznych oraz polskiej gwary wyspowej na Syberii)*, [w:] *Z zagadnień językoznawstwa słowiańskiego. Tom dedykowany Profesorowi Stefanowi Warchołowi*, Rozprawy Sławistyczne, 23, Lublin, s. 21–26.
- Ananiewa N. (2012a), *Nomina personalia w polskiej gwarze wyspowej i na dawnych Kresach Wschodnich. Próba konfrontacji*, [w:] *Polskie dziedzictwo językowe na dawnych Kresach. Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 5, Warszawa, s. 29–37.
- Ananiewa N. (2012b), *Niektóre właściwości gwary wyspowej na Syberii*, Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, t. 58, Łódź, s. 5–13.
- Ananiewa N. (2012c), *Antroponimy w inskrypcjach nagrobnych nekropolii syberyjskiej wsi Wierszyna na tle antroponimikonu cmentarza na Podolu*, [w:] *W komunikacyjnej przestrzeni nazw własnych i pospolitych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Robertowi Mrózkowi*, Katowice, s. 43–59.

¹ Kropka oznacza tu twardość spółgłoski przed *i*.

- Ananiewa N. (2013a), *Teksty Polaków pisane grażdanką w syberyjskiej wsi Wierszyna*, Acta Baltico-Slavica, Warszawa, s. 287–298.
- Ananiewa N. (2013b), *O niektórych mikrotoponimach w wyspowej gwarze na Syberii*, [w:] *Niejedno ma imię... Prace onomastyczne i dialektologiczne dedykowane Profesorowi Ewie Wolnicz-Pawłowskiej*, Prace Językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW, t. 4, Warszawa, s. 35–37.
- Brückner A. (1970), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Decyk W. (1995), *Próba opisu polskiej gwary we wsi Wierszyna*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 20–30.
- Decyk W. (1997), *Uwagi o języku społeczności polskiej w Rosji*, [w:] *Język polski poza granicami kraju*, Opole, s. 109–123.
- Dejna K. (1998), *Atlas gwar polskich*, t. 1. *Małopolska*, Warszawa.
- Dejna K., Gala S., Zdaniukiewicz A., Czyżewski F. (2000), *Atlas gwar polskich*, t. 2. *Mazowsze*, Warszawa.
- Figura L. (2003), *Historia i terażniejszość polskiej syberyjskiej wsi*, [w:] *Wierszyna z bliska i z oddali. Obrazy polskiej wsi na Syberii*, Kraków, s. 71–132.
- Głuszkowski M. (2011), *Verzhina – a Polish village in Siberia, Factors influencing language maintenance under changing social, cultural, economic and political conditions*, „Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics”, ESUKA – JEFUL 2–1, s. 157–170.
- Gołąb P. (1955), *Gwara Schodni i okolicy*, Wrocław.
- Kucała M. (1957), *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław.
- Nitsch K. (1958), *Dialekty języka polskiego*, [w:] K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych, Pisma dialektologiczne*, Wrocław – Kraków, s. 74.
- Paśko D. (2009), *O kalkach słowotwórczych w polszczyźnie mieszkańców Wierszyny na Syberii*, „Slavia Meridionalis”, 9, s. 21–28.
- Póln.-polskie teksty gwarowe**, *Północno-polskie teksty gwarowe od Kaszub po Mazury* (z mapką), red. K. Nitsch, Kraków, 1955.
- SW I, Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (1900), *Słownik języka polskiego*, t. 1, A–G, Warszawa.
- Stupiński E. (2008), *Geneza polszczyzny w okolicy Krasnojarska*, [w:] *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, t. LIII, Łódź, s. 207–217.
- Stupiński E. (2009), *Wpływy wschodniosłowiańskie na polszczyznę okolic Krasnojarska*, [w:] *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, t. LIV, Łódź, s. 197–204.
- Umińska A. (2013), *Polskie cechy fonetyczne i leksykalne w gwarze wsi Wierszyna (Syberia Wschodnia)*, [w:] *Słowiańskie wyspy językowe i kulturowe*, Toruń, s. 27–42.
- Ананьева Н.Е. (2011), *Фрагмент диалектной морфологии польского говора дер. Вершина под Иркутском*, [w:] *Современная славистика и научное наследие С.Б. Бернштейна. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения выдающегося отечественного слависта д.ф.н. проф. С.Б. Бернштейна. 15-17 марта 2011 г., г. Москва*, Москва, s. 47–48.
- Ананьева Н.Е. (2013a), *Морфология глагола в польском говоре деревни Вершина Боханского района Иркутской области*, [w:] *Исследования по славянской диалектологии 16. Грамматика славянских диалектов. Механизмы эволюции. Утраты и инновации. Историко-типологические явления*, Москва, s. 203–210.

-
- Ананьева Н.Е. (2013b), *Типология польских говоров Сибири и результаты их контактов с русским идиомом*, [w:] *Славянское языкознание. XV Международный съезд славистов Минск, 2013 г. Доклады российской делегации*, Москва, s. 467–478.
- Гольцекер Ю.П. (1989), *Из наблюдений над особенностями польского говора села Вершина в Сибири*, [w:] *Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny*, *Rozprawy Slawistyczne*, 4, Lublin, s. 133–147.
- Гольцекер Ю.П. (1991), *Тексты из села Вершина (Иркутская область)*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VI, Wrocław, s. 209–212.
- Пасько Д. (2011), *Польский островной диалект жителей дер. Вершина в Сибири*, [w:] *Русско-польские языковые, литературные и культурные контакты*, Москва, s. 72–80.

Sergiej Skorwid

Rosyjski Państwowy Uniwersytet Humanistyczny
Moskwa
slavcenteur@gmail.com

Gramatyczne germanizmy rdzennych dialektów zachodniosłowiańskich w gwarach przesiedleńczych na terenie Rosji¹

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie niektórych gramatycznych zjawisk kontaktowych, cechujących wyjątkowe dialekty zachodniosłowiańskie, czeskie i polskie, w kontynuujących je gwarach przesiedleńczych w Rosji. Gwary te charakteryzuje na ogół dobre zachowanie pierwotnego systemu dialektów rdzennych, włączając w to germanizmy, rzeczywiste czy też domniemane, będące zjawiskami, które powstały na skutek długotrwałych kontaktów tych dialektów zachodniosłowiańskich z niemieckimi na obszarze Europy Środkowej i Północno-Wschodniej. Przy tym zarówno systemy badanych gwar w całości, jak też ich składniki pochodzenia kontaktowego od dawna ulegają oddziaływaniu wschodniosłowiańskiego otoczenia językowego, przede wszystkim języka rosyjskiego.

Słowa kluczowe: czeskie i polskie gwary przesiedleńcze w Rosji, germanizmy gramatyczne, predykatywy i czasowniki modalne, posesywne konstrukcje rezultatywne, strona bierna, zaimki wskazujące

Abstract: Grammatical Germanisms of the Ascendant Dialects in West Slavic Immigrant Patois in Russia. The paper deals with some contact phenomena in grammar typical of the ascendant dialects, which were inherited by two Czech and one Polish immigrant patois spoken in Russia. The Czech patois are located in several villages near Novorossiysk and Anapa in the Northern Caucasus and also in the Middle Irtysh area of the Omsk Region, the Polish (Masovian) one in the Krasnoyarsk Region and in the Republic of Khakassia.

These patois show relatively good preservation of their original dialectal systems, including not only old lexical borrowings from German, but also grammatical features that appeared as a result of the longtime contact of West Slavic dialects with German in central and northeastern Europe. At the same time the systems of the examined patois as a whole, as well as their elements of contact origin, have been strongly influenced by their East Slavic language surroundings, most of all by the Russian language. The author concludes that set and functioning of the analyzed borrowed units or structures and contact features in Czech and Polish dialects although partly similar, differed somewhat. It depended on the speakers' relative tendencies to personalize and give detail; it also depended on the features sentence construction observed in both languages.

Keywords: Czech and Polish immigrant dialects in Russia, grammatical borrowings from German, modal predicatives and modal verbs, possessive resultative constructions, passive voice, demonstrative pronouns

¹ Publikacja powstała w ramach projektu „Słowiańskie gwary przesiedleńcze w Rosji (czeskie, polskie, ukraińskie)” Nr A-54, finansowanego przez Fundację na rzecz podstawowych badań lingwistycznych (<http://www.ffli.ru>).

Wstęp

Począwszy od 2009 r., różnie liczne grupy badawcze pod kierownictwem lub z udziałem autora niniejszego artykułu przeprowadzały eksplorację terenową gwar potomków dawnych przesiedleńców czeskich i polskich na terenie Federacji Rosyjskiej. Przedmiotem badań były następujące odmiany językowe:

– północnokaukaska gwara czeska w miejscowościach Kiryłowka pod Noworosyjskiem i Warwarowka pod Anapą (ok. 50 użytkowników, przeważnie w wieku powyżej 70 lat);

– zachodniosyberyjska gwara czeska w miejscowościach Riepinka, Nowogradka i Woskriesienka w obwodzie Omskim (86 osób, deklarujących przynależność do narodowości czeskiej, w tym kilkadziesiąt aktywnych użytkowników gwary w wieku od ok. 55 do ok. 80 lat);

– zachodniosyberyjska gwara polska w miejscowościach Aleksandrowka w kraju Krasnojarskim i Znamienka w Republice Chakasji (ponad 60 użytkowników w wieku od ok. 45 do ok. 80 lat).

Północnokaukaska gwara czeska (PKCZ) formowała się od końca lat 60. XIX w., kiedy to na zaproszenie władz carskich, zainteresowanych zasiedleniem ziem wyludnionych po zakończeniu wojny kaukaskiej (1864), na terenach wzdłuż czarnomorskiego wybrzeża Kaukazu i na Kubaniu osadzali się m.in. koloniści czescy. Większość z nich prawdopodobnie przybyła z południowych Czech, czego dowodzą cechy utrzymującej się tam do dziś gwary, choć niektóre dane wskazują, że od samego początku lub później dołączali do nich także osadnicy czescy – i nawet polscy – skądinąd. W latach 1868–1900 na tych terenach powstało ponad 10 czeskich i mieszanych, głównie czesko-rosyjskich, wsi. Polaków było najwięcej w miejscowości Tekos, o której Czech Karel Chotek, autor pierwszego zarysu etnograficznego tych wsi, napisał, że tu „dnes mládež původu polského mluví jen česky a starší více česky než polsky” (Chotek 1910, 203). Niemniej w ankietach wielu mieszkańców tej miejscowości, zatrzymanych w roku 1933 podczas kampanii rozkułaczania i zesłanych na Syberię, podana jest narodowość polska; kilku z nich, już na Syberii, w roku 1938 zostało aresztowanych ponownie i rozstrzelanych za rzekomą przynależność do „Polskiej Organizacji Wojskowej” (informacje te oraz kopie niektórych ankiet udostępniła nam prawnuczka Polaka Mikołaja Marksa i Czecha Josefa Kučery z Tekosu pani Anna Płatonowa).

Zywiolu niemieckiego w tej fali przesiedleńców na rosyjski Kaukaz Północny nie da się dostrzec, aczkolwiek należy przypuszczać, iż pierwsi osadnicy czescy posiadali jakąś znajomość niemieckiego, wyniesioną z rodzimego obszaru dawnego kontaktu ich mowy ojczystej z tym językiem, który tam w dodatku był w czasie migracji językiem urzędowym. Przynajmniej przedstawiciele najstarszej generacji mieszkańców eksplorowanych przez nas wsi posługiwali się nim jeszcze podczas krótkotrwałej okupacji tych terenów przez wojska hitlerowskie w latach 1942–1943. Na przykład pani Maria Sysel-Čechová (ur. 1925) opowiada o jednej ze swoich babć: „*Už bila stará, jí bilo vosundesát sedum let. Mi sme ji pochovali při N'emcích tadi, f štiricet druhím roku, jak N'emci zašli sem. Vot, pochovali, a vona s N'emcema ešče vdicki mluvila, protože n'emecki vona rozumn'ela pjekn'e... i mluvila n'emecki*”.

Nieco później powstała zachodniosyberyjska gwara czeska (ZSCZ). Dopiero na początku XX w., w związku z polityką zagospodarowania ziem na wschodzie Imperium Rosyjskiego, prowadzoną od 1906 r. przez rząd Piotra Stołypina, przybyli tu osadnicy czescy przeważnie z południowo-wschodniej Ukrainy, z miejscowości Čechohrad (obecnie Nowhorodkiwka) pod Melitopolem w obwodzie Zaporoskim. Zresztą, we wspomnieniach rodzinnych potomków tych osadników przemycają także inne ślady, prowadzące na Krym oraz do Besarabii (Харламова 2014, 17). Przy tym przodkowie wszystkich kolonistów czeskich na Ukrainie wywodzili się z północno-wschodnich Czech, o czym świadczą zarówno źródła historyczne, jak też cechy ich do dziś w różnym stopniu zachowanych gwar.

Oczywiście, na Syberię w poszukiwaniu nowych ziem uprawnych udawali się oprócz chłopów czeskich przedstawiciele wielu innych narodów, m.in. rdzenni Ukraińcy oraz, podobno nawet z tych samych terenów, koloniści niemieccy. Z Niemcami sąsadowali Czesi już w Čechohradzie, choć nie bezpośrednio w jednej wsi jak część Czechów krymskich (Auerhan 1920, 46); tak samo na Syberii osiedlali się oni oddzielnie od Niemców i wkrótce odosobnili się także od Ukraińców (Chachołów), zakładając w 1912 r. czysto czeską wieś Nowograd(kę). Jeden z jej dzisiejszych mieszkańców, pan Fiodor Szyller, we wsi nazywany Franta Širel/Širelú (ur. 1938), wypowiada się o tym po rosyjsku: „*наши кажда радители в дивицот адинъцьтъм гаду прыйехали сюда, ани сразу астановилис в Аканешникъфском раёне [...] ф Плитнѣфке [...] апатом ани атуда прыйехали сюда в Васкрисенку [...] в Васкрисенке ани нимнохо пажыли, и чехоу с хахламы ни взяла дружба [...] сюда пирѣехали и тут⁹ аблюбовали места*”. I dodaje, przechodząc na swoją gwara: „*tadik žili jedni Čexi i jaksi žen'ili se Čex na Češce nebo eto, a potom uš fs'o, roctvo se končilo...*”

Tym niemniej wielonarodowy charakter przesiedlenia na Syberię spowodował, że wśród Czechów w obwodzie omskim małżeństwa narodowościowo mieszane zaczęły występować dosyć wcześnie. Na przykład pan Gennadij Szwigiel opowiada o swojej żonie: „*prababičku mn'ela Česku a d'eda bil i n'ix etot... [...] d'edečka mn'ela Ukrajinka... [...] její táta je N'emec a tošč'a bila má teda Ukrajinka... tadi to je fšeko zamíxani*”. W takich małżeństwach mówiło się zazwyczaj po rosyjsku, ale nie zawsze. Oto wypowiedź pani Jeleny Ejchgorn (ur. 1954): „*Ta vesn'ice bila tam Novohratka, tam virosli sme. Nu, po česki mluvime. A taki má druhá polovina, vona jako po nácii N'emec, no mluvi po česki, mi doma mluvime po česki. [Do wchodzącego męża] – Zdras't'e! [Mąż] – Ja posloužam...*”

Bardzo podobna była historia zachodniosyberyjskiej gwary polskiej (ZSP), przyniesionej jeszcze pod koniec XIX w. na obszar ówczesnej guberni jenijskiej przez osadników z Mazur. Od lat 90. XIX w. jest znana wieś Aleksandrowka, w której obecnie pozostaje tylko 12 użytkowników tej gwary. Reszta od lat 50. XX w. przenosiła się do bogatszej Znamienki, która też była bliżej większego miasta, obecnie stolicy Chakasji, Abakanu (80 km na północ). Trzeba zaznaczyć, że pierwsi mieszkańcy Aleksandrowki przybyli tu nie bezpośrednio z Mazur, tylko z Kresów Południowo-Wschodnich, z Wołynia albo też z Podola (Stupiński 2008, 208), gdzie przejściowo – niewiadomo na jak długi okres – podobno osadzali się razem z nimi przesiedleńcy z innych terenów polskich oraz koloniści niemieccy. Na przykład pani Olga Szeszunaczewa ze Znamienki (ur. 1950), nieco przybliżając w czasie przesiedlenie się rodziny na Syberię,

tłumaczy, że jej rodzice „*přijęali gžešto ȳot z Ukrajinu, a žatkov'e, to ȳn'i b'ili... spot Krakova přijęali, přięžli ȳot mojego tate... S'iska u n'ev² b'ija fam'ilija*“. Jej kuzynka pani Szyszko zaś opowiada: „*mojej matk'i ojčec [...] v jek'ixs^o dvacatyx godax ȳn ujęaxu s Polsk'i razem ze svojim'i rožicam'i... i ȳn'i ujęali tes na Ukrajinu, a stamtont tedy pšebrałi še s'udy f S'ib'ir' [...] i ȳot tutaj mama rožija še moja, ȳot... a mojej mam'i mama, to moja gruska, ȳna rodem z G'erman'iji... i ȳot ȳn'i gžešci tam še znaležli, še poznakon'ili na tej Ukrajin'e, i ȳot tam ȳn'i še požen'ili i pšęjęali i ȳot s'udy tedy [...] to ja na puęove možna požežić, po gruskovej lin'ji, po mam'inej, i polacka, i trox'e i n'em'eckovo jest*“.

Bliski kontakt tej gwary, przez samych użytkowników określanej jako *mazursk'i jinzyk*, z językiem niemieckim, który rozpoczął się jeszcze w praojczyźnie ich przodków, w XIX w. znajdującej się w zaborze pruskim, dla dzisiejszych Mazurów syberyjskich zaś będącej raczej mglistym pojęciem (pani Szeszunaczewa wspomina: „*tata mužuu, jek... Prus'i to gže b'iuo?*”), trwał więc na Kresach i nie ustał w punkcie docelowym wędrówki. Niemcy bowiem przyjeżdżali tu nie tylko w małżeństwach mieszanych, lecz także osiedlali się w tych samych miejscach razem z Polakami (Mazurami) lub oddzielnie, zakładając swoje osady. Oto wypowiedź pani Szyszko: „*U nas r'adem z Aleksandrofko b'ija d'ir'evn'a, Rak'itof Kluč še naz'ivaęa, tam b'ili počti jedne N'emc'i [niektórzy rozmówcy wymawiają tę nazwę Rek'itof Kluč z typowo północnopolską zmianą nagłosowego ra-], a tamta d'ir'evn'a jesce b'istšej še rozvalięa n'is nasa Aleksandrofka, i ȳot ȳn'i stamtont stal'i pšęjezžac i mocno duzo pšęjęaxu v Aleksandrofk'e... nu luže dobre, mocno tak'e otžičivyo... i ȳot ȳn'i u nas i f šonšadaę z'ili, ȳn'i tes tagže pojn'ivali fšo, m'i to po n'em'ecku n'e gadali, a ȳon'i pojn'ivali po polsku dobre... m'i opšćali še*“.

Interesującą informację o sytuacji językowej w Aleksandrowce podała zamieszkała obecnie w Znamienice Niemka pani Lidia Sztermer (ur. 1934), której oboje rodzice byli narodowości niemieckiej, „*no z'ili na Ukrajin'e [...] a f S'ib'ir' i jek, b'iuo duzo žen'i, pšijęali tutaj cob'i robžić*”. Na pytanie, jak nauczyła się języka polskiego, pani Sztermer odpowiedziała: „*M'i z'ili v Aleksandrofk'e, nu i tam, ȳot an'i n'e Palak'i, a Mazur'i kak u naz gavar'at, da... nu godali z d'ectva [...] na ul'ic'i latali i gadali, nu z žęcam'i po svojimu jek... mama drug'i raz zastažaxu gadać po n'em'eck'i, a m'i to razućili, potomu čo šisk'e gadali po polsku, i m'i tagže samo. A potom jeg v'irošli, ja v'išęa zamuš to za N'emca, nu i doma jus potom stal'i gadać po n'em'eck'i*”. Co więcej, brat pani Sztermer „*n'e Polak, a pšise še Polak'em... N'emcoę v arm'iju n'e brali [...] a v naše vr'em'a pašportof n'e b'iuo, ȳto jak ȳcaę, tak še pšisaę, ȳot... i on ȳcaę b'ić Polak'em i zapšisaę še Polak*”.

Jak widać z powyższych opisów, sąsiedztwo przesiedleńców polskich i czeskich z niemieckimi lub nawet mieszane małżeństwa między nimi nie doprowadzały do jakiegokolwiek „germanizacji” eksplorowanych gwar zachodniostłowińskich: przeciwnie, gwary te wspólnie z przesiedleńczymi gwarami niemieckimi na terenie Rosji ulegały oddziaływaniu dominującego języka otoczenia (rosyjskiego). O gwarach niemieckich w ZSSR twierdził swego czasu Wiktor Żyrmunski: „*русское влияние обнаруживает*

² Tłustą czcionką zaznacza się miejsce akcentu, odmienne od prawidłowego w danym języku (na przedostatniej sylabie w polskim, na pierwszej w czeskim), które jest najczęściej zgodne z rosyjskim.

ся почти исключительно в области лексики” (Жирмунский 1976, 492). Niemniej nawet krótka rozmowa, prowadzona w 2013 r. w języku niemieckim z mieszkającą w syberyjskiej Aleksandrowce starszą Niemką, ujawniła widoczny wpływ rosyjskiego na budowę zdania, por. np. powtarzanie spójnika w odpowiedzi na pytanie „Und haben Sie nur Deutsch geredet, oder auch Polnisch?” – *A, und dajč, und polniš, und rušiš* (= ros. *A, u no-немецки, u no-польски, u no-русски*). Germanizmy w słowiańskich gwarach przesiedleńczych, zarówno leksykalne (przynajmniej w większości wypadków), jak też przypuszczalne gramatyczne, muszą więc być dziedzictwem dawnych kontaktów odpowiednich gwar wyjściowych z językiem niemieckim (w postaci dialektalnej) w praojczyźnie pierwszych kolonistów.

Charakterystyka germanizmów w przesiedleńczych gwarach czeskich i polskiej

Jeżeli chodzi o germanizmy leksykalne, zwraca na siebie uwagę regionalny charakter wielu z nich w poszczególnych gwarach. Na przykład w PKCZ używane są południowoczeskie germanizmy *bajzik* ‘pies’ < niem. *beißen* ‘kąsać’ (por. *bajzek* – Janečková 1995, 21), *kór* ‘w ogóle, tym bardziej’ < niem. *gar* (Janečková 1995, 18), *loχ* w znaczeniu ‘piwnica’ (Janečková 1995, 21; ČJA 1, 364, 367), *mandel* ‘kopa z 15–16 snopów’ < niem. *Mandel* (por. *mandlík* – Janečková 1995, 21; *mandelňák* ‘furmanka’ – ČJA 3, 288–290), *šreka* ‘rów ściekowy’ < niem. *Schräge* (ČJA 2, 332–333) czy nazwa dania z mąki gryczanej, żytniej lub pszennej, ziemniaków albo bobu *šterc* < niem. *Stertz*. W ZSCZ występuje charakterystyczny czasownik *šmrkustovat* ‘śmigusować’ (zwyczaj, związany z Poniedziałkiem Wielkanocnym) < niem. *Schmackostern* (por. odpowiedni wschodnioczeski rzeczownik *šmerkúst/šmerkust* – ČJA 2, 456, 458, 461), północno-wschodnioczeska postać rodzaju żeńskiego z epentezą -n- rzeczownika *handra* vs. ogólnoczes. *hadr* ‘szmata’ < niem. *der Hader* (ČJA 1, 322–323) i in.

Germanizmy leksykalne w ZSP opisane są w artykule Natalii Ananiewej, zamieszczonym w niniejszym numerze czasopisma. W związku z poruszaną problematyką warto podkreślić, że wśród właściwych tej gwarze typowo mazurskich lub północnopolskich germanizmów znajdują się nie tylko wyrazy nazywające, lecz także pełniące funkcje pomocnicze. Przynajmniej jeden z nich – obok bliskoznacznych ogólnopolskich wyrazów rodzimych czy też dawniej oswojonych pożyczek niemieckich oraz nowszych rusycyzmów – stał się elementem planu wyrażania znaczeń modalnych o charakterze gramatycznym (w szerokim rozumieniu)³.

Predykatywy i czasowniki modalne

Bardzo częsty dla ZSP predykatyw *brak* ‘trzeba’ najprawdopodobniej pochodzi od niemieckiego gwarowego odpowiednika współczesnego literackiego rzeczownika *Brauch*, który dawniej także oznaczał ‘potrzeba’. Przykłady: *paročke ma* [koza koźląt]

³ Inny taki pomocniczy, choć nie gramatyczny wyraz modalny, pochodzenia niemieckiego to partykuła *jo* < niem. *ja* ‘tak’, występująca w badanej gwarze obok rusycyzmu *da*.

– *jo, to jim o-o-o, brag duzo* [mleka]; *škouy zakryvali, a žečom brak b'iuo še ućić; i uot kogo brak b'iuo povouać* itd.

Trudno dziś ustalić, czy nie występował odpowiedni rzeczownik już w wyjściowym dialekcie niemieckim w konstrukcji z łącznikiem *być* i podmiotem semantycznym w celowniku. W każdym razie wydaje się znamienne, że zapożyczona z niemieckiego podstawowa jednostka leksykalna, nad którą w samym tym języku przy wyrażaniu omawianego znaczenia uzyskał przewagę osobowy czasownik pochodni *brauchen* ‘potrzebować’, w gwarze mazurskiej zajęła bardzo organicznie miejsce predykatywu w konstrukcji nieosobowej, wypierając tak samo używany ogólnopolski predykatyw *trzeba*. Ten ostatni w gwarze Aleksandrowki-Znamienki zanotowano tylko w idiolektie pani Szeszunaczewej, która odbyła kurs polszczyzny literackiej w Krakowie i prowadzi kółko języka polskiego w miejscowej szkole: *mama... tes on'i gžešto na Ukrajin'e m'eškałi... bo u n'ej mocno gova bolaŭa i uot tedy on'i mužili, co tšeba zm'en'ić klimat*. Rzadziej w gwarze tej występuje także wtórnie utworzony od wyrazu *brak* czasownik sufiksalny (w 3 os. l.p.): *tera Pol'sa še zajmuje tym'i uot kruškam'i – to fšo pustoje, toto n'ikomu n'e brakn'e* [mowa o kółkach języka polskiego]; *Ros'ijan'e? a uc'ita polsk'i? i c'ego vam to brakuo?* Oczywiście, obok własnego predykatywu pochodzenia niemieckiego używane są nieosobowe rusycyzmy, na przykład: *χάαα še sp'itać, a jek podukti vam, n'e nužno kupać?*

Wymienione nieosobowe środki wyrażania omawianego znaczenia modalnego zrównoważone są w gwarze przez osobowe czasowniki modalne o zasięgu ogólnopolskim, a nawet zachodniostowiańskim. Jeden z nich to dawny germanizm *musieć* w formach, przybierających dialektalną postać fonetyczną, na przykład: [krowę] *ja mušaua zaržnon'ć [...] i koze kupšiua... muse jo išć pŕiprovažić do teχ kozlatof*; drugi zaś, czasownik *mieć*, funkcjonuje – tak samo, jak w języku ogólnopolskim – podobnie do niemieckiego *sollen*, por. *jutro mam jeχać, brak zdać pašporty na v'ize*. Oprócz tego, znaczenie charakterystyczne dla polskiego czasownika *musieć* może wyrażać fonetycznie i morfologicznie adaptowany rosyjski czasownik nieosobowy *npuxodum'sja*, por. *Mušeli še potčin'ać. A pućili maŭo... Fšako, po raznomu še pŕiχožiŭo z'ić*; [kurczaków] *ja n'e moge vypuścić, tu koty χoχo [...] uot tak še pŕiχoži tŕimać*.

W obu przesiedleńczych gwarach czeskich na terenie Rosji obserwuje się analogiczną konkurencję osobowych czasowników modalnych *muset* – w PKCZ z południowoczeską zmianą końcowej spółgłoski w rdzeniu (*muš-*), i *mít* w ZSCZ z krótką samogłoską w bezokoliczniku (*mn'et*), z zapożyczonym z języka rosyjskiego nieosobowym predykatywem modalnym *nado*, w którym pierwsza samogłoska może być wzdłużona, druga zaś zredukowana. Porównaj przykłady: PKCZ *diš se viučil [...] tak mušiš jet tam, kam ti posilaj; an'i nám n'ic neřikaj, že máme ject; nu tak, nada jít...; ženski mušeli za ruski viχázet; a uš [...] mn'eli jako provdát ji; dobitek na<do>... mušiš dŕžet; tagže kráva se mušela dŕžet; nu kravička... ji nado i dójit, kŕmit, fšexno nado bilo d'elat'*; ZSCZ *Wot teřkej, ted' ból'n'ice tadi nejsou. Mušiš jet – a kam pojedeš, jestli já nohi mám kaleki, a jet nada...; a jí jak co, tak fšexnu tudle i trávu bi visekal – a mn'e ne nado, já musim si jen nan'imat a plařit; di-se mn'ela mladá pára hubičkovat, vot vitřelejí [...] i museli se hubičkovat; já sem i sem pŕijela, protože kravičku nada dŕžet* itd.

Sporadycznie spotyka się w eksplorowanych gwarach zarówno czeskich, jak też w ZSP zapożyczony z języka rosyjskiego osobowy – dzięki obecności zaimka – pre-

dykatyw modalny *dołžen/doužžen*, por. w ZSCZ: *Vot bili ste f S'ib'ir'i, vi dołžni vot... nada bilo vam p'el'm'en'i* (zresztą, składnik czeski w całym tym zdaniu to tylko forma 2 os. l.mn. czasu przeszłego *bili ste*). W ZSP wspomniany rusycyzm zanotowano w konstrukcji czasownika *mieć* o znaczeniu niemodalnym z imiesłowem biernym czasownika głównego: *A šprux... a ten, molitve to ti zapšisaŭ ftedi? [...] Pan'entas? Ti tu zapšisivaŭ ju, ti doužžen mn'eč jo zapšisano*. Konstrukcja ta, mająca zasięg co najmniej ogólnozachodniosłowiański, zasługuje na oddzielne rozpatrzenie.

Konstrukcje typu *mam napisane*

Jak wiadomo, zwłaszcza w starszej literaturze temu zwrotowi przypisywano rodów niemiecki. Rzeczywiście, na przykład w kaszubszczyźnie, włączając w to jej współczesną odmianę literacką, typ *jô móm ju wiele widzóné*, uważany za jedną z form czasu przeszłego, gramatyzował się w tej funkcji niewątpliwie pod wpływem niemieckiego perfektu (por. *ich habe schon viel gesehen*). Kalką niemieckiego perfektu jest również połabski typ *mohss pirdohn* 'hast verkauft'. Jeżeli chodzi o inne języki i dialekty zachodniosłowiańskie, to w środowisku czeskim jeszcze Vilém Mathesius (1925) i Bohuslav Havránek (1937, 76–77) – charakteryzując tę konstrukcję jako perfekt, ewentualnie także plusquamperfekt, w czasie przyszłym zaś futurum exactum, zauważyli – że jest ona właściwie obojętna pod względem strony czynnej lub biernej (w odróżnieniu od perfektu niemieckiego). Vilém Mathesius przy tym zaznaczał: „Jsou to konstrukce typu posesivního”; z tego wychodzi w swojej monografii Markus Giger (2003), określając je jako posesywne konstrukcje rezultatywne.

Nieliczne przykłady użycia takich połączeń w analizowanych gwarach przesiedleńczych przemawiają jak najwyraźniej za ujęciem Gigera. Podmiot konstrukcji w niektórych wypadkach równa się sprawcy czynności, jak w powyższym zdaniu *ti doužžen mn'eč jo zapšisano* z ZSP (por. także *já mám zapsaní; fšechno to mám na ruskej převedení* w ZSCZ), w innych zaś odbiorcy, na przykład w ZSCZ: *a f paspart'e mám napsaní Češká*, w PKCZ *naše d'eři uš, ŗot' i mají napsáno Češi, ale nemluví; a tam bil – mn'el ruki svázání...* W przykładach *vona mn'ela vodevřino, dříf se nezavírali; vona mn'ela velkou takovou hůlku, na tej hůlce mn'ela takoví velkí jako to, krabici přivázano*^u... (PKCZ) sprawca czynności pozostaje nieokreślony: może nim być podmiot albo ktoś inny, co właściwie nie jest istotne. We wszystkich tych wypadkach chodzi bowiem o posesywną transformację konstrukcji egzystencjalnej, por. w ZSP *užda b'ija taka kras'iva robžona i un'i tako zv'ezde n'el'i ro... zrobžono*. Równoległe, przynajmniej w ZSP, używana jest zapożyczona z języka rosyjskiego konstrukcja ze wskazaniem posesora przez rzeczownik w dopełniaczu z przyimkiem *u* przy czasowniku egzystencjalnym *być*, por. *Luda tam ma zapšisano* i *U Ludi doužno b'if zapšisano*.

Można więc stwierdzić, że kontakt dialektów zachodniosłowiańskich, wyjściowych dla analizowanych gwar, z językiem niemieckim mógł najwyżej dodatkowo przyczynić się do powstania posesywnej konstrukcji rezultatywnej poprzez wspólne rozpowszechnienie się na obszarze Europy Środkowej i Północno-Wschodniej czasownika *mieć* w różnych funkcjach, które nie musiały być wszędzie jednakowe. Pośrednio mogły na

nie wpływać także niemieckie złożone formy czasownikowe z imiesłowem biernym, choć używanie takich imiesłowów w znaczeniu nie koniecznie biernym, ale – szerzej – deagentywnym, słowiańszczyźnie nigdy nie było obce, por. staropolski typ *nie szsto do Dobeslauina*, przytaczany przez B. Havráńka (1973, 5–6).

Formy strony biernej

Poruszając kwestię strony czasownika, Stanisław Urbańczyk w *Zarysie dialektologii polskiej* (Urbańczyk 1984, 51) twierdzi: „Złożona strona bierna w gwarach nie istnieje. Jej funkcję pełnią formy zwrotne (typ: *dom się buduje*) albo „nieosobowe”: *budują dom, robią ser, siano się suszy – suszą siano*. Od Kaszub po wschodnie Mazury używa się pod wpływem niemieckim form: *tedy będzie orane* ‘jest orane’, *świadki nie będą słuchane* ‘nie są przesłuchiwani’; jest to znaczeniowo czas teraźniejszy, a nie przyszły”. W ZSP zanotowano jedyny niezupełnie przekonujący przykład podobnej formy złożonej czasownika niedokonanego w otoczeniu formy zwrotnej (niezbyt pasującego tu prefiksального czasownika dokonanego⁴) i użytych na wzór rosyjski krótkich form imiesłowu bez czasownika posiłkowego w czasie teraźniejszym: *jek v b’ib’l’iji še napšise, tak fšo še robž’i... tam bže nap’er’u p’isane*: «*весь мир будет напоен вином*» – *jest’... i tip’er; tam napšisana, tam napšisano co jesce...*; por. to samo z czasownikiem posiłkowym: *v b’ib’l’iji, tam co je napšisano*. Pod wpływem rosyjskim krótkie formy imiesłowu w stronie biernej używane są także w czasie przeszłym, na przykład: *vot tedy jesce tag b’iuo pevno zapreščono; nu toto kan’ešno i zaran’e tez b’iuo fšo i r’ešono; fšo b’iuo jus us’ikovano* ‘przygotowane’ (< niem. *Schick* w dawnym znaczeniu ‘porządek’).

Dialekty czeskie nie wykazują formalnych śladów wpływu języka niemieckiego na stronę bierną czasowników, niemniej kontaktem z nim można byłoby wytłumaczyć szerszy zasięg używania w tych dialektach form złożonych z imiesłowem biernym, w pewnych konstrukcjach krótkim, zwłaszcza w zachodniej części czeskiego obszaru językowego, z wyjątkiem odrębnej strefy na północnym wschodzie Czech (zob. ČJA 4, 584). W PKCZ i ZSCZ odpowiednio funkcjonują złożone formy strony biernej, odziedziczone z czeskich dialektów wyjściowych, na które dodatkowo wpływają bardzo bliskie formy, istniejące w języku rosyjskim. Na przykład w zdaniu *třešn’i hodn’e je – oj, voblepino!* (PKCZ) rosyjskie pochodzenie konstrukcji zdradza jedynie absencja czasownika posiłkowego przy fonetycznie i morfologicznie adaptowanym imiesłowie oraz typowo rosyjski wykrzyknik *oj*; zdanie *a f to vrem’a bilo zav’ed’eno na kon’ax...* (ZSCZ) zostało wypowiedziane na ogół po rosyjsku, ale z czeskim akcentem na pierwszej sylabie imiesłowu (w krótkiej formie!) i na przyimku przed rzeczownikiem; nato-

⁴ Sporadycznie występujące w eksplorowanych gwarach odstępstwa od zasadniczych prawidłowości używania czasowników dokonanych i niedokonanych, które są wspólne dla języków i dialektów zachodniosłowiańskich i rosyjskiego, chyba nie zdradzają wpływu niemieckiego, ale najprawdopodobniej tłumaczą się spontanicznym charakterem wypowiedzi użytkowników gwary, niekiedy też – paradoksalnie – wahaniem mówiącego między własną gwarą a językiem rosyjskim. Por. w ZSP: *a pšešn’a taka, nu jek požežić, nu grusnaja bu... ben’žem požežić. jo*; w PKCZ: *já vám spívám nejspíš tuhletu píšn’ičku* ‘zaśpiewam’ pod wpływem ros. *сною*.

miast w zdaniu *bilo zapreščeni sem do Ros'iji co libo uozit* (ZSCZ) rosyjski imiesłów *занпещено* dostosowuje się do systemu czeskiej gwary północno-wschodniej nie tylko pod względem akcentu, lecz także formalnie, przybierając długą końcówkę. Trudno ustalić, jak dalece wpłynął wzór rosyjski na użycie form strony biernej w wypowiedzeniach *nebújte se, tak tam bilo napsáno* (PKCZ) i *fšecko po česki je napsaní* (ZSCZ); *tam, hde nebilo n'ic nasázino* (PKCZ) i *fšude kvítka bili nasázení*, czy *a bila taková krásna vesn'ice, plóti bili, fšechno róun'e tak posad'eni, kvítka a doma fšexni bili porádek vobilení, vobarvení* (ZSCZ); *přijeli sme – fšecko bilo pokošení; bilo to vohražení takovejma la'ema; bilo mlíko přirixtovani na trχ nest* 'przygotowane' < niem. *vorgerrichtet* (PKCZ) itd. Zaledwie byłaby możliwa w języku rosyjskim strona bierna w takich wypadkach jej użycia w PKCZ: *múj táta je rozenej v devjet set druhím roku* (por. niem. *ist / wurde geboren*; częściej jednak w gwarze mówi się na wzór rosyjski *rodil se*); *nada bilo rači fkošili jít do tej vodi – já bi nebil pořezanej; vot kamenú sme bili posekani hodn'e* (ze wskazaniem sprawcy czynności czy też narzędzia przez połączenie z przyimkiem, odpowiadającym niem. *von*). Ciekawe jest zdanie *i vona* [babcia] – *jesli nám neřeknete, ta lozinka bude přez vás bitá* z formą złożoną z imiesłowem biernym, mającą znaczenie strony czynnej. Prawdopodobnie chodzi tu o kalkę niemieckiego zwrotu [*eins / eine(n) mit dem Rohrstock überziehen*] > czes. *přetáhnout rákoskou* 'przeciągnąć różgą' w okazjonalnej modyfikacji formalnie biernej z substytucją rzeczownika przez rusycyzm regionalny, a czasownika o charakterze idiomatycznym (z którego wyabstrahowuje się przedrostek, pozostający w zdaniu w postaci przyimka) przez czasownik podstawowy *bít*.

Używanie zaimków

Poza granicami systemu czasownika długotrwały kontakt z językiem niemieckim z całą pewnością odbił się na wyrażaniu kategorii określoności w językach zachodniosłowiańskich i ich dialektach. Chodzi tu przede wszystkim o dość wysoką frekwencję zaimka wskazującego *ten* w połączeniu z rzeczownikami (oraz odpowiednich zaimków przysłównych czy też partykuł z tym samym albo innym morfem podstawowym) w porównaniu zwłaszcza ze słowiańszczyzną wschodnią. Choć przy tym chyba nigdzie w zachodniej części słowiańszczyzny nie doszło do gramatyzacji przedimka określonego na podstawie zaimka *ten*, jego częste używanie w funkcji nie tylko bezpośrednio deiktycznej, lecz także dla identyfikacji obiektu wspomnianego lub takiego, który jest znany mówiącemu (ale niekoniecznie odbiorcy komunikatu), świadczy o zarysowującym się dążeniu w tym kierunku. Szczególnie znamiennej cechą w tym sensie jest częsta identyfikacja przez zaimek naraz kilku obiektów, wymienianych przy opisie określonej sytuacji, czy w ogóle gromadzenie różnych wyrazów z morfemem demonstratywnym w zdaniu. W eksplorowanych przez nas zachodniosłowiańskich gwarach przesiadłościowych cecha ta, na tle odmiennego stanu w dominującym języku otoczenia, występuje nader wyraźnie. Porównaj w PKCZ: *múj táta je rozenej v devjecet druhím roku, nu a ten jejih dúm taki bil starej... ten Jasanú, hde je ten dup taru; mi sme šli a tak sme si sedli, jak soų... scepłejou se ti vayoni jeden g druhímu, na řex talířř sme sed'eli takle pot řim vayonem*; w ZSCZ: *ve kolçoze bili ešče, misím, bejci, protože já*

pomatuju [...] bejci dou, ʏon'i že nečerstva jedou, a já sem ten voz... nu, vozejček táhli takovej, že já sem ho mohla dohnat [...] i ʏot ti bejci pomatuju... [...] a já sem se bála, ʏon'i d'la mn'e bili vélki i... (s) tima rohama...; w ZSP: nu davajta b'ežem ofce pašč [...] i ʏot pašlim te ofce [...] m'i b'il'i u n'ego, u brata, pətpask'i, padgan'alim te ofce a ʏon fpšotku, na kun'u... [...] nu daj na tego kon'a ʏot' še ušonde, ʏot' ja trosk'e pšejade [...] a on ʏ'itryj buu... vžuu te šoduo, opšu... trosk'e... zrožbuu lužne i – na! [...] nu i ja dva tšy šag'i, ras – i te šoduo pət tego kun'a – i ja...; n'e, prosek to ten, ʏturny na kun'u buu, a prosto na tem kun'u toto voaľi na te vesele.

We wszystkich trzech gwarach do środków wyrażania określoności dołącza zapożyczona z języka rosyjskiego partykuła *vot / ʏot* z tym samym morfem demonstratywnym *-t-*. Z nią w ZSP złął się jej rdzennie polski odpowiednik *ot*; w gwarach czeskich zaś może ona nie tylko towarzyszyć zaimkowi, ale czasami, wydaje się, nawet wypierać go, jak w ZSCZ (odpowiedni fragment podkreślony jest kropkowaną linią): *i – f tom, f tom velikim lesu, tam bilá hlina bila, ʏqt.z. b'ilej h'lipi d'áli sme efi... ti samani*. Charakterystyczne jest tu także wahanie mówiącego między zaimkiem rosyjskim *əmom* a czeskim *ten* przy rosyjskiej (pochodzenia turkijskiego) nazwie cegły suszonej. O tym materiale budowlanym przedtem była mowa, natomiast o lesie, gdzie była glina, nie – toteż powtarzający się zaimek przy tym rzeczowniku ma według V. Mathesiusa z punktu widzenia mówiącego funkcję przypominającą (Mathesius 1926). Funkcja ta, jak też druga wyodrębniona przez wspomnianego lingwistę czeskiego funkcja wtórna zaimka *ten*, mianowicie emocjonalna, nie byłaby niemożliwa dla rosyjskiego zaimka *mom/əmom*; różnica, podkreślamy znów, polega na dopuszczalnym stopniu nasycenia wypowiedzi takimi zaimkami oraz innymi wyrazami aktualizującymi, por. z PKCZ: *taki jeden d'eda tadi držel kon'e – a taki na tu Trojici* [nazwa tego święta występowała już wcześniej; w języku rosyjskim zaimek w tym wypadku byłby nie do pomyślenia] *v noci p'išli kluci a vzali mu vús s kolama a fšechno a vitahli to* [co wzięli] *na střežu navrx, a to ešče tam naházeli ten hnúj* [pierwsza wzmianka o gnoju, zaimek w funkcji przypominającej lub emocjonalnej, w języku rosyjskim wykluczony] *do toho* [= tam]; z ZSP: *ʏot do nas pš'ixož'ija babuška Čajkofska, u n'ej buu sin Janek [...] a jeli m'i ten žm'ix tam bez mleka, bes tego... ona pš'izže, a on šeži f tyx portečkax tam*... (o makuchach ani o ubraniu chłopca dotychczas nie było mowy, formy zaimka pełnią funkcję przypominającą lub emocjonalną, w języku rosyjskim zaimek w pierwszym wypadku byłby wykluczony, w drugim możliwy).

Z wyrażaniem semantycznej kategorii określoności związana jest także zachowująca się w gwarach przesiedleńczych, zwłaszcza czeskich, typowa dla języków środkowo-europejskich – zarówno słowiańskich, jak też niemieckiego – tendencja do regularnego obsadzania pozycji dopełnienia przez zaimki osobowe lub formę r.n. l.p. zaimka określonego *to*. Z punktu widzenia języka rosyjskiego, a także często polskiego takie używanie zaimków wydaje się nieco przesadne, szczególnie w przypadkach, gdy taka sama forma zaimka się powtarza. Porównaj przykłady („zbyteczne” zaimki podkreślone są podwójnie): w PKCZ *tak von zbhehal domu a p'ines ten pasport a vokázal mu to; tagže tam jenom v'ino, a neš vono uzraje, než to vimačkaji, než to prodaji*...; *bramború bilo – ój, do aúta to nepořružiš; povida: moje mama vaří knedlíki* [...] *a ti prej mn'e to napiš a já jí to dám, at to uvaří*; w ZSCZ *maminka to u telátek malinkejch* [...] *wona jix tam, nu s n'ima co wot d'elá, jak... upravovala jix, či jak řikaj, i pojila*

je; a kuci naŕitají zaz živejch brapcu a pustěj to do chá'e...; nu, jak to řict vam...; zapisujte, zapisujte to itd. Ciekawe jest tłumaczenie na czeski przez rodaczkę z syberyjskiej Nowogradki wypowiedzianej po rosyjsku prośby sąsiadki, żeby młodzież nie włączała zbyt głośno muzyki (z dodaniem zaimka *to*): *Inače soušetka bude nadávat. – Co vi na tu soušetku koukáte? – Nu protože já tadi žiju a ana f samom d'ele říká, a' to gromko n'efklučaj, aha.*

Oczywiście, pod wpływem języka rosyjskiego zaimek w pozycji dopełnienia może być pominięty, ale niekonsekwentnie. Na to wskazują poniższe przykłady, w których niewypełnienie takiej pozycji oddawane jest przez (Ø?): w PKCZ *načali sme [...] hledad ho i nemohli to najít i tak (Ø?) i nenašli; tadi š to nebilo, mi sme si (Ø?) tam vzali, aha, vezli sme to domu; von'i d'elají jak knedliki: u'delají je a vikutáleji (Ø?) takle... a pak to řežou n'itkou;* w ZSCZ *uš mohli bi (Ø?) i hled[at], i maminka bila živá [...] nemn'eli sme to hdí... a nada bilo to uš hledat;* por. także *vot vid'íte... obok nu, jak to vid'íte...*

Jak widzimy, zaimek *to* w niektórych wypadkach jest elementem czysto formalnym, który nie ma żadnego konkretnego korelatu – albo jest nim w ogóle „to wszystko”. W gwarach przesiedleńczych takie użycie omawianego zaimka może być zgodne z ogólnoczeskim, por. w PKCZ *D'edoušek [...] umřel f štiricátim roku, v mar'e mn'e síci. Nevidržel to i umřel.* Wydaje się jednak, że w sytuacji wyspowej tych gwar mogło się ono rozwinąć na szerszą skalę niż w języku czeskim na obszarze praoczczyzny: np. w PKCZ obok powtarzającego się w wielu rozmowach powiedzenia *co d'elat uš, náknado doživat* zanotowano *co d'elat, mušíme to náknadožit* z zaimkiem *to* przy zapożyczonym z języka rosyjskiego czasowniku nieprzechodnim.

Nadmierne nawet na tle ogólnoczeskim jest częste w badanych gwarach kataforyczne używanie zaimka *to*, m.in. w zdaniu złożonym z czasownikiem oznaczającym mówienie albo czynność umysłową w części głównej, por. *von'i se tam obrátíli k tomu oficeru a takle a takle to povídají: vaše soldati nám to vzali; tak já sem tam jela, načla sem to viprávjet, že tadi mám ešče nehde strejčka; vot načn'eme to počítat: vot f padesát sídmim roku mu bilo štiri roki...;* w ZSCZ *uon'i to pomatovali, že maminka jim pomohola* itd.

Nie tylko w czeskich, lecz także w polskiej gwarze przesiedleńczej obserwuje się także specyficzne zjawisko reduplikacji dopełnienia rzeczownikowego przez zaimek. W poniższych przykładach takie zaimki podkreślone są kropkowaną linią: *Nu, tam je hora, gde lámou kamen, a takovej velkej, tvrdej kamen. Von ten kamen ho tam lámali lidí a vozili si to sem, nu nejspíš to kupovali, to já taki nemůžu řict; xleb náš vezdejší dej ho nám dnes; a teď jim to uhle malím povídáš: a nu neperte se (PKCZ); i tego kun'a tam kšatuskam'i go ukrasali... (ZSP).* Poza tym dla ZSP charakterystyczne jest raczej pomijanie zaimka anaforycznego w pozycji dopełnienia, por. *v las odžežl'i jix, svařil'i (Ø?) tam f tajg'e...; xleba mama napšece, nam (Ø?) da s sobo^u, m'i uot ižem; peyno vody jest i - čuk-čuk-čuk tam te nog'i... nu n'ic, v'isus'im (Ø?) i znovuš pošl'i; m'i pševračal'i te, te pokos'i, a potom (Ø?) grabžil'i* itp.

Niewątpliwym germanizmem składniowym w przesiedleńczych gwarach czeskich jest używanie zaimka *to* w funkcji formalnego podmiotu tzw. zdań typu es-Satz, por. niem. *Es zog uns nach Hause i domu nás to táhlo* albo *posle vojni uš fs'o, uš to žadního k n'ičemu netáhlo* (PKCZ). Pomimo że język rosyjski zdań tego typu wcale nie

zna, w PKCZ i ZSCZ są one nie tylko zachowane, ale rozpowszechniły się jeszcze bardziej, niż w języku czeskim na terenie rodzimym. Oczywiście, używane są tu również zdania bezpodmiotowe (PØ), przeważnie opisujące zjawiska przyrody, ale także w tym wypadku nieraz pojawia się podmiot *to*, którego korelatem myślowym może być archetypalna „siła wyższa” albo w ogóle „to wszystko”, na przykład w PKCZ: *teře Božen'e Krahulců do saraje taki bouylo* (PØ) i *zabílo ji to jalovici; uš to tálo jako*; w ZSCZ: *druhej rás jak zaduje* (PØ) – *celou ned'eli, jen to svísti; to biló desi sídmího nojabr'a, desáteho načalo to zmrzuvat; i tadi se načíná to kak ras cvíst*. Taki podmiot włącza się często do klasycznie bezpodmiotowych zwrotów rosyjskich, por. *mn'e to v nojabr'u ran'ilo; mn'e to uš třese* (PKCZ); *mn'e to třáslo; i tak polučá se to, že...; vot takoví to bílo u nás; da, tak to je vot* (ZSCZ). W powiedzeniach *uot tak ono to i vychází; tak ono to i je* (PKCZ) chodzi o kontaminację czeskiego połączenia z partykułą *ono* przy podmiotowym zaimku *to* i rosyjskiego zwrotu *так оно и выходит / есмь*. Na to, jak daleko posunięte jest to zjawisko w badanych gwarach, wskazuje bardzo wyraźny przykład z PKCZ *f Čechách se nám to zalíbilo*, por. niem. *in Tschechien hat es uns gefallen*, we współczesnym języku czeskim natomiast *v Čechách se nám* (PØ) *libilo*. Obok tego jednak zanotowano także bezpodmiotowe zdania rosyjskiego typu *jim se tu ponravilo, či ne?* (PKCZ) czy nawet, bez wskazania podmiotu semantycznego przez zaimek w celowniku, *powidáš, políbilo se tadi, da?* (ZSCZ).

Uwagi końcowe

Przeprowadzona analiza ujawnionych w polskiej i czeskich gwarach przesiedleńczych germanizmów gramatycznych, włączając w to nie tylko jednostki lub struktury bezpośrednio zapożyczone, lecz także zjawiska, które powstały na skutek dawnych kontaktów odpowiednich dialektów wyjściowych z niemieckimi, pokazuje, że najwiodoczniej już od samego początku ich dobór i charakter funkcjonowania w systemach tych dialektów zachodniosłowiańskich był nieco odmienny. Decydowała o tym odmiennosc samych tych systemów i tendencji ich dynamiki, do których się dostosowywały – zarazem współtworzące je – zjawiska pochodzenia kontaktowego.

Tak w języku czeskim, w tym także w dialektach, od dawna preferowana była jak największa osobowość i detalizacja (w szerokim rozumieniu) oraz, ze względu na budowę zdania, dwuczłonowość przy unikaniu czysto imiennego orzeczenia. Zgodnie z tym również w przesiedleńczych gwarach czeskich pozostaje rozpowszechniony typ *es-Satz*, działa tendencja do obsadzania pozycji dopełnienia przez zaimki, w formach strony biernej z imiesłowem z reguły nie pomija się czasownika pomocniczego w czasie teraźniejszym, chyba tylko w pojedynczych przypadkach pod wpływem rosyjskim, w zakresie wyrażania znaczeń modalnych występują głównie czasowniki osobowe, natomiast nieosobowe predykatywy modalne zapożyczone są z języka rosyjskiego.

Przeciwnie, w polszczyźnie zawsze były w większym stopniu dopuszczalne wyrażenia nieosobowe i w ogóle mniej detalizowane oraz zdania jednoczłonowe, toteż w przesiedleńczej gwarze mazurskiej funkcjonuje bardzo organicznie zapożyczony z języka niemieckiego predykatyw modalny *brak*, formy strony biernej z imiesłowem wyglądają jak kalki z rosyjskiego (typ *tam napšísano*, jak się wydaje, wyparł zachowa-

ny najwyżej szczątkowo typ *b[en']že p'isane* pochodzenia niemieckiego), typ *es-Satz* nie jest obecny, a także pozycje dopełnienia pozostają często nieobsadzone. Wspólna dla wszystkich trzech badanych gwar przesiedleńczych jest jednak wysoka frekwencja zaimka wskazującego *ten* w połączeniu z rzeczownikami. Chodzi o środek wyrażania kategorii określoności, którego nader szerokie używanie słowiańszczyzna zachodnia prawdopodobnie zawdzięcza długotrwałym kontaktom z językiem niemieckim.

Literatura

- Auerhan J. (1920), *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkazie*, Praga.
- Chotek K. (1910), *Čechové na Kavkazie*, „Národopisný Věstník Československý”, cz. V, s. 201–205.
- ČJA, *Český jazykový atlas*, t. 1–2, red. J. Balhar, P. Jančák, t. 3–4, red. J. Balhar, Praga 1992–2002.
- Janečková M. (1995), *Německé přejímky v jihozápadočeské nářeční oblasti*, [w:] *Sborník katedry českého jazyka jihočeského regionu IV*, red. A. Jaklová et al., České Budějovice, s. 18–23.
- Havránek B. (1937), *Genera verbi ve slovanských jazycích*, II, Praga.
- Havránek B. (1973), *Větná struktura v nejstarších fázích slovanských jazyků*, [w:] *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Lingvistika*, red. B. Havránek, Praga, s. 5–13.
- Mathesius V. (1926), *Přívlastkové ten, ta, to v hovorové češtině*, „Naše řeč”, r. 10, nr 2, s. 39.
- Stupiński E. (2008), *Geneza polszczyzny w okolicy Krasnojarska*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. LIII, Łódź, s. 207–218.
- Urbańczyk S. (1984), *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.
- Жирмунский В.М. (1976), *Общее и германское языкознание*, Ленинград.
- Харламова М.А. (2014), *Константы народной речемысли и их лексикографическая интерпретация*, Омск.

Kristian Novak

Filozofski fakultet u Rijeci

Rijeka

knovak2@ffri.hr

Barbara Štebih Golub

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

Zagreb

bstebih@ihjj.hr

Kontaktološka istraživanja germanizama u hrvatskome jeziku

Abstrakt: Zbog u prošlosti intenzivnih političkih, gospodarskih i kulturnih veza govornika hrvatskoga i njemačkoga jezika u hrvatskome jeziku, osobito u njegovim organskim govorima, postoji vrlo velik broj germanizama. Premda su u prošlosti germanizmi bili predmetom pojedinačnih istraživanja, još ne postoji sustavno i jedinstveno istraživanje koje bi obuhvatilo taj sloj leksičkih posuđenica u povijesnim tekstovima, u književnom jeziku i u organskim govorima, kao ni rječnik germanizama u hrvatskome jeziku.

U radu se daje kratak pregled istraživanja germanizama u hrvatskome jeziku s obzirom na izvanjezičnu realnost (stav prema tom sloju posuđenica) te opseg i znanstvenu kvalitetu istraživanja. Pokušava se odrediti i poželjan smjer daljnjih istraživanja te tematike.

Ključne riječi: germanizmi, hrvatski jezik, kontaktologija

Abstract: Contactological Study of German Loan-Words in the Croatian Language. There is a large number of German loan-words in the Croatian language, especially in its dialects, due to intensive political, economic and cultural connections between speakers of Croatian and German. Although German loan-words have been topic of previous separate studies, there is still neither systematic and comprehensive study that would capture that layer of loan-words in the historical texts, in literary language and in local idioms, nor the dictionary of German loan-words in the Croatian language.

Our paper gives a short survey of previous research of German loan-words in the Croatian language taking into consideration the extralinguistic reality (the attitude towards that layer of loan-words) as well as its span and scientific quality. An attempt is made to set the direction for further research in that area.

Keywords: Germanisms, Croatian, Contactology

Povijesni okvir njemačko (austrijsko) – hrvatskoga jezičnog dodira

Na posuđenice se može gledati kao na svjedoke zajedničke povijesti koji nam govore o tome na kojim je područjima ljudske djelatnosti dodir dviju kultura bio najintenzivniji kao i o tome koja je civilizacija bila dominantna. Eberhard Kranzmayer (1944, 1) njemačke posuđenice u istočnoeuropskim jezicima smatra jednim od

najznačajnijih, ako ne i najznačajnijim spomenikom njemačke povijesti u istočnoj Europi. Germanizmi u hrvatskome jeziku rezultatom su dugoga razdoblja zajedničke povijesti austrijskih i hrvatskih zemalja, a kako je svako jezično posuđivanje dijelom kulturnoga posuđivanja, svako dodirnojezikoslovno istraživanje mora uključivati proučavanje povijesnoga i kulturološkoga konteksta posuđivanja.

Budući da predmetom ovoga rada nisu tzv. sveslavenski germanizmi (Kiparsky 1934), preskačemo dodire Germana i Slavena u prvim stoljećima nove ere, kao i povijesne veze s Hrvatima za postojanja Istočne Franačke Države (8. i 9. st.) koji nisu ostavili dubljih jezičnih tragova.

Tijekom 13. st. sjeverozapadna područja Hrvatske koloniziraju doseljenici s njemačkoga govornog područja koji su imali status kraljevih gostiju, tzv. *hospites*. Kolonisti – obrtnici i trgovci – sudjeluju u osnivanju gradova. Bela IV. nakon što su Tataři 1242. godine razorili Zagreb, poziva obrtnike s njemačkoga govornog područja da pomognu pri ponovnoj izgradnji grada. O znatnom broju doseljenika u Zagrebu svjedoči činjenica da se prema gradskome statutu u razdoblju između 1377. i 1436. gradski sudac birao svake godine i to naizmjenice iz jedne od četiriju najzastupljenijih jezičnih skupina: hrvatske, mađarske, talijanske i njemačke. Međutim, već je od 1437. godine većinsko stanovništvo u Zagrebu slavensko.

Do značajnih njemačkih utjecaja dolazi za reformacije i protureformacije. Naime, u tom je razdoblju osobito bogata prijevodna književnost, a riječi čiji ekvivalent nije postojao ili se nije poznavao, jednostavno su preuzimane (*almožna* ‘milodar’ < stvnjem. *almuosan*, *kloštar* ‘samostan’ < srvnjem. *kloster*, *ofar* ‘žrtva’ < srvnjem. *opfer*)¹.

Izborom Ferdinanda I. za hrvatskoga kralja 1527. godine dodatno jačaju veze između Austrije i Hrvatske koje su u zajedničkoj državnoj zajednici do 1918.

Važnu su ulogu u širenju germanizama imali obrtnici. Naime, da bi mogli položiti majstorski ispit i pristupiti *cehu* (< srvnjem. *zēche*), naučnici su morali na *vandranje* (< njem. *wandern*) po čitavoj Monarhiji, a svoje služenje i upoznavanje s tehnikama rada u pojedinim majstora bilježili su u *vanderbuhu* (< njem. *Wanderbuch*). U žargonima pojedinih struka (*lagvodelaca* ‘bačvar’ < stvnjem. *lagela*, *urmahera* ‘urar’ < njem. *Uhmacher*, *šporera* ‘bravar’ < srvnjem. *sporer*, *tišljera* ‘stolar’ < njem. *Tischler*) germanizmi su bili veoma brojni još šezdesetih godina 20. st.²

Upravo je grad Zagreb bio zoran primjer austrijskoga kulturnog i jezičnog utjecaja. Wolfgang Kessler (1982, 217) najvažnijim obilježjem društveno-jezičnog stanja dopreporodnoga i preporodnoga doba u užoj Hrvatskoj smatra polilingvizam. Latinski, njemački i kajkavski jezik razlikuju se po funkciji i statusu: seljaštvo i sitno građanstvo govore kajkavski, građani njemački i kajkavski, a školovana se inteligencija služi i latinskim.

¹ Značenja donosimo uz germanizme koji nisu dijelom standardnojezičnoga leksika. Iznimno ih ne bilježimo uz historicizme i egzotizme (kao što su vojni činovi i nazivi jela) jer se uz njih ne mogu donositi standardnojezični ekvivalenti, već bi nužne bile ekstenzivne deskriptivne definicije.

² Ivo Medić je u svojoj neobjavljenoj disertaciji *Kulturno-historijsko značenje i lingvistička analiza njemačkih pozajmljenica kod zagrebačkih obrtnika* (Zagreb, 1965.) prikupio brojne germanizme iz govora zagrebačkih obrtnika koji su u njihovim žargonima živjeli još šezdesetih godina prošloga stoljeća. Tridesetak godina kasnije Sladan Turković (Turković 1997.) proveo je slično istraživanje vodeći se upravo Medićevim korpusom i ustanovio znatno smanjenje broja germanizama.

Po svojem načinu života, modi, kulinarstvu, tiskovinama, nazivima lokala (*Zum Kaiserwirt, Zur goldenen Krone, Zum Mohren, Zum weißen Ochsen*) i kulturnom životu Zagreb je srednjoeuropski grad pod izrazitim bečkim utjecajem. Tako su se u razdoblju od 1749. do 1860. kazališne predstave izvodile isključivo na njemačkome jeziku, a prve zagrebačke novine koje izlaze 1789. godine *Der kroatische Korrespondent* također su na njemačkome jeziku. Godine 1826. izlaze i novine *Agramer Zeitung* s podliskom *Luna*.

Uz elemente bečke kulture, koja se smatra prestižnom, preuzimaju se i brojni pojmovi: npr. *kafěžider* 'vlasnik kavane' (< bavaustr. *Kaffesieder*), *kistijant* 'pozdrav: ljubim ruke' (< bavaustr. *küss die Hand*), *košemardiner* 'pozdrav: sluga pokorni' (< beč. *gehorsamer Diener*), *krizbam* 'Božićno drveće' (< bavaustr. *Christbaum*), pojmovi vezani uz kulinarstvo (*pofezen* < bavaustr. *Pofesen* < tal. *pavese*, *palačinka* < bavaustr. *Palatschinke*, *krafn* < bavaustr. *Krapfen*).

Slična situacija bila je i u drugim hrvatskim gradovima (Samoboru, Varaždinu, Karlovcu, Koprivnici).

Osobito je značajna bila uloga njemačkoga jezika na području Vojne krajine osnovane u prvoj polovini 16. st. radi obrane od Turaka. Iako je na području Vojne krajine broj austrijskoga stanovništva bio relativno malen (uglavnom časnici i vodeći činovnici), zapovjedni i službeni jezik bio je njemački. Tako iz njemačkoga kao jezika vojske u hrvatski ulaze interjekcija *haptak* 'vojn. stav mirno' (< njem. *habt acht*), *holberda* 'vojn. stoj' (< njem. *halt, wer da*), *fojer* 'vatra, pucaj' (< njem. *Feuer!*), nazivi oružja i vojnih činova (*generaladjutant* < njem. *Generaladjutant*, *generalfeldcajgmešter* < njem. *Generalfeldzeugmeister*, *generalkvartirmajster* < njem. *Generalquartiermeister*, *generelmaršallajtinant* < njem. *Generalmarschalleutnant*, *generaloberstvohtmešter* < njem. *Generaloberstwachmeister*).

Jezični se utjecaj, međutim, ne ograničava samo na vojnu sferu jer se na tom području osnivaju škole ustrojene po uzoru na austrijski obrazovni sustav s ciljem da djeca graničara nauče njemački jezik. Godine 1848. gotovo je svako selo imalo svoju školu.

Do prodora germanizama u istočne hrvatske, štokavske slavonske govore dolazi nakon oslobođenja Slavonije od Turaka u 18. st. tijekom tzv. terezijanske i potom jozefinske kolonizacije. Riječ je o drukčijem tipu kolonizacije u odnosu na onu iz srednjega vijeka jer je bila organizirana i potaknuta iz Beča kako bi se naselila opustošena područja Bačke, Banata, Slavonije i Srijema. Njezin je glavni cilj bilo je unapređenje poljoprivredne proizvodnje i poticanje zanatstva, a doseljenici s njemačkoga govornoga područja (Bavarska, Koruška, Porajnje, Švapska, Štajerska) trebali su domaće stanovništvo podučiti suvremenim poljoprivrednim i zanatskim tehnologijama.

Usprkos ilirskome pokretu utjecaj njemačkoga jezika veoma je snažan sve do 1860. godine. Nakon sloma Bachova apsolutizma donekle se smanjuje, no ostaje znatan čak i nakon raspada zajedničke državne zajednice s Austrijom, sve do kraja Drugoga svjetskog rata. Tada zbog izmijenjene demografske slike (iseljavanje njemačkoga stanovništva), kao i zbog proživljene ratne traume njemački utjecaj slabi. No, ni tada se germanizmi ne gube iz sfere privatnoga. Američki lingvist Thomas Magner šezdesetih je godina 20. stoljeća istražujući zagrebački gradski govor zabilježio rečenicu: „Bedinerica klopfa tepihe v lihtofu“, u kojoj osim prijedloga *v* nema ni jedne domaće hrvatske riječi.

U novije se vrijeme iz njemačkoga preuzimaju ponajprije tehnički izrazi, no ovoga puta iz standardnoga njemačkoga (*anlaser* ‘rasplinjač’ < njem. *Anlasser*, *kuplung* ‘kvačilo’ < njem. *Kuppelung*, *sic* ‘sjedište’ < njem. *Sitz*).

Iz ovoga kraćega povijesnoga pregleda vidljivo da su njemačke posuđenice preuzimane prvenstveno u kajkavske govore sjeverozapadne Hrvatske i kajkavski književni jezik i to praktički od 13. st. pa za cijeloga trajanja zajedničke državne zajednice, dok u štokavske govore Slavonije oni dopijevaju tijekom terezijanske i jozefinske kolonizacije.

Dosadašnja istraživanja germanizama u hrvatskome jeziku

Od radova koji istražuju leksičke posuđenice njemačkoga podrijetla u hrvatskome svakako treba istaknuti tri: neobjavljenu disertaciju Helmuta Kettenbacha *Deutsche Lehnwörter und Lehnübersetzungen im Serbokroatischen* (1949.), *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen* Hildegard Striedter-Temps (1958.) i *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen in kulturgeschichtlicher Sicht* (1963.) Edmunda Schneeweisa.

Nedostatak je navedenih radova to što se temelje na korpusu ekscerpiranom iz Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, onome iz Karadžićeva, Broz-Ivekovićeve, Mažuranićeve, Benešićeva i Vujaklijna rječnika, što znači da su u njima germanizmi iz kajkavskih organskih govora i kajkavskoga književnog jezika veoma slabo zastupljeni. Osim u vrlo rijetkim slučajevima ne precizira se je li riječ o posuđenicama tipičnima za hrvatski ili za srpski.

Za ovu su temu značajni i radovi Tea Bindera *Die deutschen Lehnwörter in der kroatischen Esseger Mundart* (1954.), Ive Medića *Kulturno-historijsko značenje i lingvistička analiza njemačkih pozajmljenica kod zagrebačkih obrtnika* (1965.) i Velimira Piškorca *Deutsches Lehngut in der kajkavisch-kroatischen Mundart von Đurđevac in Kroatien* (1997.) te *Germanizmi u govorima đurđevačke Podravine* (2005.) koji se veoma iscrpno bave germanizmima u pojedinim organskim govorima ili u žargonima pojedinih struka.

Postoji i niz manjih radova – diplomskih ili magistarskih radova, disertacija i članaka³ – o germanizmima u mjesnim idiomima ili u stručnim žargonima. Riječ je o prinosima koji su metodološki neujednačeni, a autorima, usprkos njihovom entuzijazmu i želji da prikupe jezično blago (najčešće) rodnoga kraja, često nedostaju lingvistička (ponajprije germanistička, kroatistička i kontaktološka) znanja.

³ Neobjavljena bibliografija proučavanja germanizama u hrvatskome koju su izradili Dalibor Dujmić i Barbara Štebih Golub obuhvaća preko 2000 jedinica od kojih su tri četvrtine nastale devedesetih godina 20. stoljeća i početkom 21. stoljeća.

Istraživanje germanizama utemeljeno na suvremenim kontaktološkim spoznajama

Terensko istraživanje germanizama u govoru grada Iloka provedeno 2002. godine (Štebih 2003) kojim su bile obuhvaćene tri generacije Iločanka (unutar jedne obitelji uvijek smo ispitivali baku, majku i kćer), pokazalo je drastično smanjenje uporabe germanizama: dok još bake i poznaju i aktivno rabe germanizme, majkama su mnogi od njih poznati na razini prepoznavanja, dok su unukama posve nepoznati (dok još majke znaju 87% germanizama, unuke ih prepoznaju tek 28%). Takvi rezultati pokazuju da je nužno intenzivirati istraživanja germanizama u hrvatskim organskim govorima i učiniti ih obaveznim dijelom svih dijalektoloških istraživanja. Osim toga, potrebna je i detaljna ekscerpcija iz hrvatskih dopreporodnih izvora, kako rječnika tako i djela svih funkcionalnih stilova.

Iako je prikupljanje građe – bilo da je riječ o ekscerpciji ili da se radi o terenskom istraživanju – temelj svakoga suvremenoga dodirnojezikoslovnoga istraživanja, ono ipak čini tek njegovu osnovu. Kako bi građa bila adekvatno obrađena, dakle u skladu sa suvremenim kontaktološkim spoznajama, smatramo da se istraživanje germanizama treba baviti trima skupinama problema: istraživanjem predintegracijskog razdoblja, adaptacijskim procesima i postintegracijskim procesima.

Predintegracijska istraživanja ponajprije se odnose na točno određivanje modela – jezičnog elementa kako ga upotrebljavaju govornici jezika davaoca (Filipović 1986, 17). Pri tome pozornost valja posvetiti stratifikaciji germanizama s obzirom na razdoblje posuđivanja, npr. pogrešno bi bilo izvoditi kajk. *coprati* ‘1. baviti se magijom; 2. čarati’ iz nvnjem. *zaubern* jer mu je model stvnjem. *bavaustr. *zoparōn*.

U nekim slučajevima isključivo na temelju lingvističkih kriterija (npr. djelovanja glasovnih zakona) nije moguće precizno odrediti model odnosno jezik davalac. U takvim slučajevima u istraživanje valja uključiti i kulturno-povijesne kriterije. Primjerice, klasifikacija kajk. *apateka* kao germanizma (< nvnjem. *Apotheke*), a ne kao latinizma (< lat. *apoteca* < grč. *apothēkē*) temelji se na činjenici da se prve ljekarne na njemačkome govornom području javljaju oko 1300. godine i odatle se šire prema slavenskome jugu i istoku.

U vezi s kajk. *cukor* ‘šećer’ nude se dva moguća tumačenja: da je riječ o germanizmu (< njem. *Zucker*) ili pak o hungarizmu (< mađ. *cukor*). Drugo se tumačenje oslanja na istoizraznost kajkavske riječi i mađarskoga hungarizma i na za mađarski tipičan dočetak *-or*. Međutim, Laszlo Hadrovics (1985, 169–170) nije siguran u mađarsko posredovanje jer je mađarski germanizam *cukor* potvrđen tek 1587. godine, dok se šećer u hrvatskim krajevima počeo koristiti znatno ranije, pa je vjerojatno da je s njime iz njemačkoga „uvezen“ i njegov naziv. Što se tiče završnoga skupa *-or*, nalazimo ga i u drugih germanizama (npr. *lorbor* ‘lovor’ < njem. *Lorbeer*, *logor* < njem. *Lager*), pa se ni on ne može smatrati sigurnim znakom mađarskoga posredovanja pri jezičnom posuđivanju.

Sljedeći važan korak pri određivanju modela germanizama jest njihova dijalektna stratifikacija jer u najvećem broju slučajeva modeli hrvatskih germanizama nisu standardnonjemačke riječi, već one iz bavarsko-austrijskih govora. Naime, govoreni jezik na tlu današnje Hrvatske uvijek bio austrijski njemački, a ne njegova

gottschedovska varijanta. Stanko Žepić je analizirajući pravila o izgovoru njemačkoga jezika u hrvatskim gramatikama i rječnicima od kraja 16. do 19. stoljeća koja omogućuju prilično točnu rekonstrukciju dijalektnih osobina njemačkoga jezika zaključio: „Die deutsche Sprache auf kroatischem Boden war als gesprochene Sprache in den Städten immer ein österreichisches Deutsch” (Žepić 1997, 93).

Već je jedan od prvih kajkavskih leksikogafa Andrija Jambrešić (1742) u svojem četverojezičnom rječniku *Lexicon latinum* (latinski – kajkavski – njemački – mađarski) opisujući izgovor njemačkih riječi, tumačio da se grafem <ä> ima čitati kao [a], da se <a> mora čitati tamno, gotovo kao [o], a spirant [v] treba izgovarati poput okluziva [b], što su sve izgovorne osobine bavarsko-austrijskih govora i graničnih područja prema slavenskim jezicima. Takva su izgovorna obilježja iščitljiva i iz glasovnih oblika hrvatskih germanizama (*fajhtati* ‘vlažiti’ < bavaustr. *feuchten*, *drot* ‘žica’ < bavaustr. *Draht*, *faleti* ‘nedostajati’ < bavaustr. *fälen*).

Hrvatski germanizmi pokazuju obilježja tipična za bavarsko-austrijske govore i na morfološkoj razini. Primjerice za te je govore tipična deminutivna tvorba s pomoću dometaka *-l*, *-el*, *-erl*, a modeli germanizama *mašl* ‘mašna’, *nokrl* ‘žličnjak’ upravo su umanjenice *Maschel*, *Nockerl*.

Također su modeli brojnih germanizama leksički austrijacizmi kao *fras* ‘vrsta živčanoga napadaja’ < bavaustr. *Fras*, *matura* < austr. *Matura*, *paradajz* ‘rajčica’ < bavaustr. *Paradeis(er)*, *sajtlik* < bavaustr. *Seitel*.

Dio leksema zajednički je austrijskome njemačkome i unutarnjemačkome, no razlikuju im se opsezi značenja, a u hrvatski su preuzimani u značenjima tipičnima za austrijski. Primjerice: *Kittel* unutarnjemački ‘kuta’, austrijski ‘suknja’ > hrv. *kiklja* ‘suknja’, *Rock* unutarnjemački ‘suknja’, austrijski ‘muška jakna’ > hrv. *reklja* ‘jakna, dio narodne nošnje’, *Koch* unutarnjemački ‘kuhar’, austrijski ‘kuhar; nabujak’ > hrv. *koh* ‘nabujak’.

Opis adaptacijskih procesa treba obuhvaćati opise prilagodbe na fonološkoj, morfološkoj i semantičkoj razini.

Na fonološkoj razini on obuhvaća prikaz glasovnih zakona prema kojima se odvijala zamjena stranoga glasovnog materijala domaćim i ostale pojave (umetanja glasova, metateze, gubljenja glasova) do kojih dolazi tijekom transfonemizacije.⁴ Primjerice adaptacija *nv*njem. <ier> [i:r] u kajkavskim govorima kao [er] (npr. njem. *kommandieren* > kajk. *komanderati*, njem. *marschieren* > kajk. *maršerati*, njem. *Offizier* > kajk. *oficer*) jer je *i* u skupu *ir* često pogrešno interpretirano kao refleks jata.

Analizom transmorfemizacije⁵ treba utvrditi sve promjene koje model prolazi prilagođavajući se morfološkom sustavu hrvatskoga jezika. Primjerice, za imenice se analizira kojem rodu pripadaju i prema kojim se zakonitostima kategorija roda prilagođava (prema konsonantskom završetku oblikovao se muški rod germanizama *ajngemahtes* < *das Eingemachtes*, *cajt* ‘vrijeme’ < *die Zeit*, dok su imenice *hauserica* ‘domaćica, gazdarica’ < njem. *Hausherrin*, *kuplerica* ‘povodadžijka’ < njem. *Kupplerin*

⁴ Transfonemizaciju prema Rudolfu Filipoviću (1986, 69) definiramo kao zamjenu fonoloških elemenata jezika davaoca elementima jezika primaoca do koje dolazi tijekom integracije replike.

⁵ Transmorfemizaciju prema R. Filipoviću (1986, 117) definiramo kao adaptaciju posuđenica na morfološkoj razini.

u hrvatskome „zadržale” ženski rod zbog svojega semantizma), u koju se deklinacijsku paradigmu uključuju i kako se adaptira kategorija broja (npr. srvnjem. bavaustr. *lpitere* u kajkavskome se prilagodilo kao pl. tantum *lojtre* ‘ljestve’ što se tumači strukturom samoga predmeta).

Tijekom prilagodbe sustavu jezika primaoca nerijetko se mijenja i semantizam modela. Najčešće dolazi do suženja značenja modela (npr. u kajkavskome književnom jeziku *fuksa* ima samo značenje ‘riđa kobila’, dok njemački model *Fuchse* ima značenja ‘1. lisica, 2. lukav čovjek, 3. riđi konj’), metaforizacije (npr. u kajkavskome književnom jeziku riječ *kuga* < srvnjem. *koge* rabi se i kao pogrdan naziv za jezičavu osobu), pejorizacije (npr. kajkavsko *purger* < bavaustr. *Purger* osim značenja ‘građanin’ ima i ono ‘malograđanin’), ali i do drugih vrsta semantičkih pomaka.

Nakon što su se hrvatskome jezičnome sustavu posuđenice prilagodile na fonološkoj, morfološkoj i semantičkoj razini, počinju sudjelovati u unutarjezičnim procesima koji pripadaju postintegracijskom razdoblju. Upravo se sudjelovanje u rječotvorbenim procesima jezika primaoca smatra dokazom potpune integriranosti posuđenice. Gerd Tesch (1978, 129) govoreći o prilagodbi posuđenica zaključuje: „Eine weitere Stabilsierungsfunktion kommt der Bildung eines semantischen Bezugssystems mittel Derivata und Komposita zu.” Tako su, primjerice, germanizmom *lagva* ‘načva’ (< stvnjem. *lagel(la)* < lat. *lagēna*) u kajkavskome književnom jeziku uz deminutiv *lagvica*, motivirani i pridjevi *lagven* ‘bačvin’, *lagvičast* ‘nalik na bačvu’, nomina agentis *lagvar*, *lagvodet*, *lagvomerec* ‘bačvar’ i složenica *lagvomerenje* ‘bačvarstvo’.

Dokazom integriranosti na semantičkoj razini su idiomatski izrazi čijim su dijelom germanizmi. Pri tome valja razlikovati one koji su preuzeti iz njemačkoga jezika i djelomično prevedeni (*imati putra na glavi* ‘biti kriv’ < njem. *Butter auf dem Kopf haben*) i one koji su nastali u hrvatskome kao jeziku primaocu (*biti nakičen kak krisbam* ‘biti pretjerano nakičen’, *vleči (nekomu) žnorico po rite / po pišku* ‘nekome previše ugađati; razmaziti koga’).

Rječnik i baza germanizama

Prikupljene i obrađene podatke trebalo bi učiniti javno dostupnima u obliku baze podataka na internetu. Kako bi baza bila što obavjesnija, uz svaki će se germanizam donijeti njegova gramatička odrednica (za imenice rod, za glagole oznaka vida i refleksivnosti, za ostale vrste riječi samo oznaka vrste riječi, oznaka indeklinabilnosti ili broja u slučaju pl. ili sg. tantum), značenje, model, podatci o potvrđenosti u rječničkim izvorima, tekstovima ili organskim govorima. Slijedi abecedno donošenje tvorenica motiviranih germanizmom koji je u lemi, također uz podatke o vrsti riječi kojoj pripadaju, njihovu značenju i potvrđenosti. Na taj se način uz svaki germanizam donosi i njegovo čitavo tvorbeno gnijezdo. Osim tvorbenih podataka donosit će se i idiomatski izrazi (kolokacije, frazemi, poslovice) u kojima se pojedini germanizam javlja. Kako bismo hrvatske germanizame i njemačko (austrijsko) – hrvatske dodire smjestili u širi jezični i kulturni kontekst, baza će sadržati i podatke o prisutnosti germanizama nastalih prema istome modelu u drugim slavenskim jezicima.

Donosimo primjer natuknice ustrojene prema navedenim načelima.

lagev m. 'bačva'

< stl. *lagy*: *lagvya* < stvrjem. *lagelʹsa*. **lage* < lat. *lagena* (Kiparski.1937: 247).

tř 31 a, IBI tmi 125

B (s.v. anconisim, assola, burhanicus, calpar, cocha, cupa, Diogenes, doliarium, dolium, fundus, harpago, Isbellum, cressa, paxillo, perustus, pithogis, promo, radula, refino, scaphisimus, trichilum, vas, virga; navlaka, nabijen, žiba, vinski), J (s.v. capulo, cupa, deliquo, dolium, promo, vas), P (s.v. cirnea 932, vinum doliare 149). Dal [sem] ke mi je 2 lagva nabil e kr. 12.

VZA 11, 170. Vno [copernice] lapija i mesto onoga e urina napune lagev.

VZA 5, 8. Šnuki, bale, lagvi e vse bilo je vu mozje zhitao. Roč I, 17. Bil je obrat' puknul kad' ga je na lagev nabijal. Danica (1844) 61. Tu ljudi su klečali, kak lagvi brečali. Pav cvet 21.

→ *lagvor*, m. 'onaj koji izrađuje bačve, bačvar'

J (s.v. doliaris), P (s. v. doliaris 768) Victor e nabial žiti lagvar. Roč rec' 22.

→ *lagvos*, adj. 'bačven'

J (s.v. exripuše), P (s.v. vinum doliare 149). Od sto dug lagveni e [plaća se] d. 2. Starine 26, 8.

→ *lagvic*, m. 'bačvica'

B (s.v. cupa, doliochum, cressa; barilica), J (s. v. doliochum, vasculum). Od lagvice olijja poleg vage treba zbirati, od jednoga nanka meda d. 6. Starine 7. Zaplikač čvrsto, da voda ne zbjie pilen, ner van ne steče, i onda lagvic živo okolo kotaka. Danica (1846) 142.

→ *lagvicur*, adj. 'bačvast'

P (s. v. dolaba in versa et pedata e 799)

→ *lagvicik*, m. 'bačvica'

J (doliochum, vasculum). Vzei je [Robinson] med drugima dugovani i nekoje lagvice z prvom puknemo. Roč II, 207. Bai tak je van gledel kakli pivarski lagvicik. Lovr ad 120

→ *lagvos*, adj. 'bačven'

P (dolaris tabula 944)

→ *lagvodol*, m. 'onaj koji izrađuje bačve, bačvar'

J (s. v. doliaris)

→ *lagvosnos*, m. 'onaj koji mjeri obujam bačve'

B (s. v. stercometra)

→ *lagvosnosje*, n. 'posao, znanst mjerrenja obujma bačva' (B)

B (s. v. stercometra)

→ *lagvosnos*, adj. 'koji se odnosi na lagvosnosje'

B (s.v. stercometricus)

→ *lagvosno*, n. 'otaj koji izrađuje bačve, bačvar'

J (s.v. victor)

lagvo, f.

tř 31 a, IBI tmi 125

H (s. v. barilica), B (s. v. cado, barilica, odduha) Lago e das Lagel.W,

22

→ *lagvica*, f. 'bačvica'

P (s. v. salgama 147) Sto lodric, lagvic ali tmi [došen sem] oja. Vram post A. 178 a. Malo se 2 tim v jedne lagvice praha doteku. Hdbf ad 583. Kuliho ti dužen jesti gospoza mojemu? Odgovori dužnik: 100 lagvic oja. Gašp III, 824

→ *lagvica*, f. 'osobito veliko bure'

Nalio se bu vre pivine v treni ledvene lagvine. Krž 108.

lagvo, n.

tř 31 a, IBI tmi 125

Na hiti Matejencj [je] ropotalo, kako da bi lagvo ali posuđe po nahite takal. Starine 23, 12.

▲ čet. žaher; iščerp. žahelj; polj. žapiem; rus. дѣ. лаговка, slov. лагов; sluhajc. lagvja

Primjer natuknice – *lagev*

Zaključak

Germanizmi spadaju među najbrojnije posuđenice u hrvatskome jeziku, točnije u njegovim organskim govorima jer zbog osobitosti jezične politike u standardnome jeziku veoma rijetki. Zbog specifičnih društveno-povijesnih okolnosti preuzimani su uglavnom iz bavarsko-austrijskih govora, što je zamjetljivo na svim jezičnim razinama. Iako su u novije vrijeme (od sredine devedesetih godina prošloga stoljeća) istraživanja germanizama prilično česta, najčešće je riječ o metodološki neujednačenim, često amaterskim radovima koji se svode tek na prikupljanje građe, ali ne i na njezinu adekvatnu obradu.

Kako se germanizmi uslijed jezičnih mijena, promjene načina života i globalizacije koja sa sobom nosi i dominaciju engleskoga jezika, sve manje rabe, smatramo da je nužno njihovo sustavno i organizirano prikupljanje i obradba u skladu s navedenim kontaktološkim načelima.

Izvori

B, Belostenec I. (1740), *Gazophylacium*, Zagreb.

Danica, „Danica zagrebečka”, 1834–1850.

Gašp III, Gašparoti H. (1760), *Cvet sveteh*, III, Graz.

H, Habelić A. (1670), *Dictionar*, Graz.

Habd ad, Habelić A. (1674), *Pervi otca našega Adama greh*, Graz.

- J**, Jambrešić A. (1742), *Lexicon latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples*, Zagreb.
- Krl**, Krleža M. (1936), *Balade Petrice Kerempuha*, Ljubljana.
- Lovr ad**, Lovrenčić A. (1833), *Adolf iliti kakvi su ljudi*, Varaždin.
- P**, Patačić A. (1772–1779), *Dictionarium latino-illyricum et germanicum*, rukp.
- Rob**, Vranič A. (1796), *Mlajši Robinzon*, Zagreb.
- Rož reč**, Rožič A. (1822), *Vocabularium iliti Rečnik najpotrebneše reči vu treh jezicikh zaderžavajuči*, Varaždin.
- Starine 25**, *Isprave o progonu vještica u Hrvatskoj*. Priopćio Ivan Tkalčić, Zagreb, 1892.
- Vram post A**, Vramec A. (1586), *Postila*, Varaždin.
- W**, *Kleines kroatisch-deutsches Wörterbuch für die Jugend*, Zagreb, 1829.

Literatura

- Binder T. (1954), *Die deutschen Lehnwörter in der kroatischen Esseger Mundart*, Beč [disertacija, tiposkript].
- Ebner J. (1980), *Duden – wie sagt man in Österreich? Wörterbuch der österreichischen Besonderheiten*, Beč.
- Filipović R. (1986), *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*, Zagreb.
- Grotzky J. (1978), *Morphologische Adaptation deutscher Lehnwörter im Serbokroatischen. Beiträge zur Kenntnis Südeuropas und des Nahen Orients*, Bd. 26, München.
- Hadrovics L. (1985), *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Beč.
- Kessler W. (1982), *Društvena podloga uporabe hrvatskoga kajkavskog jezika u prvoj polovici XIX. stoljeća*, „Hrvatski dijalektološki zbornik“, nr. 6, s. 217–222.
- Kettenbach H. (1949), *Deutsche Lehnwörter und Lehnübersetzungen im Serbokroatischen*, Graz [disertacija, tiposkript].
- Kiparsky V. (1934), *Die gemeinlavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*, Helsinki.
- Kranzmayer E. (1944), *Die deutschen Lehnwörter in der slowenischen Volkssprache*, Ljubljana.
- Magner Th. (1966), *A Zagreb Kajkavian Dialect*. *Penn State Studies No. 18*, The Pennsylvania State University.
- Medić I. (1965), *Kulturno-historijsko značenje i lingvistička analiza njemačkih pozajmljenica kod zagrebačkih obrtnika*, Zagreb [disertacija, tiposkript].
- Newerkla S.M. (2004), *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch*, Beč.
- Piškokrec V. (1997), *Deutsches Lehngut in der kajkavisch-kroatischen Mundart von Đurđevac in Kroatien*, Beč.
- Piškokrec V. (2005), *Germanizmi u govorima đurđevčke Podravine*, Zagreb.
- Russ Ch. (1990), *The Dialects of modern German*, London.
- Schmeller J.A. (1827), *Bayerisches Wörterbuch*, Stuttgart.
- Schneeweis E. (1960), *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen in kulturgeschichtlicher Sicht*, Berlin.
- Strieder-Temps H. (1958), *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen*, Berlin.

- Štebih B. (2003), *Adaptacija germanizama u iločkome govoru*, „Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje”, nr. 29, s. 293–325.
- Štebih Golub B. (2010), *Germanizmi u kajkavskome književnom jeziku*, Zagreb.
- Tesch G. (1978), *Linguale Interferenz*, Tübingen.
- Turković S. (1997), *Deutsche Lehnwörter in der Fachsprache der Zagreber Handwerker*, „Zagreber Germanistische Beiträge”, nr. 6, s. 131–155.
- Žepić S. (1997), *Direkte und indirekte Hinweise zur deutschen Aussprache auf kroatischem Boden vom 16. – 19. Jahrhundert*, „Zagreber Germanistische Beiträge”, nr. 7, s. 93–107.

Anna Piotrowicz, Małgorzata Witaszek-Samborska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Poznań

ape@amu.edu.pl, msambor@amu.edu.pl

O żywotności zapożyczeń niemieckich w gwarze miejskiej Poznania

Abstrakt. Artykuł dotyczy stopnia żywotności niemieckich zapożyczeń (prototypowo kojarzonych z gwarą miejską Poznania) w języku mieszkańców miasta w XXI w. Materiał zebrano metodą ankietową. Badaniu poddano 120 respondentów w trzech grupach wiekowych.

Odpowiedzi udzielone przez ankietowanych świadczą o tym, że germanizmy wciąż należą do żywego zasobu leksykalnego gwary poznańskiej. Wiele zapożyczeń jest dobrze znanych – i to wszystkim pokoleniom, choć jest to często znajomość tylko bierna. Mieszkańcy miasta zdają sobie sprawę i z regionalnego nacechowania wielu leksemów, i z ich niemieckiej etymologii. Stosunek poznaniaków do germanizmów w ich języku jest raczej pozytywny. Widzą ich recesywny charakter w przekroju pokoleniowym, choć przyznają (niezależnie od wieku), że jest ich wciąż dużo. Mają też świadomość tego, kiedy i z jaką intencją komunikacyjną można ich używać.

Słowa kluczowe: germanizmy – gwara miejska – świadomość językowa – życie wyrazów.

Abstract: About the Viability of German Loanwords in the Poznań Urban Dialect. The purpose of the article was to determine the viability of German loanwords (prototypically associated with Poznań urban dialect) in the language of the inhabitants of the city in the XXI century. The questionnaire, which is the basis to gather research material, contained three commands – one closed and two open. It covered 120 respondents in three age groups.

For general conclusion emerging from the results of a questionnaire study can be considered that germanisms are still alive in the lexis of Poznań dialect. Many of germanisms of Poznań dialect are still well-known by all generations, although knowledge of this vocabulary is often only passive. Very few of the respondents admit to use it. Residents of the city are aware of the regional marked of many lexemes, and their German etymology – isolated pointed up to 112 different germanisms of Poznań dialect.

The attitude of Poznań residents to German loans in their language is rather positive. They note their recessive nature of the cross-generational, although they acknowledge (regardless of age) that there are still a lot of them. They are also aware of when and with what communication intention they can be used.

Keywords: germanisms – urban dialect – language awareness – the life of words.

W powszechnym przekonaniu użytkowników polszczyzny – nie tylko mieszkańców stolicy Wielkopolski – znaczny procent słownictwa w gwarze miejskiej Poznania stanowią zapożyczenia z języka niemieckiego, co jest konsekwencją różnych uwarunkowań historyczno-geograficznych, zwłaszcza czasów zaboru pruskiego. W XX-leciu międzywojennym germanizmy w gwarze poznańskiej – podobnie jak rusycyzmy na

terenach byłego zaboru rosyjskiego – budziły wiele emocji i piętnowane były przez miłośników pięknej i poprawnej polszczyzny. Można tu wymienić zarówno ogólnopolskie dobrze znane publikacje ortoepiczne, na przykład: Antoniego Krasnowolskiego *Najpospolitsze błędy językowe zdarzające się w mowie i piśmie polskim* (Krasnowolski 1919), Adama A. Kryńskiego *Jak nie należy mówić i pisać po polsku* (Kryński 1920) czy Stanisława Szobera *Na straży języka* (Szober 1937), jak i wydane w Poznaniu poradniki: Jana Bilińskiego *Błędy językowe* (Biliński 1922) oraz Stanisława Wasylewskiego *Na końcu języka* (Wasylewski 1930). Naleciałości obce w języku poznaniaków zauważali szybko przybysze z innych regionów, co tak komentował Wasylewski:

Posprawiali sobie ogromne notesy, i dalejże zapisywać wszystko, czego w domu nie słyszeli. Pieczołowicie i skrzętnie wycinają ogłoszenia z dzienników, układają słowniki targowe i kuchenne, zapisują niezrozumiałe dla nich pożyczki z gwary i wreszcie z największą uciechą – germanizmy (Wasylewski 1930, 94).

Odrębności językowe w mowie mieszkańców miast z trzech różnych zaborów opisywali też w XX-leciu międzywojennym na łamach „Języka Polskiego” znani językoznawcy Antoni Danysz (1914) i Kazimierz Nitsch (1914). Oni również zwracali uwagę na pozostałości wpływów języków zaborców na gwary miejskie. Jako jedną z przyczyn uczniowskich błędów językowych wskazywał te wpływy także Adam Tomaszewski w tekście *Błędy językowe uczniów szkół poznańskich* (Tomaszewski 1927). Pierwszy artykuł w całości poświęcony germanizmom w języku poznaniaków, który ukazał się dopiero w 1989 r., to *Wpływy niemieckie w gwarze miejskiej Poznania* Bogdana Walczaka i Małgorzaty Witaszek-Samborskiej (1989)¹. Najpełniejszym opracowaniem gwary miejskiej Poznania, w tym też obecnych w niej zapożyczeń niemieckich, do dziś pozostaje *Słownik gwary miejskiej Poznania* (1997; 1999), pod redakcją Moniki Gruchmanowej i Bogdana Walczaka, zawierający obszerną część monograficzną.

O germanizmach stale obecnych w polszczyźnie poznaniaków nie sposób pisać bez choćby skrótowego przypomnienia najważniejszych faktów historycznych. Większość regionalnych odrębności ukształtowała się w XIX wieku, gdy Poznań i znaczna część Wielkopolski pozostawały pod zaborem pruskim. Wskutek świadomie prowadzonej przez zaborcę akcji germanizacyjnej, polegającej na systematycznym osiedlaniu się w mieście Niemców (reprezentujących zwłaszcza wyższe i zamożniejsze klasy społeczne) i wycofywaniu języka polskiego z kolejnych sfer życia publicznego (administracji i szkół), pożyczki niemieckie w zepchniętej do codziennej komunikacji polszczyźnie były coraz liczniejsze i niepostrzeżenie się zakorzeniały. Proces ten zachodził w gwarze miejskiej Poznania mimo niechęci Polaków do języka zaborcy. Obecność elementów niemieckich ugruntowały jeszcze dodatkowo czasy okupacji hitlerowskiej². Okoliczności te sprawiły, że najstarsi poznaniacy, nawet niewykształceni, do dziś zwykle dobrze znają język niemiecki.

¹ Sporo miejsca germanizmom poświęcono również w popularnonaukowej książce *Mowa mieszkańców Poznania* (Gruchmanowa, Witaszek-Samborska, Żak-Święcicka 1986).

² O historii wpływów niemieckich na polszczyznę poznaniaków zob.: Gruchmanowa 1986; Walczak, Witaszek-Samborska 1989, 283–286; Gruchmanowa 1997; Rzepka 1997; Witaszek-Samborska 1997; Walczak 1997.

Interferencja języka niemieckiego na gwarę miejską poznaniaków dotyczy wszystkich płaszczyzn organizacji języka – od fonetyki, przez gramatykę (morfologię i składnię) po leksykę i frazeologię. Spośród licznych przykładów fonetycznych i gramatycznych wymieńmy tu tylko te, które w naszym odczuciu pozostają do dziś żywe. W zakresie wymowy będą to: nieliczne – podkreślmy: wyłącznie zleksykalizowane – udźwięcznienia spółgłoski [s] w wyrazach *branzoleta* czy *defenzywa* i pochodnych, a także zastąpienie zębowego [s] dźwiękowym [ʃ] w słowach *szport* ‘żart, uciecha’, *szportowny* itp. Podobnie, wyłącznie w zleksykalizowanych formach niektórych wyrazów, w morfologii odnaleźć można wpływ niemczyzny na kategorię rodzaju gramatycznego takich rzeczowników, jak: (*ta*) *magiel* (niem. *die Mangel*), (*ta*) *mirta* (niem. *die Myrte*), (*ta*) *selera* (niem. *die Selerie*) wobec ogólnopolskich (*ten*) *magiel*, (*ten*) *mirt*, (*ten*) *seler*. Znacznie więcej śladów niemieckich utrzymuje się do dziś w składni. Należą tu:

- a) nadużywanie konstrukcji *mieć* + imiesłów bierny (niem. *haben* + ...), np.: *lektury mam już przeczytane*;
- b) schemat syntaktyczny *accusativus cum infinitivo* z czasownikiem *mieć* (niem. *haben* + *infinitivus*), typu: *białą bluzkę mam wisieć w szafie*;
- c) przyimkowe konstrukcje z czasownikami sensorycznymi (niem. ... + *nach* + ...), takie jak: *śmierdzi za rybami, smakuje za jeżynami*;
- d) zastępowanie przyimkiem w (niem. ... *in* ...) przyimka *do* w konstrukcjach typu: *wsiąść w taksówkę, w pociąg*;
- e) partykuła *ale* w pozycji nieinicjalnej (niem. ... *aber* ...), np.: *Ta się ale wymądrza*.

Zdecydowanie najsilniej wpływy niemieckie zaznaczyły się jednak w sferze leksyki i frazeologii, w których w znacznej części żywe są do dziś. Z obliczeń Bogdana Walczaka wynika, że w słownictwie „stosunek ilościowy archaizmów, dialektyzmów i germanizmów w polszczyźnie Poznania przedstawia się jak około 31% : około 40% : około 29%” (Walczak 1997, 67). Zaznaczyć jednak trzeba, że granice między tymi trzema zbiorami leksykalnymi (archaizmami, dialektyzmami i germanizmami) są płynne, jest bowiem tak, że ich zakresy często się krzyżują. W ten sposób, prócz „czystych” germanizmów, wyróżnić można także grupy słów będących jednocześnie: 1) archaizmami i germanizmami, np. *rychtować* ‘przygotowywać’ (niem. *richten*, notowane jako ogólnopolskie na początku XIX w.³), *rajzender* / *reisender* ‘wędrowiec’ (niem. *der Reisende*, notowane jako ogólnopolskie na początku XX w.⁴); 2) dialektyzmami i germanizmami, np. *ajnfach* / *ańfach* ‘nieskomplikowany, prosty, łatwy, zwyczajny; prosto, łatwo, zwyczajnie’ (niem. *einfach*, notowane też ze Śląska i Kaszub⁵), *furt* ‘ciągle’ (niem. *fort*, notowane też ze Śląska i Małopolski⁶); 3) archaizmami, dialektyzmami i germanizmami, np. *mantel* ‘płaszcz’ (niem. *der Mantel*, notowane jako ogólnopolskie w XVI w., od początku XIX w. jako dawne, a w *Słowniku gwar polskich*

³ Tak notuje SL, późniejsze słowniki już jako gwarowe. Rozwiązanie stosowanych tu skrótów zamieszczamy na końcu artykułu.

⁴ Tak notuje SW.

⁵ Tak SGP.

⁶ Jako gwarowe notują słowniki: SW, SD, SGP.

z Wielkopolski, Śląska, Małopolski, Mazur, Kociewia i Kaszub⁷), *rant* ‘brzeg, krawędz, skraj’ (niem. *der Rand*, notowane jako ogólnopolskie na początku XX w., później przestarzałe, oraz w gwarach Wielkopolski, Małopolski, Śląska, ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej, Kociewia, Kaszub, Warmii i Mazowsza⁸). Uwzględniając tę szczegółową stratyfikację – w odniesieniu do regionalizmów w prozie pisarzy poznańskich – Anna Piotrowicz zauważa:

Tak zwane „czyste” germanizmy stanowią 13,1% wszystkich haseł. Przeczy to powszechnie panującej opinii o „niemieckości” polszczyzny regionalnej w Poznaniu. Inne germanizmy (następne 20,4%) to takie wyrazy, które są jednocześnie dialektyzmami (12,3%), jednocześnie archaizmami i dialektyzmami (6,1%) lub jednocześnie archaizmami (2%) (Piotrowicz 1991, 46).

W trosce o precyzję przekazu nadmienimy w tym miejscu, że germanizmy zaliczane tu do regionalizmów poznańskich mogą być – tak jak i inne regionalizmy – wąskoterytorialne (charakterystyczne wyłącznie dla danego obszaru) lub, co częstsze, szerokoterytorialne, a więc obecne w mowie mieszkańców różnych regionów, co wynikać może z czynników geohistorycznych (Piotrowicz 1991, 23)⁹.

Wśród germanizmów leksykalnych można wskazać kalki strukturalne, takie jak: *macoszka* (niem. *das Stiefmütterchen*) ‘bratek’, *świętojanki* (niem. *die Johannisbeere*) powsz. ‘porzeczeki’ czy *zakluczyć* (niem. *zuschliessen*) ‘zamknąć na klucz’, oraz zapożyczenia właściwe, np.: *ajntop / ajntopf / ańtop / ańtopf* (niem. *der Eintopf*) ‘jednogarnkowa potrawa, najczęściej w postaci wieloskładnikowej zupy’, *badejki* (niem. *die Badehose*) ‘kąpielówki’, *dynks / dyngs* (niem. *das Ding*) ‘jakaś rzecz, której nazwy mówiący nie zna lub w chwili mówienia nie pamięta’ (ulubiony regionalizm poznaniaków, jak wynika z sondy „Gazety Wyborczej” z początku 2011 r.), *eka* (niem. *die Ecke*) 1. ‘narożnik domu, ką, róg’, 2. ‘paczka kumpli, grupa łobuzów, banda młodzieżowa z tej samej części miasta, ulicy, dzielnicy’, 3. ‘róg, korner w piłce nożnej’; *fifny* (niem. *pfiffig*) 1. ‘zgrabny, szykowny’, 2. ‘sprawny, zręczny, sprytny, pomysłowy’; *szneka* (niem. *die Schnecke*) ‘okrągła drożdżówka spiralnie skręcona w kształcie muszli ślimaka’. Oba typy zapożyczeń mieszczą się – jak widać – w różnych polach tematycznych związanych jednak z życiem codziennym i rodzinnym.

Wśród regionalizmów frazeologicznych do kalk strukturalnych należą m.in. takie jak: *co ja za to mogę?* (niem. *was kann ich dafür?*) ‘cóż ja na to poradzę?’, *co to za jeden?* (niem. *was ist das für einer?*) ‘kto to jest?’, *nie wiedzieć sobie rady* (niem. *keinen Rat wissen*) ‘nie móc sobie poradzić’, *obłożyć chleb* (niem. *das Brot belegen*) ‘przygotować kanapkę’, *przyjść, przychodzić komuś głupio* (niem. *jemandem dumm kommen*) ‘dociąć, docinać komuś, przygadać, przygadywać komuś’, *sprawić sobie śrubę* (niem. *sich Schraube leisten*) ‘upić się’, *zrobić łóżko* (niem. *das Bett machen*) ‘posłać łóżko’. Są też takie kalki frazeologiczne, które ponadto w swoim składzie leksykalnym zawierają właściwe zapożyczenie niemieckie, np.: *być na fleku* (niem. *auf den*

⁷ Notują: SPXVI, jako dawne SL, SW, SD.

⁸ Notują: SW, SD, SSz, SGP.

⁹ Zob. też: Kurzowa 1983, 280–300.

Fleck sein) ‘dobrze się trzymać, zachować długo młody wygląd’¹⁰, *mieć ambę* (niem. *eine Ambe haben*) ‘mieć głupie pomysły, być zwiariowanym’, *mieć rulę* (niem. *eine Ruhe haben*) ‘mieć wyjątkowy spokój do wszystkiego, być flegmatykiem’¹¹.

Uznałyśmy za interesujący problem badawczy sprawdzenie, na ile w XXI w. powszechnie kojarzone z gwarą poznańską germanizmy zachowały swoją żywotność. W tym celu przeprowadziłyśmy ankietę wśród 120 mieszkańców miasta – tu urodzonych bądź pochodzących z Wielkopolski, a mieszkających w Poznaniu od co najmniej 20 lat. Respondenci reprezentują trzy grupy 40-osobowe zróżnicowane pod względem wieku: grupa I od 18 do 34 lat; II od 35 do 55 lat; III powyżej 55 lat. Wśród ankietowanych były osoby obu płci, jednak czynnik ten nie wpływał na różnice w odpowiedziach, więc pominiemy go w dalszych rozważaniach.

Ankieta składała się z trzech części. W pierwszej należało określić, które z podanych 15 leksemów są germanizmami, co one znaczą i czy respondent(ka) ich używa. Wyjaśnijmy, że wszystkie podane przez nas jednostki (14 wyrazów i 1 zwrot) były germanizmami. Wystąpiły wśród nich cztery kalki strukturalne: *macoszki*, *świętojanki*, *zakluczyć*, *zrobić łóżko* (formy niemieckie i znaczenia por. wyżej) oraz zapożyczenia właściwe: *ajzol* (niem. *das Eisen*) ‘przedmiot żelazny, metalowy; kawałek żelaza, metalu; żelastwo’; *bejmy* (niem. daw. i gw. *Böhm*) ‘pieniądze’; *deknąć* (niem. *deckeln*) ‘uderzyć’; *fyrtel* (niem. przen. *das Viertel*) ‘część miasta, dzielnica, okolica’; *galart* (niem. *das Gallert, die Gallerte*) 1. ‘galareta z mięsa’, 2. ‘strach, obawa, niepewność’; *heklować* (niem. *häkeln*) ‘szydełkować’; *kejter* (niem. *der Köter*) 1. ‘pies, kundel’, 2. ‘o człowieku niegodziwym’, 3. ‘o małym dziecku’, 4. ‘o mężczyźnie z nadmiernym popędem seksualnym’; *kluft* (niem. *die Kluft*) 1. ‘ubranie, garnitur’, 2. ‘mundur’; *leberka* (niem. *die Leberwurst*) ‘wątrobianka, pasztetowa’; *plyndze* (niem. reg. *die Plinse*) ‘placki ziemniaczane’; *redyski* (niem. *das Radieschen*) ‘rzodkiewki’. W części drugiej poprosiłyśmy respondentów o wymienienie znanych im innych germanizmów z gwary poznańskiej, podanie ich znaczeń oraz o informację, czy ich używają. Trzecia część obejmowała odpowiedź na pytania: „Co Pani/Pan sądzi o obecności germanizmów w gwarze poznańskiej? Czy jest ich dużo? Czy wciąż są żywe?”

Analizę materiału pozyskanego drogą badania ankietowego przedstawimy w kolejności wyżej wymienionych części.

Spośród 15 regionalizmów zamieszczonych w zadaniu pierwszym (w którym, przypomnijmy, wszystkie były zapożyczeniami z języka niemieckiego) za germanizm przez nieco więcej niż połowę respondentów (66 ze 120 osób) uznany został tylko jeden – *fyrtel*. Kolejne trzy – *heklować*, *leberka* i *ajzol* – za pożyczki niemieckie uznała prawie połowa badanych (odpowiednio: 55, 55 i 54 osoby). Pozostałe germanizmy zostały rozpoznane w znacznie mniejszym stopniu, najrzadziej kalki strukturalne: *świętojanki* (12) i *macoszki* (10). Dodać jednak należy, że kolejne dwie kalki – *zrobić łóżko* oraz *zakluczyć* – trochę częściej łączono z konstrukcjami niemieckimi (odpowiednio: 21 i 19 osób). O dziwo, w podobnie małym stopniu do germanizmów zaliczono też takie zapożyczenia właściwe, jak: *galart* (22), *bejmy* i *deknąć* (19). Jeśli chodzi o róż-

¹⁰ Jako ciekawostkę można odnotować, że w ogólnej polszczyźnie potocznej frazeologizm ten funkcjonuje w zn. ‘być pijanym’ (tak SSz i nowsze słowniki).

¹¹ Zob. Bąba, Piotrowicz 1994, 115–116.

nice w grupach wiekowych, to dla większości wyrazów one nie występują – przykładowo: *leberkę* za germanizm uznało po 18 osób z grup I i II oraz 19 z III, zaś *fyrtel* po 21 osób z grup I i III, a 24 z drugiej. Różnice ujawniły się tylko dla takich leksemów, jak *ajzol* (w kolejnych grupach: 12 – 19 – 23 osoby) czy *bejmy* (odwrotna rozpoznawalność germanizmu w zależności od wieku: 9 – 7 – 3).

Przy dość słabej rozpoznawalności germanizmów, odpowiedzi na pytanie o ich znaczenie wskazują jednak, że część z nich jest dobrze znana niemalże wszystkim ankietowanym. Ponad 100 osób podało właściwe znaczenia wyrazów: *zakluczyć* (118), *zrobić łóżko* (117), *bejmy* i *galart* (114), *kejter* (111), *plyndze* (110), *fyrtel* (105). Ponad połowa respondentów zna też leksemy: *leberka* (98), *redyski* (79), *ajzol* (78), *świętojanki* (75), *macoszki* (64), pięćdziesięcioro ankietowanych wie, co znaczy *deknąć* i *heklować*, a najmniej znanym słowem okazał się *kluft* (21 osób). Różnic między grupami wiekowymi brak dla znajomości znaczeń wyrazów: *bejmy* (34 – 40 – 40), *fyrtel* (34 – 35 – 36), *galart* (36 – 38 – 40), *kejter* (33 – 38 – 40), *plyndze* (36 – 36 – 38), *zakluczyć* (40 – 38 – 40), *zrobić łóżko* (40 – 37 – 40). Różnice takie występują natomiast przy leksemach: *ajzol* (15 – 28 – 35), *deknąć* (12 – 11 – 27), *heklować* (7 – 17 – 26), *leberka* (24 – 36 – 38), *macoszki* (10 – 19 – 35), *redyski* (17 – 27 – 35) oraz *świętojanki* (11 – 26 – 38), zawsze na korzyść najstarszych mieszkańców miasta. Połowa z nich zna też rzeczownik *kluft* (19 spośród 40 osób), prawie zupełnie nieznan w pozostałych grupach (1 – 1).

Zwykle w tego typu badaniach ankietowych jest tak, że znacznie więcej respondentów wykazuje znajomość specyficznych leksemów miejskich niż przyznaje się do ich używania. Potwierdziło się to również tym razem. Mniej więcej trzy czwarte badanych używa jedynie kilku poznańskich regionalizmów: *zakluczyć* (94 osoby), *zrobić łóżko* (89) i *galart* (84); jeszcze mniej kolejnych: *plyndze* (73), *fyrtel* (63), *bejmy* (60), *kejter* (52) oraz *ajzol* i *leberka* (44). Do najrzadziej używanych należą: *świętojanki* (30), *macoszki* (25), *redyski* (20), *deknąć* (16), *heklować* (15) i *kluft* (11). Najwyraźniejsze różnice w grupach wiekowych widać przy wyrazach: *ajzol* (8 – 17 – 19), *deknąć* (2 – 1 – 13), *heklować* (2 – 5 – 8), *kluft* (0 – 1 – 10), *macoszki* (3 – 8 – 14), *redyski* (2 – 5 – 13), *świętojanki* (2 – 8 – 20). Brak znaczących różnic dla słów: *bejmy* (16 – 20 – 24), *fyrtel* (17 – 23 – 23), *galart* (24 – 29 – 31), *kejter* (18 – 15 – 19), *leberka* (12 – 13 – 19), *plyndze* (28 – 21 – 24), *zakluczyć* (34 – 30 – 30), *zrobić łóżko* (33 – 27 – 29) – przy trzech ostatnich, jak widać, z nieznaczną przewagą u najmłodszych, a nie najstarszych poznaniaków.

Podsumowując powyżej przedstawione wyniki badania z pierwszej części ankiety, stwierdzić można, że wiele poznańskich germanizmów jest wciąż dobrze znanych i używanych – i to przez wszystkie pokolenia, choć tylko nieliczne wyrazy w świadomości większości mieszkańców miasta funkcjonują jako naleciałości niemieckie.

Zaskoczyła nas inwencja respondentów, jaką wykazali, wykonując polecenie z drugiej części ankiety: „Proszę wymienić inne znane Pani/Panu germanizmy z gwary poznańskiej”. Wymienili oni prawie 300 różnych jednostek leksykalnych. Wśród 191 podanych germanizmów znalazły się nie tylko regionalizmy poznańskie (tych 112), ale też niemieckie zapożyczenia ogólnopolskie (79). Prócz tego ankietowani wskazali 57 regionalizmów poznańskich niebędących germanizmami. Wymienili ponadto, też niebędących germanizmami, 31 ogólnopolskich wyrazów i 18 odrębności leksykalnych

z innych regionów (np. śląskie *bojtel* ‘torba, siatka’, *karminadle* ‘rodzaj potrawy mięsnej’ czy wschodnie *bulwy* ‘ziemniaki’).

Do najczęściej wymienianych (przez więcej niż 10% respondentów) regionalnych germanizmów należą: *tytka* (33 osoby)¹², *szneka* (z *glancem*) (32), *ryczka* (30), *bana* (27), *bryle* (16). Uznać je więc można za takie zapożyczenia niemieckie, które są najsilniej zakorzenione w świadomości użytkowników gwary poznańskiej. W dodatku potwierdzają oni, że w dużym stopniu ich używają (przy *tytce* zaznaczyło to 2/3 spośród wymienianych ją respondentów, przy pozostałych leksemach – połowa).

Mniej ankietowanych, tzn. od 2 do 12 osób, wymieniło następujące germanizmy: *antrejka* (12), *na szagę* (9), *sznytka* (9), *ajntopf / ajntop / aintop / eintopf* (8), *ancug / ańcug / anzug* (8), *dynks / dyngs* (8), *hajcować* (8), *węborek / wymborek* (7), *bamber* (6), *szagówki* (6), *winkiel* (6), *brecha* (5), *rojber* (5), *gimela / gymela / gemyla / gemela* (4), *lajsnąc sobie coś* (4), *rychtych / richtig / rychtig* (4), *sztender / sztynder* (4), *wuchta* (4), *bachać się* (3), *cug 2 / zug* (3), *glanc 2* (3), *heksa* (3), *jaczka* (3), *kanka* (3), *kasta* (3), *klamot 1* (3), *korbal / korbol* (3), *rodle* (3), *szabel* (3), *sznupa* (3), *usiąść się* (3), *amba / mieć ambę* (2), *badejki* (2), *famuła* (2), *frechowny* (2), *garować* (2), *giskana / gizkana* (2), *glazejki* (2), *jaka* (2), *kista* (2), *klamerki* (2), *klunkry* (2), *luft* (2), *lumpy* (2), *majsel* (2), *szabelek* (2), *szrajbnąc* (2), *sztrykować* (2), *zynder* (2).

Jednorazowo pojawiły się zaś: *ajsbajn*, *bambiera*, *bamberstwo*, *biksa*, *blauka*, *breszka*, *bubek*, *być na fleku*, *cug 1*, *drach*, *drajfus*, *durch*, *ehwa*, *fefry*, *fojer*, *futer*, *futrować*, *gisnąć*, *glaca*, *glajchować*, *haczka*, *hajtać się*, *hakać*, *hazaj*, *iść lous*, *jupa*, *kipa*, *kis*, *klamot 2*, *klapsztula*, *klara*, *knyf*, *kwirlejka*, *lofry*, *mantel*, *mieć wisieć*, *nudle*, *nyga*, *rukzak*, *snelka*, *szpyncnąć*, *sztekiel*, *sztramować się*, *szypa*, *taszka*, *uszporać*, *weko*, *weska*, *widziałem go siedzieć*, *wyrychtować się*, *zapytać się komuś*, *zojcha*.

Okazuje się zatem, że poznaniacy zdają sobie sprawę i z regionalnego nacechowania wielu leksemów, i z ich niemieckiej etymologii. Z przeprowadzonego badania wynika ponadto, przy założeniu szczerości respondentów, że znajomość owego słownictwa jest tylko bierna. Do używania go przyznaje się bowiem niewielu badanych.

Znaczna liczba wyrazów wymienionych przez ankietowanych jako przykłady innych germanizmów to, jak już wspominałyśmy, regionalizmy poznańskie, niemające jednak rodowodu niemieckiego – przypomnijmy, że jest ich aż 57. Interpretacja tego faktu może być dwójaka: albo respondenci przypisywali tym wyrazom pochodzenie niemieckie, albo – nie zagłębiając się w treść polecenia – wymieniali po prostu słownictwo charakterystyczne dla gwary poznańskiej. Znalazły się tu trzy wyrazy podane przez przynajmniej 10% badanych, którzy w większości przyznają się też do ich używania: *pyry* (23 osoby znają – 20 osób używa), *bimba* (17 – 9), *gzik* (12 – 9). Pozostałe wskazywano znacznie rzadziej: *wiara* (5), *pyrki* (4), *katana* (3), *kluka* (3), *nadusić* (3), *blubry* (2), *ćmik* (2), *drynda* (2), *gideja* (2), *pory* (2), *rzyć* (2), *szczun* (2), *tej* (20), zaś jednorazowo: *chaps*, *chochla*, *dyrdun*, *dziabka*, *fafoty*, *galoty*, *gibać się*, *gilejza*, *hyczka*, *idź do boru*, *kalafa*, *kichawa*, *kiszka*, *kluber*, *krybuny*, *lelać się*, *migana*, *modre*, *norać się*, *nośpłat*, *odbić bilet*, *oszczytko*, *pamper*, *pener*, *pyzy*, *repeta*, *robić nyny*, *rzęchy*, *skibka*, *sklep*, *szalaput*, *szkiel*, *szuszwol*, *szydera*, *ślepe ryby*, *śłypie*, *taś-*

¹² Znaczenia i formy obce wymienianych tu regionalizmów poznańskich podajemy w *Słowniczku* dołączonym do niniejszego artykułu.

tać, trzewiki, umurzyć się, wiaruchna, wózik, ziuziać. Respondenci wykazali w ten sposób znajomość kolejnych licznych regionalizmów poznańskich.

Granica między nacechowaniem potocznym a regionalnym słownictwa używanego w codziennej komunikacji jest płynna i trudna – bez szczegółowej naukowej weryfikacji – do uchwycenia. Nic dziwnego zatem, że respondenci wymienili też, jako przykłady innych germanizmów poznańskich, aż 79 zapożyczeń niemieckich należących do polszczyzny ogólnej. Znalazły się wśród nich przede wszystkim wyrazy potoczne i środowiskowe, a także neutralne z literackiej odmiany języka¹³. Wśród potocznych i środowiskowych były to: *flaszka* (6 osób), *szauch* (5), *bajzel* (4), *pućować* (4), *szmelc* (3), *geszeft* (2), *kibel* (2), *knajpa* (2) oraz wymieniane jednostkowo, takie jak przykładowo: *breja, cyngle, fajrant, frajda, frajer, fuks, graty, klamoty, macher, muterka, rajcować, raszpel, szajba, szajs, Szwab, szwindel*. Pewne wymieniane przez respondentów germanizmy są już co prawda zarejestrowane w źródłach leksykograficznych z kwalifikatorem *potoczne*, jednak, biorąc pod uwagę ich wysoką frekwencję w mowie mieszkańców naszego miasta, nie można wykluczyć, że do potocznej polszczyzny ogólnej przeszły one jako zapożyczenia wewnętrzne z gwary poznańskiej. Mamy tu na myśli następujące wyrazy: *wichajster* (9 osób), *rajzefiber / reiseieber* (5), *laczki* (4), *wajcha* (4), *waserwaga* (4).

Do rejestru neutralnego należą: *kartofle* (11 osób), *mycka* (5), *dekiel* ‘pokrywka’ (4), *durszlak* (2), *glanc* ‘połysk’ (2), *hebel* (2), *knypek* ‘mały nożyk’ (2), *kubel* (2), *majster* (2), *szlafmyca* (2), *szlafrok* (2), *zydel* (2) i inne, wymieniane w pojedynczych ankietach, np.: *framuga, fugować, furka, holować, kajzerka, kindersztuba, landszaft, laubzega, lufcik, pedel, szaber, szlaban, sznycel, sznyt, szufelka, szwagier, szyld, tapeta*.

Ponadto wśród wymienianych w pojedynczych ankietach wyrazów ogólnopolskich znalazło się 31 niemających proveniencji niemieckiej – przykładowo: *bambosze, barłóg, gacie, gęba, hulać, klaki, kozik, pajda, pysk* czy *rupiecie*.

Jeśli chodzi o przykłady podawane w analizowanej tu drugiej części ankiety, to różnice wiekowe między respondentami miały na nie pewien wpływ. Liczba germanizmów poznańskich wskazanych przez trzy grupy była niejednakowa, z tendencją wzrostową w kolejności od najmłodszych do najstarszych: 102 germanizmy w grupie pierwszej, 121 germanizmów w drugiej i 157 w trzeciej.

Jak wynika z powyższego przeglądu, wymienianie przez respondentów słownictwa ogólnopolskiego potwierdza wspomnianą już płynność granic między tym, co regionalne a tym, co potoczne.

Pytanie 3. dotyczyło, przypomnijmy, oceny obecności germanizmów w gwarze miejskiej Poznania. Ankietowani udzielili na nie obszernych i wyczerpujących odpowiedzi, pozwalających zrekonstruować obraz regionalnych niemieckich zapożyczeń utrwalony w świadomości językowej poznaniaków¹⁴. Tylko nieliczni badani wykazali obojętną postawę wobec zagadnienia, pisząc krótko, że nic nie sądzą na ten temat.

¹³ Kwalifikacje te ustalamy, weryfikując materiał ankietowy w *Słowniku zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie* (2008) pod redakcją M. Łazińskiego.

¹⁴ Szczegółowe omówienie odpowiedzi respondentów na 3. pytanie ankiety przedstawiamy w odrębnym artykule *Jak poznaniacy oceniają obecność germanizmów w swojej gwarze?* [w druku], tu zaś ograniczamy się do najistotniejszych wątków.

Byli też tacy, którzy nieco szerzej to uzasadnili („Nigdy nie zastanawiałem się nad tym problemem. Jestem świadomy obecności tychże w języku polskim i gwarze poznańskiej, ale nie ma to dla mnie żadnego znaczenia. Nie wiem, jaka jest skala zjawiska występowania germanizmów”; „Nie zastanawiałam się nad tym i nie zwracałam na nie zbyt dużej uwagi. Trudno mi powiedzieć, czy jest ich dużo”; „Nie zastanawiałam się do tej pory, czy gwara nasza – poznańska – ma dużo germanizmów”).

Zdecydowana większość respondentów, niezależnie od wieku, uznaje germanizmy za elementy typowe dla gwary poznańskiej, wpływające na jej odrębność i utrwalające poczucie tożsamości regionalnej („Germanizmy są nieodłączną częścią gwary poznańskiej. Jest ich w niej bardzo dużo”; „Nadają uroku gwarze poznańskiej”; „Lubię je – wyróżniają nasz język”; „Obecność tej leksyki stanowi jednak wartość, zaświadcza o regionalnej charakterystyce i barwie społeczno-kulturowej regionu”). Ankietowani mają świadomość tego, że germanizmy są wynikiem uwarunkowań geograficzno-historycznych („Ich obecność związana jest z wpływami niemieckimi na terenie Poznania, bliskością granicy polsko-niemieckiej”; „Są naturalną, historyczną pozostałością po minionych czasach i ludziach mieszkających w Wielkopolsce”; „Obecność ich w gwarze poznańskiej jest naturalna jako pokłosie zaboru germańskiego”). Większość respondentów sądzi, że jest ich w gwarze poznańskiej nadal dużo, choć najczęściej używa ich starsze pokolenie („Wydaje mi się, że germanizmów w mowie poznaniaków jest dużo i są one ciągle obecne, nie giną z języka”; „Myślę, że w gwarze poznańskiej jest wiele germanizmów, używanych głównie przez osoby starsze. Wśród młodych nie są tak popularne”; „Są one używane, w szczególności przez osoby starszego pokolenia”; „Germanizmy są stałym elementem gwary poznańskiej: najczęściej używa ich starsze pokolenie poznaniaków, zwłaszcza w dzielnicach Łazarz, Stare Miasto czy Wilda”; „Jest dużo germanizmów i są wciąż żywe, szczególnie w niektórych środowiskach, raczej starszego pokolenia”). Niektórzy wyraźnie podkreślają jednak, że młodsze pokolenie coraz rzadziej używa regionalnych zapożyczeń niemieckich („Myślę, że jest dużo germanizmów w gwarze. Na pewno są wciąż żywe. Ale myślę, że młodzież używa ich mniej”; „W gwarze jest ich dość dużo. Często nie uświadamiamy sobie, że to są germanizmy. Starsze pokolenie używa tych wyrazów, młodsze często już ich nie zna”). Tylko nieliczni respondenci twierdzą, że germanizmy w gwarze poznańskiej to przeszłość („Germanizmy w gwarze poznańskiej są coraz mniej stosowane”; „Kiedyś było ich więcej, teraz raczej mniej”; „Wydaje mi się, że germanizmy są typowe dla gwary poznańskiej, ale nie ma ich zbyt wiele, są zapominane i wypierane przez polskie wyrazy”).

W pewnych ankietach zwrócono uwagę na pragmatyczne ograniczenia związane z używaniem regionalnych pożyczek. Pisano, że występują one wyłącznie w codziennych sytuacjach komunikacyjnych („Używa się ich w gwarze codziennej”; „Słyszę je w potocznym języku”; „Urozmaicają język użytkowy. [...] są to wyrażenia, które można używać w rozmowie nieformalnej”) lub w funkcji ludycznej, z wyraźnym zabarwieniem żartobliwym („Mało używam – w mowie na imprezach, w ramach rozbawienia towarzystwa”; „Ja sama używam gwarowych germanizmów tylko w kontekście potoczności lub żartobliwym”). Podkreślano też, że są to elementy ubarwiający język poznaniaków („Jest ich dużo i wciąż są żywe, uważam, że ubarwiają język”; „Wartość stylizacyjna – nie do przecenienia”; „Ubarwiają gwarę. Jest ich sporo i niektóre są

w stałym użyciu”). Inne wskazywane przez respondentów ograniczenia pragmatyczne związane są ze statusem społecznym użytkowników gwary poznańskiej („Usytuowane są w specyficznych regionach użytkowników języka (społeczności lokalne, „niszowe”, marginesy socjologiczne i społeczne; osoby, które nie uzyskały wykształcenia akademickiego”); „[...] szczególnie dostrzegalne są wśród osób zamieszkujących dzielnice zamieszkiwane przez osoby z niższych warstw społecznych, byłych robotników, np. Ceglorza (szczególnie Wilda, Jeżyce, Stare Miasto, Starołęka, Łazarz)”).

Tylko nieliczni respondenci oceniają germanizmy negatywnie („Germanizmy zaśmiecają nasz język”; „Nie lubię ich, przeszkadzają mi”; „Staram się ich nie używać. Coraz rzadziej słyszę germanizmy. Co sądzę? Wolę, gdy pies jest psem, a nie kejtrem”).

Ogólnie stwierdzić zatem można, że stosunek poznaniaków do pożyczek niemieckich w ich języku jest częściej pozytywny. Zauważają oni ich recesywny charakter w przekroju pokoleniowym, choć przyznają (niezależnie od wieku), że jest ich wciąż dużo. Mają też świadomość tego, kiedy i z jaką intencją komunikacyjną można ich używać. Za generalny zaś wniosek wypływający z wyników przeprowadzonego przez nas badania ankietowego, czyli z odpowiedzi na wszystkie trzy pytania, można uznać fakt, że germanizmy wciąż jednak należą do żywego zasobu leksykalnego gwary poznańskiej.

Słowniczek wymienionych w artykule, a nieobjaśnionych regionalizmów poznańskich zapożyczonych z języka niemieckiego (za *Słownikiem gwary miejskiej Poznania*)

ajsbajn (niem. *das Eisbein*) ‘noga wieprzowa, golonka’

ancug / ańcug / anzug (niem. *der Anzug*) ‘ubranie męskie, garnitur’

antrejka (niem. *das Entree*) ‘przedpokój’

bachać się (niem. *der Bach* ‘strumień, potok’ + *baden* ‘kąpać się’) ‘kąpać się’

bamber (< niem. n. wł. *Bamberg*) 1. ‘chłop, szczególnie bogacz wiejski’, 2. ‘o kimś ze wsi, prostaku’

bambiera (< *bamber*) 1. ‘kobieta ze wsi, bogata chłopka’, 2. ‘prostaczka’

bamberstwo (< *bamber*) ‘coś niemodnego’

bana (niem. *die Bahn*) ‘pociąg’

biksa (niem. *die Büchse*) ‘puszka’

blauka (niem. pot. *blau machen* ‘opuścić pracę, szkołę’) ‘wagary’

brecha (niem. *das Brecheisen*) ‘łom’

breszka (< *brecha*) ‘łom’

bryle (niem. *die Brille*) ‘okulary’

bubek (niem. *der Bube* ‘chłopiec’) ‘walet’

cug zob. **zug**

drach (niem. *der Drache*) ‘latawiec’

drajfus (niem. *der Dreifuss*) ‘żelazne kopyto szewskie o trzech stopkach’

- durch** (niem. *durch*) 1. 'całkiem, zupełnie', 2. 'ciągle', 3. 'na wylot, na przestrzał'
- elwa** (niem. *die Elf*) 'rzut karny, jedenastka'
- famula** (niem. *die Familie*) 'rodzina'
- fefry** (niem. *der Pfeffer* 'pieprz') 'strach'
- fojer** (niem. *das Feuer*) 'ogień, pożar'
- frechowny** (niem. *frech*) 'bezczelny, zuchwały, arogancki'
- futer** (niem. *das Futter*) 'pożywienie, pasza'
- futrować** (niem. *futtern*) 1. 'jeść', 2. 'karmić'
- garować** (może niem. *gären* 'fermentować, wrzeć') 'spać'
- gimela / gymela / gemyla / gemela** (niem. *der Müll*) 1. 'śmietnik', 2. 'śmieci, brud'
- giskana / gizkana** (niem. *die Giesskanne*) 'konewka'
- gisnąć** (niem. *giessen*) 'o deszczu: spaść'
- glaca** (niem. *die Glatze*) 1. 'łysina; głowa z przeredzonymi lub bardzo krótko ostrzyżonymi włosami', 2. 'głowa'
- glajchować** (niem. *glätten*) 'wygładzać'
- glanc** (niem. *der Glanz*) 1. 'lukier', 2. 'połysk'
- głazejki** (niem. *der Glace handschue*) 'skórzane rękawiczki'
- haczka** (niem. *die Hacke*) 'motyka'
- hajcować** (niem. *heizen*) 'palić w piecu'
- hajtać się** (może niem. *heiraten* 'zawierać małżeństwo') 'żenić się, wychodzić za mąż'
- hakać** (niem. *hacken*) 'okopywać (ziemiaki, buraki itp.)'
- hazaj** (niem. *der Hase*) 'zając'
- heksa** (niem. *die Hexe*) 'jędza'
- jaczka** (niem. *die Jacke*) 1. 'wierzchnie okrycie, marynarka, bluza', 2. 'kaftanik niemowlęcy'
- jaka** (niem. *die Jacke*) 'wierzchnie okrycie, marynarka, bluza'
- kanka** (niem. *die Kanne*) 'bańka na mleko, blaszany dzbanek z przykrywką'
- kasta** (niem. *der Kasten*) 1. 'skrzynia, skrzynka', 2. 'bramka (na boisku piłki nożnej)'
- kipa** (niem. pot. *die Kippe*) 1. 'odrobina, mały kawałek czegoś', 2. 'niedopałek', 3. 'czapka'
- kis** (niem. *der Kies*) 'żwir'
- kista** (niem. *die Kiste*) 1. 'skrzynia', 2. 'bramka w piłce nożnej'
- klamerka** (śr.-w.-niem. *klamere*, niem. *die Klammer*) 'rodzaj zapinek służących do przyczepiania rozwieszanej na sznurkach bielizny'
- klamot** (niem. *die Klamotte*) 1. 'kamień', 2. 'coś ciężkiego'
- klapsztula** (niem. *die Klappstulle*) 'złożona, podwójna kromka chleba'
- klara** (niem. pot. *die Klara*; niem. gw. *die Klare*) 'słońce'
- klunkry** (niem. pot. *die Klunker*) 'graty, rupiecie, drobiazgi, podniszczony ubiór, łachmany'
- knyf** (niem. *der Kniff*) 'przemysłny sposób na coś'
- korbal / korbol** (niem. *der Kürbis*) 1. 'dynia', 2. 'duży brzuch'
- kwirlejka** (niem. *der Quirl*) 'mątewka'
- lajśniać sobie coś** (niem. *sich etwas leisten*) 'zafundować, sprawić sobie coś'
- lofry** (niem. *die Läufer* 'biegacz', *die Lauferei* 'bieganina') 'włóczenie się, wałęsanie się'

- luft** (niem. *die Luft*) ‘powietrze’
- lump(y)** (niem. *der Lumpen*) 1. ‘ubranie, odzież, ciuchy’, 2. ‘zniszczona odzież; także: szmaty’
- majsel** (niem. *der Meissel*) ‘przecinak do metalu’
- na szagę** (niem. *die Schräge*) ‘na ukos, na przełaj’
- nudle** (niem. *die Nudel*) ‘makaron’
- nyga** (niem. dial. *die Mugge*) ‘komar’
- pójść na lofry** por. **lofry**
- rodle** (niem. *der Rodelschlitten*) ‘sanki’
- rojber** (niem. *der Räuber*) ‘łobuziak, nicpoń, urwis’
- rukzak** (niem. *der Rucksack*) ‘plecak’
- rychtych / richtig / rychtig** (niem. *richtig*) ‘akurat, dokładnie, w sam raz; w porządku; rzeczywiście’
- ryczka** (niem. reg. *die Ritsche*) ‘niski taboret, stołeczek’
- snelka** (niem. *schnell*) ‘rodzaj prostej i szybkiej zupy: kawałki chleba lub bułki zalane wodą bądź mlekiem, z dodatkiem tłuszczu’
- szabel** (niem. *schabel(bohne)* za SW) ‘fasola szparagowa’
- szabelek** (niem. *schabel(bohne)* za SW) ‘fasolka szparagowa’
- szagówki** (niem. *die Schräge*) ‘rodzaj klusek skośnie krojonych; kopytka’
- szneka (z glancem)** (niem. *die Schnecke (mit der Glanz)*) ‘okrągła drożdżówka spiralnie skręcona w kształcie muszli ślimaka (z lukrem)’
- sznupa** (niem. gw. *die Schnuppe*) ‘twarz, gęba’
- sznytka** (niem. *die Schnitte*) ‘kromka chleba; kanapka’
- szpyncnąć** (niem. *spitzeln*) ‘spojrzeć’
- szrajbnać** (niem. *schreiben*) ‘napisać, podpisać się’
- sztekiel** (niem. *der Stecken*) ‘gra chłopięca: kipa’
- sztender, sztynder** (niem. *der Ständer*) ‘stojak; trzepak do dywanów’
- sztramować się** (niem. *strammstehen*) ‘prostować się, wyprężyć się’
- sztrykować** (niem. *stricken*) ‘robić na drutach’
- szypa** (niem. *die Schippe*) ‘łopata, szufla’
- taszka** (niem. *die Tasche*) ‘teczka, torebka itp.’
- tytka** (niem. *die Tüte*) ‘torebka papierowa; dziś też foliowa’
- usiąść się** (kalka niem. *sich setzen*) ‘usiąść’
- uszporać** (niem. *sparen*) ‘zaoszczędzić, uciulać’
- weko** (niem. *das Weckglas*) 1. ‘słój do przetworów; wek’, 2. ‘słój z przetworami; wek’
- westka** (niem. *die Weste*) ‘kamizelka’
- węborek / wymborek** (st.-g.-niem. *ambar*) ‘wiadro’
- widziałem go siedzieć** (niem. *Ich habe ihn sitzen gesehen*) ‘widziałem, że siedział’
- winkiel** (niem. *der Winkel*) ‘narożnik, róg’
- wuchta** (niem. *die Wucht*) ‘wielka ilość, masa, mnóstwo, kupa’
- wyrzycować się** (niem. *sich richten*) ‘przygotować się, uszykować się’
- zójcha** (niem. *die Seuche*) ‘fetor, smród’

zug [wym. *cug*] (niem. *der Zug*) 1. 'ciąg, przeciąg, pęd powietrza, podmuch', 2. 'pociąg'
zynder (niem. *der Sünder*) 'łobuz, nierób, obibok'

Literatura

- Bąba S., Piotrowicz A. (1994), *Poznańska frazeologia regionalna*, [w:] *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. I, *Materiały II Kolokwium Językoznawczego, Szczecin 16–18 września 1992 r.*, red. M. Białoskórska, S. Kania, Szczecin, s. 111–122.
- Biliński J. (1922), *Błędy językowe*, Poznań.
- Danysz A. (1914), *Odrębności słownikarskie kulturalnego języka polskiego w Wielkopolsce w stosunku do kulturalnego języka w Galicji*, „Język Polski”, z. 8–10, s. 243–261.
- Gruchmanowa M. (1986), *Początek XX wieku*, [w:] M. Gruchmanowa, M. Witaszek-Samborska, M. Żak-Święcicka, *Mowa mieszkańców Poznania*, Poznań, s. 21–28.
- Gruchmanowa M. (1997), *Opis systemu gramatycznego polszczyzny Poznania*, [w:] *Słownik gwary miejskiej Poznania*, red. M. Gruchmanowa, B. Walczak, Poznań, s. 20–44.
- Gruchmanowa M., Witaszek-Samborska M., Żak-Święcicka M. (1986), *Mowa mieszkańców Poznania*, Poznań.
- Krasnowolski A. (1919), *Najpospolitsze błędy językowe zdarzające się w mowie i piśmie polskim*, Warszawa.
- Kryński A.A. (1920), *Jak nie należy mówić i pisać po polsku*, Warszawa.
- Kurzowa Z. (1983), *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa – Kraków.
- Nitsch K. (1914), *Odrębności słownikowe Poznania, Krakowa i Warszawy*, „Język Polski”, z. 8–10, s. 261–270.
- Piotrowicz A. (1991), *Typy regionalizmów leksykalnych*, Poznań.
- Rzepka W.R. (1997), *Rodowód polszczyzny Wielkopolan*, [w:] *Słownik gwary miejskiej Poznania*, red. M. Gruchmanowa, B. Walczak, Poznań, s. 7–19.
- SD**, *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa, 1958–1969.
- SGP**, *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś, J. Reichan, J. Okoniowa, t. I–VIII (*A-Gościnka*), Kraków, 1982–2013.
- SL**, Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Lwów, 1854–1860.
- Słownik gwary miejskiej Poznania*, red. M. Gruchmanowa, B. Walczak, wyd. I, Warszawa – Poznań; wyd. II z suplementem, Warszawa – Poznań, 1997–1999.
- Słownik zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie*, red. M. Łaziński, Warszawa, 2008.
- SPXVI**, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, F. Peplowski, K. Mrowcewicz, t. I–XXXVI (*A-Roztyrność*), Wrocław – Warszawa, 1966–2012.
- SSz**, Szymczak S., *Słownik języka polskiego*, t. I–III, Warszawa, 1978–1981.
- SW** – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa, 1900–1927.
- Szober S. (1937), *Na straży języka. Szkice z zakresu poprawności i kultury języka polskiego*, Warszawa.
- Tomaszewski A. (1927), *Błędy językowe uczniów szkół poznańskich*, „Język Polski”, z. 2, s. 45–52; z. 3, s. 81–85.

- Walczak B. (1997), *Słownictwo*, [w:] *Słownik gwary miejskiej Poznania*, red. M. Gruchmanowa, B. Walczak, Poznań, s. 53–69.
- Walczak B., Witaszek-Samborska M. (1989), *Wpływy niemieckie w gwarze miejskiej Poznania*, „Rozprawy Slawistyczne”, 4, s. 283–295.
- Wasylewski S. (1930), *Na końcu języka*, Poznań.
- Witaszek-Samborska M. (1997), *Składnia*, [w:] *Słownik gwary miejskiej Poznania*, red. M. Gruchmanowa, B. Walczak, Poznań, s. 45–52.

Piotr Bartelik

Akademia Pomorska
Słupsk
piotr.bartelik@op.pl

Wpływ języka niemieckiego na system gramatyczny kaszubszczyzny w świetle nowszych badań

Abstrakt: W niniejszym artykule przeanalizowano z perspektywy diachronicznej i synchronicznej możliwe wpływy języka niemieckiego na kaszubski system gramatyczny. Zróżnicowane zależności słowiańskiego substratu językowego i niemieckiego adstratu, uwarunkowane geograficznym położeniem i sytuacją historyczną kaszubszczyzny, widoczne są doskonale w kaszubskim systemie czasów gramatycznych. Temporalny substrat słowiański przejawiający się w zachowaniu analitycznych form słowiańskiego perfectum i jego dalszej analizie do postaci typu *jô bël* występuje w kaszubszczyźnie obok połączeń czasowników *miec* i *bęc* z imiesłowami biernymi, dla których – przynajmniej po części – zakładać można pochodzenie z języka niemieckiego. Badane w tym artykule konfrontatywnie z konstrukcjami polskimi i niemieckimi peryfrastyczne połączenia *miec* i *bęc* z imiesłowami stanowią kolejny dowód na unikalne ukształtowanie kaszubskiego systemu językowego łączącego elementy różnej proveniencji.

Słowa kluczowe: język kaszubski, kontakty językowe, czas gramatyczny, konstrukcje *miec* z imiesłowami, gramatyzacja

Abstract: The German Influence on the Kashubian Past Tense System in the Light of the Latest Research. The diachronic and synchronic analyses presented in this paper show the possible influences of German on the Kashubian tense system. The diversity of relation between Slavonic substrate and German adstrate, which are determined by the geographical location and historical conditions, are perfectly noticeable in the Kashubian tense system. The Slavonic tense substrate, which manifests itself in the preservation of Slavonic analytic perfect tense and its further analysis to the synthetic form *jô bël*, co-occur with the periphrastic constructions with the verbs *miec* and *bęc* with passive participles. Such structures may – at least partly – result from language contact with German. The confrontative analysis presented in this paper of the Kashubian periphrastic constructions of the verb *miec* with passive participles against respective Polish and German constructions are the evidence of the unique structure of Kashubian language system, which merges elements of various provenience.

Keywords: the Kashubian language, language contacts, tense, periphrastic constructions with *miec* and participles, grammaticalization

Wprowadzenie

Język kaszubski jest od dawna przedmiotem zróżnicowanych tematycznie diachronicznych i synchronicznych badań lingwistycznych (o ich historii Popowska-Taborska 1980, 62–86; Treder 2005, 25–37), które ukazują specyfikę kaszubskiego systemu ję-

zykowego. Wynika ona z jednej strony z peryferyjnego położenia kaszubszczyzny na północno-zachodniej granicy słowiańskiego obszaru językowego, co powodowało m.in. zachowanie wielu archaicznych słowiańskich jednostek leksykalnych, słotwórczych i morfologicznych (por. Popowska-Taborska, Boryś 1996, 159–240; Popowska-Taborska 1980, 24–32). Z drugiej zaś strony kaszubszczyzna często postrzegana jest jako obszar intensywnych kontaktów językowych szczególnie z dialektami niemieckimi powodowanych – oprócz geografii – uwarunkowaniami historycznymi (por. m.in. Popowska-Taborska 1980, 10–13; Treder 2005, 10–24).

Stan badań wpływów niemieckich na kaszubski system językowy

Badania wpływów niemieckich na kaszubszczyznę mają za sobą długą historię. Wczesne opracowania lingwistyczne kaszubszczyzny Floriana Ceynowy (1843; 1850), Aleksandra Hilferdinga (1862) czy Leona Biskupskiego (1883) i zawarte w nich opisy wpływu niemieckiego kontynuowane później były przez Friedricha Lorentza (1903, 1919; 1927) czy Friedhelma Hinzego (1965). Tematyka oddziaływań niemieckich w kaszubskim współcześnie reprezentowana jest przez prace obejmujące badania wpływów w poszczególnych częściach systemu językowego, jak np. w leksyce (Popowska-Taborska 2006; Bartelik 2011b), fonetyce i fonologii (Jocz 2011; 2012), morfologii i składni (Giger 2009ab; Gogolewski 1963; Nomachi 2006; Bartelik 2011a) czy też w frazeologii (Treder 1996).

Cele, metody i materiał analizy podjętej w niniejszym artykule

Celem nadrzędnym tego artykułu jest zaprezentowanie niemieckich wpływów w kaszubskim systemie gramatycznym, ściślej ujmując w kaszubskim systemie czasów gramatycznych. W związku z niewątpliwie wielopłaszczyznowym charakterem kontaktów językowych w kaszubszczyźnie należy zbadać również typowe dla niej wewnątrzsystemowe tendencje rozwojowe w zakresie analizowanych tu konstrukcji, jak np. zakres ich użycia, wariantywność czy też opozycje do innych form temporalnych. Kolejną kwestią jest ukazanie najpierw w szerokim kontekście diachronicznej zależności językowego substratu kaszubskiego (słowiańskiego) i adstratu niemieckiego (germańskiego), następnie zaś synchronicznych paraleli i rozbieżności kaszubsko-polskich w zakresie badanych konstrukcji. Warto jednak w tym kontekście podkreślić rolę i intensywność procesów systemowych zachodzących w kaszubszczyźnie, które kształtowały jej odrębność także w zakresie badanych tu konstrukcji.

Metodologia przyjęta w analizie prezentowanego materiału obejmuje porównanie pod względem budowy, znaczenia i zakresu użycia form temporalnych w języku kaszubskim, niemieckim i polskim. Konstrukcje polskie – uzupełniające tu konstrukcje kaszubskie i niemieckie – wybrane zostały m.in. ze względu na dość intensywnie dyskutowaną – zwłaszcza w literaturze germanistycznej – kwestię ich pochodzenia, zakresu użycia i kategoriałnego przyporządkowania (Piskorz, Abraham, Leiss 2013; Bartelik 2011a; Kątny 2009; 2011; Mendoza 2014; Pisarkowa 1964; Łaziński 2001; Weydt,

Kaźmierczak 1999). Uwzględnienie form polskich szczególnie pomocne jest też pod względem wypracowanych w ich analizie kryteriów, z których w tym artykule wykorzystano te dotyczące powstania „nowego czasu przeszłego” zawarte w artykule Jadwigi Piskorz, Wenera Abrahama i Elisabeth Leiss (2013)¹.

Analizowany materiał językowy obejmuje występujące w kaszubskim systemie temporalnym formy analityczne złożone z czasownika *miec* lub *bęc* i imiesłowu przymiotnikowego biernego (jak w typie *móm zrobioné*), niemieckie formy analityczne czasu Perfekt i polskie konstrukcje czasownika *mieć* z imiesłowem. Empiryczną bazę podjętej tu analizy stanowią kaszubskie przykłady zaczerpnięte z wydań miesięcznika „Pomerania” (rok 2012 i 2013²) oraz polskie i niemieckie przykłady wyekscerpowane z prac leksykograficznych i naukowych. Konstrukcje pochodzące z obu tych języków porównane zostaną z etapami diachronicznego rozwoju i synchronicznym statusem konstrukcji niemieckiego czasu Perfekt oraz innymi podobnymi formami poświadczonymi w innych językach, np. w łużyckim i macedońskim (por. Löttsch 1967; 1968; Graves 200).

Kaszubski system czasów gramatycznych a wpływy niemieckie

Kaszubski system temporalny obejmuje (por. Breza, Treder 1981, 132–134; Lorentz 1927, 960, 980–981, 1055–1058; 1903, 299, 302–303; 1919, 43, 44–45) czas teraźniejszy, czas przyszły (tworzony od czasowników dokonanych syntetycznie, jak w typie *zrobi-më*; od czasowników niedokonanych – analityczne formy z *bęc* i formą dawnego imiesłowu na *-lë* lub bezokolicznikiem, jak w typie *będzesz/mdzesz robił/robic*), czas przeszły (tworzony z formą *bęc* i 3 os. czasu przeszłego typu (*jô*) *jem bël*; typu *jô bël*; formę analityczną z *miec/bęc* i imiesłowem przymiotnikowym biernym typu *móm zrobioné, je jachóny*) i używany sporadycznie lub w celach stylizacyjnych czas zaprzyszły (tworzony z formy *bęc* w czasie przeszłym i imiesłowu przymiotnikowego biernego jak w typie *miól zrobioné, bël jachóny*)³. Porównanie kaszubskiego i polskiego syste-

¹ Artykuł ten w sposób obszerny dyskutuje kwestię powstania „nowego czasu przeszłego” w polszczyźnie, wyzyskując teorie gramatyzacyjne i bogatą literaturę rozwoju niemieckiego czasu Perfekt. Niemożliwe jednak jest w tym miejscu, głównie ze względu na tematykę, przedyskutowanie wszystkich wątpliwości dotyczących doboru materiału i sposobu jego analizy w tej publikacji; niektóre aspekty – z pewnością warte rozwinięcia – ledwie zasygnalizowano.

² Wszystkie przykłady wyekscerpowane z miesięcznika „Pomerania” i analizowane w tym artykule opatrzone są skrótem POM, po czym następuje oznaczenie miesiąca (np. VI) i – oddzielony myślnikiem – numer strony. Poszczególne archiwalne numery „Pomeranii” dostępne są online: <http://www.miesiecznikpomerania.pl/archiwum/pomerania-2012> (04. 2014) oraz <http://www.miesiecznikpomerania.pl/archiwum/pomerania-2013> (04.2014). Występujące w tym artykule przykłady są ponumerowane, ich numeracja jest ciągła.

³ Warto zaznaczyć, że zakres użycia poszczególnych form temporalnych w kaszubszczyźnie literackiej jest przedmiotem wielu badań. Analizowane tu formy z *miec/bęc* notowane są już u Ceynowy (por. Treder 2005, 90), Hilferdinga (tamże; por. też cytaty w Bartelik 2011a, 190), w *Remusie* Majkowskiego (Breza, Treder 1981, 177), u Labudy i tzw. „zrzeseńców” (Treder 2005, 246). Interesujące jest również występowanie form z *miec/bęc* w odpowiedziach z terenów kaszubskich na tzw. zdania Wenkera (Popowska-Taborska, Feleszko 2009).

mu temporalnego (por. Engel et al. 1999, 592, 597, 637, 640, 645; Bartnicka et al. 2004, 419–438) wskazuje na istotne rozbieżności:

a) istnienie w kaszubszczyźnie analitycznej formy czasu przeszłego z *bęc* i 3 os. czasu przeszłego typu (*jô*) *jem robił* powstałej z prasłowiańskiego *jesmь robilь*, podczas gdy w polszczyźnie forma ta uległa przekształceniu do staropolskiego (*ja*) *jeśm robił*, następnie do syntetycznego (*ja*) *robilem* (por. Rospond 2005, 178–179; Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1981, 371–373);

b) autonomicznie kaszubski rozwój syntetycznej formy *jô robił, jô bël*, która, powstając w wyniku tendencji do syntezy z formy (*jô*) *jem robił/bël*, zachowuje formę imiesłowu *-l*, nie wykazując jednocześnie przyłączenia pozostałości dawnego słowa posiłkowego jako końcówki osobowej, jak np. polskie *robilem, robileś, byłem, byłeś* (por. Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1981, 371–373, gdzie ilustracja poszczególnych etapów);

c) istnienie w języku kaszubskim peryfrastycznych form czasu przeszłego z *miec/bęc* i imiesłowami notowanych w kaszubskim piśmiennictwie od Ceynowy i Hilferdinga (por. Hilferding 1862, 107), podczas gdy w polskim poświadczono są wyłącznie formy z *miec* notowane od czasów staropolskich (por. Mendoza 2014 i przykłady z *Biblii królowej Zofii* oraz *Rozmyślań przemyskich*).

Podjęte powyżej skrótowe porównanie systemu kaszubskiego i polskiego wraz z postulowanymi (i równie często krytykowanymi) w literaturze tezami rozwoju nowej formy temporalnej z *miec* w systemie polskim (Pisarkowa 1964; Weydt, Kaźmierczak 1999; Łaziński 2001; Kątny 2011) rodzi następujące pytania:

a) czy formy z *miec/bęc* i imiesłowami są w języku kaszubskim wynikiem rozwoju systemu słowiańskiego czy kontaktów językowych kaszubsko-niemieckich?

b) dlaczego – zakładając rozwój anologiczny do polskiej formy z *miec* (*miec* – konstrukcja predykatywnoposesywna → rezultatywne *miec* – passivum → rezultatywne *miec* – perfectum, por. Piskorz, Abraham, Leiss 2013, 295) – kaszubski wykazuje w zakresie połączeń z *miec* znaczące różnice strukturalne w porównaniu z polszczyzną (por. Giger 2009a, 273; 2009b, 116)?

c) skąd w kaszubskim poświadczono formy z *bęc* i imiesłowami?

Odpowiedzi na powyższe pytania nie można udzielić wyłącznie na podstawie logiki rozwoju słowiańskiego systemu temporalnego; nie dostarcza ich również – w zadowalającym stopniu – zakładana droga rozwoju konstrukcji z *miec* w języku polskim. Jedynym rozwiązaniem dla wszystkich przedstawionych problemów może być założenie działania adstratu niemieckiego w tworzeniu systemowych zależności w kaszubskim systemie temporalnym. Przyjmując temporalny substrat słowiański – widoczny aż nadto choćby w wymienionych formach czasu przeszłego – i mając na uwadze peryferyjne położenie kaszubszczyzny oraz działanie kontaktów językowych, można podjąć próbę zarysowania kierunków, tendencji i wyników procesów zmian kaszubskiego systemu temporalnego.

Analiza kaszubskich konstrukcji z *miec/bęc* i imiesłowami oraz polskich konstrukcji z *miec* przeprowadzona zostanie, jak wspomniano, według parametrów określonych w publikacji Piskorz, Abrahama i Leiss (2013, 281–282), które ująć można następująco:

a) restrykcje tworzenia;

b) przyporządkowanie kategoriale i temporalne znaczenie konstrukcji;

- c) kongruencja imiesłowu i dopełnienia oraz realizacja dopełnienia;
- e) syntaktyczne i semantyczne właściwości podmiotu;
- f) redukcja semantyki czasownika posiłkowego;
- g) ustalenie szyku wyrazów;
- h) paradygmatyzacja.

Restrykcje tworzenia (najogólniej: zdolność tworzenia form z czasownikami dokonanymi i niedokonanymi) w konstrukcjach polskich ograniczają możliwość ich kompozycji do czasowników dokonanych, przechodnich (por. zdanie 1, 68%); dokonanych nieprzechodnich (9%, zdanie 2), niedokonanych, przechodnich (zdanie 3, 23%) pomijając m.in. zupełnie czasowniki niedokonane nieprzechodnie (Piskorz, Abraham, Leiss 2013, 282–283):

1. Masz przetłumaczony ten tekst?
2. Mamy spalony dom.
3. Zawsze mamy tam zapewniane zakwaterowanie.

W języku kaszubskim stwierdzić można – oprócz analogicznej do języka polskiego dominacji czasowników dokonanych przechodnich (jak w przykładzie 4) – praktycznie całkowite zniesienie jakichkolwiek restrykcji (por. Lorentz 1903, 302; 1919, 45, gdzie poświadczono występowanie w kaszubszczyźnie *bęc* z nieprzechodnimi czasownikami ruchu, *miec* z czasownikami przechodnimi i zwrotnymi) otwierające możliwości tworzenia form z *miec/bęc* i imiesłowami czasowników niedokonanych przechodnich (zdanie 5), niedokonanych nieprzechodnich (6), modalnych (7), zwrotnych (8) i pozostałych form niewystępujących w polszczyźnie (9–11)⁴:

4. Za dzecka, czej jô wiedzôł, że jedzemë ze starszima na Kaszëbë, tej ju dzëń chùdzy jô **miôł spakówóné** moje zôbawczy a òb noc ni mógł spac, tak ni mógł zem so dozdac na no Sëlëczëno (POM VI-VII 2013–67)⁵.

5. Me **mielë pisóné** do Warszawë, ale më nick nie dostelë⁶ (POM V 2013–13).

6. Mëma **bëla** róż z paczëtã **jachónô**, ale chto wié, czë òn gò dostôł (POM I 2013–32).

7. Na skùtk solidarnoscówégò dzejaniô bracyńë Służba Bezpiekù **miała** jã **zmùszóné** do zmianë zajimniãca (POM IV 2012–35).

8. Tak że jô **móm sã zaangażowóné** w robôtã nad Firefoksã dopiërze w 2009 rokù, przë leżnoscë mójich badërowaniów na temã lokalizacji ôpen-zdrojowëch programów (POM XI 2012–11).

9. **Móm czëtë**, że czej nowi probòszcz chcôł zrobić pòrządk ze starim ôrganistã, to z nim biskùp zrobił pòrządk – lëdze stanãłë za ôrganistã (POM XII 2012–67).

⁴ Por. Bartelik 2011a, 190–193, gdzie na materiale *Kaszëbsczëgo słowôrza normatiwnego* zbadane zostały podobne konstrukcje; por. też przykłady w Kątny 2011 na podstawie Popowska-Taborska, Feleszko 2009.

⁵ Formy analizowanych tu konstrukcji wytluszczono dla lepszej czytelności. Wszystkie tłumaczenia niemieckich odpowiedników pochodzą od autora.

⁶ W tym przykładzie występuje forma plusquamperfectum (por. niżej niemiecki odpowiednik Plusquamperfekt), co jednak nie wpływa na możliwość połączenia czasownika *bęc* w formie terażniejszej z imiesłowem (por. Bartelik 2011a, 190–193).

10. Ju wiący jak rok pizã felietone pòzwóné „ze szkócczych pèrdégónów”, a jesz jem nie wëwidnił, dlócze prawie taczé miono **móm** jima **dóné** (POM II 2012–43).

11. Pò wëstãpie wëlóz jem na kòscelnã kòzalnica ò òbiecòł lédzóm, że skòrno **móm** jima **òbiecóné**, że Galliano mdze grac w Sëléczenie, tej tak bådze (POM VII–VIII 2013–68).

Predyspozycja czasowników dokonanych przechodnich do tworzenia peryfrastycznych form z *mieć* w polszczyźnie podkreślana jest od początku badań tejsze konstrukcji („znaczenie wytwórcze” zob. Nitsch 1913; rozwinięcie zob. Piskorz, Abraham, Leiss 2013, 282–283, 286–287). Kaszubski system dopuszcza jednak, inaczej niż polski, możliwość tworzenia form z *mieć* i imiesłowami czasowników dokonanych (przechodnich i nieprzechodnich), niedokonanych (przechodnich), modalnych i wielu innych (por. dalsze przykłady z imiesłowami *zabëté* ‘zapomnieć’ POM IV 2012–10, *dostóné* ‘dostać’ POM XI 2012–12, *trafioné* ‘trafić’ POM V 2012–27, *pité* ‘pić’ POM V 2012–40, *widzoné* ‘widzieć’ POM V 2012–41, *nalazlé* ‘znaleźć’ POM III 2012–26, *naszlé* ‘nadejść’ POM I 2013–43; wszystkie z *mieć*).

Część tych form można odnaleźć w dawnej polszczyźnie (por. Mendoza 2014), co świadczyć może o zachowaniu w kaszubszczyźnie możliwości tworzenia peryfrastycznych form z *mieć* i imiesłowami od czasowników w wariantach, których – choć obecne w dawnej polszczyźnie – zaniechane zostało w toku późniejszego rozwoju tych konstrukcji. Rozpatrując właściwość łączenia *mieć* z imiesłowami czasowników niedokonanych w szerszym kontekście, zauważyć należy blokowanie tworzenia podobnych form w językach łużyckich (por. Giger 2009b, 115–116) i w języku czeskim (choć omawiane konstrukcje występowały w staroczeskim, Giger 2003, 416–422). Stwierdzony w kaszubszczyźnie stan porównać można z konstrukcjami macedońskimi (por. Giger 2009a, 273; Graves 2000, 489), co jednak bywa traktowane jako jeden z głównych argumentów przeciw tezie o wpływach kontaktów językowych na tworzenie analizowanych tu form (Piskorz, Abraham, Leiss 2013, 300–301). Niemniej, warianty niepoświadczone w dawnej polszczyźnie, a udokumentowane w kaszubszczyźnie (jak w przykładach 7–11), traktować można jako wyniki autonomicznego rozwoju języka kaszubskiego, co implikuje możliwość przyjęcia wpływu niemieckiego, por.:

7'. Auf Grund ihrer Tätigkeit in Solidarność der Sicherheitsdienst **hat** sie **gezwungen**, andere Arbeit aufzunehmen.

9'. Ich **habe gehört**, dass der Pfarrer Ordnung mit dem alten Organisten machen wollte, aber dann hat der Bischof mit dem Pfarrer Ordnung gemacht, weil die Leute sich für den Organisten eingesetzt haben.

11'. Nach dem Auftritt bin ich auf die Kanzel gegangen und versprach den Leuten, dass – wie ich **versprochen habe** – Galliano in Sulęczyno spielen wird.

Potwierdzać to mogą też kaszubskie formy z *bęc* i imiesłowami czasowników niedokonanych nieprzechodnich (czasowniki ruchu) odpowiadające konstrukcjom niemieckiego czasu Perfekt⁷, por.:

6'. Die Mutter **war** einmal mit einem Paket [zu ihm, P.B.] **gefahren**, aber wer weiß, ob er es bekommen hat.

⁷ Dalsze przykłady z *bęc* por. Bartelik 2011a, 192 oraz macedońskie *sum vratan* (por. kasz. *òn je przëjachóny*, pol. *przyjechałem*) i *bidena si vo Avstralija* (por. kasz. 17–20) w Giger 2009a, 270, które opisane są jako „charakterisierendes Perfekt” („charakteryzujące perfectum”, P.B.).

Wnioski płynące z analizy powyższych przykładów mogą umocnić postawioną wcześniej tezę o wpływach niemieckich w zakresie kaszubskich konstrukcji *miec/bęc* z imiesłowami, gdyż tylko w ten sposób można wytłumaczyć systemową możliwość tworzenia form analitycznych w wariantach nieznanymi polszczyźnie. Podczas gdy w zakresie tworzenia form z *miec* i imiesłowami od czasowników dokonanych (przechodnich i nieprzechodnich) i czasowników niedokonanych (przechodnich) można by zakładać wspólny polsko-kaszubski rozwój (szerzej słowiański), to kaszubskie formy z *miec* i imiesłowami od czasowników zwrotnych i typu *nalazłé, czëtë* oraz połączenia *bęc* z czasownikami niedokonanymi nieprzechodnimi mogą być wynikiem oddziaływań form niemieckiego czasu Perfekt. Podkreślić należy w tym kontekście współczesne kaszubskie konstrukcje typu:

12. Ę rzekã jedno: pò tim, jak **móm bëté** w Niemcach, Belgie czë Francje, nigdë bëm nie przëszedł na to, że na tim „bëlnym a wësok rozwiniãtim Zòpòdze” mòże bęc tak pùsti kròj (POM II 2012–43).

13. Tam, gdzie **miała bëté** – we Wiedniu, w Sinaja (w Rumùni) czë w jinszych mòlach – widno z kaszëbizną „w se i na se” (POM X 2013–11).

Połączenie *miec* z imiesłowem od *bęc* (w polskim znaczeniu: ‘byłem, przebywałem’) nie może być wynikiem „kopiowania” konstrukcji niemieckich, gdzie imiesłów Partizip II *gewesen* (od *sein* ‘bęc’, ‘być’) łączy się z czasownikiem posiłkowym *sein* (jak *ich bin gewesen* ‘byłem’). W starszych źródłach odnaleźć jednak można (Lorentz 1927, 1057; 1919, 45; we współczesnej pisowni):

14. Jò jem ju trzë razë w Berlinie bëté.

15. Òni są bëté.

Widoczne jest więc, że pierwotnie formy obecnie używane z *miec* występowały z czasownikiem *bęc*, co przemawia za wpływami niemieckimi. Dalszy autonomiczny rozwój kaszubski i jego mechanizm jest jednak niejasny.

Drugim parametrem dyskutowanym w kontekście polskich konstrukcji z *miec* jest zdyferencjowanie jej typów zgodnie z charakterem informacji przez nią kodowanych, zwłaszcza tych dotyczących zależności temporalnych. Piskorz, Abraham i Leiss (2013, 283–284) wyróżniają trzy typy konstrukcji polskich, którym przyporządkować można bez trudu odpowiednie konstrukcje kaszubskie:

a) *miec* – rezultatywne perfectum (z imiesłowami czasowników dokonanych i niedokonanych, przechodnich), jak w polskim zdaniu 16 i kaszubskich przykładach 17 i 18:

16. Mam zdane wszystkie egzaminy.

17. Kòniarze – jak gòdają ò se – **mają** ju **zaczãté** swój sezón (POM VI 2013–43).

18. Zëma **mò** gwës nëch òd drogów zòs niespòdzajno **naszłé** (POM I 2013–43).

Charakterystyczne dla tej grupy jest m.in.:

- tożsamość podmiotu zdania z agensem czynności/procesu wyrażanych zdaniem,
- podkreślenie zakończonej czynności/procesu,
- możliwość opuszczenia dopełnienia, jak i redukcja restrykcji tworzenia (por. wyżej);

b) *mieć* – rezultatywne passivum (z imiesłowami od czasowników niedokonanych przechodnich), jak w polskim zdaniu 19 i kaszubskim 20:

19. Od lat mam obiecywaną podwyżkę.

20. Më **mielë** tak **wpòjoné**, że lepi je sobie w leb strzëlając, jak Niemca zabic, bò za kòżdą niemiecką głowã szło dzesãc naszich (POM IX 2012–13).

grupa tych konstrukcji opisywana jest za pomocą następujących cech:

- znaczenia stanu wynikającego z czynności/procesu wcześniejszego (przeszłego),
- częstej tożsamości podmiotu zdania i odbiorcy wyrażonej w zdaniu czynności,
- tworzenia od czasowników trójwartościowych i innych (por. tamże);

c) *mieć* w konstrukcji posesywno-atrybutywnej (z imiesłowami od czasowników dokonanych przechodnich i nieprzechodnich), jak w polskim (21) i kaszubskim (22):

21. Mam popsuty samochód.

22. Më tak zdrzałë na nã sklënianã, fëjn òbùtã bialkã, jakò sztczck pò sztczckù pòkòzywała, że naji szczescë zanòlégò blòs òd te, czë **mómë** na glanc **wëczëszczonã** pòdłogã, wszëtczë nòrtë bez szpùru pichù i za rëgã ùstawioné szklònczi w pańszi jizbie (POM IV 2013–66).

Ta grupa konstrukcji charakteryzuje się widocznym odniesieniem do terażniejszości, relacją podmiot zdania = posesor i występowaniem imiesłowu w funkcji atrybutywnej.

Jednym z ważniejszych i równocześnie uniwersalnych kryteriów gramatyzacji form perfectum jest przeniesienie ich temporalnego znaczenia z określenia terażniejszości na określenie przeszłości⁸ (por. Kuroda 1999). Piskorz, Abraham i Leiss (2013, 285) wyróżniają:

a) *mieć* + imiesłów jako rezultatywne perfectum:

23. Przyjdź zaraz! Mam zaparzoną kawę i upieczone ciasto.

b) *mieć* + imiesłów w znaczeniu progresywnym, terażniejszym:

24. Od roku mamy remontowany dom.

c) *mieć* + imiesłów w wypowiedziach typu:

25. W wyborach może wziąć udział każdy, kto ma ukończone 18 lat.

Powyższym grupom można przyporządkować odpowiednie konstrukcje kaszubskie, gdzie występuje:

a) rezultatywne perfectum:

26. Na wszelejaczi przëtròfk **móm przërëchtowóné** fòrmùlarze mszë swiãti pò szpańskù. Jak bądze takò pòtrëba, òdpròwiã – gòdò z ùsmiëchã (POM VII 2012–28).

b) konstrukcje ze znaczeniem progresywnym, terażniejszym:

27. Cezzi mie równak to, że Kaszëbi, westrzòd chtërnëch jò sã òbròcóm, **mają** mie **zaakceptowóné** (POM V 2013–9).

⁸ Jest to jedno z podstawowych kryteriów odróżniania form rezultatywnych określających terażniejszy wynik jakiegokolwiek implikowanej w zdaniu czynności przeszłej od form perfectum, które podkreślają nie rezultat, ale czynność samą w sobie (por. Łaziński 2001, 1–2)

Warto zauważyć, że w przykładach polskich wykluczone raczej jest występowanie jakichkolwiek przysłówków czasowych typu *wczoraj*, co wiąże się z rozróżnieniem kategorii rezultatywu i perfectum (por. Giger 2009a, 269). W kaszubszczyźnie odnotować można przykłady, w których takowe określenia występują (por. Bartelik 2011a, 193). Polska konstrukcja *mieć* z imiesłowami klasyfikowana jest jako rezultatywna forma posesywna (Łaziński 2001; Nomachi 2006), jako forma bliższa konstrukcjom strony biernej (m.in. Kątny 2011), konstrukcja składniowa (Pisarkowa 1964), czy w końcu jako perfectum *in statu nascendi* (Piskorz 2011; Piskorz, Abraham, Leiss 2013; Weydt, Kaźmierczak 1999). Kaszubskie konstrukcje z *mieć/bęc* – ze względu na przytoczone tu fakty – zakwalifikować można wstępnie jako:

a) w zakresie *mieć* + imiesłów jako perfectum (relacja agens = podmiot, wyraźne odwołanie do czynności w przeszłości, też poprzez możliwość występowania przysłówków czasowych, por. Lorentz 1919, 44 „Bezeichnung der eben vollendeten Handlung”) lub jako formy passivum (tworzone od określonych czasowników, relacja podmiot \neq agens, możliwość transformacji na *ostac*-passivum);

b) w zakresie *bęc* + imiesłów jako perfectum (tworzone od czasowników ruchu, podkreślenie przeszłej czynności z aktualnymi w teraźniejszości skutkami, por. Breza, Treder 1981, 134).

Kongruencja (związek zgody pomiędzy imiesłowem i dopełnieniem) i jej redukcja w konstrukcjach gramatycznych z *mieć* i imiesłowem postrzegana jest jako jeden z ważniejszych punktów dyskusji o „nowym czasie przeszłym” i w uniwersalistycznych badaniach konstrukcji słowiańskich (por. Giger 2009a; Łaziński 2001). Korpusowe badania Piskorz, Abrahama i Leiss (2013, 289–290) wykazały, że około 24% analizowanych przykładów wykazuje częściową redukcję kongruencji, wynikającą z różnych przesłanek⁹. Badania konstrukcji kaszubskich dowodzą istnienia wypowiedzeń ilustrujących związek zgody przydawkowo użytych imiesłówów i dopełnień, por.:

28. Karczma w Lëpincach mia **òtemklé** dwierze (POM IV 2012–46).

29. Tec më mómë **zrobioną** rezerwacją! (POM I 2013–67).

30. Do tegò czasu part mò **wëdónëch** pòrànòsce ksążków na rozmajité témë (POM XI 2013–28).

Redukcja kongruencji pomiędzy imiesłowem i dopełnieniem (lub podmiotem) przyjmowana jest jako dowód utraty atrybutywnych właściwości imiesłówów, które następnie w połączeniu z czasownikiem posiłkowym tworzyć mogą jednostkę syntaktyczną (por. Piskorz, Abraham, Leiss 2013, 289). Szczególnie widoczne jest to w kaszubskich przykładach, w których imiesłowowy występują na końcu zdania lub po dopełnieniu, por.:

31. Jak jò slédny róż do Ce pisała, tej nowò pùpa bëła dlô mie nòbëlńëszim darënkã na Gòdë. Të mie **jã** wiedno pòd dankã **miòł wcëśniãtë** i mie nick wiãcy do szczescò nie felowãło (POM XII 2013–54).

⁹ Przede wszystkim z opuszczaniem dopełnienia i występowaniem eliptycznego *to*. Pogląd ten wnikliwie dyskutuje Łaziński 2001, 10–12.

Podobna tendencja zauważalna jest w transformacjach typu:

29'. Tec mẽ **mómě** rezerwacjã **zrobiony**.

31'. Do tegò czasu part **mô** pôrãnosce ksążków na rozmajité témě **wédóné**.

W przykładach z inną niż czysto przydawkowa pozycją imiesłowu można wyróżnić w kaszubszczyźnie w zasadzie jednolity system końcówek imiesłowów (por. Breza, Treder 1981, 135), który obejmuje: *-é* (jak w *zdóné* POM I 2013–17, *zapisóné* POM II 2013–25, *przërëchtowóné* POM IV 2013–40), *-y* (*przëjachóny* POM III 2013–30, *wëdzelony* POM IV 2013–41), *-i* (*podpiãti* POM V 2012–39) oraz *-ô* (w połączeniach *bëc* i podmiotów rodzaju żeńskiego, jak w *jidzonô*, *jachónô*, por. Lorentz 1903, 302).

Ukazane wyżej zachowanie kongruencji w języku polskim i jej domniemana redukcja w kaszubskim rodzą następujące pytania:

a) czy redukcja związku zgody pomiędzy dopełnieniem (podmiotem) a imiesłowem w kaszubszczyźnie jest dowodem na wyższy stopień gramatyzacji tych konstrukcji?

b) czy zanik kongruencji może być wyznacznikiem gramatyzacji?

Wychodząc od drugiego, bardziej ogólnego, pytania stwierdzić można, że rola kongruencji w procesie tworzenia się nowych form werbalnych często stawiana jest pod znakiem zapytania (por. Lorentz 1903, 302), zwłaszcza w porównaniu ze zgramatyzowanymi formami strony biernej (gdzie związek zgody jest zachowany) czy z formami czasu przeszłego¹⁰. Pierwszy fakt nie może być odnoszony do języka kaszubskiego, gdzie w formach strony biernej kongruencja jest również zredukowana:

32. Zawdãcziwómě ji chòcle rëzã do Wilna, òb czas chtërny kaszëbszczé tłomaczenié Pana Tadëusza **òstało zawiozłé** do Mùzeùm m. Adama Mickewicza (POM I 2013–9).

Wymienione wyżej przykłady kaszubskie pozwalają stwierdzić bardziej zaawansowaną redukcję kongruencji w konstrukcjach *miec/bëc*, niż ma to miejsce w języku polskim. Redukcja lub zanik kongruencji w polskim łączony jest też z opuszczaniem dopełnienia (por. Piskorz, Abraham, Leiss 2013, 290). Wymienić jednak trzeba też inne przykłady zaniku kongruencji (w polszczyźnie por. Łaziński 2001, 10–12), gdzie dopełnienie wyrażone jest zdaniem podrzędnym (przykład 33) lub też całe zdanie traktowane być może jako frazeologizm (przykład 34):

33. Nie wiem, jak na to przëszło, ale chtos **mô** nama **wgódóné**, że pòdzëranié lëdzczegò nieszczescò, glëpòtë czë smiésznotë je bëlnym szpòrtã. (POM IV 2013–40).

34. A lëdze wkół na niego trãbiã. Widzec òn **mô** na to **namklé**¹¹ (POM I 2013–44).

Syntaktyczne i semantyczne cechy podmiotu występującego w zdaniach z polskim *mieć* i kaszubskim *miec/bëc* charakteryzowane mogą być z jednej strony jako zależność syntaktycznych i logicznych wielkości zdania (podmiot jako agens, beneficjent, posesor), z drugiej zaś jako właściwości podmiotu według kryterium żywotny lub nieżywotny. W języku polskim podmiot interpretowany jest w 44% przykładów jako

¹⁰ Według Piskorz, Abrahama i Leiss (2013, 291) formy typu *robil/robila/robili* z kongruencją liczby i rodzaju zaprzeczają mają tezie o dominującej roli związku zgody w procesie gramatyzacji.

¹¹ Por. frazy z *namklé* w *Kaszëbsczim Słowòrzu Normatiwnym* pod hasłami *beztroskò* (*mò na wszëtko namklé*), *lëtkòwazëc*. O frazeologizmach z *mieć* w języku polskim por. Łaziński 2001, 14.

agens, w 32% jako agens lub beneficjent, w 14% jednoznacznie jako beneficjent, zaś w 9% jako posesor (por. Piskorz, Abraham, Leiss 2013, 287–288). Podobne zależności zaobserwować można w przykładach kaszubskich, gdzie:

a) podmiot występuje jako agens:

35. Mě ze Zbiskã ju dôwno bëlë fertich, **tatk** téż ju autól **miól wëstawioné**, a dzëwczãta jesz sã szpëglowałë (POM I 2013–69).

36. **Jô** to **móm** jegò dzecóm pôrã razy **pòwiôdné**, a òne le sã smiejã, że tatkòwi mùszało sã baro przikrzëc, bò bôjków w zdrzëlnikù ni mógł òbzerac (POM II 2013–57).

37. Ô tëch wszëtczich przëpòdkach **miól gòdné Jón Kòzłowsczi** (POM VI-VII 2013–83).

b) podmiot występuje jako beneficjent czynności wyrażonej w zdaniu (por. wyżej zdania 28, 29) oraz:

38. Gòdka tu ò wòjskòwim niesmiertelnikù, nalazłim w mòrszczim piòskù. Je to aluminiowò blaszka, na chtërny kòżdi wòjskòwi **mô zapisóné** m.jin. swòje miono ë nôzwëskò czë stopiën (POM II 2013–25).

39. Tej jô zmerkòł, że jô **miól dostóné** niżi pleców tak dosc tëli (POM III 2013–31).

c) podmiot występuje jako posesor (por. zdanie 22).

Podsumowując powyższe, zauważyć należy, że w zbadanym materiale kaszubskim rzadko występuje – szeroko obecna w polskim – wieloznaczność podmiotu jako agensa lub beneficjenta (według Piskorz, Abrahama i Leiss (2013, 289) w blisko 33% polskich przykładów), por.:

40. Mam ugotowany obiad.

41. **Móm** w szuflòdze **schòwóné** pôrã wizytówków a kòferencjowëch plaketków z rozmajitima drzëdzónowima wariacjama, chòcbë: Dżerzdzon, Djezdzon (POM VII 2012–33).

Większość konstrukcji, które mogą być „podejrzewane” o taką wieloznaczność, interpretowana jest w kaszubskim w miarę jednoznacznie jako czynność, gdzie podmiot = agens. Doskonale wpisuje się to w tezę, że takie konstrukcje predestynowane są do tworzenia form perfectum (por. Piskorz, Abraham, Leiss 2013, 288; Łaziński 2001, 12).

Obok kaszubskich konstrukcji z podmiotem żywotnym (por. większość zdań powyżej) dość często występują również zdania z podmiotami nieżywotnymi:

42. Na rówiznie **sniég miól zrobioné** smiotë, mëtrowé, dwamëtrowé górë (POM VII 2012–61).

43. Ùgadalësma zaczãc òd **Kaszëbszczégò Òka**, co w niebò **mô wëstrzëloné** niedalëk Gniewina (POM X 2012–31).

44. Na dzëń dzysëszci **spólka** Media Kaszëbë **mô pòdpisóné** licencyjnã ùmòwã z Polcast TV (POM III 2102–13).

45. **Zëma mô** gwës nëch òd drogów zòs niespòdzajno **naszlé** (POM i 2013–43).

Podczas gdy podmioty typu *spólka* możliwe są też w polskich konstrukcjach z *mieć*, to podmioty typowo nieżywotne (jak *zima*, *śnieg*) są raczej wykluczone. Stan w kaszubszczyźnie porównać można w szerszym kontekście ze wspomnianymi już tu konstrukcjami macedońskimi (por. Giger 2009a, 273).

Redukcja semantyki czasownika *mieć* (tu też kaszubskiego *mieć/bëc*) i jego gramatyzacja do roli czasownika posiłkowego dyskutowana jest już od publikacji Nitscha

(1913, 102). Polskie *mieć* występuje w wielu konstrukcjach¹² (Kątny 2011, 182; Lempp 1986), podobne funkcje przypisać można kaszubskim połączeniom:

a) *mieć* (we wszystkich formach czasowych) + bezokolicznik (por. Lempp 1986, 61–81):

46. Tragediô kùńca swiata przeziwô brifka, czej **mô jic** z białką do kromù (POM XII 2012–68).

b) *mieć* + fraza nominalna (w bierniku) + *do* + fraza nominalna w dopełniaczu (por. Lempp 1986, 86–105):

47. Zarô na zôczatk jô bël búszny, że chwôli sã Kaszëbów z Nordë, ale pòmalinkù, bò terô jô wiëm, że nié wszëtkò je taczé farwné i **mómë** tu téż **dosc tãli do robôtë** (POM III 2013–8).

c) *mieć* + zaimek pytający + bezokolicznik (Lempp 1986, 107–117):

48. Pò prôwdze **mómë za co dzãkôwac** i chòc wiedno chcałobë sã wiãcy (bez tegò ni ma rozwoju), to wòrt tej-sej ôbezdrzec sã za se i sprôwdzëc, co ju za nama (POM IV 2013–6).

Gramatyzację polskiego *mieć* i jego użycie w funkcji czasownika posiłkowego w polskim ma potwierdzać – według Piskorz, Abraham, Leiss 2013, 293 – m.in.: pozycja kontaktowa *mieć* i imiesłowów, utrata właściwości morfosyntaktycznych *mieć*, utrata właściwości semantycznych i funkcjonowanie z imiesłowem jako jednostki syntaktycznej. Wszystkie powyższe kryteria zastosować można też do kaszubskich konstrukcji z *mieć* i *bëc*, gdzie:

– *mieć/bëc* z imiesłowami nie tylko w pozycji kontaktowej, ale też w szyku: *mieć* + dopełnienie + imiesłów (por. poniżej); ponadto w konstrukcjach z *bëc* dominuje szyk: podmiot + *bëc* + imiesłów (por. Bartelik 2011a, 191–192), – *mieć* używane bez dopełnienia w bierniku, jak w (23),

– *mieć* w połączeniu z agentywnym podmiotem (por. wyżej),

– *mieć* + imiesłów jako jednostka syntaktyczna zdolna do wprowadzania zdania podrzędnego, np.:

49. **Miôl jem czëté, że** dzes na Kaszëbach nie chcą dëbeltowëch pòzwów miejscowòsców, bò „za czym”... a nôlepi te, co są, zastãpic taczima, co ni mają pòlszcich znaków, bò... zagreńczny kôntraheńcë mają kłòpòt z pisanim adresu... (POM V 2013–10).

Ustalenie szyku wyrazów w zdaniach z konstrukcjami *mieć* + imiesłów lub kaszubskie *mieć/bëc* z imiesłowami może być postrzegane jako jedno z ważniejszych kryteriów determinujących w dość znaczący sposób inne parametry. Badania korpusu polskiego wykazały (Piskorz, Abraham, Leiss 2013, 292), że możliwe są właściwie wszystkie warianty umiejscowienia czasownika *mieć*, imiesłowu i innych części zdania. Dominują jednak dwa typy:

a) *mieć* + imiesłów + dopełnienie (39%);

b) dopełnienie + *mieć* + imiesłów (29%).

Podobne tendencje zauważyć można w kaszubskim (por. Breza, Treder 1981, 177).

¹² Oprócz standardowego użycia w znaczeniu ‘posiadać, odznaczać się jakąś cechą’, szerzej por. Łaziński 2001, 8–9; Lempp 1986, 1–18.

Grupa a):

50. Wasnô Iza **mia** ju **òbezdrzóné mieszkanié** i nie ùkriwa zadowòleniô z faktu, że mómé bezpieczny dak nad głowã (POM I 2013–16).

Grupa b):

51. Tej më drédzégò dnia **bùlwë mielë wëbróné** (POM III 2013–30).

52. Ruscë **nas** ju **mielë** z rëdzi **wëñkóny** (POM III 2013–31).

53. Jô **to miôł** ju rëchli **zrobioné**, ale to mùszało tam swòje odležec (POM III 2013–46).

54. Jô **swój** na pszãtrze **móm** ju **schówóné** (POM III 2013–68).

Zauważyć jednak należy, że pozycja kontaktowa *mieć* i imiesłowu (jak w przykładach 42 i 44) i jej postulowana rola w budowie zintegrowanego orzeczenia (por. Piskorz, Abraham, Leiss 2013, 292) może nie odgrywać takiej roli jak pozycja imiesłowu przed lub po dopełnieniu. Pozycja przed dopełnieniem wywołuje atrybutywną interpretację imiesłowu (Łaziński 2001, 13), co związane jest też nierozzerwalnie ze zjawiskiem kongruencji.

Kaszubszczyzna – oprócz wcześniej wymienionych typów – wykazuje też typ *mieć* + dopełnienie + imiesłów (w polskim 18%), jak w:

55. **Môsz** të ale **nowòtwór wëmészloné!** (POM I 2013–68).

56. To mùszało bëc tak kòł 130 kilométrów na gòdzënë, a òna **miała gãbã** wnet w autòwi spédzel **wcészniãtë** i so slëpia malowała (POM I 2013–44).

Język kaszubski charakteryzuje raczej swobodny szyk wyrazów (Breza, Treder 1981, 174–175), choć dominuje tendencja do umieszczania czasowników posiłkowych przed imiesłowem (Breza, Treder 1981, 177). Czy zatem pozycja imiesłowu (szerzej części orzeczenia) w bezpośredniej bliskości czasownika posiłkowego lub też na końcu zdania traktowana może być jako wpływ niemiecki? Wysoce prawdopodobny jest on zwłaszcza w kaszubskim szyku z imiesłowem na końcu zdania.

Paradygmatyzacja konstrukcji z polskim *mieć* i kaszubskim *mieć/bëc* bywa uznawana za dość istotne kryterium gramatyzacji. Rozwój paradygmatu form tu analizowanych w języku polskim i kaszubskim pozwala stwierdzić daleko idące podobieństwa, jako że kaszubszczyzna prezentuje podobną budowę paradygmatu z *mieć* i *bëc* (por. Piskorz, Abraham, Leiss 2013, 293–294; Breza, Treder 1981, 134; Lorentz 1927, 1057, 1059–1060):

a) *mieć/bëc* plusquamperfectum:

57. **Miôł jem czëté**, że dzes na Kaszëbach nie chcą dëbeltowëch pòzwów miejscowòsców, bò „za czim”... a nôłepi te, co są, zastãpie taczima, co ni mają pòłsczych znaków, bò... zagreñczny kóntraheñcë mają kłòpòt z pisanim adresu... (POM V 2013–10),

58. W taczim samim cëlu **bël** òn **jachóny** do Kaira (w 1892 r.) i do Aleksandrie (w 1893 r.) (POM II 2012–39);

b) *mieć* futurum:

59. Tatk mëslòł, że òni mie **bãdã mielë zabité** (POM VI 2013–13);

c) *miec* w konstrukcjach trybu przypuszczającego:

60. Żebë nié stôrô Truda, më **bë** trzeji **miele** sã **zabité** (POM VI-VII 2013–92).

Jedyną różnicą wartą podkreślenia przy analizie tego parametru jest istnienie w języku kaszubskim bezokolicznika perfectum (por. Lorentz 1919, 45: *bëc jidzóné, miec jadle*) prawdopodobnie powstałego na wzór niemieckiego Infinitiv Perfekt (*gegangen sein, gegessen haben*). W późniejszych źródłach nie jest on jednak notowany.

Podsumowanie

Podjęte powyżej porównanie polskich konstrukcji z *miec* i kaszubskich form z *miec/bëc* i imiesłowami wskazuje na dość istotne rozbieżności w zakresie ich diachronicznego rozwoju i synchronicznych funkcji w systemie werbalnym. W odniesieniu do poszczególnych analizowanych parametrów stwierdzić można:

a) w zakresie restrykcji tworzenia kaszubskich form z *miec/bëc* i imiesłowami czasowników modalnych, zwrotnych i czasowników ruchu nie można wykluczyć działania adstratu niemieckiego, choć – jak pokazano – dawna polszczyzna wykazywała podobne połączenia czasownika *miec*, wpływy niemieckie w tym zakresie można więc zakładać dla połączeń z *bëc* i czasownikami ruchu oraz *miec* w wariantach niepoświadczonych w języku polskim;

b) w odniesieniu do znaczenia temporalnego zauważyć można w języku kaszubskim jasne odniesienie badanych tu konstrukcji do przeszłości (co jest związane m.in. z możliwością łączenia z przysłówkami czasowymi), interpretacja czynności uprzedniej odróżnia wyraźnie konstrukcje kaszubskie od polskich, co łączyć można z działaniem adstratu niemieckiego, w którym konstrukcje czasu Perfekt kodują takowe odniesienie;

c) w zakresie funkcjonowania i uwarunkowań związku zgody pomiędzy imiesłowami i dopełnieniami stwierdzić można paralele polsko-kaszubskie, szczególnie w przydawkowym użyciu imiesłowów, brak dyferencjacji końcówek imiesłowów w języku kaszubskim może być związany z wpływem niemieckim, dotyczyć on jednak może w większym stopniu naśladowania niemieckiego szyku zdania z imiesłowem na końcu wypowiedzi;

d) w zakresie cech podmiotów występujących w zdaniach z kaszubskim *miec/bëc* stwierdzić można redukcję wieloznaczności interpretacji podmiot//agens//beneficjent (lub inna wielkość logiczna) na korzyść dość jednolitej (w zakresie perfectum) relacji podmiot = agens, znaczące różnice pomiędzy polskimi a kaszubskimi konstrukcjami zauważyć też można w odniesieniu do występowania podmiotów nieżywothnych;

e) w stopniu redukcji semantyki polskiego czasownika *miec* i kaszubskiego *miec* warunki gramatyzacji analizowane powyżej można uznać za spełnione, dodatkowo w języku kaszubskim występują również połączenia czasownika *bëc* z czasownikami ruchu, gdzie *bëc* wykazuje podobny stopień gramatyzacji, np. w konstrukcjach strony biernej;

f) w odniesieniu do szyku zdania zakładać można najsilniejszy wpływ kontaktów językowych, podkreślić należy ponadto wpływ ustalenia szyku wyrazów na zjawisko kongruencji imiesłowów i dopełnień.

Wszystkie sformułowane tu tezy dotyczące kaszubskich konstrukcji należy rozumieć jako wyniki wstępnych badań. Z pewnością dyskutowane tu formy zasługują jednak na dokładniejszy opis diachronicznych powiązań i synchronicznego funkcjonowania na podstawie obszerniejszego materiału językowego.

Literatura

- Bartelik P. (2011a), *Die kaschubischen sein (bęc-) und haben (miec)-Konstruktionen aus der Sicht des Sprachwandels und im Sprachkontrast*, [w:] *Geschichte und Typologie der Sprachsysteme*, wyd. M.L. Kotin, E. Kotorova, Heidelberg, s. 189–197.
- Bartelik P. (2011b), *Zum Archetyp deutsch-polnisch-kaschubischer Sprachkontakte in Bezug auf das kaschubische Lexikon in statu nascendi*, [w:] *Wort – Bedeutung, Sinn und Wirkung. Festschrift für Prof. Dr. habil. O. Prokopczuk zum 70. Geburtstag*, wyd. M. Smolińska, Słupsk, s. 21–30.
- Bartnicka E., Hansen B., Klemm W., Lehmann V., Satkiewicz H. (2004), *Grammatik des Polnischen*, München.
- Biskupski L. (1883), *Die Sprache der Brodnitzer Kaschuben im Kreise Karthaus (West-Preussen)*, Leipzig.
- Breza E., Treder J. (1981), *Gramatyka kaszubska. Zarys popularny*, Gdańsk.
- Engel U. 1999, *Deutsch-polnische kontrastive Grammatik*, Warszawa.
- Giger M. (2003), *Resultativkonstruktionen im modernen Tschechischen (unter Berücksichtigung der Sprachgeschichte und der übrigen slavischen Sprachen)*, Berno.
- Giger M. (2009a), *Der Resultativ in den slavischen Sprachen*, [w:] *Die slavischen Sprachen. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung*, wyd. S. Kempgen, P. Kosta, T. Berger, K. Gutschmidt, Berlin, s. 269–274.
- Giger M. (2009b), *Aspekte des Sprachkontakts bei Genus verbi und Resultativ im Westslawischen*, [w:] *Von Zuständen, Dynamik und Veränderung bei Pygmäen und Giganten. Festschrift für Walter Breu zu seinem 60. Geburtstag*, wyd. L. Scholze, B. Wiemer, Bochum, s. 111–128.
- Gogolewski S. (1963), *Wpływy niemieckie na kaszubski system czasów przeszłych*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTPN”, nr 9, s. 69–75.
- Graves N. (2000), *Macedonian a language with three perfects?* [w:] *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, red. Ö. Dahl, Berlin, s. 479–494.
- Hilferding A. (1862), *Остатки славян на южном берегу Балтийского моря*, Sankt-Petersburg [polskie wydanie: Hilferding A. (1989), *Resztki Słowian na południowym wybrzeżu Morza Bałtyckiego*, tłum. N. Perczyńska, oprac. J. Treder, Gdańsk].
- Hinze F. (1965), *Wörterbuch und Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Kaschubischen (Pomoranischen)*, Berlin.
- Jocz L. (2011), *Wpływ fonetyczny i fonologiczny języka niemieckiego na łużycczyzną i kaszubszczyznę w kontekście słowiańskim. Wybrane aspekty na tle porównawczym*, „Acta Cassubiana”, XIII, s. 67–84.
- Jocz L. (2012), *Wpływ fonetyczny i fonologiczny języka niemieckiego na łużycczyzną i kaszubszczyznę w kontekście słowiańskim. Wybrane aspekty na tle porównawczym II*, „Acta Cassubiana”, XIV, s. 39–52.

- Kątny A. (2009), *Zu Resultativ und Modalverben in epistemischer Lesart aus kontrastiver Sicht*, [w:] *Modalität/Temporalität in typologischer und kontrastiver Sicht*, wyd. A. Kątny, A. Socka, Frankfurt am Main., s. 59–77.
- Kątny A. (2011), *Zum possessiven Resultativ in ausgewählten slawischen Sprachen*, [w:] *Geschichte und Typologie der Sprachsysteme*, wyd. M. L. Kotin, E. Kotorova, Heidelberg, s. 181–189.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S. (1981), *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Kuroda S. (1999), *Die historische Entwicklung der Perfektkonstruktionen im Deutschen*, Hamburg.
- Lempp A. (1986), *Mieć „to have” in Modern Polish*, München.
- Lorentz F. (1903), *Slovinzische Grammatik*, St. Petersburg.
- Lorentz F. (1919), *Kaschubische Grammatik*, Gdańsk.
- Lorentz F. (1927), *Gramatyka pomorska*, z. 1–8, Poznań.
- Lötzsch R. (1967), *Das Tempussystem des Slovinzischen im Vergleich zu dem des Sorbischen und Deutschen*, „Lětopis”, A14, s. 23–46.
- Lötzsch R. (1968), *Někotre wusutki němskeho wliwa na werbalny system serbsčiny*, [w:] *Přinoški k serbskemu rěčespytej (Beiträge zur sorbischen Sprachwissenschaft)*, red. H. Faßke, R. Lötzsch, Budziszyn, s. 337–344.
- Laziński M. (2001), *Was für ein Perfekt gibt es im modernen Polnisch? Bemerkungen zum Artikel „Gibt es ein Perfekt im modernen Polnisch?“ von H. Weydt und A. Kaźmierczak*, „Linguistik online”, 8, 1/01, www.linguistik-online.com/1_01/Lazinski.html, (22.04.2010).
- Mendoza I. (2014), *Verhinderte Grammatikalisierung? Zur Diachronie von Resultativkonstruktionen mit mieć 'haben' im Polnischen*, www.academia.edu/5677127/Verhinderte_Grammatikalisierung_Zur_Diachronie_von_Resultativkonstruktionen_mit_mieć_haben_im_Polnischen, (15.09. 2014).
- Nitsch K. (1913), *Nowy czas przeszły złożony*, „Język Polski”, nr 1, s. 102–106.
- Nomachi M. (2006), *Polska konstrukcja rezultatywno-posesywna mam to zrobione a kaszubskie jō móm to zrobioné*, „Język Polski” nr 86, s. 173–183.
- Pisarkowa K. (1964), *Składniowa funkcja imiesłowów z czasownikiem mieć*, „Język Polski”, nr 44, s. 231–237.
- Piskorz J., Abraham W., Leiss E. (2013), *Doppelter Grammatikalisierungszyklus und funktionale Universalgrammatik. Am Beispiel des analytischen Perfekts und des Präteritums in der Sprachgeschichte im Polnischen*, „Die Welt der Slaven”, LVIII, 2013, s. 276–307.
- Popowska-Taborska H. (1980), *Kaszubszczyzna. Zarys dziejów*, Warszawa.
- Popowska-Taborska H., Boryś W. (1996), *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa.
- Popowska-Taborska H., Feleszko E. (2009), *Dialekty kaszubskie w świetle XIX-wiecznych materiałów archiwalnych*, Warszawa.
- Rospond S. (2005), *Gramatyka historyczna języka polskiego z ćwiczeniami*, Warszawa.
- Treder J. (1996), *Kaszubska i pomorska frazeologia pochodzenia niemieckiego (na tle słowiańskim)*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej I*, red. A. Lewicki, Warszawa, s. 131–146.
- Treder J. (2005), *Historia kaszubszczyzny literackiej. Studia*, Gdańsk.
- Weydt H., Kaźmierczak A. (1999), *Gibt es ein Perfekt im modernen Polnisch?* „Linguistik online”, 4, 3/99, www.linguistik-online.com/3_99/weydt.html, (22.04.2010).

Dorota Krystyna Rembiszewska
Instytut Sławiastyki Polskiej Akademii Nauk
Warszawa
e-mail: dorota.rembiszewska@wp.pl

Niemieckie pożyczki leksykalne w dziewiętnastowiecznych materiałach Georga Wenkera z obszaru Warmii i Mazur

Abstrakt: Przedstawione niemieckie pożyczki leksykalne występują w ankietach zbieranych do *Niemieckiego atlasu językowego*, które wypełniono na obszarze Prus Wschodnich (ponad 500 miejscowości) w latach 80. XIX w. Część z nich stanowi zbiór wyrazów znanych polszczyźnie ogólnej. Pewne nazwy zostały zapożyczone i poddane różnym procesom adaptacyjnym (fonetycznym i ortograficznym) do systemu polskiego i charakteryzują dość duży obszar gwar północnopolskich (np. *wurst*, *gbur*, *klejdy*). Kilka z tych pożyczek to okazjonalizmy, zapisane na użytek kwestionariusza, będące interesującym przykładem dostosowywania wyrazów obcych do innego systemu językowego. Omawiany rejestr nazw pokazuje stosunkowo nieliczne pożyczki leksykalne pochodzenia niemieckiego, które przeniknęły do gwar mazurskich.

Słowa kluczowe: germanizmy, polskie gwary Prus Wschodnich, Niemiecki atlas językowy, Georg Wenker.

Abstract: **German Lexical Borrowings in the 19th Century Georg Wenker's Materials from Warmia and Masuria.** The German lexical borrowings presented in the article appear in the questionnaires collected for the German linguistic atlas, filled in the area of East Prussia (over 500 localities) in the eighties of the 19th century. Some of them constitute a set of words known in the general Polish language. Some names were borrowed and underwent various adaptation processes (both phonetic and orthographic) into the Polish system and they characterize quite a large area of the North Polish dialects (e.g. *wurst*, *gbur*, *klejdy*). Some of those borrowings are occasionalism written for the use of the questionnaire, being an interesting example of foreign words adapting to a different language regime. The register of names discussed in the article presents relatively small number of lexical borrowings of German origin which penetrated into the Masurian dialects.

Keywords: Germanisms, Polish dialects of the Eastern Prussia, German linguistic atlas, Georg Wenker.

Ankiety Georga Wenkera (1852–1911) były wypełniane na potrzeby *Niemieckiego atlasu językowego* (*Deutscher Sprachatlas*) na przełomie lat 70. i 80. XIX w. (w instrukcji dołączonej do kwestionariusza przesłanego do szkół jest datowanie – 1879/1880, 1887). Ankiety te zawierały 40 zdań w literackim niemieckim, które należało przetłumaczyć na miejscową gwarę. Zostały one rozesłane do szkół na północy Cesarstwa Niemieckiego. Wypełniali je miejscowi nauczyciele. Paradoksalnie, Georg Wenker – marburski bibliotekarz – przyczynił się do utrwalenia gwar północnopolskich właściwie w ostatnim momencie przed stopniowym wycofaniem polszczyzny ze szkół i ko-

ściółów na tym obszarze. Zgromadzone metodą korespondencyjną zbiory stanowią interesujące źródło nie tylko dla dialektów niemieckich, ale także przynoszą bogaty materiał m.in. dla gwar polskich¹, ponieważ teren badań objął również Prusy Wschodnie i Zachodnie. Z terenu Mazur, Warmii i Ostródzkiego w Centrum Badawczym Niemieckiego Atlasu Językowego (Forschungszentrum Deutscher Sprachatlas) w Marburgu znajduje się ponad 500 ankiet z materiałami polskimi.

Nie wszystkie powiaty² z tego obszaru mają jednakową reprezentację. Najmniej, bo tylko 1, przekazano z powiatu węgorzewskiego oraz 2 z powiatu gołdapskiego. Poza tym zapisy pochodzą z powiatów: brodnickiego (13 miejscowości), ełckiego (58), giżyckiego (27), lubawskiego (52), mławowskiego (35), nidzickiego (61, w tym 7 z późniejszego pow. działdowskiego), oleckiego (19), olsztyńskiego (51), ostródzkiego (62), piskiego (41), reszelskiego (10), szczycieńskiego (106).

Materiał językowy utwalony w tłumaczeniach nauczycieli to specyficzne źródło gwarowe, jeśli chodzi o odmiany terytorialne polszczyzny. Po pierwsze ułożone przez Wenkera zdania miały wskazać zróżnicowanie fonetyczne i leksykalne istotne dla systemu języka niemieckiego. Dyferencjacja w odniesieniu do gwar polskich stanowi tu niejako element dodatkowy, niewynikający przecież z zamierzeń metodologicznych twórcy ankiety. Po drugie mamy tu do czynienia z sytuacją tłumaczenia, zetknięcia dwóch języków, co w jakimś stopniu zaciera jasność obrazu stanu języka, dla którego należy podać ekwiwalenty. Poza tym trzeba pamiętać, że zdania tłumaczyli nauczyciele, którzy otrzymali zadanie od władz zwierzchnich. Nie byli to przecież profesjonalni translatorzy. Dlatego niekiedy widać tendencję do tworzenia doraźnych nazw na potrzeby tego zadania, a także używania polszczyzny ogólnej, wyuczonej w szkole. Mimo tych zastrzeżeń, wartość zapisanych ankiet jest nie do przecenienia, jeśli chodzi o badania nad gwarami mazurskimi i warmińskimi. Bez trudu na przykład można wskazać leksykę zmienną dla obszaru polskojęzycznego Prus, w tym zapożyczenia z języka niemieckiego.

W ankietach pojawiły pożyczki, które występowały niemal powszechnie na Mazurach, Warmii i charakteryzowały gwary tego terenu. Do takich zaliczymy *wurst* ‘kielbasa’ czy *gbur* ‘gospodarz’ oraz *brukować* ‘potrzebować’, które omówiłam już we wcześniejszych artykułach³. Pożyczki te, podobnie, jak *klejdy*, *kodry* ‘ubrania’ wyznaczają zasięgi wyrazowe w gwarach północnopolskich.

¹ Punkty kaszubskie zostały opracowane przez prof. Hannę Popowską-Taborską i Ewę Rzetelską-Feleszko w monografii *Dialekty kaszubskie w świetle XIX-wiecznych materiałów archiwalnych* (Popowska-Taborska, Rzetelska-Feleszko, 2009).

² Powiaty podaje według wypełnionych rubryk kwestionariuszy G. Wenkera. Wymienione powiaty wówczas należały do Prus Wschodnich – do rejencji gabińskiej: Angerburg [Węgorzewo], Goldap [Gołdap], Johannisburg [Jańsbork – Pisz], Lec [Giżycko], Lyck [Ełk], Oletzko [Olecko], Sensburg [Zańdźbork – Mrągowo] i królewieckiej: Allenstein [Olsztyn], Neidenburg [Nibork – Nidzica], Ortelsburg [Szczytino], Osterode [Ostróda], Röbel [Reszel] oraz do Prus Zachodnich – do rejencji kwidzyńskiej: Strasburg [Brodnica], Neumark [Lubawa].

³ Nazwy tych i ich zasięgi w gwarach polskich omówiłam w artykule *Sila wurstu brukuje bialka i gbur? O niektórych wyrazach w XIX-wiecznych materiałach Georga Wenkera z obszaru Mazur, Warmii i Ostródzkiego* (Rembiszewska 2010).

Skoncentruję się na odpowiednikach wybranych niemieckich nazw, aby wskazać swoistą typowość mechanizmów zapożyczeń oraz przenikanie się warstwy leksykalnej polskiej z niemiecką. Punktem wyjściowym będą ekwiwalenty dla kilku wyrazów niemieckich z ankiet Wenkera.

W ankietach tych, choć niezbyt często, można spotkać zapożyczenia właściwe, a tak naprawdę powtórzenia w wersji polskiej nazw niemieckich. Są to: *fest* ‘mocno’, np. *spali fest, byli fest w spaniu* (20 ankiet); *Geschichte* ‘historia’ (2 ankiety).

Pojawiły się także wyrazy, które mogłyby być zapożyczeniami właściwymi z języka niemieckiego, ale w odniesieniu do zdań z ankiet Wenkera tak nie jest. Tak więc ze zdania 6. *Das Feuer war zu heiß, die Kuchen sind ja unten ganz schwarz gebrannt* jako odpowiednik polski wyrazu *ganz* ‘cały, całkiem’ w 14 ankietach podano dość odległe znaczeniowo *dicht* (i z adaptacją fonetyczną *dycht*) ‘duży; gęsty, zwarty’.

W zdaniu 20. podano połączenie *zum dreschen*. W ankietach wystąpiły dwie grupy odpowiedników – *do młócenia* (*do młoczenia, do młocenia, do młoczenia, do młocki* itd.) oraz *do draszowania*. W drugiej grupie ujawniają się różne stopnie adaptacji morfologicznej i fonetycznej czasownika niemieckiego z przyimkiem. Przeważają formy *do draszowania* (choć jest także kilka zapisów: *do dreszowania*), czyli z *a*, nie jak w niemieckim literackim z *e*, co może sugerować bezpośrednie zapożyczenie z dialektu dolnoniemieckiego, w którym jest *draschen* (SEK, II, 59). Jak podaje słownik pruski, *drāschen* było lokalizowane w delcie Wisły oraz na terenach dolnoniemieckich u Mennonitów w znaczeniach ‘1. młócić, 2. bić, uderzać, 3. grać w karty’ (PrWb, I, 1232–1234).

Postać *do draszowania* (*do dreszowania*) to przykład adaptacji, gdzie do czasownika niemieckiego dodano słowiański sufiks *-(ow)anie*. W ankietach zanotowano także formacje z polskim czasownikiem w podstawie, a więc *do młócenia*. Podobny mechanizm zadziałał w przypadku wyrazu *draszba* – typowym zapożyczeniem o charakterze mieszanym, w którym do niemieckiego tematu słowotwórczego dodano formant polski *-ba* (por. derywaty typu *kośba, wróżba*). Interesujące jest połączenie *do młoczy*, które zapisano tylko w dwóch ankietach (z powiatu ełckiego). Tu chyba mamy do czynienia z procesem wtórnym – utworzeniem połączenia przyimek + polski rzeczownik odsłowny na wzór *do draszby*, znanego wielu gwarom na tym obszarze.

Jeśli chodzi o adaptację fonetyczną tej nazwy, mamy tłumaczenia oddające cechy systemu konsonantycznego omawianych gwar. Są to mazurzenie i inne procesy z niego wynikające: *do drasowania, do drażby* oraz *do drażby, do drasiowania*.

W gwarach polskich *draszować* ‘młócić’ ma dość duży zasięg – od Kaszub przez Mazury, Warmię, Ostródzkie, po Kujawy i dawne Księstwo Łowickie (SGPA, VI, 257). Na Mazurach, Warmii i w Ostródzkiem poza ‘młócić zboże’ może on oznaczać ‘czynność poprzedzająca międlenie lnu’ oraz ‘oddzielać włókno od paździerzki – ogólnie o międleniu i tarcu lnu’ (SGOWM, VI, 104; SWM IV, 180).

Czasownik *dreschen* w gwarach Mazur i Warmii stał się podstawą derywatów, takich jak *draszba, draszka* ‘młocka’, *draszowany, draszowanie* (SGOWM, II, 104). Według ankiet Wenkera odpowiedniki polskie z tym niemieckim czasownikiem i z utworzonymi od niego derywatami wyznaczają zwarty areal w Ostródzkiem, na Warmii i na północy środkowych Mazur.

Inny wyraz, który pokazuje różne rezultaty kontaktu języka niemieckiego z polskim, to rzeczownik *die Kuchen* ‘ciasta’ w 6. zdaniu ankiet Wenkera. W ankietach zapisano sporo odpowiedników. Wśród nich mamy wyrazy będące egzemplifikacją adaptacji morfologicznej. Pierwsza grupa to *kuch, kuchy* (Im.). Rzeczownik niemiecki pozostał, tylko w liczbie pojedynczej został pozbawiony niemieckiego wykładnika formalnego, a w liczbie mnogiej dodano polską końcówkę fleksyjną. Wyraz ten jest pożyczką niemiecką, od wieków zadomowioną w polszczyźnie. Od XVI w. był używany w znaczeniu ‘mała ilość substancji przeznaczona do spożycia najczęściej o kształcie okrągłego lub owalnego placka’ oraz ‘wytłoki z roślin oleistych sprasowane w postaci okrągłego placka’ (SłXVI w, XI, 528). Pochodzi on od śrniem. *kuch / kuche*, dziś *Kuchen* ‘placek, ciasto’ (SSEJP, III, 303). W Polsce nazwa zachowała się w gwarach na znacznym terytorium. Poza Mazurami, Warmią, Ostródzkim (SGOWM, III, 369) była notowana w Wielkopolsce, na Pomorzu południowym i Kaszubach (MSGP 117). Podaje ją także – w dawniejszym znaczeniu: ‘wyciśnięte nasiona roślin oleistych (...) uformowane w płaski placek, stanowiące wartościową paszę dla bydła i nierogacizny; makuć’ – *Słownik zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie* (Łaziński 2009, 115). W ankietach Wenkera ma ona największą frekwencję w porównaniu z innymi odpowiednikami i występuje właściwie na całych Mazurach i na Warmii.

Ta pożyczka niemiecka ma szerszy zasięg w Słowiańszczyźnie. Do ukraińskiego dostała się za pośrednictwem polskim – *кѣха* ‘rodzaj ozdobnego ciasta’ (ESUM, III, 164). W białoruskim *кѣхан* oznacza ‘niewielką bułkę nadewaną cebulą’ (ESBM, V, 174).

W ankietach podano też wyraz *placki* jako odpowiednik *die Kuchen*, który jest przecież także dawną pożyczką z języka niemieckiego, poświadczaną w 2. poł. XVII w. (SłXVII w). Pochodzi ona od niem. *Plätzchen* ‘ciasteczko’, a to od *platzen* ‘pękać; wybuchać’.

Kolejną pożyczką niemiecką jest wyraz *plince*, zapisany w jednej ankiecie w powiecie olsztyńskim. Jest to pożyczka zwrotna. Już dawno (np. Beyersdorff 1868, 499) stwierdzono, że niem. wyraz *Plinze, Plinse, Flinze, Flinse* ‘placki ziemniaczane’ jest pochodzenia słowiańskiego.

Początkowo przyjmowano tu wpływ ros. *блин, блины* (Knoop 1890, 13; Kiparsky 1936, 147; Wick 1939, 78–79), co przejął również słownik etymologiczny języka niemieckiego. Później jednak, po recenzji 12 i 13 wydania słownika F. Klugego sporządzonej przez M. Vasmera (1947, 450), powszechnie uznano, że – ze względu na stopień nasilenia tej pożyczki w gwarach niemieckich – jej źródłem był najpewniej język górnołużycki, a mianowicie głuź. *blinc, mlinc* ‘naleśnik, omlet’. Pożyczka ta, przejęta w XVI w., na gruncie niemieckim rozszerzyła się na znacznym terytorium, przybierając różne postaci: *Blinse, Blinz, Blinzen, Plinze, Plinz, Plintzen, Plins, Plints, Plinse* – i z wtórnym *f*- w nagłosie wyrazu – *Flinze, Flinse, Flinsen*. Jej szczegółowe omówienie i dokładne zasięgi w gwarach niemieckich podano w kilku obszernych opracowaniach (por. Teuchert 1958, 27; Wolf 1965, 79–80; Eichler 1965, 98–99; Bellmann 1971, 123 (mapa 39), 150–151; Bielfeldt 1982, 64, 82, 96, 151, 163, 215, 258, 302, 320, 366, 369, 375, 379).

Pożyczka ta była znana powszechnie też w gwarach niemieckich na terenie byłych Prus Wschodnich i Zachodnich, o czym świadczy jej obszerne hasło *Flin*s w słowniku pruskim: z formą męską (wymowa *flints, plints*) i formą żeńską (wymowa *flinz*, także

plinz, flints). Oznaczała ona tam: 1. ‘cienki, płaski placek z ciasta zrobionego z mąki, mleka i jajek’ – w tym znaczeniu występuje powszechnie w gwarach pruskich, a także 2. *žart*. ‘szeroki, płaski kapelusz’; 3. ‘uderzenie w policzek’; 4. ‘wyzwisko na kobietę’ (PrWb, II, 99–102).

W *Objaśnieniu trudniejszych wyrazów i zwrotów* zamieszczonym w zbiorze *Bajki Warmii i Mazur* nazwę *plince* ‘placki ziemniaczane’ słusznie wywodzi się z niemieckiego *Plinse* ‘pączek’ (Bajki 1956, 185).

Nazwa ta ekspandowała na dalsze tereny. Notują ją, we wtórnej postaci fonetycznej, słowniki rejestrujące leksykę na północnym wschodzie Polski. Są to *flindzki* ‘placki na psim smalcu’ – z Tykocina na Podlasiu (Słownik tykociński), *flindz* ‘placek, oładek’ – z Suwalszczyzny (Bacewicz 2011, 85), *flindze* ‘placuszki w kształcie kotletów, z rozczyny, smażone na patelni’ – z Augustowskiego i terenów przyległych (Osipowicz 2009, 66), *flindzy* ‘placki ziemniaczane’ – z Przerośli na pograniczu Suwalszczyzny i Mazur (Ratasiewicz 2010, 35).

Kolejny zbiór odpowiedników, tym razem wiążących się z wieloznacznością nazwy niemieckiej, tworzą wyrazy: *fladki, flady, fladka*. Źródłem zapożyczenia jest niemieckie dialektalne *Fladen* ‘płaski placek z żytniej mąki pieczony w piecu; płaskie ciasto z mąki żytniej lub pszennej pieczone na blasze’ (PrWb, II, 56–57, por. SEK, 127). Zatem posłużono się zbliżonym znaczeniowo rzeczownikiem związanym z drugim znaczeniem nazwy z języka wyjściowego, by uniknąć powtórzenia wyrazu niemieckiego. Użyto w ten sposób nieidentycznego semantycznie ekwiwalentu. Nie jest to jednak zapożyczenie doraźne, mamy jedynie do czynienia z zawężeniem znaczenia, które utrwaliło się w polskiej leksyce dialektalnej. Wymienione wyrazy znane są gwarom na północy Polski. Nazwa *flada* ‘różne rodzaje ciasta; najczęściej słodkie ciasto z mąki pszennej; sporadycznie także o podpłomyku’ jest lokalizowana we wschodnich i środkowych Mazurach (powiaty: mrągowski, ełcki, piski) oraz na Warmii (pow. olsztyński) (SGOWM, II, 213), a także na Kaszubach *flāda* jako ‘ciasto drożdżowe w postaci ślimaka’ (SGPA, VIII, 557; SEK II 127). Podobny zasięg ma współrzędna *fladka*.

Interesującej egzemplifikacji rezultatów doraźnego zapożyczenia dostarcza niemiecki czasownik *durchlaufen* ‘przebiegać, przemierzać’ (zdanie 8. – *Die FüÙe thun [tun] mir sehr weh, ich glaube, ich habe sie durchgelaufen*). W wielu ankietach posłużono się kalką odwzorowującą budowę słowotwórczą wyrazu niemieckiego. Zapisano więc: *przebiegał, przelatał, przeleciał*. Pojawily się także półkalki, które nawiązują znaczeniowo do polisemicznego czasownika *laufen* ‘biegać, latać’. Czasownik *latał* (w różnych modyfikacjach) wystąpił w ponad 30 ankietach: *odleciał, mocno leciał, nadto zleciał, siła latał, tego leciał, ulatał, za wiele latał, zlatał*. Zatem podane odpowiedniki to typowy przykład efemerycznej pożyczki na użytek danego tekstu. Zapewne taki rezultat tłumaczenia wynika z całkowicie innej składni zdania niemieckiego.

Jak widać z podanych przykładów, ankiety Georga Wenkera stanowią istotne źródło językowe dla badań dialektologicznych i kontaktów językowych. Poświadczają bowiem typowe pożyczki niemieckie znane polszczyźnie ogólnej od dawna, a jednocześnie pokazują germanizmy zachowane jedynie w gwarach. To specyficzne źródło, bo przefiltrowane przez język niemiecki, pozwala tym samym uchwycić mechanizmy przenikania się systemów językowych pozostających w bliskim kontakcie. Pokazuje na konkretnych przykładach sposoby przechodzenia od języka źródłowego do docelowe-

go, a także zabiegi tłumaczącego zmierzające do wyeliminowania (czasem nieskutecznie) języka niemieckiego z polskiej wersji zdań. Ankiety wskazują przy okazji dwukierunkowość wpływów – nie tylko niemieckiej na język polski, ale także polszczyzny na gwary niemieckie. Ponadto dobitnie świadczą o dużej przewadze polszczyzny wobec języka niemieckiego w drugiej połowie XIX w. w Prusach Wschodnich, która kilkadziesiąt lat później zupełnie straciła na znaczeniu i wyszła z codziennej komunikacji.

Literatura

- Bacewicz J. (2006), *Fejnie gadalim, smacno jedlim. Gwara i kuchnia Suwalszczyzny*, Suwałki. *Bajki Warmii i Mazur*, red. H. Koneczna, W. Pomianowska, Warszawa, 1956.
- Bellmann G. (1971), *Slavoteutonica. Lexikalische Untersuchungen zum slawisch-deutschen Sprachkontakt im Ostmitteldeutschen*, Berlin – New York.
- Beyersdorff O. (1868), *Über Slawisches im Deutschen*, „Schlesische Provinzialblätter”, Jg LXXII, Der Neuen Folge, J. VII, s. 446–448, 497–499, 549–551.
- Bielfeldt H.H. (1982), *Die slawischen Wörter im Deutschen. Ausgewählte Schriften 1950–1978*, Leipzig.
- Eichler E. (1965), *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Elemente im Ostmitteldeutschen*, Bautzen.
- Kiparsky V. (1936), *Fremdes im Baltendeutsch*, Helsingfors.
- Vasmer M. (1947), *F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, „Zeitschrift für slavische Philologie”, t. XIV.
- Knoop O. (1890), *Plattdeutsches aus Hinterpommern*, 2. Sammlung: *Fremdsprachliches im hinterpommerschen Platt, nebst einer Anzahl von Fischerausdrücken und Ekelnamen*, [w:] Wissenschaftliche Beilage zum Programm des kgl. Gymnasiums zu Rogasen, Programm Nr 156, Rogasen.
- MSGP**, *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków, 2005.
- Osipowicz A. (2009), *Słowniczek gwary augustowskiej*, [w:] *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, red. B. Nowowiejski, Białystok, s. 57–130.
- Popowska-Taborska H., Rzetelska-Feleszko E. (2009), *Dialekty kaszubskie w świetle XIX-wiecznych materiałów archiwalnych*, Warszawa.
- PrWb**, *Preußisches Wörterbuch*, I–VI, begr. von E. Riemann, hrsg. von E. Riemann, U. Tolksdorf, R. Goltz, Neumünster, 1974–2005.
- Ratasiewicz M. (2010), *Słownik gwary pogranicza Suwalszczyzny i dawnych Prus Wschodnich*, Gołdap.
- Rembiszewska D.K. (2010), *Sila wurstu brukuje białka i gbur? O niektórych wyrazach w XIX-wiecznych materiałach Georga Wenkera z obszaru Mazur; Warmii i Ostródzkiego*, Rozprawy Komisji Językowej, red. S. Gala, t. LV, Łódź, s. 195–211.
- SSEJP**, Sławski F. (1952–1982), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5, Kraków.
- SEK**, Boryś W., Popowska-Taborska H. (1994–2010), *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–VI, Warszawa.

- SIXVI w**, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, F. Peplowski, Wrocław, 1966.
- SIXVII w**, *Słownik polszczyzny XVII wieku*, <http://sxvii.pl/>, (12.09.2013).
- SGOWM**, *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, opr. przez Pracownię SGOWM Zakładu Językoznawstwa PAN w Warszawie, red. Z. Stamirowska, H. Perzowa, t. I–IV, Wrocław, t. V red. H. Perzowa, D. Kołodziejczykowa, Warszawa – Kraków, 1987–2006.
- SGPA**, *Słownik gwar polskich*, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, od t. II pod kier. J. Reichana, od t. VI pod kier. J. Okoniowej, Wrocław – Kraków, 1977–2013.
- Słownik gwary Tykocina*, spisany przez Centrum Badań nad Historią i Kulturą Małych Miast, <http://www.tykocinregion.pl/pl/slownik>, (14.05.2013).
- Łaziński M. (2009), *Słownik zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie*, Warszawa.
- SWM IV**, Mocarska-Falińska B (1959), *Słownictwo Warmii i Mazur. Uprawa i obróbka lnu*, Studia Warmińsko-Mazurskie, t. IV, Wrocław.
- Teuchert H. (1958), *Slawische Lehnwörter in ostdeutschen Mundarten*, „Zeitschrift für deutsche Mundartforschung“, t. XXVI/1, s. 13–31.
- Wick P. (1939), *Die slavischen Lehnwörter in der neuhochdeutschen Sprache*, Marburg.
- Wolf H. (1965), *Deutsch-slavische Begegnung in der Sprache der Reformationszeit*, „Die Welt der Slaven“, t. X, s. 51–98.

Justyna Kobus

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

jusper@amu.edu.pl

Funkcjonowanie germanizmów leksykalnych w listach chłopca wielkopolskiego (1914–1920)

Abstrakt: W artykule zostały omówione – głównie pod kątem niemieckich zapożyczeń leksykalnych – materiały rękopiśmienne z okresu I wojny światowej. Germanizmy zawarte w listach Stanisława Dudzińskiego (chłopa wielkopolskiego) wyraźnie dzielą się na dwie grupy ze względu na sposób zapożyczenia: nabytych drogą oficjalną (obcy język urzędowy), przeniesionych poprzez naturalne kontakty społeczne. Analizowane germanizmy często dostosowywane są przez autora listów do polskiego systemu językowego. Wyraźnie uwidacznia się problem interferencji językowej – w badanych materiałach mamy przykład przemieszania języka polskiego (odmiana regionalna – mówiona w formie zapisanej) z językiem niemieckim (odmiana oficjalna).

Słowa kluczowe: zapożyczenia leksykalne, germanizmy, gwara, interferencja językowa

Abstract: Functioning Lexical Germanisms in the Letters of the Great Poland Countryman (1914–1920). The article discusses – mainly for German lexical borrowings – manuscripts from the period of the First World War. Germanisms contained in the letters Stanislaus Dudzinski (countryman from Great Poland) clearly divided into two groups because of the way borrowings: acquired through official channels (foreign language official), transferred through natural social contacts. Analyzed Germanisms often be adjusted by the author of the letters to the Polish language system. Clearly exposes the problem of linguistic interference – in the studied materials is an example of mixing Polish language (regional variation – narrated in the form of saved) with German (official variant).

Keywords: lexical borrowing, Germanisms, dialect, language interference

Zapożyczenia leksykalne są tematem bardzo często podejmowanym w badaniach językoznawczych, w tym dialektologicznych. W obliczu rosnącej internacjonalizacji nie dziwi ogromny napływ anglicyzmów do mowy ojczystej. W podobny sposób, choć z innych pobudek, język polski przejmował pożyczki rosyjskie czy niemieckie. W Wielkopolsce szczególne miejsce w historii polszczyzny zajmuje ekspansja języka niemieckiego.

Literatura dotycząca germanizmów w polszczyźnie ogólnej, szczególnie w polszczyźnie staropolskiej i XIX w., jest stosunkowo bogata. Jeśli chodzi o germanizmy w gwarach polskich – ich adaptację i funkcjonowanie – stan badań można uznać za niewystarczający. Spośród opracowań dialektologicznych dotyczących zapożyczeń nie-

mieckich warto wymienić chociażby prace dotyczące: Śląska, np. Jolanty Tambor (1988, 210–218), Jerzego Obary (2002, 359–372), Bogusława Wyderki (2003, 217–222), Krzysztofa Kleszcza (2002, 225–233); gwar orawskich, np. Alfreda Zaręby (1979 [1980], 269–272); Warmii i Mazur, np. Irminy Judyckiej (1954 / 8, 1–12), Henryki Perzowej (1997, 329–344); Wielkopolski, np. Justyny Kobus i Anny Gliszczyńskiej (2006, 71–82; Kobus 2010, 52–58; Gliszczyńska 2007, 275–286); gwar chełmińsko-dobrzyńskich, np. Jerzego Maciejewskiego (1966, 85–99); Kaszub, np. Stanisława Gogolewskiego (1963, 69–75), Hanny Popowskiej-Taborskiej (1993), gwar kujawskich, np. praca doktorska Kingi Wawrzyniak (2005).

Wspomniane prace dotyczą materiałów ustnych, gdyż taka jest natura gwar. W niniejszym artykule chciałabym zaproponować nieco inne spojrzenie na zapożyczenia w języku mieszkańców wsi, czyniąc obiektem analizy oryginalny materiał gwarowy pisany, mianowicie korespondencje chłopca wielkopolskiego.

Analiza dialektalna listów i kart (dalej: listów) sprawia, że stanowią one stosunkowo nietypowy materiał źródłowy. Forma pisana, w dodatku konwencjonalna (list), narzuca pewne ograniczenia interpretacyjne, ale zarazem daje szereg możliwości badawczych. Dodatkowo dwujęzyczność autora listów (język polski w odmianie regionalnej wyniesionej z domu oraz język niemiecki wyuczony w szkole), przy braku znajomości zasad gramatyki i pisowni polskiej, nastęrcza dodatkowych problemów interpretacyjnych, szczególnie w odniesieniu do całości materiału.

Nim przejdę do prezentacji materiału, przybliżę pokrótce osobę autora listów.

Stanisław Dudziński urodził się 16 listopada 1895 r. w Żabnie (ówczesny pow. śremski, obecnie poznański – ok. 30 km na południe od Poznania) w tradycyjnej rodzinie chłopskiej. Prócz niego dom rodzinny zamieszkiwali rodzice i pięcioro rodzeństwa: trzy siostry i dwóch braci. Stanisław Dudziński dorastał w środowisku mieszanym językowo. Wieś, w której żył była częściowo zamieszkała przez Niemców – Wielkopolska była wówczas częścią zaboru pruskiego. Zgodnie z obowiązującą polityką, językiem urzędowym był język niemiecki, a wiele nazw miejscowych uległo niemieczeniu¹ (m.in. nazwa rodzinnej wsi Stanisława Dudzińskiego Baranówko – *Rohrheim*), dzieci kończyły niemiecką szkołę, zwykle podstawową (taką właśnie ukończył Stanisław Dudziński – był dobrym uczniem). W domu zaś posługiwano się językiem polskim. Z sąsiadami (gospodarzami) pochodzenia niemieckiego utrzymywał dobre stosunki – rozmawiał z nimi, rzecz jasna, w języku niemieckim. Gdy Stanisław miał 19 lat został wcielony do armii pruskiej, był szeregowym żołnierzem piechoty w stopniu grenadier². Ten okres jego życia obfitował w nowe doświadczenia: wyruszył w wielki, nieznaną świat; swoje przeżycia i tęsknoty opisywał w listach do rodziny – głównymi adresatami byli rodzice oraz dwie najstarsze siostry. Z wyprawy wojennej wrócił jako żołnierz polski, po odbyciu niewoli francuskiej w Vichy (1918 r.). Brał również czynny udział w II wojnie światowej. Zmarł w 1975 r.

¹ Niemieczenie polskich nazw miejscowych stało się nagminne od 1876 r. i wiązało się z nasileniem akcji germanizacyjnej.

² Grenadier – najniższy stopień wojskowy w korpusie szeregowych Armii Cesarstwa Niemieckiego, żołnierz piechoty.

Prezentowane listy Stanisława Dudzińskiego pochodzą z lat 1914–1920. W tej chwili zbiór odnalezionych korespondencji (listy i karty) liczy ok. 40 sztuk i znajduje się w moim archiwum pamiątek rodzinnych. Wcześniej przez długie lata listy były przechowywane w nieodpowiednich warunkach, są więc wśród nich zarówno egzemplarze w bardzo dobrym stanie, jak i częściowo zupełnie zniszczone, niemożliwe do odczytania.

Mimo ukończonej szkoły niemieckiej tylko nieliczne karty Stanisław Dudziński pisał po niemiecku. W większości korespondencja pisana jest w języku polskim (z uwagi na adresatów). W poniższych analizach pod uwagę biorę listy i karty polskojęzyczne.

Nie tylko leksyka jest wyraźnym elementem zapożyczonym w omawianych korespondencjach. Nie sposób pominąć innych, nagminnie pojawiających się cech przejętych z języka niemieckiego, jak chociażby zasady pisowni. Poświęcę im niżej kilka uwag.

Z pewnością prawidła ortograficzne pozostają tu pod silnym wpływem szkoły niemieckiej, np. wielka litera w rzeczownikach, a nawet w przymiotnikach, czasownikach, przysłówkach, np. *Bjurże*, *Boto* (Błoto), *Bracia*, *Bracisku*, w *Budach*, *Bur* (Bór), *Buty*, *Bydo*, *Byki*, *Cwikła* (Ćwikła), w *Cworteck* (w czwartek), *Depesza*, *Dostali*, *Dzien* (!), *Dziki*, *Francuski* (francuskiej), *Glina*, *Gnot*, *Godzine*, *Hłopog*, *Jake* ('rodzaj kurtki'), *Karciszko* (karcisko), *Karta*, *Kochane*, *Konie*, *Kościele* (!), *Krowy*, *Kule*, *Kwietnia*, *Lipiec*, *List*, *Litanie*, *Ludzie*, *15 Marek*, *Marsz*, *Matki*, *Miasto*, *Mille*, *Mjesjunc*, *Mjesło* / *Mjeso*, *Motorami*, *Niedziela*, *na Niedziele*, *z Niewoli*, *Nimjec*, *Nocy*, *Ojcu*, *Pacziesz*, *Pada*, *Pakjeta* / *Pakieta*, *Papjuru*, *Pasum*, *Pinjundze*, w *Pjuntek*, *pole*, *Pochwalony*, *Podobno*, *Podzinkowałem*, *Poniedziałek*, w *Posuntku* (w porządku), *Porosło*, *Posłałem*, *Posłałem*, *Powjadum*, *Pozdrawjam*, *Przysulocie*, *Przyjedemy*, *Przysłacz*, *Psy*, *Puszczum*, *Robicz*, *z Roboty*, *Rodzice*, *Sanowna*, *Sanowne*, *Serca* (serca), *Siedziecz* (siedzieć), *siostry*, *Siostryczki*, *Smolec*, w *Sobote*, w *Srode* (środę), *Szczensliwego*, *Twardy*, *Tydzien* (!), *Urlob*, *Woina*, *Wozami*, *Wsi*, *Zobaczemy*, *Życze*. W stosowaniu wielkiej litery nie jest Stanisław Dudziński konsekwentny, bywa bowiem, że te same wyrazy zapisuje w innym liście czy karcie (a nawet w tych samych) małą literą. Nagminnie stosuje małą literę przy zaimkach osobowych, np. *was*, *cię*, *ciebje* chociaż: *Sobje* (sobie) oraz sporadycznie przy nazwach narodowości, np. *polakuw* (dwa razy w różnych listach), choć w tym samym liście pisze *Nimjec*, a w innym również wielką literą: *Moskale*.

Przejdę jednak do *meritum*. Leksyka jest w listach o tyle interesująca, że odkrywa przed odbiorcą wachlarz zapożyczeń niemieckich, niekiedy w niespodziewanych formach. Jest tu też – obok wyrazów ogólnych – sporo słownictwa gwarowego. Poniższa tabela odnosi się do germanizmów leksykalnych – zachowałam w niej zapis bezpośredni z listów, zatem i ortografia, i forma nie uległy zmodyfikowaniu do postaci podstawowej czy normatywnej.

Tabela 1. Germanizmy leksykalne w listach Stanisława Dudzińskiego³

l.p.	Germanizm	Wyraz niemiecki	Znaczenie	Data
1.	Pakieta	Paket	'paczka'	7.12.1914
2.	Urlob	Urlaub	'urlop'	7.12.1914 / 15.03.1915
3.	Wicht	Wicht	'jedzenie'	7.12.1914
4.	Komiszniać / Kumiszniak	Kommiss / Kommissbrot	'ciemny, razowy chleb przydzielany żołnierzom'	7.12.1914
5.	Potografka / Potografki / Potografka / Potografią	Fotografie / Photographie	'fotografię'	7.12.1914, 26.03.1915, 21.11.1915 / 7.12.1915, 2.04.1916 / 19.03.1916 / 12.01.1920
6.	Od Potografowacz	fotografieren / potographieren	'sfotografować'	7.12.1914
7.	Podoffirera / Podofficera	Unteroffizier	'podoficera'	18.11.1914 / 31.03.1915
8.	Knecht	Knecht	'parobek tu: (?)'	20.12.1914
9.	Officer	Offizier	'oficer'	18.11.1914
10.	Fort	Fort	'daleko, precz tu także: łatwo, z płatka'	19.11.1914 / 9.04.1915 / 2.05.1915
11.	Znaszego ³ abteilungu / Abteilungu	Abteilung	'oddziału'	12.01.1915
12.	Hauptmann	Hauptmann	'kapitan, dowódca kompanii'	12.01.1915 / 2.02.1915
13.	puszcili forbei	Vorbei	'nie trafili'	12.01.1915
14.	w Rohrheimje	Rohrheim	'w Baranówku'	12.01.1915
15.	Feldwoebel	Feldwebel	'sierżant'	2.02.1915
16.	Posnania	Posen	'Poznania'	2.02.1915
17.	Jauer	Jauer	'Jawor'	5.02.1915
18.	Funty	Pfund	1. 'jednostka monetarna'; 2. 'jednostka wagi'	15.02.1915 / 15.03.1915
19.	Rychtig / rychtyg	Richtig	'prawidłowy, prawdziwy; tu: szybko, sprawnie'	21.02.1915 / 31.03.1915, 2.05.1915
20.	Striegau	Striegau	'Strzegom'	21.02.1915
21.	Ancugjem	Anzug	'ubranie (wojskowe)'	15.03.1915
22.	Jake	Jacke	'kurtkę'	15.03.1915
23.	lipes gaben	Liebesgaben	'coś dawane z całego serca; tu: żywność'	15.03.1915
24.	Freulein / Fraülein / Fraulein	Fraülein	'Panna'	26.03.1915 / 3.10.1915, 7.12.1915 / 13.05.1915

³ Z graficznie Z.

25.	przy teilowany	Teilen	‘przydzielony’	26.03.1915
26.	Potalujum	Teilen	‘poprzydzielają’	26.03.1915
27.	Sicengraby / sicengraby sicengraby	Schützengraben	‘okopy’	31.03.1915
28.	Graby	Graben	‘kopać, tu: okopy’	31.03.1915
29.	Sturmowacz	Stürmen	‘szturmować, atakować’	31.03.1915
30.	Kaffy	Kaffee	‘kawy’	31.03.1915
31.	fein Hłop	Fein	‘drobny, precyzyjny; tu: dobry chłop / człowiek’	31.03.1915
32.	Sicher	Sicher	‘bezpieczny, tu: bezpiecznie’	8.04.1915
33.	Ablesowacz	Ablesen	‘odczytywać, tu: osłaniać’	8.04.1915
34.	w Untersandzie / Wunterstandzie	Unterstand	‘w schronie’	9.04.1915 / 19.05.1915
35.	durch twardy, popsute, smierdziały	Durch	‘skończony, tu: całkowicie, zupełnie’	2.05.1915
36.	Hedwig	Hedwig	‘Jadwiga’	13.05.1915
37.	Franz	Franz	‘Franciszek’	21.05.1915
38.	Herrn	Herr	‘Pan’	12.09.1915 / 20.10.1915 / 21.11.1915
39.	Abs.	Absender	‘nadawca’	18.06.1916
40.	Kriegsgefangenen	Kriegsgefangen	‘jeniec’	18.06.1916

Źródło: opracowanie własne

Analizując ten materiał językowy, należy mieć na względzie fakt, że interferencja języka obcego oraz dwóch odmian języka narodowego (mówiona i pisana), powodują liczne modyfikacje, które przy niedostatecznej znajomości reguł pisowni polskiej autora listów stanowią niekiedy ogromny dylemat interpretacyjny.

Przyjrzyjmy się jednak typom pożyczek leksykalnych. Wśród zapożyczeń zawartych w listach, łatwo można dostrzec podział na grupy słownictwa oficjalnego oraz nabytego naturalną drogą komunikacji społecznej.

Do pierwszej grupy należą zniemczone nazwy:

– miejscowości, np. *Rohrheim* (Baranówko), *Moschin* (Mosina), *Schrimm* (Śrem), *Posen / Posnania* (Poznań / Poznania), *Jauer* (Jawor), *Striegau* (Strzegom), *Frankreich* (Francja);

– formy adresatywne, np.: *Herrn* – Herr, *Knecht*, *Freulein / Fraülein / Fraulein*, *Abs.* [Absender] *Kriegsgefangenen St. Dudziński* itd.

– imiona: *Franz*, *Hedwig*, *Stanislaus*.

– militarne, np.: *Podoffirera / Podofficera*, *officer*, *Hauptmann*, *Feldwoebel*, *ablesowacz*, *abteilung / Abteilung*, *ancugiem*, *Pakieta*, *Komiszniak / Kumiszniak*, *potalujum*,

przy teilowany, Sicengraby, graby, sturmowacz, w Untersandzie, Kriegsgefangenen itd.

Zwykle nazwy miejscowości i formy adresatywne, pojawiające się tak w adresach, jak i w nagłówkach listów, widnieją w języku niemieckim, rzadziej wpisane są po polsku (w zasadzie tylko *Biedrusko* (28.01.1915, 2.02.1915, 5.02.1915) i *Francja* (22.05.1915, 21.11.1915, 7.12.1915). Z czasem Stanisław Dudziński stosuje zapis imion w języku polskim, choć część adresu dotycząca miejscowości pozostaje w języku urzędowym (niemieckim)⁴. Czasem autor nie wpisuje żadnej nazwy miejscowości w nagłówku listu, innym razem lokalizacja jest niedostatecznie doprecyzowana, np. *Francusko Wjeść* (26.03.1915), *Untersand* [schron] (9.04.1915) / *Unterstand* [schron] (19.05.1915), *W rezerwie* (13.05.1915), *Francja* (22.05.1915, 21.11.1915, 7.12.1915) / *Frankreich* (29.06.1915, 14.09.1915). Określenia stopni wojskowych pojawiają się w tekstach, przy opisach ludzi i zdarzeń, np.: *doztali my inego Podoffirera, ale jest ledaco. Nech Pan Bug bruni tagjego officera.* (18.11.1914), *Naszego Podofficera mamy dobrego, ja z nim jesdem na jedny Budzie Nasz jest 4 na ty Budzie, 2 polokuw 1 Nimjec i Podofficer, na wjecur to sobje grajemy Kartuw. co dostanie to nam przyniesie.* (31.03.1915), *mnie Haupmann pohwołu że tag dobrze Sczilam, i przud tesz dobrze Sczilalem. Ale teras na 300 m a ja nei lepi Sczilalem.* (12.01.1915), *Przesto sie Feldwoebel i Haupmann rosgniwali i Powjadali ze na Niedziele sie nima kto cieszyz bo nikt nje dostanie Urlopu ani do Posnania ani nigdzie.* (2.02.1915).

Druga grupa pożyczek, nabytych drogą naturalnych kontaktów społecznych, trudna jest do podzielenia na wyraźne pola tematyczne – materiał jest bowiem zbyt ograniczony. Niewątpliwie jednak wyróżnia się tu słownictwo związane z codziennością prostego żołnierza, młodzieńca poznającego wielki świat. Ta grupa zapożyczeń obejmuje nazwy związane z odzieżą, jedzeniem, szeroko rozumianym bytem: życiem i przeżyciem, np. *Pakieta, Urlob, wicht, Potografke / Potografki / Potografka / Potografią, od Potografowacz* itd.

Jak widać, w zdecydowanej większości germanizmy zawarte w listach to zapożyczenia bezpośrednie właściwe. Wśród nich wydzielić można wyrazy przejęte w postaci niezmienionej (głównie pod względem fonetycznym, choć często i graficznym), np. *Herr, Fraülein, Franz, Hedwig, lipes gaben*, choć nie zawsze w tym samym znaczeniu, co w języku pierwotnym, np. *ablesen* (ablesen ‘odczytywać’, tu: ‘osłaniać’), *rychtig / rychtyg* (richtig ‘prawidłowy, prawdziwy’; tu: ‘szybko, sprawnie’), *durch* (durch ‘skończony’, tu: ‘całkowicie, zupełnie’), *fort* (fort ‘daleko, precz’ tu także: ‘łatwo, z płatką’), *sicher* (sicher ‘bezpieczny’, tu: ‘bezpiecznie’) i in., oraz wyrazy zapożyczone dostosowane do polskiej gramatyki. Właśnie grupa pożyczek z polskimi końcówkami fleksyjnymi zwraca szczególną uwagę odbiorcy, np. czasowniki: *ablesowacz, potalujum, sturmowacz*, rzeczowniki: *abteilungu / Abteilungu, ancugjem, Kaffy, W Pakjetcie, Podoffirera, Sicengraby – Sicengrabuw, w Rohrheimje, w Untersandzie*, przymiotniki: *przy teilowany*. Wyrazy niemieckie autor listów wplata w polszczyznę w bardzo płynny, niemal naturalny sposób, o czym świadczą sformułowania będące zestawieniem wyrazów polskich i niemieckich, np. *Znaszego abteilungu, puszczili forbei, fein Hłop, durch twardy, durch popsute, durch smierdziały*. Taki sposób funkcjonowania germani-

⁴ W treści listów imiona pozostają w języku polskim.

zmów w języku Stanisława Dudzińskiego świadczy o silnym zakorzenieniu języka niemieckiego w jego świadomości językowej, a jednocześnie potwierdza tezę Zenona Klemensiewicza odnośnie do kondycji polszczyzny na przełomie XIX i XX w.: „Czterdziestolecie na przełomie XIX i XX w. niosło w ogólnym rozrachunku zysk, a nie stratę. Ucisk germanizacji i rusyfikacji nawet się nasilał, ale społeczna świadomość wartości języka narodowego także potężniała” (Klemensiewicz 2009, 595).

Losy zapożyczeń pojawiających się w listach były rozmaite. Część z nich zniknęła wraz z przywróceniem polskiego języka urzędowego, inne po prostu wycofały się z użycia, zapewne pod wpływem rosnącej roli polszczyzny oraz zmiany warunków życia, niektóre germanizmy funkcjonują w języku mieszkańców wsi po dziś dzień. Część z nich jest nadal postrzegana jako wyrazy obce nacechowane negatywnie, inne funkcjonują na równych prawach z językiem narodowym. Badania dialektalne przeprowadzone przeze mnie w rodzinnej wsi Stanisława Dudzińskiego, w latach 2003–2005 dowiodły słabnącej roli germanizmów w świadomości językowej mieszkańców, choć jeszcze stosunkowo silnej u przedstawicieli najstarszego pokolenia (Kobus, Gliszczyńska 2006, 71–82).

Literatura

- Gliszczyńska A. (2007), *Germanizmy leksykalne w Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski*, [w:] *Konteksty dialektologii*, red. J. Sierociuk, Gwary dziś, t. 4. Poznań, s. 275–286.
- Gogolewski S. (1963), *Wpływy niemieckie na kaszubski system czasów przeszłych*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. IX, s. 69–75.
- Judycka I. (1954), *Typy zapożyczeń niemieckich w gwarach Warmii i Mazur*, „Poradnik Językowy”, z 8, s. 1–12.
- Klemensiewicz Z. (2009), *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Kleszcz K. (2002), *Zapożyczenia niemieckie w gwarach śląskich (na przykładzie pierwszego tomu Słownika gwar śląskich)*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Karolowi Dejniewi*, red. S. Gala, Łódź, s. 225–233.
- Kobus J., Gliszczyńska A. (2006), *Funkcjonowanie germanizmów w języku mieszkańców wsi centralnej Wielkopolski (na przykładzie Baranówka i Sowinek, powiat Poznań)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” XIII (XXXIII), s. 71–82.
- Kobus J. (2010), *Status germanizmów we współczesnym języku mieszkańców wybranych wsi wielkopolskich*, [w:] *Діалектологічні студії. 9. Запозичення та Інтерференція*, red. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів, s. 52–58.
- Maciejewski J. (1966), *O zapożyczeniach niemieckich w gwarze chełmińskiej. Asymilacja wyrazów*, „Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Filologia polska VI”, z. 17, s. 85–99.
- Obara J., (2002), *Mechanizm zapożyczania z języka niemieckiego do gwar śląskich*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Karolowi Dejniewi*, red. S. Gala, Łódź, s. 359–372.
- Perzowa H. (1997), *Wyrazy pochodzenia niemieckiego w Słowniku gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur: adaptacja fleksyjna i słowotwórcza*, [w:] *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*, red. J. Zieniukowa, Warszawa, s. 329–344.

- Poopowska-Taborska H., (1993), *Specyfika kaszubskich regionalizmów leksykalnych*, Warszawa.
- Tambor J. (1988), *Germanizmy w gwarze śląskiej – stopień przyswojenia*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Prace Językoznawcze 25, nr 1662, s. 210–218.
- Wawrzyniak K. (2005), *Niemieckie zapożyczenia leksykalne we współczesnym języku mieszkańców wsi Siemoń (powiat toruński)*, praca doktorska opracowana pod kierunkiem prof. dr hab. Teresy Friedel w Zakładzie Historii Języka Polskiego UMK, Toruń.
- Wyderka B. (2003), *Germanizmy jako problem leksykograficzny*, [w:] *Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, red. J. Sierociuk, Gwary dziś, t 2, Poznań, s. 217–222.
- Zaręba A. (1979 [1980]), *O zapożyczeniach niemieckich w polskich gwarach orawskich*, „ZFFUKom. Philologica”, nr 30, s. 269–272.

Milena Šipková

Akademie Věd České Republiky
Ústav pro jazyk český
Brno

Alfred Lameli, Roland Kehrein, Stefan Rabanus (eds.): *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 2. Language Mapping. Part I, II.* Berlin – New York 2010: De Gruyter Mouton, I, 668 s., II, 446 s. (ISBN 978–3–11–019609–2, e-ISBN 978–3–11–021916–6)¹

Recenzovaná příručka je dalším dílem série *Handbooks of Linguistics and Communication* (HSK, svazek 30.2), podsérie *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation*. Volně navazuje na první, teoretický svazek *Theories and Methods* (HSK 30.1), jenž ve své teoretické části přináší pojednání o pojmu prostoru spolu s kritickým zhodnocením lingvistických přístupů k němu, v části metodologické pak popisuje tradiční současné metody sběru materiálu, analýzy a prezentace v neolingvistice a studiu jazykových variet. Čtenáře se speciálním zájmem o německou, nizozemsku nebo románskou geolingvistiku odkazují editoři na budoucí svazky 30.3–30.5 série. Geolingvisty, kteří se zajímají o hodnocení korpusů, pak na samostatný svazek o korpusové lingvistice (HSK 29).

Příručka *Language Mapping* se zabývá mapováním, tj. kartografickou prezentací lingvistických dat. Přestože má tvorba a užití map ve zkoumání jazyka silnou tradici, neexistuje dodnes všestranné představení tohoto tématu. Jedním z důvodů může být to, že vytváření mapové prezentace je pro lingvisty ve srovnání s hlavním tématem, jakým je gramatika, něco vedlejšího. Avšak pro každého lingvistu věnujícího se práci na prostorovém rozšíření jazyků a dialektů představují lingvistické mapy důležité, pokud nejdůležitější prostředky vizualizace a analýzy dat. Klasické mapovací techniky jsou v poslední době závislé na počítačových technologiích a na internetu, některé atlasy jsou dnes k dispozici pouze online. Vzhledem k neexistenci manuálů a základních popisů lingvistických mapovacích technik a nejnovějších vývoju v geolingvistice snaží se tato příručka poskytnout vzhled to kartografické praxe. Jejím cílem je poskytnout výběrový, přesto reprezentativní přehled principů jazykového mapování, existujících tradic, současného vývoje a aplikací.

¹ Tento příspěvek vznikl za podpory projektu GA ČR P406/11/1786 *Slovník nářečí českého jazyka*.

Příručka je organizována do dvou svazků – textového a mapového. Každý z nich je opatřen rozsáhlou předmlouvou editorů, v níž nastiňují strukturu a organizaci příručky, vyjadřují se k přijatým pojmenovacím konvencím, shrnují poslání jednotlivých oddílů a stručně charakterizují individuální příspěvky. Příručka je věnována mapám, jež jsou vizuálním médiem; mapy jsou proto její základní součástí. Každá mapa, probíraná samostatně nebo vybraná autorem, je zahrnuta do samostatného mapového svazku. Rozhodnutí editorů soustředit mapy do samostatného svazku má několik výhod, usnadňuje např. současné čtení textu a příslušné mapy; umožňuje publikování map většího formátu a barevných map takové úrovně, která by v textovém svazku nebyla možná; v neposlední řadě poskytuje čtenáři možnost listovat značným souborem map a čerpat z nich inspirace. V předmluvě editoři připojují také několik poznámek k pojmenovacím konvencím pro atlasy a jazykové mapové projekty uplatňované v příručce: všechna jména kromě japonštiny jsou uváděna v původním jazyce. Názvy (tituly) v jiných jazycích než francouzština, němčina, italština, španělština a latina jsou přeloženy do angličtiny. S ohledem na slovanské jazyky je zachována původní cyrilice (azbuka), názvy jsou navíc transliterovány do latinky. Původní pravopis cyrilice (azbuky) osobních jmen je v rejstříku; v textu je užitá pouze latinizovaná forma. Zkratky atlasů jsou v textu psány kurzivou, např. *ALF*, *CLAE* atd. Tam, kde neexistují ustálené zkratky, uvádí se jméno autora (autorů) nebo editorů a rok vydání. Zdroje webových stránek jsou v závorkách < > a představují situaci k 31. prosinci 2010.

Textový svazek je členěn do čtyř tematických oddílů.

V prvním oddílu, *Maps and the conceptualization of space* (kapitoly 1–7), jsou probírány principy jazykového mapování a jejich závislost na pochopení (lingvistického) prostoru. Zájemci o základy lingvistického mapování zde najdou pojednání o aspektech, jako je mapová projekce, sémiotická povaha map, dopad, např. barvy, ale také o pojmech fyzického, sociálního a individuálního prostoru.

První tři kapitoly pojednávají o základních aspektech prostoru a jeho vizualizace a nebyly napsány lingvisty, ale filozofem a dvěma kartografy. **Christian Rabanus** (*The notion of space*; kapitola 1) nastiňuje historii pojmu prostoru od jeho vzniku v antickém řeckém myšlení do dneška a poukazuje na ekologickou důležitost prostoru pro lidský život a zkušenost. **Ferjan Ormeling** (*Visualizing geographic space: The nature of maps*; kapitola 2) představuje základní pojmy kartografování. **Jürgen Bollmann** (*Maps and cognition*; kapitola 3) se zaměřuje na procesy zpracování kartografických informací a vyvozuje z nich zásady pro co nejefektivnější mapování. Následující kapitoly tohoto oddílu se věnují stejným tématům, avšak spíše z lingvistického hlediska. **David Britain** (*Conceptualizations of geographic space in linguistics*; kapitola 4) si vybírá pojem prostoru a pojednává o jeho relevanci pro jazyk a lingvistickou teorii. **Heiko Girth** (*Mapping language data*; kapitola 5) dokumentuje kartografický proces mapování jazykových dat a jejich sémiotickou bázi, kdežto **Dennis R. Preston** (*Mapping the geolinguistic spaces of the brain*; kapitola 6) demonstrovuje skutečnost, že laické mapování může poskytnout specifický pohled na lingvistickou realitu. **Clive Upton** (*Designing maps for non-linguists*; kapitola 7), ukazuje, že rozdíl mezi vědeckým

a nevědeckým je nutný také při vytváření map: mapy pro nelingvisty musejí být koncipovány jinak než mapy pro vědecké účely.

Druhý oddíl, nazvaný *Traditions* (kapitoly 8–17), zkoumá minulost a současný stav lingvistického mapování. Informuje nejen o výsledcích jednotlivých tradic, přináší rovněž přehled celosvětového potenciálu lingvistických jevů. Vybrané příklady jsou reprodukovány v mapovém svazku. Editoři jsou si dobře vědomi toho, že množství jazyků neumožňuje téma beze zbytku vyčerpat. Nenajdeme zde např. kapitoly věnované menším jazykovým skupinám, jako jsou jazyky baltské a ugrofinské, a to navzdory existenci pozoruhodných lingvistických atlasů. Z oblasti baltských jazyků připomeňme v této souvislosti např. pilotní svazek projektu *Atlas of the Baltic Languages* (Riga – Vilnius 2009). Také např. informace o asijských jazycích je omezena víceméně na japonskou tradici mapování, o níž pojednává kapitola 16.

Částečně je to způsobeno rozsahem příručky. Avšak, jak upozorňují editoři, odráží tento oddíl reálnou situaci, tj. skutečnost, že mimo větší evropské jazyky existuje jen malá tradice jazykového mapování, která dosáhla globálního rozšíření. *Tradici mapování* tak chápou jako existenci lingvistických map a atlasů, nikoli jen projektů směřujících k tvorbě map. V této souvislosti upozorňují, že kartografické zobrazení lingvistických údajů zaznamenává ve srovnání s dlouhou historií mapování, relativně krátký rozvoj, zejména pokud jde o jazyky nebo jazykové atlasy. První práce pojednávající o jazycích a zahrnující ve svém názvu termín „atlas“, je dílo *Asia polyglotta nebst Sprachatlas*, jehož autorem je Heinrich Julius Klaproth (srov. mapu 0001 v mapovém svazku).

Posledních 150 let však bylo svědkem vzniku značného množství lingvistických map a atlasů, které jsou popsány a klasifikovány podle svého historického a vědeckého obsahu v mapovém svazku příručky. Vývoj lingvistického mapování je silně spojen se vzrůstajícím zájmem o evropské národní státy 19. stol., z nichž některé (Německo, Itálie) se objevily teprve v 2. polovině století. To je jeden z důvodů, proč jsou hlavní nářeční atlasy vymezeny

politicky, tj. národními hranicemi. Nářeční atlasy tak často pokrývají lingvisticky heterogenní území, aniž by v úplnosti zahrnovaly dialekty toho kterého jazyka, např. německý *Sprachatlas des Deutesches Reichs* (Wenker 1889–1923) zahrnuje západní polské dialekty, ne však už německé dialekty např. v Rakousku a ve Švýcarsku (srov. kapitolu 8; k nesouladu politických a lingvistických hranic srov. také kapitolu 5, část 4.1). Tato paradoxní situace – zobrazení politického prostoru pro lingvistické účely – ve většině případů nadále přetrvává spíše z důvodů praktických a finančních než ideologických: dnešní lingvistické atlasy jsou často atlasy regionální, jejichž vymezení směřuje k administrativním hranicím (např. lingvistické atlasy brazilských federativních států, srov. kapitolu 14). Přesto editoři v principu strukturovali druhý oddíl příručky podle jazyků a jazykových skupin. V případě velkých heterogenních areálů spojených s anglickými a románskými varietami, rozdělili popis primárně kontinentem, tj. rozlišili variety evropské a americké.

Herman Scheuringer (*Mapping the German language*; kapitola 8) pojednává o území s mimořádně dlouhou lingvistickou tradicí, jež dalo vzniknout mnoha novým přístupům a metodám. **Joep Kruijsen a Nicoline van der Sijs** (*Mapping Dutch and Flemish*; kapitola 9) představují mapování v malé části germánské oblasti, které přináší

moderní a významné lingvistické atlasy a zahrnuje území ve dvou zemích: v Belgii a v Nizozemsku. **Lars-Erik Edlund** (*Mapping the North Germanic languages*; kapitola 10) přibližuje mapování germánských variet ve Skandinávii, včetně Faerských ostrovů a Islandu. Kapitoly 11 a 12 jsou věnovány anglickým varietám, a to ve Velké Británii a Irsku (*Mapping British English*, autor **Heinrich Ramisch**) a v Severní Americe (*Mapping North American English*, autoři **Tom A. Wikle** a **Guy Bailey**); kapitola 11 zahrnuje rovněž projekty keltských variet. Kapitoly 13 a 14 pojednávají o mapování románských jazyků v Evropě (*Mapping the Romance languages of Europe*, autor **Pierre Swiggers**) a v Severní a Jižní Americe (*Mapping the Romance languages of the Americas*, autor **Wolf Dietrich**). Situace ve slovanských jazycích je předmětem příspěvku **Stanislavy Kloferové** (*Mapping the Slavic languages*; kapitola 15); aktuálně k této tematice srov. příspěvek S. Kloferové zde, s. xxx. Japonsko, Afrika a oblast Pacifiku a Austrálie reprezentují území s neevropskými jazyky. **Takuichiro Onishi** věnuje svůj příspěvek *Mapping the Japanese language* (kapitola 16) japonským varietám. Kapitola 17 pojednává v příspěvku **Petera Mühlhäuslera** (*Mapping linguistic typology*) o obecných pojmech dané oblasti; problematika mapování v této kapitole se většinou týká oblasti Pacifiku včetně Austrálie.

Vzhledem k neexistenci jasné tradice jazykového mapování není do této části příručky zahrnut africký kontinent; komplexní situace afrického kontinentu je probírána z typologického hlediska v kapitole 29. Ještě složitější je situace v Asii. K dispozici je pouze několik atlasů pro Střední východ, např. nářeční atlasy Jemenu a Sýrie. Stejně složitá je situace v Číně; tady je třeba zmínit alespoň velmi ambiciózní *Language Atlas of China (LAC)*, vydaný za finanční podpory UNESCO a ve velké míře využívající techniky GIS. S ohledem na situaci v Asii odkazují editoři zájemce na kapitolu 17, kde je uvedena řada atlasů tohoto regionu.

Pokud jde o interní strukturu různých kapitol, jsou aspekty představené v prvním oddílu knihy a společně všem lingvistickým mapám pojednány různě. Tak např. kapitola 11 (o britské angličtině) se detailně věnuje záležitostem symbolizace (např. užití symbolů proti užití izoglos), kapitola 15 (o slovanských jazycích) se více soustřeďuje na obsah a strukturu komentářů, které doprovázejí mapy. Tyto rozdíly jsou bezesporu vítaným vyjádřením různých (pro různé jazyky specifických) mapovacích tradic.

Komputerizace jazykového mapování, název a téma třetího oddílu (kapitoly 18–25) příručky, se zabývá tématy, jako jsou digitální edice map, vytváření lingvistických databází, kvantifikace a techniky GIS, dynamické mody zobrazování, statistické operace, přístup přes internet nebo mapové animace. Je zřejmé, že tato část příručky bude pravděpodobně první, jež zastará. Přesto jednotlivé studie naznačují, co je v této oblasti možné a přínosné. Vycházejí ze tří základních pozorování: (1) Lingvistické atlasy obvykle prezentují na mapách pouze (malé) procento shromážděných dat. Mnohá data zůstávají nemapována, a v důsledku toho jsou pro lingvistické mapy nedostupná. (2) Zobrazení dat podléhá omezením, která mají co do činění s rozsahem či barevností mapy, financemi atd. (3) Lingvistické mapy jsou často těžko srovnatelné, protože každá užívá svou vlastní a specifickou symbolizaci, mapovou projekci, rozsah apod.

Stefan Rabanus, **Roland Kehrein** a **Alfred Lameli** (*Creating digital editions of historical maps*; kapitola 18) ukazují, co mohou digitální edice přinést mapám, které

již vyšly tiskem. Příkladem je digitální vydání díla *Sprachatlas des Deutschen Reichs* (publikovaný jako *Digitaler Wenker-Atlas [DiWA]*). **Jürgen Erich Schmidt** (*Dynamic linguistic maps and validation*; kapitola 19) názorně nastiňuje některé z možností otevřených digitálních edic.

Důležitým tématem je také možnost zvýšit výpovědní hodnotu shromážděných dat. Jde o aspekt, o kterém se vedou zejména vzhledem k lingvistickým atlasům a historickým mapám kontroverzní diskuse. Zatímco historické mapy samy zůstávají nezměněny, v digitální edici je změna nevyhnutelná. **Jan Pieter Kunst** a **Sjef Barbiers** (*Generating maps on the internet*; kapitola 20) názorně ukazují, že jednoduchá anketa může vést k mnoha různým, z hlediska uživatele i specifickým atlasům, pokud jsou její výsledky vloženy do dobře promyšlené databáze. Formátování informací ve formě databáze umožňuje, aby tyto údaje byly reorganizovány podle potřeb uživatele. Dokládají, že např. nizozemský atlas *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten (SAND)* je dostupný také jako tištěná kniha, online edice však není o nic méně originální než verze papírová. Geografové **Christian Hanewinkel** a **Eric Losang** (*Animated maps*; kapitola 21) zkoumají možnosti dynamického zobrazení umožněné novými prostředky: ukazují, jak lze užitím morfování kartografických prvků namísto statických vektorových symbolových map, běžných v historické lingvistice, zkvalitnit vizualizaci vývoje a šíření jazykové rodiny.

V dalších kapitolách je probírána kalkulační síla počítačů jako podmínka pro matematické přístupy a jejich mapové zobrazení. Virtuálně klasický dialektometrický přístup **Hanse Goebela** (*Dialectometry and quantitative mapping*; kapitola 22) zprostředkuje pohled na statistické základy pojmů „dialect similarity“ a „dialect vicinity“. **Vittorio Dell’Aquila** (*GIS and sociolinguistics*; kapitola 23) ukazuje, jak lze pomocí vhodného počítačového systému sociolingvistická data kartograficky zobrazovat a statisticky jimi manipulovat. Lingvistika je tak spojena zejména s geografickými informačními systémy (GIS); jde o spojení, které bude nepochybně v následujících letech nabývat na důležitosti. Autor další matematické kapitoly **John Nerbonne** (*Mapping aggregate variation*; kapitola 24) obhájí perspektivní souhrn (tzv. agregát), který k identifikaci strukturálních areálů bere v úvahu nejen vybrané jevy považované za strukturálně důležité, nýbrž všechna dostupná data, a to bez ohledu na jejich povahu. V závěrečné kapitole představují **Evert Wattel** a **Pieter van Reenen** (*Probabilistic maps*; kapitola 25) mapovací techniky, které se mohou vypořádat s nedostatkem dat: vysvětlují, jak lze ve formě „pravděpodobnostních“ map vizualizovat lingvistické rozdíly vyvozené z izolovaných, geograficky lokalizovaných pozorování.

Je tu ovšem jiný aspekt computerizace, na nějž editoři příručky v úvodu soustředí pozornost. Přibližně od r. 2005 nabízí Google Inc. bezplatný program pro osobní počítače nazvaný Google Earth a mapovací službu známou jako Google Maps. Obě jsou veřejnosti k dispozici zdarma. Aplikace umožňují prohlížet si mapy celého světa, včetně kombinovaného, vysoce rozlišujícího satelitu a areálových fotografií. Google Maps mohou být volně zasazeny do webové stránky a upraveny podle potřeb. Např. v kapitole 7 **Clive Upton** zmiňuje mimo jiné webovou stránku *English Accents and Dialects* ve Zvukovém archivu Britské knihovny, kde mohou uživatelé poslouchat zvukové nahrávky, které si vyberou z mapy převzaté z Google Maps. Aplikace do jisté míry podobné nástroji Google jsou nabízeny také dalšími institucemi a společnostmi

(srov. např. NASA World Wind na < <http://worldwind.arc.nasa.gov>>), avšak nástroj poskytovaný Googlem nemá dosud žádné vážné konkurenty, pokud jde o pokrytí a rozsah užití. Google Earth a Google Maps si získaly značnou popularitu a umožnily značnou dostupnost GIS i pro obyčejné uživatele webu. Přesto mají pro konkrétní potřeby jazykového mapování řadu výhod, které z nich činí seriózní alternativu tradičního softwaru GIS. Snad nejzřejmější výhodou je skutečnost, že odpadá potřeba zakoupení, instalace a udržování lokálního mapového serveru, protože tyto funkce jsou převzaty centrálními servery Googlu. V podstatě kdokoli, kdo má webovou stránku, může nyní za pár minut vytvořit a publikovat mapu, aniž by musel investovat do softwaru GIS. Mapové aplikace Googlu by také měly usnadnit organizaci společných mapovacích projektů, do nichž by vstupovali vědci z celého světa, konkrétně lingvisté pracující v daném oboru, i když by takové projekty v zásadě mohly využívat tradiční mapové servery.

Obecně by bylo žádoucí, aby se lingvisté aktivně účastnili na budoucím vývoji – nejen pokud jde o technické záležitosti, ale také vzhledem k nezbytné a nevyhnutelné standardizaci dat, což je aspekt, který byl dosud brán v úvahu pouze okrajově. Komputerizace může dosáhnout svého cíle pouze tehdy, budou-li data, jež jsou k dispozici, smysluplně propojena. Jejich komparability lze dosáhnout pomocí poměrně nedávno zavedených webů wiki. Jejich cílem je poskytnout tematicky definovaný interaktivní internetovou platformu, kam mohou účastníci posílat své informace. Jako příklad lze uvést projekt *The Atlas of Pidgin and Creole Language Structures (APiCS)*; srov. < <http://ingweb.eva.mpg.de/apics>>. Wiki nejen poskytuje informace o původu projektu, slouží taky jako organizační místo, kde si mohou přispěvatelé vyzvednout dotazníky pro práci v terénu, podělit se o zkušenosti, zdroje apod.

Komputerizace tohoto typu má zároveň důsledky pro definování atlasové práce. Aplikace, jako je např. Google Earth nebo *WALS* online, představují dynamické prvky, které předčí tradiční mapování. S nimi není atlas pouze souborem map ve smyslu statické nabídky připravených map. Kromě toho vytváří uživatel své vlastní mapy a tím využívá možnosti atraktivního dynamického vzorkování (sampling) jak obsahu lingvistických map, tak sekce geografických map. Vývoj možností zvukových nahrávek nebo metadat (strukturovaných dat o datech) v takových aplikacích jako např. v DiWA tak musí být považován za novou dimenzi lingvistického mapování.

Čtvrtý oddíl, nazvaný *Aplikace* (kapitoly 26–32), představuje doplňkové nelingvistické obory. Přináší mimo jiné informace o tom, jak mohou být v průběhu lingvistické interpretace nebo při řešení obecných otázek komplexních mapových konceptů lingvistické jevy kombinovány s nelingvistickými fakty. Aspekt komputerizace je tu značně upozaděn. Pozornost je soustředěna spíše na projev jazykového vědomostního potenciálu, který vyvolává mapové zobrazení. Příspěvky čerpají z extralingvistických dat, otevírají široké spektrum aplikací a také odhalují problémy, které mohou nastat při kombinaci různých prostorových jevů. V každém případě však je zřejmé, že jazykové mapování přispívá jak k obecnému, tak specifickému pochopení jazyků.

Harald Thun (*Pluridimensional Cartography*; kapitola 26) představuje vícedimenzionální mapování, při němž se soustřeďuje na práci s jazyky v Jižní

Americ. Tato kapitola může být nazírána jako obecný úvod k té části příručky, v níž „jednodimenzionální“ atlasy 19. stol. (*Atlas linguistique de la France*, Wenkerův atlas), jejichž mapy přinášejí jednu formu na lokalitu, kontrastují s mapami, které ukazují více dimenzí (např. stáří nebo třídní rozrůznění mluvčích) v lokalitě. Zatímco Thun se zabývá sociálními vlastnostmi mluvčích, příspěvek **Franze Manniho** (*Sprachraum and genetics*; kapitola 27) je věnován genetickým faktorům (populace) a jejich souvztažnosti k jazyku. Příklady čerpá z nizozemských dialektů a upozorňuje, že ačkoli existují jisté paralely mezi genetickou a lingvistickou distribucí sledovaných jevů, nejsou dialektové areály závislé na genetických faktorech samotných.

V kontrastu s těmito studii, které se soustřeďují na lidské bytosti, sleduje **Fumio Inoue** (*Sprachraum and infrastructure: Abstracting geographical space via railway distance*; kapitola 28) důsledky, které vznikají z lidského využívání prostoru. Jeho statistický přístup odhaluje vzájemné závislosti mezi prostorovou vzdáleností (zejména způsob, jakým může být překonána pomocí dopravní infrastruktury zřízené lidmi) a jazykovými jevy. Mezi těmito dvěma dimenzemi neexistuje vztah jedna ku jedné a Inoue ukazuje, že ani vlnové, ani gravitační modely nemají při vysvětlování jazykového rozrůznění univerzální platnost. Z kartografického hlediska je zajímavé, že statistické analýzy na základě vícedimenzionální stupnice (MDS) produkují jistý druh abstraktních map, které mohou být interpretovány geograficky. **Tom Güldemann** (*Sprachraum and geography: Linguistic macro-areas in Africa*; kapitola 29) se věnuje jazykovému zeměpisu, ale tentokrát ve smyslu zeměpisu fyzického. Na základě afrických jazyků demonstruje specifickou distribuci jazykových typů, která očividně souvisí s geografickými faktory. V kontrastu s Inoueovým přístupem využívá Güldemann mapy 1. stupně, aby shromáždil a interpretoval specifické lingvistické vzorce, které pak srovnává s topologickými charakteristikami. Ukazuje se, že přirozené krajiny, které mohou být vysledovány zpět ke klimatickým podmínkám svého vzniku, hrají v horizontálním rozšíření lingvistických rysů potenciálně důležitou roli. Přístup, který uvádí **Chris Montgomery** (*Sprachraum and its perception*; kapitola 30), je odlišný. Na základě vnímání regionálního jazyka mluvčím ukazuje úměrně proporční vztah mezi prostorovou vzdáleností a schopností rozlišovat regionální lingvistické rysy dialektových areálů. **Alexandr Mang** a **Markus Völlin** (*Sprachraum and sociodemographic variables*; kapitola 31) nabízejí teoretický a reflexní přístup k vícedimenzionálnímu mapování. Jejich hlavními tématy jsou sociodemografické proměnné v rámci městských regionů a možné způsoby jejich zobrazení na mapách. V závěrečné kapitole se **J. K. Chambers** (*Geolinguistics of literacy*; kapitola 32) zabývá zeměpisem z hlediska vzdělanostní úrovně a gramotnosti. I zde je opětovně zřejmé, že kulturní prostor neexistuje nezávisle na prostoru topografickém, přesto se s ním v žádném případě neshoduje.

Textový svazek uzavírají rejstříky: předmětový, rejstřík jazyků a jmenný rejstřík.

Druhý svazek příručky *Language Mapping* (HSK 30.2), nazvaný *Maps*, se skládá z následujících oddílů: předmluva, kategoriální rejstřík, mapy, kompletní seznam citovaných atlasů.

V předmluvě editoři rozvádějí některé myšlenky naznačené v předmluvě k I. svazku, např. rozhodnutí vytisknout mapy v samostatném dílu. Zdůrazňují, že všechny

reprodukované mapy slouží k dokreslení témat, o nichž se pojednává v textovém svazku. Z toho důvodu je mapový svazek sám o sobě „malý atlas minulého, současného i budoucího vývoje v oblasti jazykového zeměpisu i lingvistického mapování“. Výsledný seznam lze nepochybně brát jako vyčerpávající kompendium vizuálních a textových odkazů k lingvistickým atlasům.

Mapy (s.1–388) jsou utříděny do tematických okruhů, které odrážejí zejména různé jazykové roviny: 1. Hláskoslovné/fonologické mapy (včetně map založených na historických záznamech), 2. Morfologické mapy, 3. Syntaktické mapy, 4. Lexikální mapy, 5. Pragmatické mapy, 6. Mapy jazykových/dialektových areálů a lingvistické situace, 7. Vicedimenzionální mapy (tj. lingvistické mapy obsahující mimojazykové údaje, např. o pohlaví, o časovém období, společenských třídách, vzdělání, osídlení), 8. Geostatistické mapy (např. dialektometrické mapy), 10. Mapy subjektivních údajů (např. mentální mapa, postojové mapy, mapy odrážející vlastní odhad jazykových schopností), 12. Historické jazykové mapy (před r. 1900).

Vzájemné proodkazování obou svazků je velmi pečlivě promyšleno. V textovém svazku se na mapy odkazuje pomocí příslušných map ve zmenšeném formátu a v černobílém provedení. Jsou opatřeny identifikačním číslem, které odkazuje na mapu skutečné velikosti v mapovém svazku. Číslo se skládá ze dvou částí: z čísla kapitoly, v níž je mapa poprvé zmíněna, a pořadí mapy v rámci dané kapitoly (např. „mapa 0506“ se vztahuje k 6. mapě probírané v kapitole 5). V některých případech jsou mapy rozděleny do několika částí (A, B, ...). Tento způsob proodkazování existuje i v mapovém svazku.

Mapový svazek obsahuje jako přírůbek rovněž kompletní seznam lingvistických atlasů (s. 389–446) představených v textovém svazku a uspořádaných do tabulky v části „Atlasy“ na konci každé kapitoly textového svazku. Tento seznam nabízí přímý přístup k pravděpodobně nejdůležitější sbírce lingvistických map na světě (obsahuje více než 350 atlasů zahrnujících více než 1 000 svazků). Editoři jsou však přesvědčeni, že ani tak není seznam úplný.

Pro snadnou orientaci je každý záznam v seznamu atlasů doprovázen malou schematickou mapkou zobrazující region pokrytý atlasem. Názvy atlasů jsou uvedeny pod zkratkami užitými v textovém svazku.

Dvoudílná příručka *Language Mapping*, souborná úvaha k problematice tvorby a využití map při zkoumání jazyků, variet a jejich rozšíření, je vítaným zaplněním mezery ve sféře komplexního zkoumání jazyka a prostoru. Problémy v této oblasti, které se v rámci různých větších jazyků, škol a tradic objevily, byly postupně řešeny, stále však neexistovala dostatečná možnost výměny nabytých informací. Vedle důkladného pojednání o kritériích koncepčního, kognitivního a základech kartografického zobrazování jazyků na mapách, zkoumá příručka také individuální tradice, jejich původ, zvláštnosti, bere v úvahu četné aspekty revolučního dopadu programování a práce s počítačem na jazykové mapování a některé průsečíky mezi mapováním jazyka a jiných oblastí lidského počínání.

Summary

The reviewed handbook, *Language Mapping* (two volumes), is a product of the series *Handbooks of Linguistics and Communication* (HSK, 30.2), subseries *Language*

and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. It follows the first, theoretical band *Theories and Methods* (HSK 30.1). It deals with the cartographic representation of linguistic data and concentrates on the topics of the principles of language mapping, existing traditions, current developments caused by the impact of computing, and applications. It aims to help linguists to understand the fundamentals of linguistic mapping. The handbook has two volumes: the text and the separate map volume with a collection of representative maps; it also contains the complete list of linguistic atlases introduced in the text volume. It should be stressed that the list contains more than 350 atlases.

